

UDK 94 (497. 6)

ISSN online 2744-1180

Historical Searches

Historijska traganja

UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY
No 23 • Sarajevo 2024

Historical Searches Historijska traganja

Historijska traganja / Historical Searches

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
University of Sarajevo – Institute for History, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija / International Editorial Board

Prof. dr. Adnan Jahić (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla), adnan.jahic67@gmail.com

Dr. Aida Ličina Ramić (Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju / University of Sarajevo - Institute for History), licinaida@gmail.com

Prof. dr. Amila Kasumović (Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet / University of Sarajevo - Faculty of Philosophy), amila.kasumovic@ff.unsa.ba

Dr. Branimir Janković (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska / Faculty of Humanities and Social Sciences University of Zagreb, Croatia), bjankovi@ffzg.hr

Dr. Dženan Dautović (Zavičajni muzej Travnik - Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Regional Museum of Travnik - Faculty of Philosophy, University of Tuzla), dzenandautovic@gmail.com

Dr. Edin Omerčić (Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju / University of Sarajevo - Institute for History), edin.omercic@iis.unsa.ba

Dr. Hatice Oruç (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türkiye / Ankara University, Faculty of Languages, History and Geography, Turkey), horuc@ankara.edu.tr

Dr. Ivana Pantelić (Institut za savremenu istoriju, Beograd, Srbija / Institute for Contemporary History, Belgrade, Serbia), pantelic.ivana@gmail.com

Dr. Jure Ramšak (Institut za historijske studije Naučno-istraživačkog centra, Koper, Slovenija / Institute for Historical Studies, Science and Research Centre, Koper, Slovenia), Jure.ramsak@zrs-kp.si

Dr. Katja Kobolt (Istraživački centar Slovenačke akademije nauka i umjetnosti, Ljubljana, Slovenija / Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, Slovenia), Katja.kobolt@zrc-sazu.si

Dr. Milivoje Bešlin (Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Srbija / Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia), milivoj.beslin@gmail.com

Dr. Sara Bernasconi, sara.bernasconi@gmail.com

Dr. Sonja Dujmović (Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju / University of Sarajevo - Institute for History), sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

Glavna i odgovorna urednica / Editor-in-chief

Dr. Sabina Veladžić (Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju / University of Sarajevo - Institute for History), sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Sekretar / Secretary

Ajdin Muhedinović, MA (Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju / University of Sarajevo - Institute for History), ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

Štampanje časopisa dijelom su podržali Fondacija za izdavaštvo Sarajevo i Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo. / Publishing of this number of Historical Searches was supported by the Foundation for publishing, Sarajevo and the Ministry for Science, Higher Education and Youth of Canton Sarajevo.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u priložima. / The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa Historijska traganja ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine. / Application for the publishing of Historical Searches has been registered at National and University Library of Bosnia and Herzegovina.

SADRŽAJ / CONTENTS

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF 7

ČLANCI / ARTICLES

Amila KASUMOVIĆ

Majke koje ubijaju: čedomorstvo u Habsburškoj Bosni / Mothers who kill: Infanticide in Habsburg Bosnia 15

Mitsutoshi INABA

Female Education in Jagoda Truhelka's Epistolary Book U carstvu duše in Habsburg Bosnia and Herzegovina / Žensko obrazovanje u epistolarnoj knjizi Jagode Truhelke U carstvu duše u Habsburškoj Bosni i Hercegovini 63

Svetlana STEFANOVIĆ

"White Slave Trade" and the Protection of Girls in Serbia and Yugoslavia, 1840–1940. / "Trgovina belim robljem" i zaštita devojaka u Srbiji i Jugoslaviji, 1840–1940. 89

Ana RAJKOVIĆ PEJIĆ

U borbi za kruh i ruže – štrajkaške prakse radnica u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918.–1939.) / In the Struggle for Bread and Roses – Strike Practices of Women Workers in Croatia Between the two World Wars (1918-1939) 121

Aida LIČINA RAMIĆ

O nekim aspektima planiranja porodice u SR BiH: rasprave o abortusu i kontracepciji 1950-ih i 1960-ih / On some Aspects of Family Planning in SR BiH: Abortion and Contraception Debates during 1950s and 1960s 153

Merima OMERAGIĆ

Imperativ pamćenja loma dominantnog književnog kanona – prva istraživačica bosanskohercegovačkog ženskog pjesništva Ajša Džemila Zahirović / The Imperative to remember the Break with the Dominant Literary Canon -

Ajša Džemila Zahirović, *The First Scholar of Women's Poetry in Bosnia and Herzegovina* 209

Mina KUJOVIĆ

(Ne)vidljivost žena u arhivskim fondovima i zbirkama Arhiva Bosne i Hercegovine (1878–1941) / (In)Visibility of Women in the Archive Funds and Collections of the Archives of Bosnia and Herzegovina (1878-1941)..... 247

GRAĐA, NJENA PRIČA / SOURCES, HER STORY

Ajdin MUHEDINOVIĆ

Pokušaj organiziranja analfabetskog tečaja za muslimanke u Puračiću (1940–1941): slučaj učiteljice Borke Dobanovački / An Attempt to organize a Literacy Course for Muslim Women in Puračić (1940-1941): The Case of Teacher Borka Dobanovački 273

Sabina VELADŽIĆ

Jedno žensko sjećanje na bosanskohercegovački socijalizam 1980-ih i njegov kraj: Melika Salihbegov(ić) / One Female Remembrance of Bosnian Socialism 1980s and its End: Melika Salihbegov(ić) 291

BILE SU MEĐU NAMA / WOMEN WHO WERE AMONG US

Dženana ARNAUTOVIĆ

Nataša Šahinović i njen značaj u zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine / Nataša Šahinović and her Significance in Protection of the Cultural and Historical Heritage of Bosnia and Herzegovina 385

OSVRTI I PRIKAZI / BOOK REVIEWS

Enes S. Omerović, Tomasz Jacek Lis (ur.), *Memoari Jelice Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić)* (Sonja M. Dujmović) 407

Martina Bitunjac, *Lea Deutsch: Dijete glume, glazbe i plesa* (Marina Alia Jurišić) 416

Jelena Milinković – Žarka Svirčev (ur.), *Ženski pokret (1920–1938): Zbornik radova* (Vedrana Šimić) 422

Stanislava Barać (ur.), *Časopis Žena danas (1936–1940): Prosvećivanje za revoluciju* (Saima Lojić-Duraković) 431

Ivana Hadjievaska, Jana Kocevaska (ur.), <i>Invisible archives: Women in the periodicals from Vardar Macedonia between the two world wars</i> (Amina Abaspahić)	436
Ivana Hadjievaska, Jana Kocevaska (ur.), <i>Invisible archives: Makedonka – Organ of the WAF (1944-1952), historical experiences and cultural memory</i> (Amina Abaspahić)	442
Ivana Dobrivojević Tomić, <i>Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)</i> (Aida Ličina Ramić)	448
Francoise Verges, <i>Dekolonijalni feminizam</i> ; Susan Ferguson, <i>Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija</i> (Dina Gusinac)	454
Suraiya Faroqhi, <i>Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History</i> (Amer Maslo)	461
Damirka Mihaljević, Martina Planinić, <i>Feministička čitanka</i> (Fikreta Jakubović)	467
Hana Levi, <i>Iz Belzena: 1944–1945.</i> (Valentina Kezić)	471
Herta Pauli, <i>Pukotina vremena prolazi kroz moje srce</i> (Aida Mujagić)	478
Marijana Petronić (prir.), <i>Zaboravljena Milica Miron</i> (Sonja M. Dujmović)	483
UPUTE AUTORIMA PRILOGA	489
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	493
INDEKS AUTORICA / INDEX OF AUTHORS	497

RIJEČ UREDNICE / A WORD FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

“Jednom su rekli da će Palestina od sutra biti slobodna. Kad je sutra? Šta je sloboda? Koliko dugo traje?... U Gazi ne znaš za šta si kriv. Kao da živiš u Kafkinom romanu.”¹

Kafkijansko je vrijeme u kojem živimo. Koncepti demokratije, slobode, jednakosti, socijalne pravde, ljudskih prava, civilnog društva, humanosti, morala i (naučne) istine, naspram globalne i lokalnih stvarnosti, iskazuju se kao prazne parole u sve praznijem diskursu političkih, intelektualnih, društvenih elita, međunarodnih i nacionalnih institucija. U 21. stoljeću ideološki, politički, društveni i *kulturno-civilizacijski* poreci, zasnovani na imperijalnim i meganacionalnim projekcijama, te rasnim, vjerskim, nacionalnim, kulturnim predrasudama, čije je nastajanje motivirano borbom za (tzv. nacionalne) teritorije i resurse, utemeljuju se kroz brutalno nasilje, uništavanje golih i, kako nam se odsustvom stvarne reakcije nameće, bezvrijednih ljudskih života, kojem direktno svjedočimo i kojem nema kraja.

U lokalnim okvirima kreatori androcentričnih, militarističkih metanarativa o državi i naciji – puni općih, do banalnosti ponavljajućih mjesta – odbijaju, iz vlastitih interesnih, komformističkih razloga, ili naprosto usljed intelektualne nemoći, suočiti se s histerično kompleksnom i disfunkcionalnom stvarnošću u kojoj živimo, a čije posljedice kao teško breme ostavljamo u naslijeđe djeci koja dolaze.

Živimo u vremenu u kojemu, kako napominje slovenački filozof i kulturolog Slavoj Žižek, cvatu *meki fašizam* i *cinična ravnodušnost* spram ljudske patnje, te u kojem su svi problemi ljudskog roda i savremenog trenutka u

¹ Mosab Abu Toha, *Stvari koje mi možda nađete skrivene u uhu*, Buybook: Sarajevo, 2024, 15, 11.

teoriji detektovani, ali praktična, dosljednija, snažnija, odlučnija i šira akcija na rješavanju tih problema izostaje.

Sve navedeno, kao opterećujući, prožimajući utisak koji je nametao osjećaj posvemašnje nemoći, srama zbog nerealizirane odgovornosti, te otvarao pitanje smisla, stvarne društvene funkcije i humanističke suštine onoga čime se kao povjesničari i povjesničarke bavimo, pratilo je i uobličavalo tokom tekuće 2024. godine rad potpisnice ovih redova na uređivanju *Historijskih traganja* 23, koja su kao tematski broj u potpunosti posvećena povijesti ženskog društva u Bosni i Hercegovini i regionu.

Zašto bavljenje društvenom historijom, a unutar nje i poviješću ženskog društva te društvenih grupa koje obitavaju na margini (društvenog znanja) predstavlja jedan od puteva vraćanja smisla historiografskom radu i primicanja nauke o povijesti humanističkoj suštini te službi stvarnog služenja zajednici?

Jednim dijelom zbog toga što se ženska priča u odnosu na metanarativnu konstrukciju iskazuje istovremeno i kao partikularna i univerzalna, te, što je najbitnije, kao subverzivna jer nas upućuje na iznimno kompleksne društvene stvarnosti prepune paradoksalnih protivrječnosti koje se ne mogu biti svedene pod *velike muške junačke priče* o nama i *Drugima*, kojima se odgaja nacionalni, patriotski i podanički duh. Istina o jednom društvu ponajbolje se očituje na njegovim marginama.

Brojni su tematski aspekti kroz koje se može sagledavati ženska rodna povijest. U ovome broju *Historijskih traganja* donosimo radove koji propituju načine na koji se rani modernizacijski tokovi u Bosni i Hercegovini, tradicijska društvena norma što okiva život žene i definira njenu društvenu (reproduktivnu) ulogu majke, koju veže isključivo za instituciju braka, te zakon kao izraz suverene moći prelama preko tijela žene koja kršenje jedne društvene zabrane – prokreacije izvan institucije braka – usljed straha od društvene osude pokušava prikriti zločinom *čedomorstva* (prof. dr. Amila Kasumović). U radu dr. Svetlane Stefanović u kojem se prikazuje odnos vlasti, društva, stručnih krugova i ženskih udruženja prema druš-

tvenoj pojavi prostitucije u Srbiji 19. i 20. stoljeća te problemu trgovine ženskim seksualnim robljem što se odvijala preko Srbije kao tranzicijske tačke u kontekstu nehumanog pogroma nad jevrejskim stanovništvom u Galiciji – pruža nam se uvid u povijest marginaliziranih, stigmatiziranih, bolešću i seksualnim izrabljivanjem izmučenih, te u ropskom položaju držanih ženskih tijela čijem su mučnom statusu doprinosili i korumpirani predstavnici struktura moći, formalni pronosioci javnog reda i mira. Dr. Mitsutoshi Inaba u svom radu piše o institucionalnim, u sekundarnoj socijalizaciji primjenjivanim, rodno zasnovanim i androcentričnim odgojnim konceptima te o jednoj ženi, učiteljici i ravnateljici – Jagodi Truhelki, koja je pravila sitne, ali ne i beznačajne konceptualne pomake u teoriji kojom je anticipirala odgojnu realizaciju ženskog bića kao društvenog. Dr. Ana Rajković Pejić u svom radu pokazuje kako su štrajkovi radnica u Hrvatskoj u međuratnom periodu, kao činovi ženske javne i aktivne pobune i borbe za bolje uvjete rada, a protiv rodne segregacije i diskriminacije, utjecali na razvoj radničkog pokreta, te redefiniranje medijskog i društvenog diskursa o ženskoj radnoj snazi a dugoročno i na preobrazbu tradicionalnih i esencijalističkih rodni stereotipa i predrasuda.

Iskrpni istraživački rad dr. Aide Ličine Ramić o emancipatorskoj rodnoj politici u socijalizmu, tačnije, o zakonskom okviru koji je podupirao ženska reproduktivna prava u spomenutom periodu – kao i o (ne)dosljednostima koje su pratile njegovu provedbu na terenu, te o tradicijskom društvu kao žilavoj regresivnoj strukturi koja se, unatoč činjenici da su postojali poticaji odozgo, nije mogla tako lako preobraziti – na posredan način propituje metanarativ o socijalizmu kao periodu neupitne ženske emancipacije. Dr. Merima Omeragić, s velikom dozom intelektualne hrabrosti i kritike upućene kreatorima dominantnog književnog kanona, svojim pionirskim tekstom kreće u prevrednovanje istraživačkog rada nedavno preminule, društveno marginalizirane pjesnikinje i istraživačice, *pastorke bosanskohercegovačke kulture*, Ajše Džemile Zahirović, te pred društvo postavlja zadatak pamćenja zaboravu prepuštenih i obezvrijeđenih kulturnih pregnuća koja su bila usmjerena na lomljenje dominantnih androcentričnih književnih kanona

kroz antologijske (re)konstrukcije ženskih književnih tradicija i spašavanje alternativnih ženskih stvaralačkih glasova.

Višedecenijska uposlenica i umirovljenica Arhiva Bosne i Hercegovine Mina Kujović svojim nas radom upućuje u činjenice (ne)vidljivosti žena u arhivskim fondovima čiju su spisi nastajali u periodu austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini i za vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije. I pored toga što ukazuje na to da je arhivska građa rezultat usmjerene selekcije kao i svojevrsni odraz (ne)zainteresiranosti upravnih struktura za ženski dio društva, upoznaje i buduće istraživače/istraživačice s njenim tematskim i istraživačkim potencijalima i limitacijama. Topla zahvala redakcije pripada i našoj kolegici Sandri Biletić iz Arhiva Bosne i Hercegovine, koja je kolegijalno i nesebično pomogla u uređenju ovog teksta.

Vrijedan doprinos ovog broja *Historijskih traganja* osvjetljavanju povijesti ženskog društva u Bosni i Hercegovini predstavlja i rubrika *Građa, njena priča*, koja omogućava prezentaciju ženske intimne priče o borbi za pravo na slobodno mišljenje i javno djelovanje u korist društva, a protiv struktura makro i mikro društvene moći što tu borbu nastoje osujetiti. Te su priče kazane autentičnim, oslobođenim ženskim glasom, nezagušenim i neometenim naslagama autorske intervencije i interpretacije. Rubrika *Bile su među nama* za cilj ima podstaći javno sjećanje na vrijedne i posvećene pojedinke i ostaviti trajni, pismeni trag o njihovom djelovanju na očuvanju bosanskohercegovačke kulturne baštine u lokalnom kontekstu. Rubrika *Prikazi*, koju otvara upečatljivo duboki osvrt dr. Dujmović, na svoj način svjedoči o nabujalom toku rodne publicistike u regionu, ali i u Bosni i Hercegovini. Vrijedno je spomena da su znatan broj donesenih prikaza napisale mlade žene, studentice povijesti.

Za činjenicu da Institut za historiju, utemeljen u socijalističkom idejnom i društveno-političkom sistemu, koji je formalno-pravno počivao i na emancipatorskoj rodnoj legislativi, prvi put u repatrijarhalizirajućem postsocijalizmu publicira časopisni temat u cijelosti posvećen ženskoj rodnoj povijesti, čime daje doprinos sve aktuelnijem toku rodno zasnovane

publicistike u Bosni i Hercegovini i regionu, treba zahvaliti autoricama i autorima – prije svega članicama redakcije *Historijskih traganja*, potom i (h)istoričarkama i povjesničarima iz Bosne i Hercegovine, regiona i svijeta koji su se odazvali kvalitetnim naučnim tekstovima, čime su pokazali entuzijazam i nepatvorenu želju da daju svoj suštinski doprinos produkciji povijesnog znanja koje bi, zasnovano na interdisciplinarnim pristupima, povećalo vidljivost ženskog društva. Zahvala također pripada članicama i članovima Vijeća Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, koji su početkom ove godine ukazali povjerenje potpisnici ovih redova kao urednici i njenoj uredničkoj koncepciji, te naposljetku i sekretaru *Historijskih traganja* kolegi Ajdinu Muhedinoviću, koji ne samo da je vrijednim prilogom unaprijedio sadržaj ovoga broja već je bio i pouzdan oslonac u njegovom tehničkom uređenju.

Sabina Veladžić

Sarajevo, 4. 12. 2024. godine

ČLANCI / ARTICLES

MAJKE KOJE UBIJAJU¹: ČEDOMORSTVO U HABSBURŠKOJ BOSNI

Amila Kasumović

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
amila.kasumovic@ff.unsa.ba

Apstrakt: Čedomorstvo predstavlja socijalni fenomen kojim su se bavile različite znanstvene discipline. Ova pojava do sada nije privlačila pažnju bosanskohercegovačkih povjesničara te stoga ne postoji nijedna historio-grafska studija koja se isključivo i temeljito bavi navedenim pitanjem. Koristeći arhivske izvore, u radu se skreće pažnja na prisutnost i učestalost čedomorstava u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća, nastoje se utvrditi metode kojima se vlast koristila kako bi se nosila s tim fenomenom te pokušava ustanoviti na koji način je bio percipiran u društvu. Autorica nastoji utvrditi uzroke pojave čedomorstva na prijelomu dva stoljeća te skreće pažnju na metodološke izazove u procesu istraživanja ove i sličnih tema.

Ključne riječi: čedomorstvo, Bosna i Hercegovina, Austro-Ugarska, zatvori, patrijarhat

Abstract: Various scientific disciplines have dealt with the social phenomenon of infanticide. This phenomenon has not attracted the attention of Bosnian historians until now, and therefore there is no historiographical study that exclusively and thoroughly deals with the mentioned issue. Using archival sources, the paper draws attention to the presence and frequency of infanticide in Bosnia and Herzegovina in the

¹ Hrvatski pravnik Josip Šilović nazvao ih je "stvaračice anđela" u svojoj knjizi *Uzroci zločina*, Zagreb: Matica hrvatska, 1913, 101.

late 19th and early 20th centuries, attempts to determine the methods used by the government to deal with this phenomenon, and tries to establish how it was perceived by society. The author tries to determine the causes of the occurrence of infanticide and draws attention to the methodological challenges in the process of researching this and similar topics.

Key words: infanticide, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, prisons, patriarchy

Uvod

Palomba L. porodila se u tišini² svoje sobe 30. decembra 1904. godine. Iako su u domaćinstvu bili prisutni njeni roditelji, sestra, brat i snaha, niko od njih nije znao za ovaj porod. Ili su samo tako tvrdili. Djevojka je svoje vanbračno dijete, prema vlastitim navodima, nakon poroda umotala u donji veš i iznijela van kuće gdje ga je udavila te potom odnijela do rijeke Bosne, u čijim vodama je nestao leš novorođenčeta.³

Ovo je samo jedna od tužnih i potresnih priča o majkama koje su lišile života vlastito, tek rođeno dijete. Takvih slučajeva u fondovima Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu i Zajedničkog ministarstva financija, te fondovima okružnih i Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu ima još mnogo. Čedomorstvo (neonaticid) tipično je ženski zločin budući da, prema uvriježenoj definiciji, isti može počinuti samo majka nad svojim djetetom

² Gordana Vulama analizirala je 74 slučaja čedomorstva počinjena u Hrvatskoj u periodu između 1992. i 2009. godine i došla do zaključka da je u svim slučajevima bio u pitanju tajni i tihi porod koji je roditelja izvela samostalno, bez ičije pomoći. Gordana Vulama, "Kriminalističko istraživanje kaznenog djela čedomorstva: primjeri iz prakse", u: *Policija i sigurnost*, Zagreb: MUP HR, 2009, br. 18(4), 523. Neke počiniteljice ovog kaznenog djela navodile su da pri porodu nisu osjećale bol, dok su druge navodile da je bol bila prisutna, ali da su se one uspjele samokontrolirati. U svakom slučaju, budući da je fokus takvih roditelja na tome da porod ostane tajnan, postaje jasno zašto su uspjevale roditi dijete u tišini, bez znanja ostalih ukućana. Joy Lynn Shelton, Tracey Corey, William H. Donaldson, Emily Hemberger Dennison, "Neonaticide: A Comprehensive Review of Investigative and Pathologic Aspects of 55 Cases", u: *Journal of Family Violence*, New York: Springer, 2011, br. 26(4), 265.

³ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), 1905, kutija 29, signatura 24-38.

(novorođenčetom)⁴ u tijeku ili odmah nakon poroda.⁵ Sam čin može biti izvršen na dva načina: 1) aktivno (gušenjem, davljenjem, utapanjem djeteta i sl.) i 2) pasivno⁶ (zanemarivanjem djetetovih osnovnih potreba odmah nakon poroda, tj. uskraćivanjem hrane, neutopljanjem ili ostavljanjem nesvezane pupkovine).⁷

Budući da je riječ o zločinu koji se dešava uglavnom bez svjedoka, za njega je karakteristična tzv. *tamna brojka*, odnosno visok broj neotkrivenih slučajeva. Upravo ova okolnost predstavlja najveći istraživački izazov.⁸ No on se ne sastoji samo u tome da je teško ponuditi pouzdane statističke podatke o počinjenim čedomorstvima u određenom vremenskom periodu i na određenom mikroprostoru; povijesna vrela često ne otkrivaju ni jasan motiv za činjenje ovog kaznenog djela, ni kompleksne socijalne odnose koji su do toga doveli, a kako su počiniteljice čedomorstva i njihovi eventualni pomagači nastojali izbjeći osudu i kaznu za učinjeno, često se ne može pouzdati u njihove iskaze date istražnim tijelima. Osim toga, arhivska građa nudi prilično skromne uvide u ovaj fenomen, a čedomorstvo je često “utopljeno” u ostala kaznena djela te nije uvijek jednostavno ni otkriti novi slučaj. U fondu Zemaljske vlade tek je od 1911. godine izdvojena posebna šifra za ovaj zločin, a prije navedene godine sva kaznena djela su dana na jednom mjestu.

⁴ Novorođenčetom se smatra dijete u periodu od presijecanja pupkovine i fizičkog razdvajanja od majke pa sve do prvog podoja. G. Vulama, “Kriminalističko istraživanje kaznenog djela čedomorstva”, 525.

⁵ Jelena Komazin, Jelena Trković, Lukša Vragolov, “Čedomorstvo”, u: *Kriminologija i socijalna integracija*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet), 2006, br. 14(1), 87–88.

⁶ Ivana Belušić, “Kriminalitet žena”, u: *Kriminologija i socijalna integracija*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet), 2003, br. 11(2), 171. Klasična Resnikova definicija čedomorstva iz 1970. godine obnovljena je 20 godina kasnije kada su razdvojeni načini na koje se može izvršiti ovo djelo. Sanja Katalinić i Aleksandra Frković, “Možemo li spriječiti čedomorstvo”, u: *Gynaecologia et perinatologia*, Zagreb: Hrvatsko društvo za ginekologiju i opstetriciju i Hrvatsko društvo za perinatalnu medicinu Hrvatskog liječničkog zbora, 2006, br. 15(2), 89.

⁷ Duško Modly, *Metodika istraživanja čedomorstva*, Sarajevo: UNSA - Fakultet kriminalističkih nauka, 1998, 26–27.

⁸ Nella Lonza, “Dvije izgubljene duše: čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667–1808)”, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Zagreb: HAZU, 2001, br. 39, 262.

To je, vjerojatno, jedan od ključnih razloga što je čedomorstvo dugo ostajalo izvan interesovanja bosanskohercegovačkih povjesničara. Do sada se o ovome fenomenu pisalo usputno, u sklopu analize širih istraživačkih pitanja. U tom smislu izdvajaju se knjige Hane Younis⁹ i Amile Kasumović¹⁰ u kojima se čedomorstvo posmatra ili u sklopu sudskog ili unutar administrativnog diskursa austrougarske administracije u Bosni i Hercegovini. Ovaj rad ima za cilj ponuditi odgovore na nekoliko ključnih pitanja vezanih za pojavu čedomorstva u bosanskohercegovačkom društvu na prijelomu 19. i 20. stoljeća: učestalost i obim fenomena, socijalni i gospodarski status počiniteljica, njihova starosna dob i bračni status, način i mjesto izvršenja navedenog krivičnog djela, reakcije zajednice, odmjeravanje i izricanje kazne. U mjeri u kojoj to budu dozvolili korišteni arhivski izvori, u radu će se ponuditi i analiza mogućih motiva koji su vodili ka izvršenju ubojstva novorođenčeta. Također, ovaj tekst bi trebao poslužiti i kao ishodište ili poziv da se ovakvoj i sličnim temama otvore istraživački horizonti povjesničara u budućnosti.

Čedomorstvo u brojkama

Ranije je već napomenuto da se statistički podaci o počinjenim čedomorstvima moraju uzeti u obzir krajnje oprezno budući da je sigurno ostalo i neotkrivenih, kao i onih slučajeva u kojima se zbog nemogućnosti utvrđivanja tačnog i jasnog uzroka smrti novorođenčeta nije išlo s krivičnom prijavom protiv majke. Koliko mi je poznato, austrougarska vlast u Bosni i Hercegovini nije publicirala statističke podatke koji govore više o ženskom kriminalitetu u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća.¹¹ U građi se mogu pronaći parcijalne statistike koje često nisu

⁹ Hana Younis, *Žene u sudskim spisima 1878-1914.*, Sarajevo: UNSA - Institut za historiju, 2023.

¹⁰ Amila Kasumović, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914.*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.

¹¹ U *Sarajevskom listu* mogu se pronaći podaci o broju rođenih i umrlih u određenoj godini. Kod rođenih se razdvajaju djeca rođena u braku i izvan njega. Navodi se i njihova smrtnost, ali ne i uzrok smrti. Npr. pogledati statistiku za 1888. godinu. "Godišnji iskaz rođenih i umrlih", *Sarajevski list*,

rađene prema jednakom metodološkom obrascu, što onemogućava komparaciju o počinjenom broju čedomorstava u različitim dijelovima zemlje ili pak u različitim vremenskim periodima. Uz navedene zvanične podatke, u radu ću se osvrnuti i na obimom skromnije brojčane pokazatelje vezane za čedomorstvo, do kojih sam došla koristeći različite izvještaje i elaborate Zemaljske vlade u Sarajevu.

Prvi i meni jedino dostupan pregled slučajeva čedomorstava u Bosni potječe iz 1889. godine. Naime, 10. marta 1889. godine Zemaljska vlada u Sarajevu izdala je naredbu br. 199 kojom se od svih uprava okružnih sudova tražila izrada pregleda o kretanju broja zatvorenica i žena u istražnom postupku u okružnim zatvorima u posljednjih deset godina, uz osvrt na počinjene zločine i izrečenu kaznu.¹² Iako su uprave svih šest okružnih sudova primile jednaku naredbu, jasno je, prema njihovim dostavljenim izvještajima, da nisu primili i preciznu instrukciju na koji će način ponuditi statističke podatke o zatvorenicama u okružnim sudovima. Od pristiglih rezultata kvalitativno i kvantitativno izdvajaju se jedino tabelarni pregled stanja u ženskim odjeljenjima okružnih zatvora koje su poslali Okružni sud u Sarajevu i Okružni sud u Donjoj Tuzli. Uprave okružnih sudova u Mostaru, Banjoj Luci i Travniku, nažalost, nisu navodile prirodu zločina zbog kojih je neka žena bila zatvorena ili je bila u istražnom postupku, te mi njihovi podaci nisu bili korisni, dok Okružni sud u Bihaću uopće nije odgovorio na naredbu Zemaljske vlade.

broj 28, 24. februar 1889, 2. Primjera radi, čedomorstvo, kao posebna kategorija, nije izdvojeno ni u *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina: 1878 – 1901*, Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, 1903. Bosna i Hercegovina dobila je svoj Statistički odsjek tek 1894. godine. On se, prije svega, trebao koristiti za popise stanovništva i izradu statističkih podataka vezanih za različite grane uprave. Nakon što su publicirani podaci koji su se ticali poljoprivrede i veterinarstva (1899) te zdravstva (1903), od ovog projekta se odustalo iz finansijskih razloga. Dakle, objedinjena statistika koja bi reflektirala kriminalitet u Bosni i Hercegovini nikada nije objavljena. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, Zagreb: C. i kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1906, 599.

¹² ABiH, ZVBIH, 1889, kutija 87, signatura 110-8.

Iako kvalitativno napredniji u odnosu na ostale pristigle rezultate, iskazi okružnih sudova u Sarajevu i Donjoj Tuzli se razlikuju.¹³ Npr. Okružni sud u Sarajevu nije navodio imena počiniteljica pojedinih krivičnih djela, ali je jasno pored vrste zločina izdvojio njihovu dob, bračni status, religijsku pripadnost, zanimanje, obrazovno i imovinsko stanje, porijeklo i eventualno ranije kažnjavanje. Ovakav izvještaj pruža mogućnost kvalitetnijeg sagledavanja socijalne karte počiniteljica čedomorstva. Okružni sud u Donjoj Tuzli nije imao tako razrađene kategorije iz kojih bi se moglo zaključiti nešto više o ženama počiniteljicama kaznenih djela, ali je ipak razlučio zločine zbog kojih su se našle u zatvoru ili pod istragom, te naveo njihova imena.

Godina	Ukupan broj zločina	Čedomorke	Dob	Bračno stanje	Zanimanje	Obrazovno i imovinsko stanje	Pripadnost	Ranije kažnjavanje
1879.	10	3	2 ispod 20 1 u dobi 40–50	2 udate 1 udovica	2 poljodjelke 1 nadničarka	Bez	BiH	Neporočno
1880.	5	1	20–30	Neudata	Poljodjelke	Bez	BiH	Neporočno
1881.	10	1	20–30	Neudata	Poljodjelke	Bez	BiH	Neporočno
1882.	13	2	1 iz 20–30 1 iz 50–60	1 neudata 1 udata	Poljodjelke	Bez	BiH	Neporočno
1883.	12	1	Ispod 20	Neudata	Poljodjelke	Bez	BiH	Neporočno
1884.	8	/	/	/	/	/	/	/
1885.	7	5	1 ispod 20 4 iz 20–30	Neudate	2 poljodjelke 3 nadničarke	2 obrazovane; sve bez imovine	2 BiH 3 strankinje	Neporočno
1886.	9	5	2 ispod 20 2 iz 30–40 1 50–60	1 neudata 4 udate	Poljodjelke	Bez	BiH	Neporočno

¹³ Isto. Izvještaji su pristigli već 13, odnosno 15. marta. Svi detaljni izvještaji u konačnoj formi dostupni su u ABiH, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), 1889, br. 2955.

1887.	14	9	4 ispod 20 1 iz 20–30 2 iz 30–40 2 iz 40–50	8 neudatih i 1 udovica	Poljodjelke	Bez	BiH	Neporočno
1888.	14	3	2 ispod 20 1 iz 30–40	2 neudata 1 udata	Poljodjelke	Bez	BiH	Neporočno

Tabela 1. (Broj počinjenih krivičnih djela od strane žena s posebnim osvrtom na čedomorstvo)¹⁴

Iz tabele je razvidno da su u periodu od deset godina u Okružni sud u Sarajevu bile privedene 102 žene kojima je potvrđen zločin za koji su se sumnjicile. Od navedenog broja njih 30 su bile čedomorke. To je 29,41%, odnosno skoro jedna trećina od ukupnog broja krivičnih djela. Iako je riječ o relativno dugom periodu, prosjek od tri čedomorstva godišnje samo za okrug Sarajevo¹⁵ čini se iznimno visokim. Osim toga, vidimo da broj čedomorstava raste od 1885. godine, što se može tumačiti na tri načina: 1) austrougarska vlast je uspostavljena i uspjela se konsolidirati nekoliko godina nakon okupacije te je samim time postala efikasnija i u otkrivanju zločina, a stanovništvo je razvilo kakvo-takvo povjerenje prema upravi da bi zločin i prijavilo; 2) u 19. stoljeću težnja vlasti da kontrolira aktivnosti stanovništva mogla se odraziti i na prilježnije vođenje evidencije o izvršenim čedomorstvima te i to može stvoriti utisak da se njihov broj povećao protekom vremena; 3) budući da je proces modernizacije uzeo maha u bosanskohercegovačkom društvu još u zadnjim decenijama osmanske uprave, postoji mogućnost, a neki slučajevi čedomorstva to i dokazuju, da je priliv stranaca i novih ideja te iseljavanje domaćeg stanovništva utjecalo¹⁶ na drugačije socijalne interakcije koje nisu uvijek završavale na

¹⁴ ABiH, ZVBiH, 1889, kutija 87, signatura 110-8. Izvještaj uprave Okružnog suda u Sarajevu od 13. marta 1889. godine o kretanju zatvorenica u zatvoru pri ovom Okružnom sudu. Tabela 1. predstavlja reducirane rezultate dostavljenog iskaza i urađena je samo za potrebe ovog rada.

¹⁵ Younis navodi da je u prosjeku pet slučajeva dolazilo do Vrhovnog suda tijekom godine. H. Younis, *Žene u sudskim spisima*, 91.

¹⁶ Npr. slučaj Mile Kujundžić, koja je 1918. osuđena za čedomorstvo. Istraga je pokazala da je otac djeteta vojnik s kojim je Mila imala kratkotrajnu romansu. Iako joj je bio obećan brak i odlazak u Ugarsku, do toga nije došlo jer je vojnik premješten. Tu je i slučaj Hane Mehaković, čiji je suprug

željeni način. Razvoj građanskog društva i industrije također se može smatrati faktorom koji je vodio ka povećanju broja čedomorstava.¹⁷ Treba ipak imati u vidu i okolnost da korištena arhivska vrela ne nude uvijek i jasan dokaz da li su i na koji način modernizacijski procesi (sekularizacija društva, urbanizacija i industrijalizacija) utjecali na porast broja ubijene djece. U bosanskohercegovačkom kontekstu, u kojem je navedeni proces tekao sporo, na čedomorstvo se prije treba gledati kao na rezultat pritiska patrijarhalnog društva¹⁸ na žene u smislu njihovog strogog držanja uloga koje im je takvo društvo odredilo.

Od 30 čedomorki čak je njih 12 u vrijeme činjenja krivičnog djela bilo ispod 20 godina starosti. To je 40% od ukupnog broja i govori u prilog ideji da su mlađe osobe lakše, zbog vlastite naivnosti, vjerovala da će njihova veza završiti i bračnom ponudom, što je, s obzirom na stroga patrijarhalna pravila u društvu, bio jedini mogući iščekivani ishod neke veze za djevojke. Obično su to bile njihove prve veze, o kojima nisu smjele razgovarati jer je pitanje muško-ženskih odnosa predstavljalo tabu temu. Onog momenta kada bi saznale da su prevarene, da su obećanja bila lažna ili bi im otac djeteta prijetio da dijete ne smije biti rođeno, odlučivale su se za čedomorstvo u kojem su vidjele jedini izlaz iz nezavidne situacije. Osam čedomorki spadalo je u dobnu skupinu 20–30 godina, pet u skupinu 30–40, tri u onu

15 godina živio u Sjedinjenim Američkim Državama. Hana je u međuvremenu ostala trudna s oženjenim čovjekom koji joj je, također, obećavao brak. Kada do toga nije došlo, počinila je čedomorstvo. Sara Bernasconi, *Habsburgs Hebammen in Bosnien-Herzegowina*, odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno, Universität Zürich, Philosophische Fakultät, Zürich, 2021, 251–257. Služavka Stana Božović izvršila je čedomorstvo jer je vojnik s kojim je ostala trudna, a koji je radio na gradnji ceste, nakon završenog posla jednostavno samo otišao dalje. Kruna Marković živjela je bez supruga od momenta njegova iseljenja u Srbiju. Čedomorstvo je izvršila jer je otac neželjenog djeteta bio oružnik koji ju je “zaveo” za 50 helera (eufemizam za prostituciju). H. Younis, *Žene u sudskim spisima*, 92–94.

¹⁷ Dunja Milotić i Mateo Vlačić, “Čedomorstvo u kaznenom zakonu iz 1852. Pravno uređenje i sudska praksa u Hrvatskoj i Slavoniji”, u: *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, 2021, br. 42(1), 86.

¹⁸ Patrijarhat je sustav socijalnih struktura i praksi u kojima muškarci dominiraju nad ženama, tlače ih i eksploatiraju. Sylvia Walby, *Theorizing Patriarchy*, Oxford/Cambridge: Basil Blackwell, 1990, 20.

40–50, a zabilježene su i dvije starije (u kontekstu ovog zločina) čedomorke koje su u vrijeme izvršenja djela imale preko 50 godina. Novija¹⁹ istraživanja obično ukazuju na to da su čedomorke osobe u ranim dvadesetim godinama, ali može biti i odstupanja, kao npr. kod Cajner, u čijem je istraživanju prosjek godina počiniteljica bio 27.²⁰

Iako se u literaturi navodi da su čedomorke mogle imati različit bračni status: neudata, udata, udovica i razvedena, te da je brojka neudatih i udatih čedomorki obično bila izjednačena ili bar približno ista,²¹ to nije slučaj kod prijavljenih čedomorstva koja su bila zabilježena u izvještaju Okružnog suda u Sarajevu. Naime, od njih 30 čak je 20 (66,66%) počiniteljica bilo neudato, što se može povezati i sa životnom dobi koja ima prevagu u vršenju ovog krivičnog djela te može ukazati na motive majki zašto su se lišavale neželjene djece. Tradicionalne zajednice nisu tolerirale vanbračne veze, tzv. “divlje brakove” (konkubinac) i spolne odnose prije braka. Imale su gotovo nultu toleranciju spram djevojaka koje bi uprkos ovako postavljenim društvenim pravilima dale oduška svojoj ljubavi. Jednom kada bi veza završila trudnoćom, a brak nije bio izgledan, mlađe osobe suočavale su se s gotovo bezizlaznom situacijom u kojoj su se našle, anticipirajući osudu i prijezir sredine. Budući da su neke ignorirale svoje gravidno stanje, a druge nisu smjele ili imale mogućnosti prekinuti trudnoću, jedini izlaz vidjele su u ubojstvu i prikrivanju tijela djeteta. Stoga ne čudi što je najveći broj čedomorki u ovom desetogodišnjem periodu otpadao uglavnom na neudate djevojke.

¹⁹ Mladen Singer, Ljiljana Mikšaj-Todorović, Zdravka Poldrugač, *Kriminalitet na štetu maloljetnika*, Zagreb: Školska knjiga, 1989, 13. Mladen Singer, *Kriminologija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus/Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu/MUP HR, 1994, 183.

²⁰ Irena Cajner, “Osobne i sociodemografske karakteristike počiniteljica čedomorstva”, u: *Kriminologija i socijalna integracija*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet), 1993, br. 1(1), 76–77.

²¹ Cajner navodi da je prije Drugog svjetskog rata broj neudatih i udatih čedomorki bio jednak, dok su kasnija istraživanja pokazala da raste broj neudatih. I. Cajner, “Osobne i sociodemografske karakteristike počiniteljica čedomorstva”, 84. Milotić i Vlačić navode da je krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji bilo neznatno više neudatih čedomorki. D. Milotić i M. Vlačić, “Čedomorstvo u kaznenom zakonu iz 1852.”, 87.

Kada je u pitanju zanimanje počiniteljica, rezultati Okružnog suda Sarajevo poklapaju se s drugim istraživanjima ove pojave bez obzira na vremensku i prostornu odrednicu. Dakle, svih 30 čedomorki bilo je vezano za rad na zemlji jer su zavedene kao poljodjelke ili nadničarke. Može se pretpostaviti da je većina njih potjecala iz seoskih ili prigradskih naselja,²² što konkretni slučajevi pronađeni u arhivskoj građi nesumnjivo dokazuju. Ovakvi rezultati zapravo ne iznenađuju uzme li se u obzir jače izražen patrijarhalni karakter i konzervativizam manjih zajednica, tipična očekivanja od ženske djece (brak, rađanje djece i upravljanje domaćinstvom) i strah od stigmatizacije u slučaju da se odstupi od uspostavljenih normi. Mora se imati u vidu i izrazito agrarni karakter bosanskohercegovačkog društva, što pokazuje i popis stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1895. godine. Naime, od ukupno 1.568.092 stanovnika čak je 1.385.291 otpadalo na agrarno, a svega 182.801 na neagrarno stanovništvo.²³ Gradska populacija sporo je rasla u periodu između prvog i posljednjeg popisa stanovništva (1879–1910), a 37% stanovnika gradova u 1910. godini još uvijek je živjelo od agrara. Samo sedam gradova imalo je provedenu elektrifikaciju.²⁴

Iako prilično nerazvijene, gradske sredine pružale su djevojkama koje su živjele u izvanbračnoj vezi ili su trebale roditi dijete kao plod takva odnosa koliku-toliku sigurnost. Djevojke u gradu lakše su se mogle snaći za pomoć, ostaviti dijete u prihvatilištu ili na mjestu gdje bi ga neko mogao

²² Istraživanja Slobodanke Konstantinović-Vilić, provedena 1983. u Kazneno-popravnom domu (KPD) Požarevac i KPD Slavonska Požega, pokazala su i potvrdila da se najveći broj ubistava dešava na selu, čak i ako se tamo generalno dešava manje kriminalnih radnji. To isto potvrđeno je i za čedomorstva: od sedam čedomorstava koja su se našla u njenoj statistici čak šest je počinjeno na selu. Slobodanka Konstantinović-Vilić, *Žene ubice*, Niš: Prosveta, 1986, 87. Usp. M. Singer, Lj. Mikšaj-Todorović, Z. Poldrugrač, *Kriminalitet na štetu maloljetnika*, 15. Vidjeti i rad Francisco J. Beltrán Tapia i Francisco J. Marco-Gracia, "Death, Sex, and Fertility: female infanticide in rural Spain, 1750-1950", u: *European Review of Economic History*, Oxford: Oxford University Press, 2022, br. 26(2), 234–254. Autori navode da su ubojstvo i napuštanje djece nekada predstavljali alat u rješavanju problema mnogočlanih ruralnih porodica koje su patile od tzv. *ekonomskog stresa*.

²³ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, 7.

²⁴ Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*, Oxford: Oxford University Press, 2007, 220.

pronaći, neke su uspjevale prekinuti trudnoću (što je bilo također rizično), dok su djevojke sa sela obično bile prepuštene same sebi.²⁵

Vidljivo je da je od 30 počiniteljica čak njih 28 bilo bez bilo kakve naobrazbe i imovine, a imovinom nisu raspolagale ni one dvije obrazovane počiniteljice (Tabela 1). U patrijarhalnom društvu kakvo je bilo ono u Bosni i Hercegovini postojalo je uvjerenje da ženska djeca ne trebaju pohađati školu. Skromno vjersko obrazovanje smatralo se dovoljnim budući da je ženi svakako bio namijenjen privatni prostor i uloga uzorne supruge i dobre majke. S obzirom da pouzdanih podataka nema, može se samo pretpostavljati da je u vrijeme okupacije Bosne i Hercegovine tek 3% stanovništva bilo pismeno. Austrougarska obrazovna politika, koja se morala boriti s nepovjerenjem pravoslavnog i muslimanskog stanovništva te tolerirati konfesionalne škole, nije dala posebno dobre rezultate jer je 1918. godine u Bosni i dalje bilo čak 87,84% nepismenih.²⁶ Tome je doprinijela i činjenica da je Zakon o obaveznoj nastavi, izglasan u Saboru BiH 5. februara 1911. godine, ostavio mogućnost da veliki broj djece izbjegne obavezan polazak u škole.²⁷ U Austro-Ugarskoj školski sustav korišten je kao alat za izgradnju rodno podijeljenih uloga te za oblikovanje poželjnog ženskog identiteta.²⁸ Dakle, manji broj ženske djece koji je završavao osnovne i više djevojačke škole odgajan je u duhu potrebe da se putem obrazovnog sustava stvore uzorite majke i supruge. Najveći broj žena ostajao je i dalje nepismen.

Rezultati o obrazovanju počiniteljica čedomorstva uklapaju se u većinu statistika i drugih istraživanja, kao i činjenica da je većina počiniteljica čedomorstva prije ovog kaznenog djela živjela neporočno i nije imala drugih

²⁵ J. Šilović, *Uzroci zločina*, 67.

²⁶ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984, 15.

²⁷ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983, 192.

²⁸ Više o tome pogledati Dinko Župan, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868–1918)*, Osijek – Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013. Fabio Giomi, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, New York – Budapest: CEU Press, 2021.

prekršaja. Nije isključeno ni da ih sredina često percipira kao dobre djevojke, kćerke, majke, supruge, obično mirne i povučene.²⁹ Upravo ovakva očekivanja sredine stvarala su dodatni pritisak djevojkama i mladim ženama. Pri tome treba naglasiti da se obitelj i sredina zapravo nije bavila emocionalnim bićem i općenito razvojem ženske djece. Roditelji nisu razgovarali s djecom o tabu temama kao što je seksualnost, nego se podrazumijevalo da svaka jedinka zna šta se od nje u jednoj zajednici očekuje.

Kada je u pitanju okrug Donja Tuzla, treba pogledati sljedeću tabelu:

Godina	Ukupno zločina	Broj čedomorki
1878–1880.	...	/
1881.	14	1
1882.	12	1
1883.	20	1+1 odbacivanje ploda
1884.	17	3
1885.	10	2
1886.	17	2
1887.	16	1
1888.	?	/

Tabela 2. (Broj počinjenih krivičnih djela od strane žena s posebnim osvrtom na čedomorstvo)³⁰

²⁹ Snežana Samardžić provela je početkom 2000-ih istraživanje na Forenzičkom odjelu Psihijatrijske klinike na Sokocu. Od 17 žena (pacijentica) na klinici njih pet je počinilo čedomorstvo. Sve su bile jedva obrazovane. Snežana Samardžić, “Žene kao počinioči krivičnog dela ubistva i zločin čedomorstva”, u: *Engrami*, Beograd: Klinika za psihijatriju, 2008, br. 30(2), 19. Istraživanja čedomorstva periodično poduzimana u Jugoslaviji (1946-1955, 1973-1980. i 1985-1990) redovito su pokazivala slabu obrazovnu podlogu kod počiniteljica ovog djela. Odmah nakon Drugog svjetskog rata većina njih nije imala ni osnovnu školu. Protokom vremena rastao je broj onih s osnovnom školom, ali je 1980-ih samo 30% počiniteljica čedomorstva imalo završenu i srednju školu. I. Cajner, “Osobine i sociodemografske karakteristike počiniteljica čedomorstva”, 83. Usp. I. Belušić, “Kriminalitet žena”, 171. Nažalost, većina ovih istraživanja fokusira se na počiniteljice čedomorstva, dok izostaje analiza mehanizama koje je društvo moglo poduzeti da spriječi pojavu ovog fenomena.

³⁰ ABiH, ZVBiH, 1889, kutija 87, signatura 110-8, Dopis uprave Okružnog suda u Donjoj Tuzli od 15. marta 1889. godine.

U Tabeli 2 dostupni su podaci za sedam godina. U tom vremenskom rasponu počinjeno je ukupno 106 krivičnih djela, od čega 11 čedomorstava i jedan pobačaj (odbacivanje ploda). To je 11,32% od ukupnog broja počinjenih zločina u sedam analiziranih godina i ne djeluje u tolikoj mjeri zabrinjavajuće kao što je slučaj sa Sarajevskim okrugom. Vrlo su nepouzdana pokazatelji na osnovu kojih bi se mogao izvući zaključak zašto u dva okruga imamo veću razliku u stopi izvršenih čedomorstava. Jedna je pretpostavka da je Sarajevo kao centar zemlje privlačilo više novog stanovništva, te da je okrug bio više dotaknut procesom modernizacije. Osim toga, moguće je da je uprava ovog okruga imala jaču kontrolu nad kretanjem i aktivnostima stanovništva te da su zločini lakše otkrivani. Tu je bila i Zemaljska bolnica – zdravstveni centar zemlje. Nažalost, o tome se može samo spekulirati jer pouzdanih podataka nema.

Npr. statistika za 1889. godinu pokazuje da su čedomorstva bila u tom trenutku prisutna u gotovo svim okruzima koji su dostavili podatke:

Okrug	Ukupan broj zatvorenica	Čedomorke
Sarajevo	4	/
Banja Luka	5	3
Donja Tuzla	6	1
Travnik	3	2
Bihać ³¹	/	/
Mostar	5	1

Tabela 3. (Trenutno stanje pri okružnim zatvorima u zemlji)³²

Naravno, u pitanju su podaci samo za prva dva mjeseca navedene godine budući da je izvještaj podnesen Zemaljskoj vladi u Sarajevu u martu. Od ukupno 23 zatvorenice pri okružnim zatvorima njih 7 su bile čedomorke, što čini 30,43% tadašnje ženske zatvorske populacije. Ovaj podatak upućuje na to da je trend činjenja čedomorstva kao jednog od glavnih “ženskih” zločina nastavljen i krajem 1880-ih i to na gotovo cijelom okupiranom području.

³¹ Nisu dostavili podatke.

³² ABiH, ZVBiH, 1889, kutija 87, signatura 110-8.

Opservaciju o čedomorstvu kroz statističke pokazatelje završavam podatkom da se 1889. godine u Ženskoj kaznionici u Zagrebu nalazila 21 bosanskohercegovačka zatvorenica na dužem izdržavanju zatvorske kazne.³³ Među njima se nalazilo 15 počiniteljica čedomorstva, što je 71,42% od ukupnog broja zatvorenica iz Bosne u Zagrebu. Dakle, ovaj podatak, kombiniran s podacima datim u tri prethodne tabele, jasno ukazuje na to da je čedomorstvo predstavljalo čest problem i repetitivan zločin u bosanskohercegovačkom društvu.

U grupnim molbama bosanskohercegovačkih zatvorenica koje su služile zatvorske kazne u zagrebačkoj kaznionici, a koje su tražile uvjetni otpust, dominiraju također počiniteljice čedomorstva. U grupnoj molbi deset zatvorenica za uvjetni otpust iz 1889. godine čak njih osam su služile kaznu zbog počinjenog čedomorstva.³⁴ Naredne, 1890. godine podnesene su dvije takve molbe u kojima osam čedomorki moli uvjetno otpuštanje iz kaznionice.³⁵

Iz svih navedenih statističkih podataka, čak i kada su oni parcijalni i prilično oskudni, postaje razvidno da je čedomorstvo predstavljalo ozbiljan društveni problem u Bosni i Hercegovini krajem 19. stoljeća. Zapravo, čedomorstvo je pokazatelj dubokih rascjepa unutar patrijarhalnog društva i obitelji, u kojima je nedostatak komunikacije i strah od kazne od strane glave porodice vodio do još lošijih životnih odluka. Majke koje ubijaju svoju djecu bile su prisutne, u većoj ili manjoj mjeri, u svim dijelovima zemlje, a da se fenomen redovito pojavljivao u društvu kroz duži vremenski period, dokazuju i temeljito pripremljeni podaci od strane okružnih sudova u Sarajevu i Donjoj Tuzli. Kako se sustav borio s navedenim problemom, pokazat ću u narednom poglavlju koje se bavi penološkim aspektima ovog pitanja.

³³ O tome zašto su slane u Zagreb pogledati više kod: A. Kasumović, *Zatočene*.

³⁴ ABiH, ZMF, 1889, br. 7212.

³⁵ ABiH, ZMF, 1890, br. 3760 (Joka Radovanović, Ivka Marić i Šaha Mehinagić) i br. 6221 (Mara Martinović, Sava Ivetić, Magdalena Fuchs, Anica Janjić i Milja Mikić). Neke od navedenih zatvorenica bile su odbijene 1889. godine, te su molbu ponovile.

Zločin i kazna: što učiniti s čedomorkama?

U srednjem i ranom novom vijeku čedomorstvo se smatralo i grijehom i zločinom. Činjenica da je pri porodu majka usmrtila dijete koje nije bilo kršteno i čija bi duša stoga trebala ići u pakao³⁶ posebno je zabrinjavala crkvene vlasti koje su smatrale da je jednim činom čedomorstva svijet ostajao bez dvije duše: one ubijenog djeteta i duše zločinke. Također, smatralo se da je čedomorstvo neposredna posljedica bludništva i razduzdana ponašanja, što je vodilo vanbračnoj trudnoći i neželjenom djetetu. Zbog toga su kazne za čedomorstvo bile iznimno stroge. U srednjovjekovnom Dubrovniku kazna je bila vješanje, a čak i ako nije bilo dokaza da je neka žena počinila čedomorstvo, izricana joj je osuđujuća presuda i kazna zatvora u trajanju koje je ekvivalent vremenu provedenom u tamnici za vrijeme istrage.³⁷ U Hrvatskoj i Slavoniji počiniteljice koje su ubile vanbračno dijete obično su spaljivane, dok bi one udate bile osuđene na kaznu vješanjem. Nekada je izricana kazna utapanjem ili zakopavanjem žive počiniteljice. U slučaju da se nije raspolagalo zadovoljavajućim dokazima koji bi vodili do osuđujuće presude, osumnjičena je bivala bičevana ili eventualno izgnana iz zajednice. U Austriji je čedomorstvo kažnjavano odsijecanjem glave mačem, a ponekad je ova kazna primjenjivana i na ugarskom području.³⁸

Premda su kazne bile uistinu drakonske, smrtne kazne rijetko su provedene. Istraživanje Lonze provedeno za područje Dubrovnika u periodu između 1667. i 1808. godine ukazuje na to da su kazne bile redovito ublažavane i nijedna čedomorka nije bila obješena u navedenom periodu.³⁹

Do promjene u penološkom shvatanju čedomorstva dolazi u 18. stoljeću pod utjecajem prirodnog prava i prosvjetiteljskog pogleda na svijet.

³⁶ Ovo je utvrđeno na Crkvenom saboru u Firenci 1439. godine. Dunja Pastović, "Dvostruki grijeh: kažnjavanje čedomorstva na Hrvatskom području do kodifikacije kaznenog materijalnog prava 1852. godine", u: *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, Zagreb: Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, 2016, br. 23(1), 127.

³⁷ Mirna Tomašević, "Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece", u: *Pravnik*, Zagreb: Udruga Pravnik, 2014, br. 47(95), 84–85.

³⁸ D. Pastović, "Dvostruki grijeh", 135–136.

³⁹ N. Lonza, "Dvije izgubljene duše", 299. i 301.

Krajem 18. stoljeća čedomorstvo se počelo odvojeno pravno tretirati u odnosu na ostale vrste ubojstva, te je od kvalificiranog postalo privilegirano ubojstvo koje je obično vezalo blaže zatvorske kazne. Cesareu Beccariji bilo je važnije spriječiti ovu vrstu zločina nego pogubiti čedomorke.⁴⁰ Međutim, pogrešno bi bilo vjerovati da su europska društva s kraja 18. i početka 19. stoljeća razvila humaniji odnos prema zatvorenicama generalno, te napose prema počiniteljicama čedomorstva. Razlozi blažeg kažnjavanja ovog krivičnog djela bili su više pragmatične prirode. U vrijeme nastajanja građanskih društava i nacionalnih država svaki pojedinac bio je vrijedan, te je ubijanje čedomorki smatrano neopravdanim u demografskom i ekonomskom smislu (iz istog su se razloga i čedomorstva trebala spriječiti).⁴¹ To je posebno isticano u državama koje su bile svježje oslobođene kolonijalne vlasti i koje su počinjale vođenje vlastite nacionalne politike.⁴²

Od 19. stoljeća posebno su se isticale psihičke osobine i socijalne karakteristike žena koje su počinile ubojstvo djeteta, što je uzimano kao olakšavajuća okolnost i opravdanje za ublažavanje kazne za počinjeno čedomorstvo.⁴³ U Irskoj su početkom 19. stoljeća žene koje bi bile osumnjičene da su počinile čedomorstvo osuđivane na blaže kazne zatvora pod izgovorom da su samo zatajile trudnoću i porod. Kasnije su kazne bile pooštrene jer je pojava čedomorstva bila učestala, pa je u periodu između 1830. i 1850. čak 21 žena osuđena na smrt, no kazna nije i provedena, nego je preinačena

⁴⁰ A. Kasumović, *Zatočene*, 127–128. (napomena 371). Usp. Cesare Bonesana di Beccaria, *An Essay on Crimes and Punishments*, Albany: W. C. Little & Co, 1764, 60, 83.

⁴¹ Kerstin Michalik, “The Development of the Discourse of Infanticide in the Late Eighteenth Century and the New Legal Standardization of the Offense in the Nineteenth Century”, u: *Gender in Transition: Discourse and Practice in German-speaking Europe 1750-1830*, Ann Arbor: Michigan University Press, 2007, 54. Na okolnost da je ljudsko tijelo dobilo posebnu tržišnu vrijednost u vrijeme industrijalizacije, što je za posljedicu imalo smanjenje tjelesnih kazni, ukazao je još Michel Foucault, *Nadzirati i kažnjavati. Nastanak zatvora*, Sremski Karlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 1997, 33–37.

⁴² Takav je primjer postkolonijalnog Meksika. Nora E. Jaffary, “Maternity and Morality in Puebla’s Nineteenth-Century Infanticide Trials”, u: *Law and History Review*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, br. 39(2), 301.

⁴³ I. Cajner, “Osobne i sociodemografske karakteristike počiniteljica čedomorstva”, 75.

u kaznu transporta u udaljene krajeve.⁴⁴ U Crnoj Gori čedomorstvo je kažnjavano kamenovanjem od 1829. godine. Smrtnu kaznu potvrđivali su različiti zakonski akti doneseni 1833, 1855. i 1884. godine, ali one nikada nisu bile provođene u praksi, nego su čedomorke u pravilu osuđivane na 5–6 godina zatvora. Tek s krajem stoljeća dolazi do popuštanja i u zakonodavnom okviru tretiranja ovog kaznenog djela, te se za njega izricala zatvorska kazna.⁴⁵

U austrijskom Kaznenom zakonu (KZ) iz 1803. godine primjetno je već privilegiranje čedomorstva, jer je ono bilo pravdano socijalnim (čuvanje časti) i psihološkim (poremećaj izazvan porodom) okolnostima. U KZ-u iz 1852. godine izdvojeno je kao posebna vrsta ubojstva za koje se predviđaju blaže kazne zbog posebnog položaja počiniteljica. Tu se čedomorstvo podjednako odnosi na zakonitu i nezakonitu djecu, dok se u ugarskom KZ-u iz 1878. godine to odnosilo samo na nezakonitu djecu.⁴⁶ Izricane su posebne kazne za ubijanje zakonitog i nezakonitog djeteta. Ubojstvo zakonitog djeteta smatralo se težim činom jer je majka mogla imati pomoć i podršku obitelji, te su ovakve žene bile osuđivane na doživotnu tešku tamnicu. Kako se smatralo da se neudate žene nalaze u teškoj situaciji i da im treba odbraniti čast, za njih su kazne bile nešto lakše: teška tamnica od 10 do 20 godina ako je ubojstvo učinjeno aktivno, te 5 do 10 godina teškog zatvora ukoliko je smrt nastupila zbog zanemarivanja djeteta. Pokušaj čedomorstva nije bio pravno tretiran.⁴⁷

Sve do 1878. godine Bosna i Hercegovina uglavnom je bila vezana s islamskim kulturno-civilizacijskim prostorom budući da je bila sastavnim dijelom

⁴⁴ James Kelly, "An Unnatural Crime: Infanticide in Early Nineteenth-Century Ireland, u: *Irish Economic and Social History*, New York: SAGE Publications Inc, 2019, br. 46(1), 100–101.

⁴⁵ Milena Kavarić i Rajka Đoković, "Čedomorstvo u modernoj i suvremenoj Crnoj Gori", u: *Acta Histriae*, Kopar: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2022, br. 30(2), 391–393.

⁴⁶ D. Milotić i M. Vlačić, "Čedomorstvo u kaznenom zakonu iz 1852", 72–73.

⁴⁷ Isto, 74–75. Čedomorstvo je predstavljalo ozbiljan problem u Austriji. Npr. za period od 16 godina (1882–1898) zabilježeno je 1658 takvih kaznenih djela. Maynard Shipley, "Homicide and the Death Penalty in Austria-Hungary", u: *Publications of the American Statistical Association*, Boston: American Statistical Association, 1907, br. 10(77), 255.

Osmanskog Carstva.⁴⁸ Nažalost, pitanje čedomorstva u Osmanskom Carstvu do sada gotovo i nije privlačilo pažnju povjesničara⁴⁹ tako da se o ovoj pojavi u osmanskome društvu vrlo malo zna, a posebno kada je u pitanju Bosanski ejalet. Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine nova vlast po pitanju uvođenja novih penoloških praksi nije se obazirala na raniji osmanski sustav, nego je okupiranu oblast htjela uvesti u drugačiji zakonski okvir. U tom smislu donesen je Kazneni zakon (1879) za ovo područje. Njime je bila predviđena kazna i za žene koje izvrše čedomorstvo. Naime, član 214 ovog Zakona predviđao je kaznu doživotnog zatvora za majke koje usmrte svoje dijete pri porodu ili ne učine ono što je potrebno da ga zbrinu, pa dijete umre. U slučaju da je dijete bilo vanbračno, izricana je zatvorska kazna u trajanju od 10 do 20 godina, a u slučaju da je dijete pri porodu umrlo, jer nije bilo poduzeto ništa da se ono zaštiti, kazna je bila 5 do 10 godina zatvora.⁵⁰ Dakle, vidimo da je i ovaj KZ razlikovao aktivno i pasivno čedomorstvo i da ih nije tretirao na isti način, što je bio slučaj i u austrijskom dijelu Monarhije. Pasivno čedomorstvo bilo je najviše privilegirano s određenom najblažom kaznom. Također, iz navedenog člana KZ-a razvidno je da se i u Bosni i Hercegovini pravila razlika između udatih i neudatih žena koje bi počinile ovaj zločin. Za udate žene koje bi pri porodu usmratile vlastito dijete slijedila je drakonska kazna – doživotni zatvor, dok se za ubojstvo

⁴⁸ Sultan je bio bosanskohercegovački suveren sve do 1908. godine, kada je izvršena aneksija BiH od strane Austro-Ugarske. Međutim, i prije toga je njegovo pravo suverena bilo samo *nudum ius* (golo pravo), dok je suštinsku vlast imala Monarhija.

⁴⁹ Ovu okolnost ističe jedna od rijetkih autorica koja se bavila pitanjem neonaticida u Osmanskom Carstvu u 19. stoljeću. Gülhan Balsoy, “Infanticide in Nineteenth Century Ottoman Society”, u: *Middle Eastern Studies*, London: Routledge, 2014, br. 50(6), 977. Osim toga, osmanski Kazneni zakon čak ni 1917. godine nije imao nijedan član posvećen čedomorstvu. Ovo krivično djelo smatralo se jednostavno ubojstvom, za što se izricala smrtna kazna koja je mogla biti zamijenjena kaznom zatvora u trajanju od 15 godina. Balsoy, “Infanticide in Nineteenth Century Ottoman Society”, 979–980.

⁵⁰ “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”, u: *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (1878–1880)*, II, Wien: Aus der K.K. Hof und Staatsdruckerei, 1881, 118.

vanbračnog djeteta dobijalo između 10 i 20 godina zatvora. Kazneni postupak opisan je tek 1891. godine.⁵¹

Osim toga, bile su predviđene kazne i za one koji ne prijave porod ili smrt djeteta.⁵² Obaveza da se svaki porod i smrt prijave predstavljala je pokušaj administrativnog sustava da se bori protiv pojave čedomorstva. Također, od službenih primalja ili babica očekivalo se pravovremeno prijavljivanje poroda, pogotovo kada se radilo o neudatim djevojkama.

Jako je važno naglasiti da je za zločin čedomorstva mogla biti okrivljena samo i isključivo majka. Sve osobe koje bi joj u tome pomogle, ili bi same na sebe preuzele izvršenje ubojstva djeteta, u postupku su tretirane kao osobe kojima se sudi za kvalificirano ubojstvo i izriču kazne shodno ovom zločinu predviđene u zakonu.⁵³

Također je važno ukazati na to da su jedno bile kazne predviđene za čedomorstvo zakonom, a da je posve drugo predstavljala sudska praksa i izricanje kazni ženama koje bi počinile ovo krivično djelo. Npr. iz grupe molbe bosanskohercegovačkih zatvorenica za uvjetni otpust koje su služile zatvorsku kaznu u Zagrebu, a u kojoj su navedena njihova imena, počinjeni zločin i izrečena kazna, jasno je da je od osam čedomorki čak sedam njih dobilo kaznu od pet godina zatvora za počinjeno krivično djelo.⁵⁴ Moje istraživanje pokazuje da je ovo uglavnom bila uobičajena kazna za

⁵¹ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1891*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1891, 425–485.

⁵² Eugen Sladović pl. Sladojevički, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1915, 302.

⁵³ D. Modly, *Metodika istraživanja čedomorstva*, 5. To se najbolje vidi na slučaju Salkune Hrusten, koja je osuđena zbog ubojstva na 15 godina zatvora jer je pomogla pri čedomorstvu što ga je izvršila njena kćerka Umija, udata Čankušić. Za razliku od majke, kćerka je dobila šest godina zatvora. Obje su transportovane u Žensku kaznionicu u Zagrebu. ABiH, ZVBiH, 1889, kutija 87, signatura 110-7/26. Ovaj slučaj detaljno je opisan kod H. Younis, *Žene u sudskim spisima*, 92–93. Younis navodi da je Salkuna osuđena na kaznu vješanjem, što je uobičajena kazna za ubojstvo. Međutim, pomilovanje i izmjena kazne očigledno su se desili u kasnijem postupku. U konačnici je Salkuni odmjereni kazna od 15 godina zatvora.

⁵⁴ ABiH, ZMF, 1889, br. 7212.

čedomorstvo u Bosni i Hercegovini u razmatranom periodu.⁵⁵ Štaviše, pri odmjeravanju kazne za počinjeni zločin sve počiniteljice tretirane su jednako, bez obzira na bračni status, te su dobijale u pravilu pet godina zatvora.⁵⁶ To je vidljivo iz ranije navedenog slučaja Umije Čankušić, koja je dobila šest godina zatvora za čedomorstvo uprkos činjenici da je bila udata. Milja Mikić iz mjesta Brezik (kotar Gradiška) imala je samo 17 godina kada je počinila čedomorstvo (svoje dijete je udavila). Interesantno je primijetiti da je već tada bila udata. Odmjerena joj je kazna od samo dvije godine zatvora poostrena postom jedan dan u mjesecu.⁵⁷

Za razliku od navedenog, nije na isti način tretirano aktivno i pasivno čedomorstvo. Ovo posljednje više je privilegirano i obično su dodjeljivanje blaže kazne zatvora. To je vidljivo iz slučaja Jele Marković iz sela Lipnice (kotar Donja Tuzla), koja je imala 22 godine kada je rodila nezakonito dijete. Kako nije znala što bi s njim uradila, ostavila ga je na zraku gdje je dijete umrlo jer mu nisu osigurani osnovni uvjeti za život. Kažnjena je s dvije godine zatvora, a veći dio kazne provela je u bolnici zbog lošeg

⁵⁵ Ilustracije radi, navest ću nekoliko slučajeva: Đula Garić osuđena je 1883. godine na pet godina zatvora zbog čedomorstva (ABiH, ZMF Praes., 1889, br. 74). Otprilike u isto vrijeme za isti zločin osuđene su Anica Barać, Vasilija Pavlović i Pemba Huselić na pet godina zatvora (ABiH, ZVBiH, 1889, kutija 87, signatura 110-7/3 i 110-7/22). Anna Kolaček, jedna od rijetkih obrazovanih počiniteljica čedomorstva, osuđena je na pet godina zatvora jer je u noći s 15. na 16. decembar rodila dijete i bacila ga u otvor nužnika, pri čemu je dijete zadobilo smrtonosne povrede (ABiH, ZMF, 1896, br. 1578). Fatima Halepović rođ. Kapetanović, Stoja Vuković i Stana Babić osuđene su na istu kaznu zatvora 1899. godine (ABiH, ZVBiH, 1899, kutija 422, signatura 110-34/26, 110-34/54 i 110-34/65). Zulija Merkez i Dudija Čorbo također su služile pet godina zatvora (ABiH, ZVBiH, 1906, kutija 295, signatura 323-43/82).

⁵⁶ Npr. Anđa Elpez, udovica i majka dvoje djece, imala je 28 godina kada je u maju 1892. rodila dijete koje je ugušila. Odmjerena joj je kazna od pet godina zatvora. Radi dobrog držanja puštena je nakon odležane $\frac{3}{4}$ kazne u Zavodu u Zagrebu. ABiH, ZMF, 1896, br. 5757. Isto je i s Anicom Janjić, udovicom i majkom četvero djece, te Magdalenom Fuchs, koja je bila udovica bez djece. ABiH, ZMF, 1890, br. 6221. Iz iste godine su i slučajevi Joke Radovanović i Šahe Mehinagić, udovica koje su počinile čedomorstvo i dobile pet godina zatvora. ABiH, ZMF, 1890, br. 3760. Još jedna udovica i majka troje djece dobila je istu kaznu za čedomorstvo. To je slučaj Gospave Ristić. ABiH, ZMF, 1900, br. 2708.

⁵⁷ ABiH, ZMF, 1890, br. 6221. Na istom spisku nalazi se i udata Sava Ivetić (18), koja je dobila pet godina zatvora.

zdravstvenog stanja.⁵⁸ Također, Mejra Kobasica iz mjesta Kutruzi (kotar Foča), majka dvoje djece, počinila je čedomorstvo i dobila svega tri godine zatvora pooštrenog postom jednom u mjesecu i samicom svakog 6. jula (kada je izvršila zločin), uprkos činjenici da je i ranije bila osuđena zbog krađe. Ovdje je olakšavajuća okolnost morala biti teška ekonomska situacija, mada je Državno odvjetništvo od Vrhovnog suda tražilo da joj se kazna poveća na četiri godine zatvora.⁵⁹

Iz svega navedenog vidljivo je da je KZ za Bosnu i Hercegovinu predviđao vrlo rigorozne kazne za čedomorstvo, ali da sudovi to u praksi nisu poštovali, nego su dodjeljivali minimalnu kaznu zatvora od pet godina (što je bilo predviđeno samo za pasivno čedomorstvo vanbračnog djeteta). Po tome vidimo da je većina počiniteljica čedomorstva tretirana uglavnom na isti način bez obzira na bračni status, te im je dodjeljivana u pravilu ista kazna. Dokazani slučajevi pasivnog čedomorstva tretirani su još blaže nego je to zakon predviđao, s 2–3 godine kazne lišenja slobode. Navedeno ne znači da je vlast time pokazivala svoje humano lice i suosjećala s počiniteljicama čedomorstva, jer da jeste, poduzimala bi preventivne mjere da to spriječi. Praksu blažeg kažnjavanja čedomorki možemo tumačiti i u fukoovskom maniru vidjevši u tome austrougarsku biopolitiku u Bosni gdje je tijelo podanika bilo važno. Ne smijemo zaboraviti da podanici plaćaju poreze, obrađuju zemlju ili rađaju nove podanike. Stoga takvo tijelo nije moglo biti zatvoreno na duži vremenski period.

Socijalni status počiniteljica čedomorstva

Kako je već ranije navedeno, čedomorstvo u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća uglavnom je bilo više vezano za manje, seoske zajednice. Statistika iz 1889. godine za okrug Sarajevo pokazuje da je svih 30 počiniteljica čedomorstva zabilježenih u periodu od 1879. do 1888. godine potjecalo iz sredina koje su tradicionalno bile vezane za zemlju,

⁵⁸ ABiH, ZMF, 1895, br. 235 i 790.

⁵⁹ ABiH, ZVBiH, 1899, kutija 422, signatura 110-34/57.

budući da je u kategoriji “Zanimanje” za njih 26 navedeno da su poljodjelke, dok su četiri žene bile nadničarke.⁶⁰ Takav trend nastavljen je i početkom 20. stoljeća, iako bi se zbog ubrzanog doseljavanja stranaca, prodora kapitalističkog načina privrede i modernizacije očekivalo da je više slučajeva čedomorstva zabilježeno u gradskim sredinama. Ipak, treba imati u vidu da su se čedomorstva mogla, i vjerojatno jesu, dešavati i u gradu, ali ih je bilo teže evidentirati, jer je gradska sredina podrazumijevala manju povezanost ljudi i teže praćenje tuđih aktivnosti. Osim toga, djevojke iz siromašnijih, manjih sredina nisu imale nikakvu vrstu socijalne zaštite, nekoga ko bi im “čuvao leđa” ili se založio za njih. Zato je većina ovih otkrivenih slučajeva završavala na sudu.

Naime, od dva prijavljena slučaja čedomorstva u 1905. godini jedan se ticao manje sredine i desio se u kotaru Glamoč. U pitanju je prijava protiv Latifa Škrnje, kojeg je tetka Fata optužila da joj je ubio dijete, ali postoji sumnja da su njeni navodi netačni te da je u pitanju bilo klasično čedomorstvo.⁶¹ Tri slučaja čedomorstva prijavljena su žandarmerijskim postajama 1911. godine i sva tri su se odnosila na seoske sredine: 1) Ana Marelja iz mjesta Glavica (kotar Livno) navodno je koncem februara rodila, udavila i potom zatrpala ispod kamene gomile tijelo djeteta; 2) Mitra Savanović iz Dubravca (kotar Varcar-Vakuf) prijavljena je za ubojstvo svog tek rođenog muškog djeteta kojeg je po porodu, skupa s Maricom Kojanović (u drugoj varijanti Kojadinović), udavila; 3) Mejra Hrbinić iz mjesta Dušković (kotar Foča), za koju je naglašeno da je “Ciganka”, navodno je u augustu 1911. prvo po selu tražila baruta “da plod iz utrobe iztjera”, a potom je njeno dijete pronađeno mrtvo, zakačeno za granu u obližnjoj rijeci Bistrici.⁶²

Naredne godine prijavljen je jedan slučaj čedomorstva, također vezan za manju zajednicu. Naime, u mjestu Zaoštro (kotar Foča) Mejra Pejковиć prijavljena je da je s Mujom Hajdarevićem, s kojim je imala izvanbračnu

⁶⁰ ABiH, ZVBiH, 1889, kutija 87, signatura 110-8. Izvještaj uprave Okružnog suda u Sarajevu od 13. marta 1889. godine o kretanju zatvorenica u zatvoru pri ovom Okružnom sudu.

⁶¹ ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, signatura 24-37/15.

⁶² ABiH, ZVBiH, 1911, kutija 117, signatura 25-113.

aferu, usmrtila vlastito tek rođeno dijete. Krivicu je prebacila na suučesnika izjavivši da je on udavio dijete.⁶³

Sva četiri prijavljena ubojstva novorođenčeta u 1913. godini desila su se u manjim (seoskim ili prigradskim) sredinama. Tako je Anđa Čengija iz Briševa (kotar Sanski Most) svoje nezakonito dijete nakon poroda prvobitno bacila niz strminu, a potom ga naknadno zakopala u šumu Lipovicu. Mesija Mujkić iz Ahatovića (kotar Sarajevo) usmrtila je svoje dijete tzv. *nečinjenjem*, što podrazumijeva da je dijete nakon poroda ostavila bez ikakve skrbi, zbog čega je porod imao nesretan kraj. U maju 1913. Badema Kopić iz mjesta Kamenica (kotar Tešanj) rodila je nezakonito dijete koje je potom udavila, zamotala i zakopala, dok je Mara Pavković iz Orahovice (kotar Žepče) početkom te godine novorođenče, uz pomoć majke, rodila i bacila u rijeku. Tijelo je sasvim slučajno na obali rijeke pronašao jedan seljak.⁶⁴

I naredne godine zabilježene su dvije prijave za čedomorstvo, od kojih je jedna izvršena u Pustom Selu (kotar Sarajevo) od strane Latife Milavice, koja je tvrdila da je smrt novorođenčeta zapravo splet nesretnih okolnosti.⁶⁵ Dakle, gotovo svi dostupni slučajevi čedomorstva zabilježeni početkom 20. stoljeća odigrali su se nesumnjivo u manjim sredinama, neki u udaljenim selima, a neki u mjestima koja su gravitirala gradskim zonama. U svakom slučaju, uzme li se u obzir statistika i pronađeni pojedinačni slučajevi čedomorstva s kraja 19. i početka 20. stoljeća, može se zaključiti da je u Bosni i Hercegovini ova pojava bila učestalija na selima nego u gradovima, što i ne čudi s obzirom na agrarni karakter društva, manju gradsku populaciju i jače izražen patrijarhalni karakter seoskih zajednica.

Od analiziranih slučajeva izdvajam samo tri koja su počinjena u gradskim sredinama ili je počiniteljica bila porijeklom iz grada. Prvi je slučaj onaj Palombe Levi, s kojim je otvoren ovaj rad, a koji se veže uz područje Zenice, čiji je otac Rafael bio gradski trgovac. Po svemu sudeći, radilo se

⁶³ ABiH, ZVBiH, 1912, kutija 85, signatura 25-113.

⁶⁴ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

⁶⁵ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113.

o uglednoj obitelji.⁶⁶ Drugi slučaj vezuje se za 1914. godinu, kada je Zorka Babić, inače iz Bosanske Gradiške, došla u Kamenicu kako bi radila za jednu firmu kao trgovkinja. Budući da je već bila trudna kada je dobila posao, trudnoću je vjerojatno prikrivala, obavila tajni porod i usmrtila dijete. Nakon toga je istupila iz službe i vozom otišla u Doboj. Čim je leš djeteta pronađen u nužniku (gdje ga je bacila počiniteljica), žandarmerija je vrlo lako ušla u trag Zorki.⁶⁷ Sultana Stefanović iz Višegrada optužena je da je počinila čedomorstvo uz pomoć majke i sestara bacivši živo dijete u rijeku Drinu. Počiniteljica je zločin priznala kao samostalan čin koji je izvela bez pomoći drugih, no istražitelji su na osnovu iskaza svjedoka i drugih okolnosti bili uvjereni da je imala pomoć.⁶⁸

Ovdje predstavljeni rezultati istraživanja moraju se uzeti u obzir s rezervom jer su i u gradovima čedomorstva bila vjerojatno česta pojava, ali su, kako sam i ranije navela, mogla lakše biti prikrivena: u gradskoj sredini komšije su manje pratile šta se dešava u tuđim životima; leš usmrćenog djeteta mogao se ponekad i lakše prikriti nego na selu, a ako je djevojka/žena imala neku vrstu zanimanja, mogla je, poput Zorke Babić, jednostavno promijeniti sredinu u kojoj bi nalazila novi posao i novi životni put.

Kada je u pitanju obrazovanje i imovinski status, većina čedomorki bila je bez bilo kakve naobrazbe ili imovine. Osim spomenutih slučajeva Palombe L. i Zorke B., koje su morale imati neku vrstu obrazovanja s obzirom na ugled obitelji iz koje su potjecale ili pak zbog činjenice da su bile uposlene, ističe se još slučaj Anne Kolaček, za koju se navodilo da je imala neku vrstu obrazovanja. Ona je, ujedno, bila i strankinja koja je čedomorstvo počinila u Bosni i Hercegovini, te je nakon odslužene kazne u Zagrebu trebala biti vraćena u svoju domovinu.⁶⁹

Dodamo li na to statističke podatke prikupljene u 1889. godini iz kojih se vidi da su od 30 počiniteljica umorstva samo njih dvije bile obrazovane,

⁶⁶ ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, signatura 24-37/15.

⁶⁷ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113.

⁶⁸ ABiH, Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu (dalje: VSBiH), 1900, kutija 154, br. 1049.

⁶⁹ ABiH, ZMF, 1896, br. 1578.

slika postaje jasnija.⁷⁰ Ekonomski ovisne, bez obrazovnih horizonata, neuke i često naivne, počiniteljice čedomorstava sigurno nisu vidjele drugi izlaz za situaciju u kojoj su se našle. Sve su one uglavnom živjele neporočno prije činjenja ovog krivičnog djela i njihov opis gotovo nikada nije pratila opaska prema kojoj bi se vidjelo da ju je sredina negativno percipirala. Samo u jednom slučaju zabilježeno je da je Badema Kopic “radi slabog moralnog ponašanja na hrdjavom glasu stojeća osoba”, te da joj je suprug u vrijeme kada je ona prijavljena za čedomorstvo izdržavao zatvorsku kaznu u trajanju od tri godine u Centralnoj kaznionici u Zenici.⁷¹ Time se jasno htjelo dati do znanja da kompletna obitelj nije sigurno uživala ugled u svojoj sredini. Ovakve usputne tvrdnje mogle su, zapravo, predstavljati otežavajuću okolnost kod odmjeraivanja i izricanja kazne za počinjeno krivično djelo.

Ranije je navedeno da su počiniteljice čedomorstva uglavnom potjecale iz reda neudatih djevojaka, ali je zabilježeno i dosta slučajeva u kojima je čedomorstvo izvršila udata žena ili udovica. Također, treba skrenuti pažnju i na slučajeve gdje su čedomorstvo izvršile žene koje su formalno bile udate, ali je suprug duži period izbivao iz domovine, te su one, faktički, djelovale kao samohrane majke. Takav je ranije spomenuti slučaj Krune Marković, čiji je suprug otišao u Srbiju.⁷² Također, spomenuta je i Hana Mehaković, čiji je muž 15 godina boravio u SAD-u.⁷³ Zajednički imenitelj za sve ove žene, bez obzira na njihov bračni status, bio je vanbračna veza i rođenje nezakonitog djeteta. Bilo da su živjele u kratkotrajnom konkubinatu, održavale neobaveznu ili kratkotrajnu vezu, sve su one u biti bile prepuštene same sebi jednom kada bi shvatile da ih otac djeteta ne želi, a da sredina sigurno ne bi odobrila rađanje i, što je još važnije, odgajanje vanbračnog djeteta.

Kako mnogi autori zaključuju, čedomorstvo je zločin koji se u povijesti javljao u svakoj zemlji i svakoj kulturi, a zabilježen je i u suvremenim

⁷⁰ ABiH, ZVBiH, 1889, kutija 87, signatura 110-8. Izvještaj uprave Okružnog suda u Sarajevu od 13. marta 1889. godine o kretanju zatvorenica u zatvoru pri ovom Okružnom sudu.

⁷¹ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

⁷² H. Younis, *Žene u sudskim spisima*, 94–95.

⁷³ S. Bernasconi, *Habsburgs Hebammen in Bosnien-Herzegowina*, 254–257.

društvima. Počiniteljice čedomorstva mogu biti različitih nacionalnih i etničkih pripadnosti, starosne dobi, socioekonomskog statusa.⁷⁴ Moje istraživanje pokazalo je najviše varijacija kada je u pitanju bračni status počiniteljica, dok je po pitanju porijekla, zanimanja i obrazovanosti majki koje su usmratile svoje novorođenče slika uglavnom bila jednoobrazna. Ovaj podatak zapravo je jako važan jer baca svjetlo na socijalni okvir unutar kojeg se ponavljao ovaj zločin, ali ukazuje i na kompleksne društvene odnose u kojima je bilo jasno da su žene generalno, a one neobrazovane i siromašne posebno, bile jednostavno u velikoj mjeri marginalizirane i diskriminirane u društvu, bez ikakve nade i pomoći koja je, realno, mogla doći od obitelji, države, vjerskih, dobrotvornih i ženskih udruga, ali po ovom pitanju nika da nije pružana (ili bar na osnovu korištenih izvora nije poznato da jeste). Zbog toga su se slučajevi čedomorstva ponavljali. Problem bosanskohercegovačkog društva u četrdeset godina austrougarske uprave jeste uvjerenje da su vanbračna trudnoća i neželjeno dijete predstavljali problem osobne prirode, koji se tiče isključivo usamljene i napuštene žene, dok je promišljanje tog problema kao kompleksnog socijalnog pitanja koje pogađa širu zajednicu izostajalo.

Načini izvršenja čedomorstva u habsburškoj Bosni

U ovom dijelu rada otvaram pitanje mogućih motiva čedomorstva. Šta se tačno dešavalo u trenutku kada je počinjeno čedomorstvo, vrlo je teško saznati. To je obično zločin bez svjedoka, a kada ih i ima, pitanje je koliko se može pouzdati u njihove iskaze. Također, budući da su majke koje bi počinile čedomorstvo često nastojale ublažiti vlastitu krivicu, zapravo se ni njihovom iskazu ne može u potpunosti vjerovati, te su često istražitelji ovih kriminalnih djela u procesu otkrivanja onoga što se desilo bili oslonjeni na stručnjake iz oblasti ginekologije i akušerstva ili liječnike koji su bili specijalizirani za obdukciju tijela djeteta.

⁷⁴ J. L. Shelton, T. Corey, W. H. Donaldson, E. Hemberger Dennison, "Neonaticide", 263.

Primjera radi, Latifa Milavica tvrdila je, nakon što su po prijavi žandari stigli u njenu kuću, da do poroda nije došlo jer ona nije ni bila trudna, nego je imala problema s mjesečnim ciklusom. Na prijetnju žandara da će sud svakako naložiti liječniku da je pregleda i utvrdi da li se nedavno porodila, slomila se i priznala da je rodila dijete koje je nesretnim slučajem umrlo.⁷⁵ Dakle, stručna pomoć u istrazi bila je iznimno važna, baš kako se pokazalo i u slučaju Palombe Levi, koja je također tvrdila da je njen jedini problem neredovna mjesečnica, ali je lokalna babica bila ta koja je pregledom utvrdila da je došlo do poroda.⁷⁶ U slučaju Mejre Hrbinić, gdje je tijelo njenog djeteta duži vremenski period bilo izloženo vanjskim faktorima, patolog je trebao utvrditi da li je bilo tragova nasilja na tijelu i na koji je način dijete umrlo.⁷⁷

Uzimajući sve navedeno u obzir, treba s dozom rezerve uzeti podatke o tome “šta se uistinu desilo”, ali su neke počiniteljice čedomorstva na kraju, možda zbog grižnje savjesti, pristajale dati iscrpan opis tijeka poroda i usmrćivanja djeteta. Analizirajući sve dostupne slučajeve čedomorstva u habsburškoj Bosni, može se zaključiti da se većina čedomorki odlučivala za aktivno čedomorstvo, dakle, njihov je izbor bio da učine nešto novorođenčetu kako bi okončale njegov život. Navedeni podatak može upućivati na to da su žene koje su nosile u većini slučajeva vanbračno dijete i koje su tijekom trudnoće otkrile da su ili ostavljene ili da će ih dijete na bilo koji način inkriminirati već tada odlučivale da usmrte novorođenče. Moguće je da su tada razmišljale i o načinu izvedbe, no postoji mogućnost i da su sve što im se dešava negirale do samog kraja, a čin rađanja djeteta predstavljao je naglo triježenje i shvatanje da je budućnost neizvjesna, zbog čega se moglo impulzivno reagirati i usmrtiti dijete.

Od 26 analiziranih slučajeva u kojima je dat detaljniji opis počinjenih radnji nad tijelom djeteta polovina počiniteljica (13) odlučila se na ubojstvo asfiksijom, tj. gušenjem ili davljenjem. Razdvojit ću ove slučajeve u

⁷⁵ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113.

⁷⁶ ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, signatura 24-37/15.

⁷⁷ ABiH, ZVBiH, 1911, kutija 117, signatura 25-113.

dvije grupe: prvu grupu čine počiniteljice koje su dijete udavile vlastitim rukama (3), dok u drugu grupu spadaju one koje su dijete udavile uz neko pomagalo kao što su vezica, girtl, tkanina (8). Dva slučaja su specifična. U prvu grupu spada slučaj Palombe Levi, koji je već ranije opisan, kao i slučaj Magdalene Fuchs, koja je također usmrtila svoje novorođenče golim rukama položenim oko vrata.⁷⁸ Iako je Jelka Mrdaković do kraja negirala počinjenje čedomorstva, svjedoci su tvrdili da su na vratu djeteta otkrili tragove prstenja, što upućuje na način usmrćenja – davljenje rukama. Svi svjedoci izjavili su da je Jelka imala upravo prstenje na rukama i da je ono ostavilo tragove na vratu žrtve.⁷⁹ Davljenje djeteta vlastitim rukama može se shvatiti i kao vrlo osoban čin, ali i izraz panike i želje da se dijete “utiša” kako porod ne bi bio otkriven.

Kao poseban slučaj, koji u biti spada u obje kategorije, izdvaja se onaj Anđe Elpez, koja je svoje dijete prvo nastojala udaviti golim rukama, a kada je ono nastavilo davati znake života, upotrijebila je podvezicu kako bi mu prekinula dotok zraka.⁸⁰ Njen postupak može se protumačiti kao momenat oklijevanja, nesigurnosti ili čak straha da dijete usmrti golim rukama te je zbog toga pribjegli upotrebi podvezice.

Samo u jednom slučaju nije precizirano na koji je način izvršeno davljenje novorođenčeta.⁸¹ Budući da je većina poroda počiniteljica čedomorstva obavljena u tajnosti i tišini, gušenje djeteta mogla je biti i nepromišljena, impulzivna reakcija da se spriječi njegov plač, kako se ne bi saznalo za njegov dolazak na svijet. Međutim, takva pitanja u istrazi obično nisu postavljena počiniteljicama: kao da istražitelji nije interesiralo što je vodilo baš određenoj vrsti usmrćivanja djeteta. Navedeno može upućivati na to da istražitelji nisu analizirali psihološki svijet čedomorki, niti su se njime bavili.

⁷⁸ ABiH, ZMF, 1890, br. 6221.

⁷⁹ ABiH, VSBiH, 1900, kutija 153, br. 704.

⁸⁰ ABiH, ZMF, 1896, br. 5757.

⁸¹ ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, signatura 24-49/28. U pitanju je čedomorstvo koje je izvršila Stoja Gojić udata Kondić iz mjesta Vitasovci (kotar Bosanski Novi).

Dvije počiniteljice odlučile su se za bacanje djeteta u zahod, pri čemu je jedno dijete odmah zadobilo smrtne povrede, dok u drugom slučaju izostaje detaljan opis samog čina. Nijedna od počiniteljica nije se vratila da preuzme tijelo djeteta kako bi ga, eventualno, premjestila na drugu lokaciju. Ovakvi slučajevi ukazuju na totalnu otuđenost majke od djeteta u toku poroda i obično su izazivali veću sablazan u javnosti, jer se stjecao dojam da je dijete odbačeno kao nešto nečisto.⁸²

Kata Šarić prvo je uz pomoć različitih “lijekova” pokušala izvršiti pobačaj, ali je zapravo na kraju došlo do poroda. U njenom iznimno kompliciranom slučaju, o kojem će biti više riječi kasnije, suđeno joj je za dva kaznena djela: čedomorstvo i pokušaj odbacivanja ploda. Iako tijelo djeteta nikada nije nađeno, veliki broj prikupljenih svjedočanstava i pronađene bočice “lijeka” vodili su tome da ona ipak bude osuđena, ali samo za odbacivanje ploda (čl. 220 KZ) i neprijavlivanje poroda i smrti djeteta (čl. 365 KZ), ali ne i za čedomorstvo. Njen pomagač fra Brno Kordić, koji je lijek tražio prvo od tri lokalna liječnika, a potom ga nabavio drugim putevima, osuđen je na 10 mjeseci zatvora i gubitak službe.⁸³

Anđa Čengija jedina je počiniteljica koja je svoje novorođenče bacila niz strminu. Međutim, vjerojatno zbog grižnje savjesti, kasnije je došla po tijelo koje je zamotala u tkaninu i potom zakopala. Ovaj čin ukazuje na to da se kod počiniteljice pojavio osjećaj kajanja i želja da postupi dostojanstveno sa svojim djetetom, jer je umotavanje tijela u platno obično znak pažljivijeg postupanja.⁸⁴

Tri žene svoju su novorođenčad utopile. Dvije su dijete bacile u rijeku, dok je druga tek rođeno dijete potopila u posudu s vodom.⁸⁵ Prvi čin je

⁸² Zorka Babić nakon izvršenog čedomorstva napustila je Kamenicu ostavivši iza sebe dijete u zahodu. ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113. I Anna Kolaček, rodom iz Češke, ostavila je svoje dijete u nužniku sa smrtonosnim povredama od kojih je i preminulo. ABiH, ZMF, 1896, br. 1578.

⁸³ ABiH, ZVBiH, 1893, kutija 247, signatura 45-26/4.

⁸⁴ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

⁸⁵ Ivka Marić dijete je potopila u posudu s vodom. ABiH, ZMF, 1890, br. 3760. Mara Pavković dijete je bacila u rijeku. ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113. Sultana Stefanović tvrdila je

moguće tumačiti kao osjećaj potpunog očaja i brzo djelovanje, bez razmišljanja. Nažalost, nisu poznati svi detalji, ali ako se porod desio pokraj rijeke, moguće je da je počiniteljica jedino u tome vidjela izlaz. U drugom slučaju riječ je o osobnijem činu u kojem je jasna namjera i eventualno planiranje počinjenja tog krivičnog djela. No, u sva tri slučaja nedostaju detalji na osnovu kojih bi se jasnije sagledalo stanje u kojem se počiniteljica nalazila kada je odlučila da na ovaj način usmrti dijete. Suvremena istraživanja pojave čedomorstva inzistiraju i na ovom segmentu istrage.

Mera Pejković i Anđa Vujević odlučile su se za ubojstvo djeteta optužiti druge osobe. Prva je za smrt djeteta optužila svog ljubavnika Muju Hajdarevića. Prema njenim riječima, ona ga je obavijestila da će se uskoro poroditi. Porod je obavila u šumi nadomak svoje kuće, gdje ju je Mujo pronašao i tek rođeno dijete uzeo rekavši da je mrtvo. Međutim, Mera tvrdi da je djetetov vrat bio svezan, što implicira davljenje. Dijete je naknadno umotano i zakopano. Hajdarevićeva izjava nije zabilježena, a slučaj je tek trebao biti istražen tako da ostaje nejasno šta se na kraju desilo.⁸⁶ U slučaju Anđe Vujević poznat je ishod istrage i sudskog procesa. Naime, ona je u aprilu 1891. godine rodila muško dijete u kući Gligora Jakšića, za kojeg nije naznačeno u kakvoj je vezi s počiniteljicom. Dijete je udavljeno, a za njegovu smrt Anđa je okrivila izvjesnog Nikolu Ostojića. Međutim, istraga je pokazala da je njena optužba bila neutemeljena, te joj je suđeno za dva kaznena djela: čedomorstvo (čl. 214 KZ) i klevetu, ali uz ublažavanje kazne (čl. 92 KZ). Osuđena je na 5,5 godina teškog zatvora.⁸⁷ Ovakvi slučajevi ne predstavljaju posebno iznenađenje budući da neke čedomorke do kraja negiraju sve što im se desilo: od trudnoće, poroda do samog čina ubojstva djeteta, te im je nekada bilo lakše za sve što se desilo optužiti druge osobe. Bilo je i slučajeva gdje je određena osoba, obično bliži član obitelji, poticala

da je nakon poroda umotala dijete, odnijela ga do mosta i bacila u rijeku Drinu. ABiH, VSBiH, 1900, kutija 154, br. 1049.

⁸⁶ ABiH, ZVBiH, 1912, kutija 85, signatura 25-113.

⁸⁷ ABiH, ZMF, 1896, br. 1527. Ovim slučajevima može se pridružiti i slučaj Fate Škrnje, koja je za ubojstvo djeteta optužila člana obitelji (koji je ujedno bio i otac djeteta). On je sve navode negirao. Rezultat istrage nije poznat. ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, signatura 24-37/15.

djevojke ili žene na čedomorstvo, ali takva radnja morala se na sudu dokazati, dok sam iskaz počiniteljice nije bio dovoljan.

Možda najokrutniji način izvršenja čedomorstva jeste onaj kojem je pribjegla sedamnaestogodišnja Milja Mikić, koja je tek rođenom djetetu razbila lubanju alatkom. Uprkos tome, osuđena je na samo dvije godine teške robije pooštrene jednim postom mjesečno.⁸⁸ Ovdje su olakšavajuće okolnosti morale predstavljati njene godine, ali i uvjerenje da je djelo počinjeno u teškom psihičkom stanju koje je izazvano porodom. Čak ni iznimna okrutnost djela i stanje zatečenog tijela djeteta nisu uvjerile sudska tijela da izreknu oštriju kaznu.

Samo su dvije počiniteljice izvršile pasivno čedomorstvo ostavivši dijete nezbrinuto nakon poroda. Mesija Mujkić ostavila je dijete samo u kući,⁸⁹ dok je Marija Marković ostavila dijete “na zraku”.⁹⁰ U oba slučaja djeca su najvjerojatnije umrla od pothlađenosti i gladi. Ostavljanje djeteta na zraku mogao je biti i neizravni poziv u pomoć ili nada da će neko dijete pronaći i pobrinuti se o njemu. Pasivnost pri činu čedomorstva predstavljala je olakotnu okolnost i, kako je ranije navedeno, kažnjavana je prema KZ-u blažim zatvorskim kaznama.

U dva slučaja ostaje nejasno kako je došlo do smrti djeteta. Latifa Milavica tvrdila je da je do poroda došlo iznenada, kada se penjala ljestvama u štali. Pala je, onesvijestila se i nakon buđenja shvatila da je dijete rođeno i da je mrtvo. Naknadno ga je zakopala, a potom, kada su žandari započeli istragu, tijelo premjestila u kuću.⁹¹ Ova priča svakako je išla u pravcu da umanjiti Latifinu krivicu. Ukoliko bi pregled tijela ukazao na nasilne radnje izvršene nad djetetom, Latifa se mogla pravdati naglim porodom i nekontroliranim

⁸⁸ ABiH, ZMF, 1890, br. 6221.

⁸⁹ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

⁹⁰ ABiH, ZMF, 1895, br. 235. Marković je, kako je ranije navedeno, veći dio kazne provela u bolnici.

⁹¹ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113. Za razliku od nje, Badema Kopic tvrdila je da je do poroda došlo, ali da ona uopće nije rodila dijete, nego “nekakovu krvuštinu”. Potom je rekla da je to što je ona rodila “sniet” (parazitska gljiva koja raste na visokim biljkama poput kukuruza, op. a.), a tek je na kraju priznala da se radilo o ženskom djetetu. ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

ispadanjem ploda. Ukoliko bi se utvrdilo gušenje ili zanemarivanje djeteta, mogla je ukazati na to da je dijete ležalo u njenim dimijama dok se nije osvijestila. Kako je ubrzo nakon ovoga izbio Prvi svjetski rat, dalji tijek istrage nije mi poznat.

Možda je najnevjerojatnija priča ona koju je ponudila Mejra Hrbinić. Nakon što je prijavljena i dovedena na ispitivanje, Mejra je ustvrdila da je otac njenog djeteta Rašid Mulahasanović, te da je on potplatio izvjesnu Devliju Bajramović da ubije Mejrino dijete. Sudbonosnog 8. augusta 1912. Devlija je pozvala Mejru “u drva”, a pri povratku joj je podmetnula nogu tako da je Mejra s naramkom drva pala, zbog čega se onesvijestila. Kada je došla sebi, shvatila je da se porodila, ali joj Devlija nije htjela reći što je učinila s djetetom. I otac djeteta i optužena susjeda zaniijekali su ove navode. Prvi je tvrdio da dijete uopće nije njegovo, dok je Devlija tvrdila da su ona i Mejra u zavadi od 1910. godine (kada su se potukle) i da od tada ne pričaju. Na kraju je u istražni zatvor odvedena samo Mejra.⁹² Ova činjenica jako je važna jer ukazuje na to da istražitelji nisu povjerovali u Mejrine navode budući da se nisu slagali s izjavama ostalih svjedoka.

Iz prethodna dva slučaja vidljivo je koliko su počiniteljice bile u teškom psihičkom stanju zbog svoga čina, te mogućnosti da budu otkrivene i potom osuđene, pri čemu im je osuda sredine padala teže od zatvorske kazne. Ovaj detalj posebno je važno istaknuti budući da i druga istraživanja o čedomorstvu dolaze do sličnog zaključka - strah od osude sredine nadvladavao je često strah od zakonske kazne najvjerojatnije zbog toga što su se postupci sredine mogli anticipirati, dok je prolazak kroz istražni postupak i sam čin kažnjavanja počiniteljicama bio apsolutno nepoznat, gotovo apstraktan. Treba istaknuti da je Latifu zbog vanbračne trudnoće i ubojstva djeteta zlostavljao vlastiti brat i to je kazna i osuda koja ju je stigla gotovo odmah po izvršenju čina čedomorstva. Što bi kasnije prošla u istražnom zatvoru te na sudu, Latifa najvjerojatnije nije mogla ni pojmiti. Zbog navedenog straha i stida što je vanbračna veza i trudnoća sada poznata javnosti,

⁹² ABiH, ZVBiH, 1911, kutija 117, signatura 25-113.

počiniteljice čedomorstva davale su iskaze koji su nekada bili nekonzistentni, a nekada je u njih zaista bilo teško povjerovati.

Dakle, iz svih analiziranih slučajeva razvidno je da su počiniteljice čedomorstva više pribjegavale aktivnom usmrćivanju djeteta, pri čemu je asfiksija bila uobičajena metoda, što znači da su počiniteljice već tijekom trudnoće znale da dijete neće ostaviti da živi. Ponekad, u rjeđim slučajevima, u tome su imale pomoćnike i sukrivce, a ponekad su se odlučivale da za čedomorstvo optuže drugu osobu (oca djeteta najčešće, ali nisu bili isključeni ni članovi obitelji ili susjedi). Važno je naglasiti, s obzirom na toliko puta istaknuti patrijarhalni kontekst, da spol djeteta nije utjecao na odluku o čedomorstvu.

Strašni sud: čedomorstvo u očima javnosti

Ovo završno poglavlje otvara pitanje osoba koje su bile spremne prijaviti počinjeno čedomorstvo.⁹³ Također, u mjeri u kojoj to omogućavaju korišteni izvori nastoji se ponuditi odgovor na stav javnosti o počiniteljicama ovog krivičnog djela, kao i samom djelu. Time se otvara i pitanje motiva za činjenje čedomorstva jer je to obično kompleksan problem, uvjetovan najčešće socijalnim i psihološkim faktorima.

Ranije u tekstu pokazano je da je većina čedomorstava, o kojima postoji zapisano službeno izvješće, počinjena u seoskim sredinama. Dakle, to su manje sredine gdje se stanovnici prilično dobro poznaju, a često u jednom selu živi i više članova jedne obitelji. Postojala je, time, jača kontrola nad životima ljudi, posebno djevojaka i žena. U tako prisnoj sredini trudnoća je teško mogla biti prikriivena (iako su bili poznati načini njenog prikriivanja od kojih je najčešći podvezivanje stomaka), a porod još manje. Budnom oku nekog starijeg člana seoske zajednice teško su mogle promaći tjelesne

⁹³ U stručnoj literaturi obično se dijele u više kategorija. Modly navodi četiri: 1) čedomorke koje čin planiraju i prije poroda, 2) one koje to učine pod pritiskom treće osobe, 3) one koje to učine u afektu, kada shvate šta nosi budućnost i 4) žene koje negiraju svoju trudnoću, a kada dođe do poroda, jednostavno ubiju dijete. D. Modly, *Metodika istraživanja čedomorstva*, 18. Konstantinović-Vilić navodi prve tri kategorije. S. Konstantinović-Vilić, *Žene ubice*, 61–62.

promjene tako očite za trudnoću (povećanje tjelesne težine) i kasnije porod (iscrpljenost, pojava mlijeka u grudima).

Članovi uže obitelji obično su nijekali bilo kakvu upletenost u čedomorstvo tvrdeći da ili nisu znali za trudnoću ili da su to povezivali s ginekološkim problemima i neredovnom mjesečnicom.⁹⁴ To je evidentno kod Palombe Levi, čiji roditelji i brat nisu znali, navodno, za trudnoću i porod. Palomba se ipak žalila na bolest “u dolnjem dijelu tijela” i tražila pomoć od Eve Egyed – zeničke babice. Budući da je babicu u jednom trenutku pozivao i Palombin brat Salomon, ostaje nejasno kako nije mogao znati da menstrualni problemi zapravo upućuju na trudnoću.⁹⁵ Roditelji Latife Milavice – Nefa i Hasan u početku su se branili šutnjom. Nefa je naknadno priznala da je samo pomagala Latifi oko problema s mjesečnicom, zbog čega je išla i po zapis kod lokalnog hodže. No i majka i otac tvrdili su da nisu znali za trudnoću i porod, dok je brat Ćamil, kada je saznao za istragu žandara, Latifu “zlostavljati počeo”.⁹⁶ Dakle, ovdje vidimo spremnost roditelja da nekako stanu na stranu svoje kćerke ili bar da ublaže krivicu kompletne obitelji, dok je brat odraz patrijarhalne sredine koja je sve navedeno doživljavala kao veliku sramotu, zbog čega je sestru počeo i zlostavljati, mada nije pojašnjeno što se pod tim zaista i misli.

No u Latifinom slučaju čedomorstvo je prijavila “povjerljiva osoba”. Dakle, ne možemo sa sigurnošću znati da li je to bio član obitelji ili neko sa sela budući da su kao mogući svjedoci spomenuti i Ibro Mujanović, koji je te noći prespavao kod Latifinih roditelja, te Pemba Milavica, koja je navodno u porodu pomogla. Oboje su nijekali ove navode (zapravo, više insinacije).⁹⁷ Samo je u još jednom slučaju čedomorstvo prijavljeno anonimno, pa nam identitet tog pojedinca ostaje nepoznat. U pitanju je slučaj Zorke

⁹⁴ Pored toga što se ova izjava može tumačiti kao pokušaj da se sa sebe skine krivnja, ona može ukazivati i na otuđenost između članova obitelji. G. Vulama, “Kriminalističko istraživanje kaznenog djela čedomorstva”, 524.

⁹⁵ ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, signatura 24-37/15.

⁹⁶ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113.

⁹⁷ Isto.

Babić, gdje se našao neki “posrednik” koji je žandarima, navodno, odao vrlo važne informacije, tako da su oni vrlo lako otkrili ko je majka koja je ubila svoje dijete, kao i gdje se u trenutku potrage nalazila.⁹⁸ Moguće da se u ovom slučaju radilo o stanodavcu, radnoj kolegici ili prisnoj prijateljici.

Osim slučaja Palombe Levi, gdje je tajni porod prijavila po službenoj dužnosti gradska babica,⁹⁹ u svim ostalim slučajevima ovaj zločin prijavljivali su uglavnom članovi obitelji. Možda je u tom smislu najpotresniji slučaj Bademe Kopic, koja je u vrijeme izvršenja čina živjela s četverogodišnjom kćerkom Mehrom, koja, istina, nije ni znala ni mogla prijaviti majku, ali je dala ključan iskaz žandarskoj patroli da je majka rodila dijete koje je davalo znake života, da ga je potom udavila i zakopala.¹⁰⁰

Suseljani Kate Šarić znali su za njenu trudnoću, a primijetili su i kada je rodila dijete. To je prva prijavila poljaru Iva Šarić, a on je sve prenio seoskom glavaru Stipi Peranoviću. On je proveo vlastitu istragu i od starijih žena (podvukla A. K.) u selu saznao da su one kod Kate primijetile “mlijeko u prsima”. Inkriminirajući izjavu dao je kasnije i momak iz župnog doma koji je Katu Šarić i njenu majku Maru vidio u župnom domu u noći kada se porod vjerojatno desio. Nakon toga je primijetio i “nečiste haljine”, ali mu nadležni fra Brno Kordić nije htio ponuditi nikakva pojašnjenja. Protiv fra Brne okrenulo se cijelo Katino selo tvrdeći da “nitko djevojki djete nije napravio nego fra Brno Kordić, da će svi oni na oto priseći”.¹⁰¹ Na ovom mjestu je interesantno primijetiti kako Katini suseljani nisu imali negativne izjave usmjerene protiv same djevojke, nego su izravno prozivali oca djeteta, koji je još uz to bio i duhovno lice, i odlučno protiv njega govorili. Iako je fra Brno priznao sve za što ga se sumnjičilo, njegova sabrača fra Grgo Jovanović i fra Ciprijan Brkić kritizirali su lokalne vlasti zbog poduzete

⁹⁸ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113.

⁹⁹ Babice su bile dužne prijaviti abortus i čedomorstvo nadležnim tijelima, a ako bi kojim slučajem one u tome sudjelovale, prijetila im je kazna. Mirela Krešić i Monika Rakitnićan, “Primaljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1876.-1918.: zakonodavni okvir ustroja primaljske službe”, u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, br. 2, 2015, 291.

¹⁰⁰ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

¹⁰¹ ABiH, ZVBiH, 1893, kutija 247, signatura 45-26/4.

istrage, zbog čega je protiv njih pokrenut krivični postupak na temelju čl. 340 i 345 KZ-a. Zbog svega navedenog protestirao je kod Zemaljske vlade mostarski biskup Paskval Buconjić, ali je Zemaljska vlada stala uz niža upravna tijela.¹⁰²

Kada se čita materijal vezan za slučaj Šarić, ne može se oteti dojmu da je seoska zajednica krivicu za vanbračnu vezu, trudnoću i ubojstvo djeteta stavljala isključivo na teret fra Brne vjerojatno zbog toga što je to bio njihov lokalni svećenik, koji je trebao biti njihov duhovni vođa, pastir, a zapravo je iznevjerio svoju zajednicu. Katina uloga je više uloga žrtve - nevina djevojka što ju je zavela osoba kojoj je neizmjereno vjerovala.

Mejru Hrbinić prijavili su rođaci Hajder i Bajro tvrdeći da se nekoliko seljana kupalo u rijeci Bistrici kada su na jednoj grani ugledali tijelo djeteta. Izvadili su ga iz vode i ostavili na sigurno do dolaska žandarske patrole. Mejra se i sama odala u selu za trudnoću tražeći načina da izvrši pobačaj, a o istoj je znao i njen rođak Ramo. Shvatio je i od kojeg momenta više nije bila trudna, ali očigledno nije smatrao svojom dužnošću da je i prijavi, jer se u takvim situacijama obično postavljalo pitanje gdje je dijete.¹⁰³ U slučaju Mere Pejković izabrano mjesto za tajni porod očigledno nije bilo adekvatno jer je u tijeku istoga naišla Merina jetrva Anija (vjerojatno Hanija). Odmah je o svemu izvijestila muža Osmana, koji je snahu Meru prijavio.¹⁰⁴ Nažalost, ne zna se pozadina odnosa koje je Mera imala s djeverom i jetrvom, ali opisani susret Mere i Hanije u šumi nije odavao znake prijateljstva, pa se prijava poroda u šumi može tumačiti i kao znak osvete.

U dva slučaja tijelo preminulog djeteta našli su slučajni prolaznici. Kada je to prijavljeno žandarmerijskoj postaji, pokrenuta je istraga o mogućim počiniteljicama tog zločina, a pod sumnjom su bile sve žene za koje se znalo da su u to vrijeme bile u visokoj trudnoći. Dalja istraga ne samo da je

¹⁰² ABiH, ZVBiH, 1893, kutija 247, signatura 45-26/4.

¹⁰³ ABiH, ZVBiH, 1911, kutija 117, 25-113.

¹⁰⁴ Isto.

lako vodila do počiniteljice nego i do priznanja kako se zločin odigrao.¹⁰⁵

Međutim, ponekad se znalo desiti da je neko iz sredine počiniteljice čedomorstva vjerojatno jako suosjećao s njom, pa ju je nastojao zaštititi pred žandarmerijskom patrolom, makar je to uključivalo i lažno svjedočenje koje je također bilo kažnjivo. Kada je žandarska patrola došla ispitati Stoju Kondić (rođ. Gojić) pod sumnjom da je ova žena, koja je davno pobjegla od muža i došla živjeti ponovno kod oca, mogla počinuti čedomorstvo, naišla je na njeno nijekanje kompletne trudnoće, pa posljedično i čedomorstva. S obzirom na okolnost tzv. opravdane sumnje, žandari su u selu potražili ženu koja bi je mogla pregledati. Izabrana je Joka Plevšić, mada nije navedeno prema kojim kriterijima, ali se može pretpostaviti da je u selu važila kao priučena babica. Međutim, Plevšić je podržala izjavu osumnjičene i ustvrdila da ona nije bila trudna, te da nije mogla roditi dijete. Budući da je i njena izjava bila sumnjiva, pronađena je druga žena u selu koja je nakon pregleda potvrdila da je Stoja nedavno zaista rodila dijete.¹⁰⁶ Dakle, jasno je da je Joka mogla suosjećati s počiniteljicom čedomorstva. Međutim, činjenica da je stala na njenu stranu, čak i u okolnostima u kojima joj je mogla prijetiti kazna za ometanje istrage, otvara donekle mogućnost da se govori o možebitnoj ženskoj solidarnosti.¹⁰⁷ To ne znači da je druga žena koja je pregledala Stoju bila manje empatična. U nekim slučajevima strah od žandara, sudskih tijela, kazne i sustava bio je jači od svakog suosjećanja. Neki pojedinci koji su prijavili čedomorstvo u svojoj sredini smatrali su to jedinim ispravnim, moralnim činom i nisu bili vođeni interesima pojedinca, u ovom slučaju majke koja je očajna zbog neželjenog djeteta što ga

¹⁰⁵ Pogledati slučaj Mare Pavković, čije je dijete pronašao jedan seljak na desnoj obali rijeke Bosne. Tu je i odbačeno dijete Mesije Mujkić, koje je pronašla izvjesna Aiša Sajnica. ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

¹⁰⁶ ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, signatura 24-49/28.

¹⁰⁷ Matija Andabak preuzela je odgovornost za smrt nezakonitog djeteta svoje kćerke Pere. Prema njenoj tvrdnji, Pera nije znala što je Matija učinila s djetetom. ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, signatura 24-49/31. Postoji i obrnuta situacija, gdje je žena optužena za čedomorstvo tvrdila da je taj čin samostalno izvršila, dok je istraga ukazivala na mogućnost da su joj u tome pomogle majka i sestre (ili su makar morale znati što se desilo s djetetom). U pitanju je slučaj Sultane Stefanović iz Višegrada. ABiH, VSBiH, 1900, kutija 154, br. 1049.

sredina ne želi prihvatiti, nego su prije svega zagovarali interese zajednice, koja je, kako se tada smatralo, trebala živjeti u skladu s vjerskim i drugim običajima jednog kraja.

Kada je riječ o štampi, izvještaji o čedomorstvima nisu toliko učestali, iako listovi često donose vijesti o skandalima, prevarama i prostituciji. Oni koji se s vremena na vrijeme pojavljuju obično donose veliki broj detalja vezanih za određeni slučaj.¹⁰⁸ Imena počiniteljice i njoj bliskih ljudi navode se u punom obliku, opisuje se gdje je dijete pronađeno i nudi se mogući motiv za izvršenje tog djela. Interesantno je primijetiti da se ne koristi posebno osuđujući ton u opisu novinara. Osim što se počiniteljicu čedomorstva naziva “nesretnicom”, ima još nekoliko korištenih pojmova u novinskim člancima koji upućuju na neku vrstu blaže osude. Tako se za slučaj Mare Andrić navodi da se “ljubakala” s Aleksom Vojnovićem,¹⁰⁹ dok se za Jurku Burjan navodi da je ubila svoje dijete jer je htjela sakriti tragove “svoga bludnoga života”.¹¹⁰ U jednom kratkom izvještaju koji se ne odnosi na Bosnu i Hercegovinu čedomorstvo se naziva “groznom”,¹¹¹ međutim, ništa od korištenih izraza ne navodi na neki poseban prijezir sredine. U arhivskoj građi, posebno u izvještajima žandarmerijskih postaja i kotarskih ureda, kao ni u štampi, ne koriste se izrazi koji se u drugim sredinama mogu naći kao dominantni i gdje se počiniteljice naziva “monstrumima” ili onima koje su učinile nešto “protuprirodno” i “nehumano”.¹¹²

¹⁰⁸ Ovo se odnosi na slučajeve koji su već riješeni na sudu. Kada bi tijelo djeteta tek bilo pronađeno, nije se moglo ići toliko u detalje, osim navesti gdje je tijelo pronađeno i u kakvu je stanju bilo. To je vidljivo iz jednog slučaja iz 1906. godine kada je javljeno da je pronađeno tijelo djeteta u potoku u Nevesinju. Konstatirana je nasilna smrt, ali ne i ko je počinio zločin. “Nagjeno dijete”, *Sarajevski list*, br. 4, 10. 1. 1906, 2. Također, ukoliko se odmah nije sumnjalo na određenu žensku osobu kao počiniteljicu čedomorstva, mogla je biti raspisana i nagrada za sve one koji se jave policiji s konkretnom informacijom o ubojstvu novorođenčeta. Pogledati slučaj pronađenog mrtvog novorođenčeta kod Skenderije. “Čedomorstvo”, *Sarajevski list*, br. 59, 18. 5. 1890, 2.

¹⁰⁹ “Iz sudnice”, *Bošnjak*, br. 6, 6. 2.1896, 3.

¹¹⁰ “Čedomorstvo”, *Sarajevski list*, br. 149, 13. 12. 1896, 2.

¹¹¹ “Grozno čedomorstvo”, *Sarajevski list*, br. 33, 20. 3. 1891, 3.

¹¹² Npr. to je bio slučaj u Irskoj. J. Kelly, “An Unnatural Crime:”, 72.

Imajući sve navedeno u vidu, moguće je, s velikom rezervom, govoriti o motivima za izvršenje čedomorstva. Budući da su čedomorstva mahom počinile žene iz manjih sredina, pretpostavka je da su u njima patrijarhalne matrice bile jače izražene. U takvim sredinama, gdje je seksualnost bila tabu tema, vanbračno dijete značilo bi gubitak ugleda i časti, te mogućnosti za udaju u budućnosti.¹¹³ No stid nije pogađao samo djevojku, nego i domaćina kuće, glavu porodice, kojeg je sredina mogla osuđivati zbog gubitka kontrole nad domaćinstvom i aktivnostima svojih ukućana. Slično je bilo i s udovicama, a Gospava Ristić jedina je to i verbalizirala u svojoj izjavi.¹¹⁴ Međutim, uz stid, a ovo je posebno važno naglasiti, majke su izvršavale čedomorstvo i iz straha od odmazde muških članova obitelji, koji su kažnjavali počiniteljice vrlo šarolikom lepezom kazni: verbalno i fizičko zlostavljanje, usmrćivanje ili protjerivanje iz kuće.

Samo u jednom slučaju u izjavi stoji da je čedomorstvo izvršeno u naletu “nasilnog uzbuđenja”, što suvremena istraživanja spominju kao reakciju “kratkog spoja”.¹¹⁵ Tu izjavu nije dala počiniteljica čedomorstva, nego njena majka, koja je za kćerku tražila uvjetni otpust ili oprost kazne budući da je bila jako bolesna, te je zločin svakako izvršila na spomenuti način, što je ona smatrala očigledno olakotnom okolnošću.¹¹⁶

U dva slučaja ubijeno dijete bilo je plod vanbračne, zabranjene ljubavi. Kod Zorke Babić radilo se o vezi koju je ostvarila s muslimanom dok je boravila u Bosanskoj Gradišci. U jednom momentu moralo joj je biti jasno da od interkonfesionalne veze neće biti ništa, te se odlučila za selidbu i ubojstvo djeteta.¹¹⁷ U vrlo konfuznom slučaju Latifa i Fate Škrnje, u kojem

¹¹³ Neki autori smatraju da je za čedomorku čast bila iznad majčinske ljubavi, zbog čega bi dijete lišavale života iako je upravo taj čin smatran jednim od najužasnijih zločina. N. E. Jaffary, “Maternity and Morality”, 305.

¹¹⁴ ABiH, ZMF, 1900, br. 2708.

¹¹⁵ Cajner navodi da čedomorstvo, pored toga što spada u ovakav tip reakcija, donosi samo trenutno rješenje, što i ne čudi budući da je većina žena koja ga je počinila bila emocionalno nezrela. I. Cajner, “Osobne i sociodemografske karakteristike počiniteljica čedomorstva”, 49.

¹¹⁶ ABiH, ZMF, 1895, br. 235.

¹¹⁷ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, signatura 25-113.

manjkaju detalji, jasno je jedino da je Latif imao vezu s tetkom Fatom. Plod te veze bilo je dijete koje je preminulo i za tu smrt Fata je krivila Latifa. Iz dokumenta se vidi samo da je on porekao zločin, ali ne i očinstvo, te su oboje privedeni u Okružni sud u Travniku u augustu 1905. godine.¹¹⁸ Jasno je da i ovakva veza nije mogla biti socijalno prihvatljiva, te se jedna od dvije navedene osobe, a možda i obje skupa, odlučila na čin čedomorstva.

Vrlo je interesantan slučaj Mesije Mujkić, udate za Ibru iz Ahatovića, koja je malo prije čedomorstva pobjegla od supruga i zaštitu našla kod svojih roditelja. Budući da je istraga tek bila u tijeku, ostaje nejasno da li je njeno dijete bilo vanbračno, za što je mogao saznati njen suprug, pa ga je u strahu možda zbog toga napustila. Postoji i mogućnost da je dijete bilo suprugovo, ali da je čin čedomorstva izvršen kao jedna vrsta osvete suprugom s kojim se vjerojatno nije dobro živjelo.¹¹⁹

Mera Pejković već je bila udata kada je započela vezu s Mujom Hajdarevićem. Mogući motiv čedomorstva u njenom slučaju, a s obzirom da joj je Mujo bio pomagač, jeste potreba da se vanbračna veza zataška. U istražnom postupku nije zabilježena izjava njenog supruga.¹²⁰

U većini slučajeva djevojci je bilo obećano vjenčanje, ali bi se potencijalni mladoženja u posljednjem trenutku predomislio ili bi u rijetkim slučajevima jednostavno otišao dalje zbog posla.¹²¹ U svim ovim slučajevima težina izvršenog čina padala je na počiniteljicu, dok su muškarci koji su označeni kao potencijalni očevi djece prolazili bez ikakvih posljedica,¹²² što

¹¹⁸ ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, signatura 24-37/15.

¹¹⁹ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 53, signatura 25-113.

¹²⁰ ABiH, ZVBiH, 1912, kutija 85, signatura 25-113.

¹²¹ Tako je bilo navođeno i u štampi: "Opće je mišljenje, da je dijete poteklo iz nezakonitog snošaja, te je zato i umoreno." "Nagjeno dijete", *Sarajevski list*, br. 4,10. januar 1906, 2. Dakle, anticipirano je da je motiv čedomorstva izvanbračna veza.

¹²² Na ovu okolnost upućivale su američke feministkinje još sredinom 19. stoljeća navodeći kako su majke - počiniteljice čedomorstva bivale osuđene na vrlo rigorozne kazne, dok su očevi ubijene djece nastavljali hodati slobodno. Elizabeth Pleck, "Feminist Responses to 'Crimes against Women', 1868-1896", u: *Signs*, Chicago: The University of Chicago Press, 1983, 453.

je rezultat *asimetričnog seksualnog morala*.¹²³ Jedino u slučaju da su u činu čedomorstva pomogli, sudilo bi im se za ubojstvo, no mimo toga obično su izjavljivali ili da nemaju ništa s očinštvom ili da nisu znali za trudnoću i porod. Sramota i stid pripadali su samo ženi i nosili su sa sobom dalekosežne posljedice. Društvo se, zapravo, nije bavilo čedomorstvom, samo je za njega kažnjavalo.¹²⁴

Zaključak

Istraživanje fenomena čedomorstva u habsburškoj Bosni zahtjevan je postupak iz više razloga. Najprije, količina i pristupačnost arhivskih vrela onemogućavaju dublju analizu problema, a tu je i činjenica da je za ovu vrstu zločina karakteristična tzv. "tamna brojka", odnosno veliki broj slučajeva koji nisu prijavljeni jer se obično radi o kaznenom djelu gdje svjedoci nisu prisutni. Također, neredovna administrativna obrada statističkih podataka, nespремnost počiniteljica i njihovih eventualnih pomagača da daju korektan iskaz te u nekim slučajevima nemogućnost da se ustanovi da li je dijete rođeno već mrtvo ili ne, otežavaju analizu ovakvih slučajeva.

Ovo istraživanje pokazalo je da je čedomorstvo bilo prisutno kao socijalni problem i kao manifestacija dubljih potresa unutar patrijarhalnih zajednica u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća. To je krivično djelo koje su mahom činile neudate djevojke, mada je bilo i onih drugačijeg bračnog statusa. Najvećim dijelom bile su neobrazovane i bez imovine, a svojim zanimanjem bile su vezane za seoske ili prigradske zajednice. U statistici dominiraju mlađe djevojke, ispod dvadeset ili u dobnoj skupini između dvadeset i trideset godina. Motivi za čedomorstvo obično su bili socijalne prirode: zaštita časti i ugleda jer je dijete bilo plod vanbračne veze,

¹²³ M. Kavarić i R. Đoković, "Čedomorstvo u modernoj i suvremenoj Crnoj Gori", 390.

¹²⁴ Za razliku od Bosne i Hercegovine, u Hrvatskoj su poduzimane i druge, konkretne mjere kako bi se preveniralo činjenje čedomorstva. Npr. Josip Šilović o ovoj i mnogim drugim temama držao je predavanja. Josip Šilović, "Čedomorstvo. Predavao u skupštini pravničkoga društva dne 22. prosinca 1906. dr. Josip Šilović", u: *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu* 33, Zagreb: Pravničko društvo, 1907, br. 2.

strah od reakcije sredine ili domaćina kuće. U pojedinim slučajevima jasno su iskazani i ekonomski motivi jer se počiniteljica nalazila u nezavidnoj poziciji i nije mogla hraniti “viška usta”. Čedomorstvo je obično izvršavano u kući počiniteljice, a obitelj je često tvrdila da za porod nije znala. Ipak, upravo je najveći broj slučajeva prijave čedomorstva zabilježen od članova šire obitelji, ponekad od strane suseljana ili anonimnih dojavljivača. Većina ovih djela počinjena je na aktivan način, najčešće asfiksijom, dok je u samo dva slučaja zabilježeno pasivno čedomorstvo počinjeno ostavljanjem djeteta bez skrbi i zaštite.

Iako je pojava čedomorstva u Bosni bila redovita i povremeno sa zabrinjavajuće visokim brojem slučajeva na godišnjem nivou, nisu poduzimane konkretne aktivnosti kako bi se radilo na suzbijanju ovog fenomena. Npr. pitanje čedomorstva u javnosti moglo je biti otvoreno preko javnih predavanja, tiskanih brošura ili tematskih članaka u periodici tog doba. Također, žene liječnici koje su djelovale u Bosni i Hercegovini mogle su biti korištene kao alat za pristup djevojkama i ženama s kojima bi razgovarale o njihovom tijelu, materinstvu i seksualnosti. No ništa od toga nije zabilježeno u povijesnim vrelima. Patrijarhalno društvo ostavljalo je žene da se same bore sa svojim problemima, u tišini i na tom društvu prihvatljiv način. U suprotnom je slijedila stigma i kazna koja je bila dvostruka: od strane sredine iz koje je počiniteljica potjecala te od strane kaznenog sustava.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH)

Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu (VSBiH)

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Zajedničko ministarstvo financija (ZMF)

Objavljeni izvori

- Beccaria, Cesare Bonesana di, *An Essay on Crimes and Punishments*, Albany: W. C. Little & Co, 1764.
- Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina: 1878 – 1901*, Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina, 1903.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, Zagreb: C. i kr. Zajedničko ministarstvo financija, 1906.
- Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen (1878-1880)*, II, Wien: Aus der K.K. Hof und Staatsdruckerei, 1881.
- Sladović pl. Sladoevički, Eugen, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1915.

Štampa

- Sarajevski list*, Sarajevo, 1889, 1890, 1891, 1896, 1906.
- Bošnjak*, Sarajevo, 1896.

Literatura

Knjige

- Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
- Foucault, Michel, *Nadzirati i kažnjavati. Nastanak zatvora*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, 1997.
- Giomi, Fabio, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878-1941)*, New York – Budapest: CEU Press, 2021.
- Kasumović, Amila, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914.*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.
- Konstantinović-Vilić, Slobodanka, *Žene ubice*, Niš: Prosveta, 1986.

- Modly, Duško, *Metodika istraživanja čedomorstva*, Sarajevo: UNSA - Fakultet kriminalističkih nauka, 1998.
- Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878–1914*, Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Papić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini 1918–1941*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.
- Singer, Mladen, *Kriminologija*, Zagreb: Nakladni zavod Globus / Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu/MUP HR, 1994.
- Singer, Mladen, Ljiljana Mikšaj-Todorović, Zdravka Poldrugač, *Kriminalitet na štetu maloljetnika*, Zagreb: Školska knjiga, 1989.
- Šilović, Josip, *Uzroci zločina*, Zagreb: Matica hrvatska, 1913.
- Walby, Sylvia, *Theorizing Patriarchy*, Oxford/Cambridge: Basil Blackwell, 1990.
- Younis, Hana, *Žene u sudskim spisima 1878–1914.*, Sarajevo: UNSA - Institut za historiju, 2023.
- Župan, Dinko, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868–1918)*, Osijek – Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku – Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.

Članci

- Balsoy, Gülhan, “Infanticide in Nineteenth Century Ottoman Society”, u: *Middle Eastern Studies*, London: Routledge, 2014, br. 50(6), 976–991.
- Beltrán Tapia, Francisco J., Francisco J. Marco-Gracia, “Death, Sex, and Fertility: female infanticide in rural Spain, 1750–1950”, u: *European Review of Economic History*, Oxford: Oxford University Press, 2022, br. 26(2), 234–254.
- Belušić, Ivana, “Kriminalitet žena”, u: *Kriminologija i socijalna integracija*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet), 2003, br. 11(2), 165–176.

- Cajner, Irena, “Osobne i sociodemografske karakteristike počiniteljica čedomorstva”, u: *Kriminologija i socijalna integracija*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet), 1993, br. 1(1), 75–86.
- Jaffary, Nora E., “Maternity and Morality in Puebla’s Nineteenth-Century Infanticide Trials”, u: *Law and History Review*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, br. 39(2), 299–319.
- Katalinić, Sanja, Aleksandra Frković, “Možemo li spriječiti čedomorstvo”, *Gynaecologia et perinatologia*, Zagreb: Hrvatsko društvo za ginekologiju i opstetriciju i Hrvatsko društvo za perinatalnu medicinu Hrvatskog liječničkog zbora, 2006, br. 15(2), 89–97.
- Kavarić, Milena, Rajka Đoković, “Čedomorstvo u modernoj i suvremenoj Crnoj Gori”, u: *Acta Histriae*, Kopar: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2022, br. 30(2), 377–406.
- Kelly, James, “An Unnatural Crime: Infanticide in Early Nineteenth-Century Ireland”, u: *Irish Economic and Social History*, New York: SAGE Publications Inc, 2019, br. 46(1), 66–110.
- Komazin, Jelena, Jelena Trković, Lukša Vragolov, “Čedomorstvo”, u: *Kriminologija i socijalna integracija*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet), 2006, br. 14(1), 87–100.
- Krešić, Mirela, Monika Rakitničan, “Primaljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1876.-1918.: zakonodavni okvir ustroja primaljske službe”, u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, br. 2, 2015, 277–295.
- Lonza, Nella, “Dvije izgubljene duše: čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667-1808)”, u: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Zagreb: HAZU, 2001, br. 39, 261–303.
- Michalik, Kerstin, “The Development of the Discourse of Infanticide in the Late Eighteenth Century and the New Legal Standardization of the Offense in the Nineteenth Century”, u: *Gender in Transition: Discourse and Practice in German-speaking Europe 1750-1830*, Ann Arbor: Michigan University Press, 2007, 51–71.

- Milotić, Dunja, Mateo Vlačić, “Čedomorstvo u kaznenom zakonu iz 1852. Pravno uređenje i sudska praksa u Hrvatskoj i Slavoniji”, u: *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet, 2021, br. 42(1), 71–90.
- Pastović, Dunja, “Dvostruki grijeh: kažnjavanje čedomorstva na Hrvatskom području do kodifikacije kaznenog materijalnog prava 1852. godine”, u: *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, Zagreb: Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, 2016, br. 23(1), 121–152.
- Pleck, Elizabeth, “Feminist Responses to ‘Crimes against Women.’ 1868-1896”, u: *Signs*, Chicago: The University of Chicago Press, 1983, 451–470.
- Samardžić, Snežana, “Žene kao počinioci krivičnog dela ubistva i zločin čedomorstva”, u: *Engrami*, Beograd: Klinika za psihijatriju, 2008, br. 30(2), 51–71.
- Shelton, Joy Lynn, Tracey Corey, William H. Donaldson, Emily Hemberger Dennison, “Neonaticide: A Comprehensive Review of Investigative and Pathologic Aspects of 55 Cases”, u: *Journal of Family Violence*, New York: Springer, 2011, br. 26(4), 263–276.
- Shipley, Maynard, “Homicide and the Death Penalty in Austria-Hungary”, u: *Publications of the American Statistical Association*, Boston: American Statistical Association, 1907, br. 10(77), 253–259.
- Šilović, Josip, “Čedomorstvo. Predavao u skupštini pravničkoga društva dne 22. prosinca 1906. dr. Josip Šilović”, *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu* 33, Zagreb: Pravničko društvo, 1907, br. 2.
- Tomašević, Mirna, “Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece”, u: *Pravnik*, Zagreb: Udruga Pravnika, 2014, br. 47(95), 73–98.
- Vulama, Gordana, “Kriminalističko istraživanje kaznenog djela čedomorstva: primjeri iz prakse”, u: *Policija i sigurnost*, Zagreb: MUP HR, 2009, br. 18(4), 517–531.

Doktorske disertacije

Bernasconi, Sara, *Habsburgs Hebammen in Bosnien-Herzegowina*, doktorska disertacija, Zürich: Universität Zürich, Philosophische Fakultät 2021.

MOTHERS WHO KILL: INFANTICIDE IN HABSBERG BOSNIA

Summary

The phenomenon of infanticide is challenging research-wise. Lack of archival materials and the fact that, in most cases, there were no witnesses are just two of many other problems related to this issue. My research shows that infanticide was a serious social issue in Habsburg Bosnia and was present throughout the period of Austro-Hungarian rule. Available statistics shed light on the social, economic, and educational backgrounds of the women who killed their children during or immediately after birth. Most of them were unmarried girls under the age of 20 or were from the age group between 20 and 30 years old. However, married women and widows were part of the statistics too. They were mostly uneducated and economically dependent on their families or husbands. The majority of the analyzed cases were related to rural communities. Infanticide was mostly executed in an active way, which means that the mother performed something in order to kill her child. Suffocation was the common way of murdering a child, as was casting the body into the river or somewhere else. Sometimes it was done in a passive way by leaving the child alone, without any help. Motives for this felony were various, from forbidden love, extramarital relationships, and poverty to despair and indolence.

FEMALE EDUCATION IN JAGODA TRUHELKA'S EPISTOLARY BOOK *U CARSTVU DUŠE* IN HABSBURG BOSNIA AND HERZEGOVINA

Mitsutoshi Inaba
Independent researcher
abamnmi@gmail.com

Abstract: This paper aims to elucidate Jagoda Truhelka's view on female education in Bosnia and Herzegovina under the Habsburg Empire (1878-1918). She worked as a teacher in Bosnia starting in 1901. The scholarship has evaluated her educational theory as eclectic. This paper compares her epistolary book on female education, *U carstvu duše* (1910) with Stjepan Basariček's pedagogy whose book was used as a textbook for pedagogy at all normal schools in Bosnia. In this way, we will be able to answer the following questions: How does her pedagogical theory relate to her activities in Bosnia? Is the scholarship justified in understanding her theory as eclectic?

Keywords: Jagoda Truhelka, Stjepan Basariček, Female education, Immunological way, Bosnia and Herzegovina

Abstrakt: Ovaj rad ima za cilj da rasvijetli pogled Jagode Truhelke na žensko obrazovanje u Bosni i Hercegovini pod Habsburškim Carstvom (1878–1918). U Bosni je radila kao učiteljica od 1901. godine. Prethodne studije njenu su teoriju obrazovanja ocijenile eklektičnom. U ovom radu njena epistolarna knjiga o ženskom obrazovanju *U carstvu duše* (1910) upoređuje se s pedagogijom Stjepana Basaričeka, čija je knjiga bila upotrijebljena kao udžbenik pedagogije u svim učiteljskim školama u Bosni. Na taj način ćemo moći odgovoriti na sljedeća pitanja: Kako se njena pedagoška teorija odnosi na njena djelovanja u Bosni? Da li je nauka opravdana u shvatanju njene teorije kao eklektične?

Ključne riječi: Jagoda Truhelka, Stjepan Basariček, žensko obrazovanje, imunološki način, Bosna i Hercegovina

Introduction

Jagoda Truhelka, born on 5 February 1864 in Osijek, was a female novelist, pedagogue, and teacher. She graduated from the normal school in Zagreb and worked in Osijek and various other places. She passed the qualification exam for becoming a higher elementary school teacher and was appointed the principal of the girls' high school at Gospić in 1885. In 1892, she was transferred to the girls' lycée in Zagreb, where she worked as a teacher. In 1901, in Bosnia and Herzegovina (hereafter Bosnia), she became the second principal of the girls' high school at Banjaluka. In 1910, she was transferred to Sarajevo, where she worked until the end of the Habsburg reign of Bosnia. That same year, she published a detailed epistolary book on female education, *U carstvu duše (In the Empire of the Soul)*.

In recent years, several studies have been published on female education in Bosnia under the Habsburg Empire (1878–1918).¹ However, the

¹ Fatima Žutić, "Sofija Pletikosić, Safija-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanske", *Glasnik Rijaseta Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice, 2009, br. 7-8, 651-666; Mina Kujović, "Ko su bile nastavnice u muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894. – 1918.)", *Novi Muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2005, br. 21, 48-55; Mina Kujović, "Jedna zaboravljena učiteljica – Hasnija Berberović (Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini)", *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2009, god. I, 179-186; Mina Kujović, "Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola", *Novi muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, br. 41, 72-79; Sonja Dujmović, "Pogledi Jelice Belović-Bernadžikovske iz njene bosanske sopstvene sobe", in: *Zbornik radova: Međunarodna konferencija. Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011, 481-502; Snježana Šušnjara, "Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske", *Anali za povijest odgoja*, Zagreb: Hrvatski školski muzej, 2013, br. 12, 55-74; Snježana Šušnjara, "Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.-1918.)", *Napredak*, Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2014, br. 155, 453-466; Fabio Giommi, "Forging Habsburg Muslim Girls: Gender, Education and Empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)", u: *History of Education*, London: Routledge, 2015, br. 44 (3): 274–279; Fabio Giomi, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878-1941)*, Budapest: Central European University Press, 2021.

only article that comments on Truhelka within the context of the educational history in Bosnia is Snježana Šušnjara (2006). In her work *U carstvu duše*, published in 1910, as Šušnjara (2006) explains, Truhelka criticises the overemphasis on intellectual education and prefers giving more consideration to moral and aesthetic education, prioritising each child's individuality. However, Šušnjara does not provide an in-depth analysis of Truhelka's work.² Beyond the limits of the educational history in Bosnia, Truhelka has mainly been studied in the context of (juvenile) literature research. The first comprehensive analysis of her works within the history of pedagogy was conducted by Ranka Jindra (1982). According to Jindra, although her book *U carstvu duše* is nothing but a collection of contradictory views, it consistently underscores an idealistic worldview and espouses surmounting the Herbartian intellectualism to pay much attention to the cultivation of emotion and volition in school.³ Katica Pecnik (1995) also mentions that Truhelka's views remain eclectic without offering a systematic pedagogical structure.⁴ Similarly, Dina Marković (1998) mentions that although Truhelka was remarkably influenced by philosophical eclecticism, her educational theory is explicitly idealistic.⁵ On the contrary, Đuro Vidmarović (2011) evaluates it as progressive in that it treats each pupil as a subject rather than an object in education.⁶ Stanislav Vitković (2010), who edited the reissue of *U carstvu duše* in 2010, enumerates Stjepan Basariček, a renowned Herbartian pedagogue in Croatia, as one of the pedagogues

² S. Šušnjara, "Jagoda Truhelka", 254-255.

³ Ranka Jindra, *Jagoda Truhelka: Pedagoški i društveni rad (1864 - 1957)*, Zagreb: Školske novine, 1982, 51.

⁴ Katica Pećnik, "Teorijsko-pedagoški pogledi i književni rad Jagode Truhelke", *Život i Škola*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, 1995, vol. 44, 92.

⁵ Dina Marković, "Truhelkin odgojni epistolary U carstvu duše", in: *Zbornik radova znanstvenog skupa Zlatni danci. Život i djelo Jagode Truhelke*, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za znanstveni rad Osijek, 1998, 48.

⁶ Đuro Vidmarović, "Dobrota kao pedagoški aksiom. Jagoda Truhelka: U carstvu duše, Naklada sv. Antuna 'Nova stvarnost', Zagreb, 2010", *Marulić*, Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 2011, god. 44 br. 3, 160.

whom Truhelka considers important in her educational theory.⁷ Likewise, Katarina Ivon (2023), who analysed Truhelka comprehensively from a literary history perspective, also mentions that Truhelka was influenced by Basariček.⁸

However, despite Truhelka's educational thought being progressive in some aspects, recent scholarship argues that it is eclectic while picking up various views mainly those influenced by Basariček's pedagogy. Basariček's *Pedagogija (Pedagogy)* was used as a textbook for pedagogy at the normal schools in Bosnia until 1918 while Truhelka wrote *U carstvu duše* on female education in 1910, when she worked actively as a teacher in Bosnia, and in 1911, when she taught at the women's normal school in Sarajevo. The question that now arises is, how does her pedagogical thought relate to her activities in Bosnia? Is the scholarship justified in characterizing her thought as eclectic? In this context, we need to analyse *U carstvu duše* to understand how the schoolmistress devised a system for female education in Bosnia by comparing it with a contemporary thought (in this case, Basariček's pedagogy).

Jagoda Truhelka in Bosnia and Herzegovina

In 1901, Jagoda Truhelka was appointed to the girls' high school in Banjaluka, which was the third in Bosnia to be established in the school year 1898/99. This school supplemented the primary school and emphasised educating girls of the bourgeoisie to become future housewives (relatively mothers). However, the school's educational purpose included teaching basic skills (cooking and sewing) for women's employment, and it offered a mix of higher education and practical education for women.

⁷ Stanislav Vitković, "Jagoda Truhelka i njezin odgojni epistolar 'U carstvu duše'", in: Jagoda Truhelka, *U carstvu duše: odgojni epistolar*, drugo nepromijenjeno izdanje, Zagreb: Naklada sv. Antuna – Nova Stvarnost, 2010, 14. For Basariček's Herbartianism, see below: Igor Radeka, "Der Herbartianismus im Kontext der Entwicklung der Pädagogik in Kroatien", in: *Die Pädagogik des Herbartianismus in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Berlin: LIT Verlag, 2009, 131-145.

⁸ Katarina Ivon, *Jagoda Truhelka: Poetika na margini*, Zagreb: Ljevak, 2023, 143.

The majority of the schoolgirls were immigrants, such as girls from families of government officials, and in 1904, nearly 60% (71 schoolgirls) of the 118 attending the girls' high school in Banjaluka were from immigrants' families. Kosta Hörmann, who officially inspected the school in 1904, heard Truhelka's views on the educational programme (she was the principal of the school at the time) and judged them to be useful for school reform. Although the contents of her proposal are unclear, Hörmann wrote in his official report that the school was currently being run like a nursery for female teachers, with a risk of their oversupply; hence, he recommended changing its educational programme to a more practical one.⁹

In fact, in response to social changes, the Provincial government in Bosnia decided to provide its schoolgirls education in preparation for employment. In 1907, the five-year programme was shortened to four years, and an educational programme divided into two courses was introduced after the completion of the second class, as shown in Table 1. However, girls in the professional course were required to complete six years of education.¹⁰

⁹ Arhiv Bosne i Hercegovine (hereinafter: ABiH), Fond: Zajedničko Ministarstvo Finansija (hereinafter: ZMF), Pr. 1282 / 1904.

¹⁰ *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1907*, Wien: Die K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1907, 56. For Table 1, see below: "Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 25. Oktober 1908, Z. 179.447/I, betreffend die Reorganisation der staatlichen höheren Mädchenschulen in Bosnien und der Hercegovina", *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1909, Sarajevo: Landesdruckerei, 1909, 461. Schoolgirls could choose the handwork or the tailoring curriculum.

Table 1 Revised educational programme for girls' high schools (1907)

Subject	Class						Year		Sum
	I	II	III		IV		V	VI	
			General	Professional	General	Professional			
Religion	2	2	2	2	2	2			8
Serbo-Croatian	4	4	3	3	3	3			14
German or Hungarian	4	3	4		4				15
Geography	2	2	1		1				6
History	1	2	2		2				7
Natural history	2	3							5
Natural science			2						4
Arithmetic	2	2	2						8
Geometry	1	1	1						4
Freehand drawing	4	3	3	3	3	3	3		16
Chirography	1	1							2
Home economics			1	1	1	1	1	1	4
Bookkeeping			2	2	2	2	2		6
Handwork and Sectional drawing	3	3	2	22	2	22'			54
Tailoring and Sectional drawing						22'	27	32	81
Gymnastics	2	2	2	2	2	2	1	1	10
Singing	1	1	1	1	1	1	1	1	6
Hygiene			1	1	1	1			2
Cookery							20		20
Washing and Ironing							4		4
Sum		29	29	29	37	29	37	35/ 32	35

Truhelka taught Serbo-Croatian at the girls' high school in Banjaluka, except during the 1904 school year when she also taught freehand drawing. By 1909 she exclusively taught freehand drawing. However, as mentioned earlier, she filled the post of the principal of this school and devoted most of her time to duties relating to that position. She stayed in Sarajevo in early December 1907 to handle closing the accounts (*zaključivanje računa*) and had to reject an offer to write the review.¹¹

Additionally, she engaged in various extramural activities. In August 1906, she applied for a two-week furlough to visit the Agricultural Exhibition in Zagreb; she also cited another purpose for her visit: to participate in an exhibition of school-based educational activities and a lecture for teachers, which were being held there at the same time. The following year, in July-August 1907, she was granted a prepaid salary to stay in Vienna for medical treatment, and the Provincial government in Sarajevo concurrently issued her an accompanying letter to inspect the educational institutions for women (*weibliche Fachanstalten (Fortbildungsschulen)*) in Vienna.¹² She may have mentioned these educational purposes to make it easier to obtain permission for leave, but we infer that she had a keen interest in educational exhibitions and facilities in addition to the main purpose of her furlough. Back in Banjaluka, she encouraged girls to participate in extracurricular musical activities, and in 1910, the schoolgirls of the girls' high school in Banjaluka performed their first opera, 'Ivo i Marica', composed by Engelbert Humperdinck. Their performance made a splash, and just after her transfer to Sarajevo, Truhelka was asked by the Croat cultural society *Napredak* to play its opera.¹³

¹¹ R. Jindra, *Jagoda Truhelka*, 21, 47; ABiH, Fond: ZMF, Pr. 1282 / 1904; Arhiv Hrvatskog Školskog Muzeja, R4011/10, pismo Jagode Turhelke Davorinu Trstenjaku, 5. / XII, 1907.

¹² ABiH, Fond: Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu, kutija 107 / 1907, signatura 117-449/3; signatura 117-536.

¹³ Jagoda Truhelka, "Iz prošlih dana", in: *Autobiografije hrvatskih pisaca*, Zagreb: AGM, 1997, 355-356.

After working for a year at the girls' high school at Sarajevo, she became a teacher at the women's normal school at Sarajevo. There, she taught German and Serbo-Croatian languages to the first and second grades and pedagogy to the second grade. This was a pivotal year in her life, Truhelka published a 'book for the education of girls',¹⁴ in Osijek under the title *U carstvu duše*. This book may have been based on her experiences as a teacher in Bosnia. In 1912, she stopped teaching pedagogy and focused on German and Serbo-Croatian for the first through third grades. In 1913, she was in charge of both subjects for the fourth grade.¹⁵ Thus, it can be claimed with certainty that throughout her teaching at schools in Bosnia, Truhelka rarely taught schoolgirls any subject concerning pedagogy or psychology. Although it is difficult for us to take her testimony literally because of her reminiscences, she mentions that she had strictly maintained a 'neutral position' (*nepristranost*) when she taught Serbo-Croatian language because she had to consider the multinational environment in Bosnia.¹⁶ Although national language is easily linked to nationalism, Truhelka's own thoughts and sensibilities could not have been completely eliminated during her educational activities unless she had made a conscious effort to do so. Moreover, she did teach pedagogy at a women's normal school, albeit for a year.

In the next chapter, we discuss her ideas on female education in depth by analysing *U carstvu duše* through a comparison with Stjepan Basariček's *Pedagogija*.

¹⁴ "Književne vijesti. Jagoda Truhelka: U carstvu duše", *Srpska riječ*, br. 209, 8 October 1910, 3.

¹⁵ *Prvi izvještaj ženske preparandije u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1911 / 12*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1912, 4; *Drugi izvještaj zemaljske ženske preparandije i s njom spojene I. djevojačke nar. osnovne škole kao privremene vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1912 / 13*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1913, 4; *Treći izvještaj zemaljske ženske preparandije i vježbaonice u Sarajevu objavljen na kraju školske godine 1913 / 14*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1914, 6.

¹⁶ J. Truhelka, "Iz prošlih dana", 354-355.

Educational Ideal: Stjepan Basariček and Jagoda Truhelka

Stjepan Basariček

Basariček's *Pedagogija* was used as a pedagogical textbook for both men and women in all normal schools at Sarajevo and Mostar until the collapse of the Habsburg Empire in 1918. Basariček served as a teacher at the normal school in Zagreb when Truhelka was a student there and he was also a colleague of her father, Antun.¹⁷ Published in 1880, *Pedagogija* (its first volume: *Uzgojoslovje*) is divided into five parts, dealing with (a) physical education, (b) education of the mind, (c) pupils and their individual characteristics such as gender, nationality, age, and so on; (d) factors affecting education, which discusses the role of family, church, and state; and (e) the conclusion. In this article, we confine our analysis to its second part, which comprises three chapters: (a) education of the intellect, (b) education of the mind, and (c) education of volition.

In the first chapter, on the education of the intellect, explanatory emphasis is on representations as the basis of mental activity, and emotions and desires as derivatives of representations rather than as fundamental mental phenomena.¹⁸ These representations combine with one another to form intuition (*zor*), which is the seed of higher mental life, denoting judgments, concepts, and ideas. Therefore, the emphasis is on the task of education, which is to help children firmly develop this intuition.¹⁹

The beginning of the second chapter, on the education of the mind, explains that a constant movement of combinations and repulsions among representations occur in the mind, and that the activity of a representation that prevents the clarification of a certain representation causes discomfort (*neugodno*). When a similar representation is added to an unclear representation, a pleasant feeling (*ugodno čuvstvo*) arises because the unclear

¹⁷ S. Vitković, "Jagoda Truhelka", 11.

¹⁸ Stjepan Basariček, *Pedagogija I. dio: Uzgojoslovje*, Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni sbor, 1880, 24.

¹⁹ *Ibid.*, 35-38.

representation becomes clear thanks to being added to the unclear one.²⁰ As mentioned in the first chapter, emotion is interpreted as a mental state produced by the mutual movement of representations. This leads to the claim that the basis of mental education is to lead children to develop pleasant emotions by making their representations and concepts about the object clearer through learning.²¹

Furthermore, aesthetic emotion is understood as a pleasant feeling that is strengthened by the unification of various parts and the clarification of the idea that performs this unification, while moral emotion is considered a pleasant feeling that arises when one observes the behaviour of oneself or others that conforms to the model principle acquired through education, reading, and so on. In this way, moral emotion is produced based on the model; if the perception (*zamjetba*) of a certain action encourages the clarification of the representation or concept of the model principle, it produces pleasant emotions, and if it hinders the clarification, it produces unpleasant ones.²² In this sense, moral emotion is nothing but a derivative of representations about morality. Finally, volition, which is the subject of the third chapter, is related to unpleasant emotions caused by the obstruction of clarification of representation. Desire is explained as the feeling of dissatisfaction when a subconscious representation is prevented from emerging into consciousness. If, through experience, an association is then formed among representations, the fulfilment of desire, or in other words, the clarification of representations proceeds smoothly. When the potential clarification of representation becomes more certain, the desire of that representation is called volition. Since desire or volition is related to the movement of representations, a child's mental development could be easily influenced externally by selecting and combining the representations they receive.²³ This group of associated representations determines volition in

²⁰ S. Basariček, *Pedagogija I. dio*, 91-93.

²¹ *Ibid.*, 104-105.

²² *Ibid.*, 106-107, 114.

²³ *Ibid.*, 140, 153.

a certain direction, and in the case of a child whose relationships among representations are still weak, its desire comes into play indiscriminately. On the contrary, if the group of representations is ethical, its volition is called character.²⁴ According to Basariček, such a group that conducts the volition is called a practical principle, and Basariček explains this as follows²⁵:

“Just as concepts are clearer, stronger and more persistent than specific representations, so are such common volitions much stronger and more powerful than those that appear separately. (...) Common volitions are therefore some rules of our will, and are also called practical principles.”

The purpose of primary schools was stipulated as religious and moral education of pupils and the overall development of their physical and mental abilities.²⁶ In *Pedagogija*, which was also the textbook for all normal schools in Bosnia to train personnel to teach such primary education, character formation was presented as the ultimate goal. However, as mentioned earlier, Basariček emphasised formation of associated representations as a method to develop character, and emotion and volition were given a secondary position as their derivatives. Therefore, the emphasis is on the importance of implanting representations in children's minds that would create ethical practical principles in their minds.

In this sense, in *Pedagogija*, character formation is considered an educational goal that all children can achieve through the selection and connection of appropriate representations from without, that is, by teachers or the educational facilities. However, in the fourth part, Basariček refers to the relationship between gender and education. Here, he asserts that compared to men, who are both rational and wilful, women are more likely

²⁴ S. Basariček, *Pedagogija I. dio*, 165.

²⁵ *Ibid.*, 160-161.

²⁶ *Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini, prvi dio*, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1909, 1.

to be influenced by fantasy (mašta) and emotion (čustvo), making their judgements subjective and their volitions dependent on emotion, and thus their behaviour more likely based on external values than internal ones.²⁷ While Basariček evaluates fantasy as a creative activity that saves human subjectivity from the control of external impressions, he also explains that its creativity is limited to form (oblik). He also warns that unlimited fantasy therefore runs the risk of creating hallucinations by linking representations that have no causal relationship. Conversely, as reason, he presents the function of combining representations based on their contents, not on forms.²⁸ According to this psychology, women, like men, can develop practical principles from representations, but women, whose activities are more subordinate to fantasy than reason, tend to develop practical principles that are detached from reality, formed not by substance but by formal similarity and simultaneity. On the contrary, as we have already seen, insofar as emotions are derivatives of the movement of representations, it seems odd to present reason and emotion in contrast. In fact, no detailed explanation is provided of the hierarchical understanding of either in *Pedagogija*. However, when explaining taste (ukus), which means aesthetic judgement, in the third chapter on education of the mind, it is mentioned that aesthetic judgement develops correlated with intellectual growth.²⁹ Therefore, if women are provided adequate educational opportunities, he claims, there may be no gender differences as far as aesthetic emotions are concerned.

Jagoda Truhelka

Truhelka argues that knowledge gained at school should fulfil two requirements: provide examples of knowledge that are useful for practical life and knowledge that helps people become rational and good.³⁰ We may justifiably claim that her argument was based on her ideas for the reform of

²⁷ S. Basariček, *Pedagogija I dio*, 200-201.

²⁸ *Ibid.*, 65-68, 81.

²⁹ *Ibid.*, 108.

³⁰ Jagoda Truhelka, *U carstvu duše*, Osijek: Naklada knjižare Radoslava Bačića, 1910, 14.

women's education in Bosnia. Although after the publishing of *U carstvu. duše*, her letter (dated 27 December 1910) illustrates her concerns about new school organisations and foundations, referring to the girls' high school or the women's normal school at Sarajevo to which she was transferred, or to primary schools that were to be reformed according to the book *Organisation of National Schools* published by the Provincial government in 1909.³¹ Regarding the above-mentioned latter requirement (examples of knowledge that help people become rational and good), Truhelka argues initially that a beautiful life is good and happy.³² She presents education as the effort to continue leading such a life. She, therefore, gives much emphasis to beauty in life, and unlike Basariček, emphasises cultivation of emotions, arguing that "emotions breathe life into ideas that are cold and dead in themselves, and ideas become will".³³ She then calls the emotion associated with ideas and representations as disposition (*ćud*), and defines disposition as nothing but individual humanity.³⁴

Therefore, in Truhelka's educational thought, empathy based on disposition is treated with more importance than representation. There is no difference between Basariček and Truhelka in the understanding that empathy is a pleasant emotion born from affinity with others (other's emotion and representation). However, according to Truhelka, empathy is considered the driving force of growth, just as empathy newly acquires and expands aesthetic sensations, enriching the inner reality of each individual heart.³⁵ However, this is not to say that intellect is meaningless for growth. In order to avoid cultivating extreme aesthetic emotions, intellect should grow together with aesthetic emotions, and cultivated aesthetic emotions

³¹ "25. Pismo (bez kuverte)", in: *Pisma Jagode Truhelke Zdenki Marković*, Zagreb: Kronika Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU-a, 2004, 145.

³² J. Truhelka, *U carstvu*, 1910, 3.

³³ *Ibid.*, 20.

³⁴ *Ibid.*, 42, 45-46.

³⁵ *Ibid.*, 51, 53-54; S. Basariček, *Pedagogija I. dio*, 1880, 125-128, 51, 53-54. Basariček distinguishes between *sućustvo* and *simpatija*, and *simpatija* in Truhelka corresponds to *sućustvo* in Basariček. *Ibid.*, 125-128.

(obrazovno čuvstvo estetsko) must develop the human soul in a harmonious way. Respecting oneself leads to independence and self-love, but knowing oneself is important to regulate unruly self-love. In this way, intellect is not presented as the subject of growth, but merely as a tool to support aesthetic emotions.³⁶ Truhelka believes that moral emotions are caused by good and bad deeds, not beauty and ugliness, and moral feelings are a part of aesthetic emotions. Further, good deeds of others evoke empathy and encourage each individual to do what they ought to do. This logic leads her to conclude that empathy or emotion itself is the ultimate force that drives life.³⁷ Truhelka also considers that volition is the driving force of action, but as mentioned earlier, volition is based on emotion. However, moral action is based not only on emotion, but also on judgement regarding good and evil. When this volition is based on moral principles, it is called character.³⁸ In this respect, Truhelka's interpretation is similar to Basariček's interpretation of character. However, Truhelka reinterprets what Basariček asserted that emotional rather than rational control of women's behaviours is a flaw for character education in a positive rather than a negative way. For Basariček, observing good deeds is merely a means of educating children through imitation as they have not yet formed a stable set of representations.³⁹ However, Truhelka explains that empathy that arises in children when they watch good deeds is crucial in actively leading them to do good deeds themselves. While Truhelka, like Basariček, associates fantasy, which he listed as a feminine characteristic, with creativity, she also points out the dangers of uncontrolled fantasy. However, according to Truhelka, in contrast to reason, which functions to reproduce representations, fantasy functions to answer the question of 'how'; in science, it expands and supplements knowledge, while in art, it harmonises emotions and representations.⁴⁰

³⁶ J. Truhelka, *U carstvu*, 60, 72, 199-204.

³⁷ *Ibid.*, 175-177.

³⁸ *Ibid.*, 195-196.

³⁹ S. Basariček, *Pedagogija I dio*, 189.

⁴⁰ J. Truhelka, *U carstvu*, 26-27.

As already mentioned earlier, in Basariček's pedagogy, character, which was the main object of education at that time, is considered mainly as the ideal to be achieved by men, while women are portrayed as inferior to men. Truhelka does not deny this androcentric educational ideal, but affirms character as the highest moral being. However, it may be argued that Truhelka preferably affirms the female characteristic (emotional being), which Basariček negatively perceives as a means for women to attain character. She thus emphasises educating emotion rather than educating intellect based on representations. She argues that women are equal to men in that they can become characters, provided this education is imparted in different ways depending on the gender, and no difference in quality exists between these ways. In fact, in a letter to Zdenka Marković dated 3 January 1909, she insists as follows:

“It is indeed said that there is no difference between both sexes in the mental aspect; it exists, but these otherwise equal human abilities are still in both sexes in unequal proportions in regard to their development and strength.”⁴¹

Handwork: Stjepan Basariček and Jagoda Truhelka

Stjepan Basariček

Basariček states that practical education is more suitable than theoretical education for women, and that the educational method that influences emotions rather than thinking is better for the schoolgirls. He recommends that girls should learn poetry, musical instruments, drawing, handwork, and housework. He argues that handwork should be taught to prepare girls for life after graduation, but here it means life as a housewife at home.⁴² He mentions that handwork provide women who cannot become wives with a means of earning their daily bread.⁴³ In contrast to the fact that Basariček

⁴¹ “20. Pismo (s kuvertom)”, 137.

⁴² S. Basariček, *Pedagogija I dio*, 203.

⁴³ Stjepan Basariček, *Pedagogija. III. dio: posebno obukoslovje*, Zagreb: Hrv. pedagogijsko-književni sbor, 1884, 389-390.

cites farm work and handicrafts as handwork for men, handwork for women is considered merely as contributing to their work as housewives. Furthermore, according to him, handwork also serves physical development as an educational function.⁴⁴ However, his argument that handworks at school contribute to physical strengthening may apply only to boys, for instance, when they do farm work, while it is unclear how and to what extent handworks for girls are expected to contribute to their physical education. He then asserts that handworks also contribute to intellectual growth through observing and reflecting on aesthetic emotions (*čustvo za ljepotu*) and to the development of self-esteem by being able to measure one's own abilities. Furthermore, he says that handwork cultivates volition by eliminating opportunities for evil deeds and overcoming various difficulties.⁴⁵ Therefore, in his educational theory, handwork is not considered an independent field, but rather a means of character education to comprehensively develop the intellect, emotion, volition, and body, which is why we argue that his theory is biased against gender differences since it particularly espouses character education of boys.

However, in 'Chapter 93, Teaching method of female handwork', he presents an educational method limited to girls, emphasising that it is the teacher's duty to give pupils suggestions so that they can improve their ability to apply what they learn by encouraging individual effort rather than merely practicing imitation. He also requires teachers to help their pupils understand the content, process, and the reason to do their handwork.⁴⁶ Although the teaching methods described here are titled 'female', they are applicable to all education regardless of gender. Besides, while he emphasises improving practical skills and cultivating schoolgirls' 'independency' (*samosvojnost*),⁴⁷ as we have already seen, female handwork is considered within the household duties. In this sense, the female practical skills he

⁴⁴ S. Basariček, *Pedagogija. III. dio*, 391.

⁴⁵ *Ibid.*, 391-393.

⁴⁶ *Ibid.*, 401-403, 405.

⁴⁷ *Ibid.*, 405.

pleads for do not ensure schoolgirls' independence as social citizens, which was expected of boys, and does nothing but grant autonomy to housewives in terms of managing only their own homes.

Nevertheless, it may be argued that such an interpretation of handwork was not far from what was taught in the classroom. As mentioned above, a six-year professional course was introduced in the 1907 programme revision at girls' high schools in Bosnia. Tailoring became the mandatory subject in place of handwork for the fifth grade alongside home economics, which was taught for one hour per week in the fifth and sixth grades. Although the curriculum of home economics for the sixth grade included content that was useful for tailoring, such as fabrics, its aim was to educate girls on the roles and responsibilities of housewives and wives and on how to raise children. This reflects the fact that the role of girls' high schools was focused on three points: general mental education appropriate to the needs of the new century, acquisition of the ability to support oneself, and cultivation of competent housewives.⁴⁸ In other words, professional courses were not necessarily focused on preparing schoolgirls to lead socially independent lives, but on nurturing competent housewives who could meet the social needs of the new century and manage their households well.

Jagoda Truhelka

In terms of her work relating to practical education, Truhelka explains the social background that has created the need to prepare girls to earn a living in the struggle for survival and points out that the trend of scorning work, especially manual work (*ručni rad*), as shameful is wrong. Truhelka emphasises the importance of work for women as a means of emancipation from material concerns, but concurrently she also underscores the educational value of work itself to carry out what needs to be done without expecting anything in return.⁴⁹ However, while Truhelka strongly promotes

⁴⁸ "Verordnung der Landesregierung", 1909, 457, 470-471.

⁴⁹ J. Truhelka, *U carstvu*, 298-301.

the significance of work that will be useful in social life after graduation, we argue that she places much importance on the implications of work in character development. However, while success in work depends on two factors, namely, willpower and the feeling of liking or disliking the work, as she says, there is no greater remuneration than the satisfaction that the repose after working brings.⁵⁰ Since *U carstvu duše* is an epistolary book addressed to a woman who has finished school and is about to start a new life in society, we believe that it does not discuss in detail the role of handwork in school education. Further, we affirm that its structure of discussing handwork within the framework of character education does not differ much from that of Basariček.

Then, as we have seen earlier, did Truhelka present an approach to handwork that indicates for women a unique way to develop their own character while accepting Basariček's androcentric concept? After claiming that the concept of the ideal woman as 'virtuous, tolerant, pure, kind, tender, modest and prudent friend, mother and sister of man'⁵¹ has been consistent throughout history, she asserts that women's work in the cultural sphere is most important today because women have a 'source of emotional warmth' (*vrelo topline čuvstva*).⁵² While the struggle for survival that encouraged women to advance in social life has itself brought about the destruction of humanity, as Truhelka argues, the 'source of emotional warmth' within women makes it possible to lead a harmonious and peaceful cultural life. The idea that female kindness and morality can restrain the male rebellious spirit and bigotry is nothing but stereotypical.⁵³ However, although Truhelka does not concretely recount what cultural work means, she justifies women's advancement in social life, especially in the cultural field, by utilising existing stereotypical femininity. Her educational philosophy emphasises empathy, and we believe that she encourages the girl's active

⁵⁰ J. Truhelka, *U carstvu*, 304-306.

⁵¹ *Ibid.*, 321.

⁵² *Ibid.*, 324-325.

⁵³ S. Basariček, *Pedagogija I dio*, 203.

interaction with others for her mental development. For instance, in a letter to Elza Kučera dated 22 July 1902, she pointed out that Kučera had a 'poetic soul' and recommended her as follows:

“Clarify with your soul another's, others'! (...) Know yourself and others through yourself, and again yourself through others. (...) That's how life manages itself and is equipped beautifully.”⁵⁴

Furthermore, she argues that women can play an equal role as men by refining their intellect through education, and that by developing more sensitive moral emotions based on the above-mentioned 'source', they should succeed better than men in the public sphere.⁵⁵ In this way, we argue that Truhelka seeks to shift the value of the stereotypical image of women associated with emotion by emphasising its significance, which tends to be undervalued, in the field of work, especially in the cultural field. However, we also interpret her explanation of work as a strategy to emphasise women's activities in cultural work rather than handwork and the educational significance of emotions considered feminine in order to disprove the stereotypical opinion of education that perceived only handwork or housework as women's vocation along with the prejudice that woman is not rational. Nevertheless, as far as she recommends that each girl must enhance her own abilities through self-affirmation cultivated through a loop of self-satisfaction through work and repose, work is positioned merely as a way to develop a woman's character, rather than as playing a role in real life. In fact, she states the following:

“A girl, who has been accustomed to take life and duties seriously since childhood, has a definite goal before herself: vocation, to which she wants to devote herself not only for bread, but because she feels love and calling for it.”⁵⁶

⁵⁴ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rukopisa i starijih knjiga, Fond: R4771b, pismo Jagode Truhelke Elzi Kučeri, 22. VII 1902.

⁵⁵ J. Truhelka, *U carstvu*, 326.

⁵⁶ *Ibid.*, 329.

Conclusion

Truhelka was transferred to Bosnia in 1901 and worked as a teacher in Banjaluka and then Sarajevo until the end of the Habsburg Empire. She was both principal and teacher at the girls' high school in Banjaluka, during which the curriculum was revised in 1907 introducing a four-year general course and a six-year professional course. From 1911, she was engaged as a teacher at the newly established women's normal school in Sarajevo. During this time, she published an epistolary book on female education, *U carstvu duše*, which proposed two goals for female education: character development and mastering of practical skills for social life. We infer that her claim may have been influenced by the contemporary reform in female education in Bosnia such as those observed at girls' high schools in 1907.

Basariček's book *Pedagogija*, which was adopted as a textbook for pedagogy at all normal schools in Bosnia, emphasises more on cultivating a moral, rational, independent person through the formation of an association of rigid representation, which is called character. On the contrary, women are viewed critically as beings whose actions are controlled by emotions rather than reason and as such are more likely to develop a personality that is divorced from reality. Truhelka claims that everyone should live aesthetically in order to live a good life and argues for the significance of emotions in aid of understanding beauty. Therefore, she establishes empathy rather than the association of representations as the very basis for moral behaviour and argues that empathising with the good deeds of others induces everyone to become a moral being. Although she does not deny the intellectual aspect of morality, by utilising female characteristics (especially emotions) that Basariček evaluates negatively, she contrives to ensure that all women have an equal path to the character that he considered easier to achieve for men than for women. Thus, we argue that her educational method is *immunological*, in the sense that something negative (emotion) invalidates something negative (female inferiority) under the androcentric pedagogy,

rather than *eclectic* in the sense that it extracts and systematises what are considered to be the best aspects from various thoughts and beliefs.

In Basariček's views on female education, mastering of practical skills is a field for character formation rather than an independent educational subject. Therefore, while he discusses handwork education mainly for boys rather than girls, handwork education that bears in mind the 'unique nature' of girls is dealt with merely within the framework of cultivating better housewives. Truhelka's views are not very different from Basariček's in that she too considers handwork as a means within the broad framework of character education. She makes a stereotypical statement that emotions are attributed to women, and when combined with intellectual growth through education, they become the basis for them to perform works equally as or even surpassing men, above all in the cultural sphere. Her argument primarily highlights character formation among the three goals of girls' high schools in Bosnia at that time (character formation, preparation for professional women, and becoming better housewives); therefore, it is plainly evident that her arguments regarding female professional education are meagre. Furthermore, she does not postulate a completely different paradigm for educating girls in comparison to the contemporary pedagogy. However, (a) by upgrading emotions, which were underestimated in Basariček's pedagogy accepted as the standard for character education at the time, to play a leading role in schoolgirls' education, and (b) by reinterpreting femininity in an *immunological* way, which was contemporarily conceived to have a negative effect on character development, we conclude that Truhelka's educational argument opened up a new dimension to female education in Bosnia, although it is currently impossible to measure the extent to which it was put into practice in the field.

SOURCES AND LITERATURE

Unpublished sources

Arhiv Bosne i Hercegovine

Fond: Zajedničko Ministarstvo Finansija (ZMF)

Fond: Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Arhiv Hrvatskog Školskog Muzeja u Zagrebu

Fond: R-4011/10, pisma Jagode Truhelke

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

Fond: R4771b, pisma Jagode Truhelke

Published sources

Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina 1907, Wien: Die K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1907.

Drugi izvještaj zemaljske ženske preparandije i s njom spojene I. djevojačke nar. osnovne škole kao privremene vježbaonice u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1912. / 13., Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1913.

Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini. Prvi dio. Svrha i ustrojstvo narodne osnovne škole. – Nastavna osnova. – Unutrašnji školski red. – Nastavni i uzgojni rad i postupak, Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1909.

Pisma Jagode Truhelke Zdenki Marković, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2011.

Prvi izvještaj ženske preparandije u Sarajevu, objavljen na kraju školske godine 1911. / 12., Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1912.

Treći izvještaj zemaljske ženske preparandije i vježbaonice u Sarajevu objavljen na kraju školske godine 1913. / 14., Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1914.

Truhelka, Jagoda, "Iz prošlih dana," in: *Autobiografije Hrvatskih Pisaca*, Zagreb: AGM, 1997, 337-361.

"Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 25. Oktober 1908, Z. 179.447/I, betreffend die Reorganisation der staatlichen höheren Mädchenschulen in Bosnien und der Hercegovina," *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina*, Jg. 1909, Sarajevo: Landesdruckerei, 1909, 457-473.

Literature

Books

Basariček, Stjepan, *Pedagogija I. dio: Uzgojoslovje*, Zagreb: Hrv. pedagoško-književni sbor, 1880.

Basariček, Stjepan, *Pedagogija III. dio: Posebno obukoslovje*, Zagreb: Hrv. pedagoško-književni sbor, 1884.

Giomi, Fabio, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878-1941)*, Budapest and New York: Central European University press, 2021.

Ivon, Katarina, *Jagoda Truhelka: Poetika na margini*, Zagreb: Ljevak, 2023.

Jindra, Ranka, *Jagoda Truhelka. pedagoški i društveni rad (1864-1957)*, Zagreb: Školske novine, 1982.

Truhelka, Jagoda, *U carstvu duše*, Osijek: Bačić, 1910.

Articles

Dujmović, Sonja, "Pogledi Jelice Belović-Bernadžikowske iz njene bosanske sopstvene sobe", in: *Zbornik radova: Međunarodna konferencija. Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011, 481-502.

Giomi, Fabio, "Forging Habsburg Muslim Girls: Gender, Education and Empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)", u: *History of Education*, London: Routledge, 2015, br. 44 (3): 274–279.

- Kujović, Mina, “Ko su bile nastavnice u muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894. – 1918.)”, *Novi Muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2005, br. 21, 48-55.
- Kujović, Mina, “Jedna zaboravljena učiteljica – Hasnija Berberović (Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini)”, *Grada Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2009, god. I, 179-186.
- Kujović, Mina, “Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola”, *Novi muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, br. 41, 72-79.
- Marković, Dina, “Truhelkin odgojni epistolar U carstvu duše”, in: *Zbornik radova znanstvenog skupa Zlatni danci. Život i djelo Jagode Truhelke*, Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zavod za znanstveni rad Osijek, 1998, 45-49.
- Pecnik, Katica, “Teorijsko-pedagoški pogledi i književni rad Jagode Truhelke”, *Život i Škola*, Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, 1995, vol. 44, 92.
- Radeka, Igor, “Der Herbartianismus im Kontext der Entwicklung der Pädagogik in Kroatien”, *Die Pädagogik des Herbartianismus in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Berlin: LIT Verlag, 2009, 131-145.
- Šušnjara, Snježana, “Jagoda Truhelka”, *Hrvatski narodni godišnjak 2006*, Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, 2005, br. 53, 239-256.
- Šušnjara, Snježana, “Učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske”, *Anali za povijest odgoja*, Zagreb: Hrvatski školski muzej, 2013, br. 12, 55-74.
- Šušnjara, Snježana, “Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.-1918.)”, *Napredak*, Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2014, br. 155, 453-466.
- Vidmarović, Đuro, “Dobrota kao pedagoški aksiom. Jagoda Truhelka: U carstvu duše, Naklada sv. Antuna ‘Nova stvarnost’, Zagreb, 2010”, in:

Marulić, Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, 2011, god. 44 br. 3, 160.

Vitković, Stanislav, "Jagoda Truhelka i njezin odgojni epistolar 'U carstvu duše'", in: Jagoda Truhelka, *U carstvu duše: odgojni epistolar*, drugo nepromijenjeno izdanje, Zagreb: Naklada sv. Antuna – Nova Stvarnost, 2010, 9-15.

Žutić, Fatima, "Sofija Pletikosić, Safija-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanske", *Glasnik Rijaseta Islamske Zajednice u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice, 2009, br. 7-8, 651-666.

ŽENSKO OBRAZOVANJE U EPISTOLARNOJ KNJIZI JAGODE TRUHELKE *U CARSTVU DUŠE* U HABSBURŠKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

U ovom radu analizirali smo epistolarnu knjigu Jagode Truhelke *U carstvu duše* kako bismo rasvijetili njene poglede na žensko obrazovanje. U knjizi, koja je bila objavljena 1910. godine, dok je Truhelka bila učiteljica u Bosni i Hercegovini, predložila je dva cilja za žensko obrazovanje: razvoj karaktera i sticanje praktičnih vještina za društveni život.

Što se tiče razvoja karaktera, knjiga Stjepana Basaričeka *Pedagogija*, čiju analizu u radu donosimo uporedno sa analizom Truhelkine knjige a koja je bila korištena kao udžbenik na svim učiteljskim školama u Bosni i Hercegovini, zagovarala je njegovanje karaktera kroz formiranje asocijacije predstava. Žensko biće je u njoj smatrano inferiornim u odnosu na muško jer su njegovi postupci kontrolirani više emocijama nego razumom. Naprotiv, Truhelka je svim ženama otvorila put formiranju karaktera kroz emocije, na koje se ranije gledalo negativno, smatrajući suosjećanje za srž moralnih ponašanja.

Što se tiče sticanja praktičnih vještina za društveni život, Basariček je više stranica posvetio ručnom radu za dječake nego za djevojčice, jer ga shvatao kao sredstvo za razvoj karaktera. Truhelkin stav se nije mnogo razlikovao od Basaričekovnog po tome što je i ona smatrala ručni rad sredstvom formiranja karaktera. Međutim, prema shvatanju Truhelke, zajedno s intelektualnim rastom, emocija je postajala osnovom za devojke da izvođe djela jednako kao muškarci, pre svega u kulturnoj sferi.

Dakle, Truhelka nije postavljala potpuno drugačiju paradigmu ženskog obrazovanja u odnosu na savremenu pedagogiju. Međutim, tvrdimo da je njena obrazovna metoda imunološka u smislu da je nešto negativno (emocija) poništavala nešto negativno (ženska inferiornost) u okviru androcetrične pedagogije.

“WHITE SLAVE TRADE” AND THE PROTECTION OF GIRLS IN SERBIA AND YUGOSLAVIA, 1840–1940

Svetlana Stefanović
The Archives of Yugoslavia
svetlana.s@arhivyu.rs

Abstract: In Europe in the nineteenth century, at the time of the industrial revolution and the increase of the city population, prostitution became a burning social problem. According to the public opinion at the time, prostitution undermined the moral foundations of society and represented a danger not only for the moral, but also the physical health of the population. This article examines the issue of prostitution and sex trafficking of women and girls, and the position of authorities, expert-medical circles and women's movement regarding this issue in nineteenth and early twentieth-century Serbia and Yugoslavia. In addition to daily press and periodicals, archival material from the State Archives of Serbia and the Archives of Yugoslavia was used in this work, as well as relevant professional literature.

Key words: prostitution, “white slavery”, venereal diseases, women's societies, expert-medical circles, legal regulations

Apstrakt: U Evropi 19. veka, u periodu industrijske revolucije i rasta gradske populacije, prostitucija postaje gorući društveni problem. Prema tadašnjem javnom mnjenju, prostitucija je podrivala moralne temelje društva i predstavljala opasnost ne samo za duhovno već i fizičko zdravlje stanovništva. U ovom članku razmatra se pitanje prostitucije, to jest trgovine ženama u svrhu seksualne eksploatacije i odnos vlasti, stručnih medicinskih krugova i ženskog pokreta prema ovom pitanju u Srbiji i Jugoslaviji 19. i prve polovine 20 veka. U radu je, pored dnevne štampe i periodike, korišćena arhivska građa Državnog arhiva Srbije te Arhiva Jugoslavije, kao i relevantna stručna literatura.

Ključne reči: prostitucija, “belo roblje”, polne bolesti, ženska društva, stručni medicinski krugovi, zakonska regulativa

Introduction

British writer and advocate of women’s rights Mary Wollstonecraft, in 1790, considered marriage as “legal prostitution.” She saw prostitution even as more honest, than marriage. In recent times some feminist discussions have argued that prostitution is merely a job and the prostitute is a worker like any other wage laborer. From the standpoint of contract theorists, a prostitute does not sell herself or her sexual parts, but rather contracts out use of “sexual services.” There is also no difference between a prostitute and any other worker or seller of services.¹ According to Carole Pateman, the claim that prostitution is a universal feature of human society relies not only on the cliché of the “oldest profession” but also on the widely spread assumption that prostitution originates in men’s natural sexual urge.² Rather than treating prostitutes solely as victims or problems, in contrast to much of the historical literature, Nancy Wingfield analyzed prostitution at three different interlinked levels: subjectivity, society and state.³

In scientific and professional circles is more often written about prostitution in contemporary Serbian society than as a historical phenomenon. The lack of historical sources is also an issue for the study of prostitution.⁴ This article examines the perception of prostitution and sex trafficking of women and girls, and the position of authorities, expert medical circles and women’s movement regarding this issue in nineteenth and early twentieth-century Serbia and Yugoslavia.

¹ See Carole Pateman, “What’s wrong with Prostitution?”, in: *Women’s Studies Quarterly*, New York: The Feminist Press at the City University of New York, 1999, vol. 27, no. 1-2, 53-54.

² *Ibid.*, 57.

³ Nancy M. Wingfield, *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*, New York: Oxford University press, 2017, 1-2.

⁴ Cf. Tomislav Zorko, “Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. Godine”, in: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006, vol. 38, no. 1, 223-224.

In Europe in the nineteenth century, prostitutes became a symbol of the supposed comprehensive decadence that entered all pores of social life.⁵ In the fight against this phenomenon, which was tied mostly to urban environments and the city lifestyle, European states applied different strategies: regulation of prostitution included medical and police supervision of prostitutes (this model was applied in France, for instance). In some states – such as Spain, Prussia, and Italy – prostitution was completely forbidden, while in other countries – such as England, until the Contagious Diseases Act from 1864 was passed – there had been no police supervision, and as a consequence no medical examination as well. What those measures have in common is that they mostly targeted women. Prostitutes were thus interned in brothels, their freedom of movement in the city was limited, they were forbidden to stay on the street after dark, wear garish clothes, visit the theatre, concerts, etc. They were placed under medical and police supervision, that is, the police would take their names and they would undergo mandatory medical (gynaecological) examination; in case of any diseases, they were hospitalized.⁶

Almost simultaneously with the introduction of these measures, a movement that advocated their abolition emerged. Josephine Butler (1828–1906) was at the head of the movement to revoke the regulation system in England. This English activist travelled through Europe, asking women to support the abolition of the repressive measures against prostitutes. In 1875, English abolitionists founded the International Abolitionist Federation.⁷ Ten years after its foundation, they were the ones to speak up about

⁵ Anita Ulrich, "Einsperren – Überwachen – Verdrängen: Strategien zur Bewältigung des Prostitutionsproblems im 19. Jahrhundert", in: *Studien und Quellen*, Bern: Swiss Federal Archives, 2003, no. 29, 309-312.

⁶ *Ibid.*, 313-319.

⁷ By the end of the nineteenth century, the movement for the abolition of prostitution and traffic in women grew into a transnational movement. In Germany, the National Committee for the Suppression of Traffic in Women was founded in 1899. That same year, the first international congress in London was held, which dealt with this issue. Marianna Brentzel, *Anna O. – Bertha Pappenheim: Biographie*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2002, 102-103.

the fight against traffic in women for the first time. State bodies, as well as legal solutions, completely overlooked the close connection between traffic in women and prostitution. While advocates for the abolition of prostitution encountered a lack of understanding from the public, the public still reacted positively to calls for the fight against traffic in women. The main cause of this phenomenon was found in poverty. Women were taken from Europe to Latin America, South Africa or the Near East.⁸ Jewish reformers saw the main cause for the strengthening of traffic in women in the pogroms in Russia at the end of the nineteenth century, which led to the emigration of the Jewish population. However, they avoided speaking publicly about the participation of Jews themselves in traffic in women, believing that that would provide ammunition for anti-Semitic propaganda. Unlike them, Bertha Pappenheim (1859–1936)⁹ stressed that silence was counterproductive.¹⁰

This German activist, who had many years of experience in fighting traffic in women and prostitution, believed that women did not sell their bodies voluntarily, but out of necessity. In 1901, she founded the society “Women’s Relief” [*Weibliche Fürsorge*] in Frankfurt, which specialized in helping “morally fallen” Jewish women, who had come from Eastern Europe (Galicia¹¹). Among other things, the society offered housing for these women and their children, legal aid, and helped them to find jobs.¹²

⁸ According to Milutin Miljković, traffic in women had two export pathways: 1. over Southeast Europe to Egypt and through the Suez Canal to India; 2. to South America through Antwerp and Dutch harbors. Trade was also carried out through French and Italian harbors (Marseille, Bordeaux, Genoa and Naples). Important points of export for the so-called white slavery were Hamburg and London. Milutin Miljković, *Belo roblje. Sociološko-kriminalna rasprava*, Beograd: Državna štamparija, 1901, 21-22.

⁹ Known as Anna O. in the history of medicine. Josef Breuer and Sigmund Freud presented her illness and supposed recovery in the book *Studies on Hysteria* from 1895. M. Brentzel, *Anna O.*, 8.

¹⁰ *Ibid.*, 101-104. See also N. Wingfield, *The World of Prostitution*, 12.

¹¹ The historical area at the foot of the Carpathians was a part of Austria-Hungary, inhabited by the Polish, Ukrainians and Jews. Economically, it was the least developed part of the Monarchy.

¹² It turned out that: “Woman is a greater migrant than man. [...] Nor do women migrate merely from the rural districts into the towns in search of domestic service, for they migrate quite as frequently into certain manufacturing districts, and the workshops is a formidable rival of the kitchen and scullery.” Ernst Georg Ravenstein, “The Laws of Migration”, in: *Journal of the Statistical Society of*

In 1903, Pappenheim travelled through Galicia to learn about the cause of traffic in women/prostitution and to form a proposal to improve the living conditions in the area.¹³ During her travels through Balkan countries and the Ottoman Empire in 1911, the German women's rights activist and president of the League of Jewish Women [Jüdischer Frauenbund] Bertha Pappenheim spent some time in Belgrade.¹⁴ While taking part in the second regular conference of the Serbian National Women's Alliance [Srpski narodni ženski savez], attended by retired finance minister Vukašin Petrović and Milan Jovanović-Batut (1847–1940), a hygiene professor and the rector of the Belgrade Higher School, Pappenheim called upon those present to get involved in the fight against the so-called white slave trade, labelling Serbia as a transit country. Answering this call, Petrović said that prostitution in Serbia was not developed, that it mainly consisted of "foreign elements", and that the Serbian authorities had to let everyone with proper documents pass through the border. However, doctor Jovanović-Batut confirmed that Serbia, that is, Belgrade, was a gateway through which "white slaves" passed on their road to the Orient. Despite the fact that "our women are not prone to prostitution and [...] our people do not usually recruit goods for prostitution", he advocated preventive actions against prostitution, that is, traffic in women. Just like Pappenheim, Batut believed that the transit could be prevented most efficiently through private initiative.¹⁵

London, London: Oxford University Press, 1885, vol. 48, no. 2, 196.

¹³ Bertha Pappenheim, *Sisyphus: Gegen den Mädchenhandel*. <https://www.projekt-gutenberg.org/pappenhe/sisyphus/chap001.html/> (accessed 24 April 2024).

¹⁴ During her travels, Pappenheim visited Belgrade, Sophia, Thessaloniki, Istanbul, Smyrna, Jaffa, Haifa, Tiberias, Jerusalem, Cairo and Alexandria. She held speeches against traffic in women and forced prostitution in many places before local women's societies, that is, representatives of the Jewish community; she talked with prostitutes and brothel owners; spoke about her experiences to police officers and doctors, mayors and governors. M. Brentzel, *Anna O.*, 154. See also Svetlana Stefanović, "Prostitucija, trgovina belim robljem i suzbijanje veneričnih bolesti u Srbiji u 19. i prvoj polovini 20. veka", in: *800 godina srpske medicine*, Beograd: Srpsko lekarsko društvo, 2018, 547-549.

¹⁵ "II Redovni glavni skup Srpskog narodnog ženskog saveza 7. marta 1911 god. u Beogradu održan u školi Ženskog društva", *Domaćica*, no. 10, October 1911, 367.

It was between the two world wars that Pappenheim published her impressions from her travels through the Orient. When she met Serbian women activists, Pappenheim noted that they complained about the difficulties they were encountering in their work, adding that the public was not informed about the problem; thus, it was also uninterested in solving it. On the other hand, her male interlocutors unofficially admitted that the Balkans were “the heart of the trade, the heart of that plague.” They also stressed that the public was still not ready for the opening of that issue.¹⁶

Prostitution and “white slavery” in Serbia: realities and representations

During the nineteenth century, the Serbian state applied various strategies to control prostitution. By 1850, the Serbian criminal law did not discern between prostitutes (persons who offer sexual services for monetary compensation) and persons that engaged in non-marital (pre-marital or out of wedlock) sexual relations (in both cases, the relations were considered illegal). According to attorney Ivan Janković, the equal status of prostitution and promiscuity had its equivalent in Ottoman law, and it had most likely been taken from Ottoman law and incorporated into the common law of Christians in the Sanjak of Smederevo (also known in historiography as Pashalik of Belgrade).¹⁷ There were no written regulations on prostitution and traffic in women. The so-called promiscuous women were mentioned in the Military Law (Vojni zakon) from 1839 – they were banned from staying at army barracks, on the border and near military manoeuvres pursuant to Article 102.

According to the Instructions on the Duties of Mayors of Belgrade from 1840 [Uputstva o dužnostima upravitelja varoši Beograda], the mayor was obligated to prevent “harlots” and “harlot homes” multiply, but the

¹⁶ B. Pappenheim, *Sisyphus*, <https://www.projekt-gutenberg.org/pappenhe/sisyphus/chap009.html> (accessed 24 April 2024).

¹⁷ Ivan Janković, “Obšte bludnice: prostitucija u Beogradu u prvoj polovini 19. veka”, in: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2015, no. 2, 26.

Instructions did not stipulate the formal process to achieve that goal. In practice, prostitutes, as well as their customers, were occasionally arrested and punished for "fornication." This was in accordance with the model of treating prostitution in the Ottoman Empire. Considering there were no special penalty norms, Janković claims that prostitution at the time was not – *sensu stricto* – forbidden.¹⁸ This claim is substantiated by the fact that prostitutes could reside in towns, buy and sell immovable property, certify documents, receive travel documents and carry out other legal actions. If they were arrested and banished, the reason behind that was usually to control and prevent the spread of venereal diseases, that is, to prevent conflicts between Serbs and Turks. Serbian and Turkish men would sometimes fight for the affection of certain prostitutes, so, the prostitutes would be banished from towns for preventive reasons when Serbia and the Ottoman Porte went through a period of delicate relations.¹⁹

In the first half of the nineteenth century, "harlots" were "bought" in Austria and then brought to work as prostitutes in Belgrade taverns. There was a clear legal awareness of the unlawful nature of such trade, but, in practice, the authorities did not get involved in the so-called white slave trade.²⁰

When the Police Code [Policijski zakonik] from 1850 came into effect, on the one hand, out-of-wedlock relations were decriminalized, but, on the other, prostitution became a criminal offence, which was punished with a prison sentence (from three to 12 days) or corporal punishment (12 to 25 lashings). In the case of triple offence, the "harlot" was banished from the city (for a period of three to twelve months) or from the country (if she was a foreign citizen). The users of prostitutes' services were exempt from banishment and punishment. The same punishments were stipulated for pimping, and tavern owners who enabled fornication in their

¹⁸ I. Janković, "Opšte bludnice", 28-29.

¹⁹ Ibid., 29-30; Vladimir Jovanović, "Prostitucija u Beogradu tokom XIX veka", in: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1997, no. 1, 9.

²⁰ For more see I. Janković, "Obšte bludnice", 32-33.

establishments. A special provision prescribed corporal punishments for a prostitute if she infected her customer with any venereal disease, and for a man, if he infected a woman (whether she was a prostitute or not). After 1850, the first attempts to ghettoize prostitutes in Belgrade, that is, attempts to limit their right to stay in specified parts of the city, were made.²¹

The Criminal Code [Krivični zakonik] from 1860 gave state bodies wide authorization for the purpose of preserving public morality. After the Ottomans left Serbian cities in 1867, the police were inclined not to persecute prostitution, but to tolerate it within certain establishments (taverns).²² In 1881, the Rules on the Regulation of Prostitution [Pravila o regulaciji prostitucije] were passed (amended in 1884 and 1900), which marked the period when Serbia took over the western model in treating prostitution. The regulation of prostitution was first carried out in Paris in the first half of the nineteenth century. That idea included hermetically sealing the prostitute to disinfect her. In agreement with doctors, the state defined what police and medical methods would be used to intervene in the sphere of prostitution. At the moment when the first brothels were opened in Serbia (Belgrade) in 1881, they were already being shut down in other states (the number of brothels plummeted after 1856, 1877/78 and after 1885 in Paris; brothels in larger German cities were shut down between the 1860s and the 1880s; in Zurich in 1897).²³

When brothels were founded,²⁴ prostitutes found themselves in a completely dehumanized position in Serbia. Aside from being ghettoized, exposed to the deleterious effect of venereal diseases and common miscarriages, prostitutes were more or less slaves in brothels.²⁵ According to the Rules (Article 17), they had the right to leave the brothel whenever they wanted; however, in practice, they depended on the mercy of their bosses

²¹ I. Janković, "Opšte bludnice", 33-34

²² V. Jovanović, "Prostitucija u Beogradu", 10.

²³ A. Ulrich, "Einsperren – Überwachen – Verdrängen", 314-315.

²⁴ Actually, this is a form of tolerance of prostitution (maison de tolérance) by the state. Ibid., 315.

²⁵ V. Jovanović, "Prostitucija u Beogradu", 12-14.

– and oftentimes they were physically abused by their customers.²⁶ Girls were encouraged to consume alcohol, which led to addiction. Pursuant to the Rules, police officers had the right to enter a brothel any time and check whether the rules were followed – for instance, Article 5 o) ban on pouring alcohol and m) ban on giving loans to girls for dresses and jewellery. In practice, the (mostly bribed) police officers worked in the interest of brothel owners.²⁷

According to municipal physician Vojislav Kujundžić,²⁸ girls were lured by false promises and brought from Austria-Hungary to Belgrade, where they were sold to brothels (and from one brothel to another), either in the Serbian province, or farther, to the Orient.²⁹ Serbian lawmakers did not recognize this practice as human trafficking and forced prostitution and did not punish these acts. At that time, there were also no special provisions on traffic in women in European justice systems.³⁰

In the first decade of the twentieth century, there were major changes in this area – the number of brothels in Belgrade was cut in half between 1900 and 1908 (from 12 to 6).³¹ As in other European countries where controlled individual prostitution³² came to the fore, according to the Rules from 1900, the Serbian lawmakers introduced order in prostitution that

²⁶ According to physician Milorad Savičević, *Javne ženske (prostitutke) u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti i njihov uticaj na širenje veneričnih bolesti*, Beograd: Štampa Naumovića i Stefanovića, 1909, 198.

²⁷ Vojislav Kujundžić, *Prostitucija u Beogradu. Obavezna predohrana polnih bolesti*, Beograd: Državna štamparija, 1905, 17-18, 35-36.

²⁸ In interwar period, he was the Head of the Department for Health Education in Ministry of Public Health.

²⁹ V. Kujundžić, *Prostitucija u Beogradu*, 36.

³⁰ For more see M. Miljković, *Belo roblje*, 29.

³¹ V. Jovanović, "Prostitucija u Beogradu", 23.

³² Every free and independent prostitute (who was not interned in a brothel) had to be registered with the authorities; she would receive a medical card and was under the obligation to periodically (mostly once a week) undergo medical examinations. The police would take the prostitute who had been declared ill to hospital, where she would be treated. A. Ulrich, "Einsperren – Überwachen – Verdrängen", 316.

flourished in hotels and taverns. However, prostitution in private apartments remained almost intact.³³ As evidenced by the letter from 1907, prostitution flourished in the province – in small towns as Čuprija, Pirot, Leskovac, Aleksinac, Jagodina, Niš. The director of a Serbian Touring Theatre from Austria-Hungary Fotije Ž. Iličić (1846–1911) complained to the Serbian minister of education³⁴ on many entertainment companies, which offered also sexual services. He requested from the minister to protect the reputation of the acting profession and by law to prohibit such companies.³⁵

At the end of 1904, following the order of the minister of interior, a committee was formed to examine the problem of prostitution in the Serbian capital. The committee made a recommendation that was delivered to the minister at the beginning of 1905, and it stated that brothels should be completely cancelled, while prostitutes should be subjected to stronger police control. However, due to an insufficient number of prepared and trained lower police officers, the proposal could not be carried out.³⁶ According to the opinion of historian Vladimir Jovanović, the authorities lacked not only the money, but also the energy to fight prostitution in the capital at the end of the first decade of the twentieth century.

However, it is indisputable that expert circles did show an interest in solving the issue of prostitution and traffic in women. So, in 1901, the lawyer, military judge and university professor Milutin Miljković published a study on “white slavery” in *Branich* [*Defender*], a journal for legal and state sciences and the body of associations of public legal representatives in Serbia.³⁷ In the

³³ V. Kujundžić, *Prostitucija u Beogradu*, 25.

³⁴ The National Theatre was under jurisdiction of the Ministry of Education.

³⁵ Državni arhiv Srbije (DAS), Fond: Narodno pozorište (hereinafter: NP), signature 3805. Letter by Fotije Ž. Iličić to the minister from Čuprija, 11. January 1907. It is interesting that Iličić is suspected in Austria-Hungary of being politically connected to the Serbian government. See Jelena Milojković-Đurić, “Srpsko-hrvatsko putujuće pozorište Fotija Ž. Iličića”, in: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 7, Beograd: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2012, 163-172.

³⁶ V. Jovanović, “Prostitucija u Beogradu”, 23.

³⁷ In: *Branich*, no. 3-4 and 5-6, March-April and May-June 1901, 208-225, 447-463. The study was printed also as a separate.

study, he pointed out that engaging in prostitution and pimping should be differentiated from traffic in women. He believed "white slave trade" to be the intentional recruiting and procuring of girls for the purpose of delivering them to brothels.³⁸ Activists for the abolition of prostitution such as Josephine Butler tied all state laws and practices that almost placed prostitutes in the position of slaves to the notion of "white slavery." This generally accepted term referred to various forms of coercion in the sphere of prostitution and all unwanted forms of sexual interaction in general in the first half of the twentieth century. The term did not encompass various forms of sexual violence in the sphere of prostitution, and outside of it, to which women of colour were exposed.³⁹ Miljković also advocated shutting down brothels and was against tolerating prostitution in any form.

An opposing opinion was expressed at the first congress of Serbian doctors held in Belgrade in 1904 by the physician Vojislav Kujundžić - his stance was that prostitution could not be suppressed and that medical supervision should be improved, that is, private and secret prostitution should be placed under control. While the former proposed informing the public about venereal diseases through popular writings, and believed that "rational education and work", as well as protecting free love "would cause [...] the moral declination, which leads to prostitution, to vanish",⁴⁰ the latter advocated placing brothels in a specific part of the city/street and forming a specific department for medical supervision. In other words, he advocated taking control away from the police, since officers were corrupt – "and aiding unscrupulous people."⁴¹

It should be mentioned here that, at the time, making a diagnosis and differentiating between syphilis, soft chancre and gonorrhoea was difficult

³⁸ M. Miljković, *Belo roblje*, 23-24.

³⁹ Sonja Dolinsek, "Konvention zur Unterbindung des Menschenhandels (1949) und Erklärung über Prostitution und Menschenrechte (1986)", <https://www.geschichte-menschenrechte.de/schluesselftexte/konvention-zur-unterbindung-des-menschenhandels-1949-und-erklaerung-ueber-prostitution-und-menschenrechte-1986> (accessed 24 April 2024).

⁴⁰ M. Miljković, *Belo roblje*, 34-35.

⁴¹ V. Kujundžić, *Prostitucija u Beogradu*, 38-39.

due to the lack of medical knowledge on the diseases. That means that the treatment methods were inadequate and inefficient. An important breakthrough was made in 1838, when Philippe Ricord noted a difference between syphilis and gonorrhoea. Mercury was initially used to cure syphilis, but the first efficient medicine Salvarsan (organoarsenic compound) was used as of 1909. However, it was not until penicillin was discovered in 1929 that a true breakthrough in treating the aforementioned venereal diseases was made. The fact that prostitutes were held for treatment for brief periods of time was another issue, even though only long-term exposure to treatment could bring results.⁴²

Unlike his colleague Kujundžić, dermatoveneorologist Milorad Savićević believed that brothels were the source of “white slavery”, as well as syphilis and other venereal diseases.⁴³ In his study from 1909, he called upon the members of women’s societies to work on suppressing venereal diseases – by creating opportunities for poor women to “earn their living in an honest way”; by informing schoolgirls, maids, workers and parents (mothers) on the perils of venereal diseases and, that way, contributing to the creation of “healthy marriages”; informing travellers not to stay in hotels that served as prostitute parlours; visiting diseased women in hospitals and dissuading them from working as prostitutes.⁴⁴

The Serbian press did not deal with this topic much. *Velika Srbija* [Great Serbia], for instance, in 1903, reported on “white slave trade” in two columns on the front page. An unknown author, in accordance with the spirit of the times, made a distinction between “white slavery” (prostitutes), in which persons traded their bodies of their own free will, but out of financial necessity or “a psychopathic state of mind” and “white slave

⁴² A. Ulrich, “Einsperren – Überwachen – Verdrängen”, 316-317. See also Kujundžić, *Prostitucija u Beogradu*, 39-41; Indira Duraković, *Serbien und das Modernisierungsproblem. Die Entwicklung der Gesundheitspolitik und sozialen Kontrolle bis zum Ersten Weltkrieg*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014, 233-234.

⁴³ M. Savićević, *Javne ženske*, 240-241.

⁴⁴ *Ibid.*, 303-307.

trade”, in which there was no free will. The link between slave traders and certain police officers represented the main obstacle to suppressing that trade, according to the authors. The ways that young and poor girls were lured to go abroad, mostly with false business or marital offers, where they would – with no money to return and their documents taken away – end up in the hands of brothel owners, were presented in detail in the text. We do not know whether calling the minister of interior out for the corrupt police officers, who allowed traders and their girlfriends with forged documents to cross the border undisturbed, had any consequences. In any case, the author wanted to inform the public about this problem and call upon them to get involved in the fight against “white slave trade.” In his opinion, the fight against prostitution was more or less futile, but, with the help of good legal solutions and charities, they could contribute to suppressing traffic in women.⁴⁵

Politician and scientist Stojan Novaković (1842–1915)⁴⁶ believed that “laws of morality and humanity” instruct to move towards revealing the shameful traffic in women, if there truly were such a thing on the territory of Serbia. As the foreign minister, he urged the Ministry of Interior, to respond to the request of Austro-Hungarian embassy and help them check the anonymous report that certain owners of prostitute parlours in Belgrade were trading girls and sending them to Istanbul and Asia Minor. In order to check this anonymous report, the Austro-Hungarian consulate asked to interrogate all prostitutes, who were citizens of Austria-Hungary, from the reported brothels. The reply of the Belgrade municipal authority [Uprava grada Beograda], which got the order to do so from the Ministry of Interior, shows that, on the one hand, prostitutes were willing to give a statement to the Serbian authorities, while they refused to appear at the consulate.⁴⁷ On the other hand, the mayor of Belgrade, in his letter

⁴⁵ “Belo roblje”, *Velika Srbija*, no. 79, 1 November 1903, 1-2; “Belo roblje”, *Velika Srbija*, no. 80, 3 November 1903, 1.

⁴⁶ Member of the Progressive Party, prime minister and foreign minister in 1895/96.

⁴⁷ Based on current information, it is impossible to determine whether they had been under pressure, that is, whether they had been instructed by brothel owners to give such a response, or if something else had been the matter.

to the minister of interior (and, indirectly, the minister of foreign affairs) stated that he did not believe it was right to force these women to go to the consulate, adding that, by enforcing its power, the Municipal authority would recognize the right of a foreign authority to conduct an independent investigation in Serbia. To him, preventing violations of Serbia's law and sovereignty were of higher priority than meeting the requests of the Austro-Hungarian consulate, "to which this single case would serve as basis to demand the same right in other situations."⁴⁸

The Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Interior of the Kingdom of Serbia attempted to meet the demands of the Austro-Hungarian embassy every time. However, lower instances were less inclined to cooperate. The Belgrade municipal authority responded in relation to the matter of taking and "selling" girls (from Galicia) to Istanbul that one of the three men accused of trade (Jews from Stanislav in Galicia)⁴⁹ had stayed in Belgrade with two girls; this happened only after several requests and orders from the Ministry of Interior had been made. Having registered them as wife and sister-in-law, the suspect had not listed their names.⁵⁰ And while the governments of Serbia and Austria-Hungary condemned the trade between Hungary and the Orient, there were conflicts concerning the jurisdiction of their officers in the field. For instance, on a steamboat of a French society near Smederevo, a Serbian officer prevented an officer of the Austro-Hungarian consular agency from that town, who was acting following the call of the captain, from rescuing an underage girl from a woman pimp, with whom she was travelling.⁵¹

As we can see, certain efforts to shed light on the issues of prostitution and "white slave trade", that is, their influence on spreading venereal diseases had been made even before Bertha Pappenheim came to Belgrade. These issues were certainly not on the list of priorities to the Serbian

⁴⁸ DAS, Fond: Ministarstvo unutrašnjih dela Policijno odeljenje (hereinafter: MUD P), f 1, r 36/1896.

⁴⁹ Today Ivano-Frankivsk in Ukraine.

⁵⁰ DAS, MUD P, f 5, r 135/1894.

⁵¹ DAS, MUD P, f 4, r 82/1894.

authorities, because in Serbia, whose population was predominantly rural, prostitution was not perceived to be a burning social problem, as it was in the aforementioned European states. Furthermore, since "white slave" traders and their victims were mostly foreign citizens, and only the customers were Serbian men the whole issue was considered of small relevance. The nonexistent clear legal regulations contributed to the lack of motivation to suppress this trade. Most existing women's societies were involved with working on the national plane, while the members of the Serbian National Women's Alliance, as well as the social-democrats, focused on achieving the right to work and equal pay, as well as the right to vote.⁵²

The legal und international context in interwar Yugoslavia

In the interwar period,⁵³ the Kingdom of Yugoslavia adopted and ratified an international convention to suppress the traffic in women and children from 1921,⁵⁴ as well as a convention from 1910 on the international agreement for the successful protection from criminal trade, known as "white slave trade", with a law from February 28th 1929.⁵⁵ It is indicative

⁵² See Svetlana Stefanović, *Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*, Dissertation, University of Leipzig, Faculty of History, Art and Oriental Studies, Leipzig, 2013, 139-278.

⁵³ About Prostitution during the Wartime see Jovana Knežević, "Prostitutes as a Threat to National Honor in Habsburg-Occupied Serbia during Great War", in: *Journal of the History of Sexuality*, Austin: University of Texas Press, 2011, vol. 20, no. 2, 312-335.

⁵⁴ Four international agreements to suppress white slave trade were adopted between 1904 and 1933. None of these agreements defined precisely what is meant under the notion of white slave trade, even though each of them dealt with more or less forced forms of transporting women and children across international borders, for the purpose of more or less "voluntary" sexual work. While in the first two agreements, the term "white slavery" was still used, in the international convention from 1921, the neutral term – traffic in women and children – was used. S. Dolinsek, "Konvention zur Unterbindung des Menschenhandels."

⁵⁵ Josip Šilović, *Trgovina bijelim robljem. Pučka sveučilišna predavanja 29. i 30. januara i 1. i 2. februara 1932. godine*, Zagreb: Tiskara Narodnih novina, 1932, 28. The Government of the Kingdom of SCS signed in 1927 the Convention to Suppress the Slave Trade and Slavery (an international treaty) prepared by the League of Nations (25 September 1926). Arhiv Jugoslavije (hereinafter: AJ), Fond: Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London, Opšta arhiva, Međunarodne

that this happened after the king Alexander I Karadjordjević dissolved the parliament and created an authoritarian regime.⁵⁶ Yugoslavia was elected as a non-permanent member of the Council of the League of Nations for the first time in the period between 1929 and 1932.⁵⁷ Even though it is believed that the League was unsuccessful regarding the issue of disarmament and the preservation of world peace, it did contribute to the development of international law. Article 23 was included in the contract of its foundation, which stipulated that the League of Nations shall carry out general supervision over contracts which referred to traffic in women and children. At the International Conference held in Geneva in June 1921, it was requested that “white slave trade” be changed into “traffic in women and children”, to clearly show that the movement against such trade was not limited solely to the members of the white race. The content of the aforementioned Convention was formulated in this conference, and it was passed in the second ordinary session of the League of Nations in September that same year.⁵⁸

Yugoslav authorities were not only acquainted with the issue of human trafficking from the very moment the state was founded in 1918, but they also tried to formulate certain preventive measures for the protection of girls in accordance with the recommendations of the League of Nations. The Ministry of Social Policy passed the Regulation on Emigration [Uredba o iseljavanju] in 1921, which banned selling tickets to persons under the age of 18 if they were not traveling accompanied by their family or

organizacije, konferencije i kongresi (hereinafter: 341-146-352). The Convention was ratified in 1929. AJ, Fond: Stalna delegacija Kraljevine Jugoslavije pri Društvu naroda u Ženevi (hereinafter: 159-6-612).

⁵⁶ The legislative action of the Assembly was blocked with frequent changes of governments between 1918 and 1928. Passing important laws was postponed from one year to another. For more see Holm Sundhussen, *Geschichte Serbiens 19.-21. Jahrhundert*, Wien: Böhlau Verlag, 2007, 264-266.

⁵⁷ Yugoslavia had permanent delegates in the League of Nations, who chaired the Assembly of the League of Nations on several occasions. The Kingdom of Yugoslavia was elected twice as a non-permanent member of the Council of the League; the second time was in 1938/1939. *Kraljevina Jugoslavija u Društvu naroda*, available at: https://www.arhivyu.rs/izlozbe/izlozbe-arhiva/2014_kraljevina_jugoslavija_u_drushtvu_naroda (accessed 24 April 2024).

⁵⁸ J. Šilović, *Trgovina bijelim robljem*, 27.

authorized persons. The Regulation also banned the sale of tickets to girls when there was reasonable doubt that they were recruited to travel abroad for the purpose of human trafficking. Due to the vague nature of the formulation "reasonable doubt", that is, out of fear that lower police bodies would subject all women to unpleasant course of action, the Legislative Board of the National Assembly deleted that part of Article 19, when the Regulation was submitted as a legal project. Some, even though insufficient, regulations, which protected girls, remained in the Law on Emigration [Zakon o iseljavanju] (e.g. a travel document could be issued only to a person older than 18; if the person was younger than 18, it could be issued only together with the travel documents of the family, if they travelled accompanied by family members or a person who was authorized as a companion by their father or guardian, in which case the person needed a certificate issued by the authorities; the ban on issuing tickets to persons under 18 unaccompanied by parents or authorized persons remained in effect). It can be deduced from the memo that the Ministry of Social Policy and Ministry of Foreign Affairs sent to the Ministry of Interior (1922), that women between the ages of 18 and 25 represented a particularly endangered group, since they were lured to overseas countries (Canada) with promises of marriage by their countrymen, and then subjected to sale and resale there.⁵⁹

However, on the territory of Yugoslavia, the treatment of prostitution differed from one part of the country to another. Austrian Criminal Code from 1852, which was still valid in the former provinces of the Austro-Hungary, allowed every city to independently regulate the problem of prostitution – city authorities used this right to open and regulate brothels.⁶⁰ At the beginning of the 1920s, brothels were abolished in Slovenia

⁵⁹ AJ, Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, Odeljenje za državnu zaštitu, Migraciona politika (hereinafter: 14-37-114).

⁶⁰ See Bojan Cvelfar, "No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se hitro z menoj spolsko združi. K zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja", in: *Zgodovina za vse*, Celje: Zgodovinsko društvo, 1994, 11-29; Dubravko Habek, Iztok Takać, Roko Habek, "Prostitution in Laibach in 1888", in: *Acta Medica Croatica*, Zagreb: Academy of Medical Sciences of Croatia, 2023, vol. 77, no.1, 101-103; T. Zorko, "Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine", 223-

(according to a decision from 1 March 1919), Zagreb⁶¹ and Belgrade, while other forms of prostitution were tolerated. Nonetheless, brothels were still allowed in Zemun,⁶² a suburb of the capital, making the legal measures of Belgrade municipal authority quite ineffective.⁶³ The unified Criminal Code from 1929 marked the beginning of a new age in suppressing prostitution in Yugoslavia: brothels and other form of regulated prostitution were no longer allowed. Prostitution itself became a crime.⁶⁴ The crime of international “white slave trade” was standardized for the first time: “Who takes another person abroad for the purpose of fornication, or delivers that person to another, or associates with anyone for that purpose, shall be punished with a prison sentence of up to fifteen years.”⁶⁵

National and translational advocacy groups against “white slave trade” and prostitution

The work of women’s societies on suppressing prostitution preceded the passing of the aforementioned international agreements by the Yugoslav authorities. The section for abandoned girls was formed in 1922 within the National Women’s Alliance of Serbs, Croats and Slovenes [*Narodni ženski*

241; Iris Živičnjak, “Zagrebačke prostitutke početkom 20. stoljeća. Podrijetlo, svakodnevni život i položaj u društvu”, in: *Pro tempore*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, 2020, no. 15, 157-183. See also N. Wingfield, *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*, 6-10, 253.

⁶¹ According to Rulebook on brothels from 1899. (Bludilišni pravilnik), the brothel owner in Zagreb could only be a woman. T. Zorko, “Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine”, 225-226.

⁶² Zemun was separate town that was incorporated into Belgrade in 1934. “Poslednja odborska sednica gradskog odbora u Zemunu”, *Politika*, no. 9292, 28. March 1934, 5.

⁶³ Bogoljub Konstantinović, *Prostitucija i društvo. Socijalno-medicinska rasmatranja sa naročitim obzirom na problem prostitucije i njeno suzbijanje u Jugoslaviji*, Beograd: Knjižarnica Franje Baha, 1930, 76-78. For more see Stefano Petrunaro, “The Medical Debate about Prostitution and Venereal Diseases in Yugoslavia (1918–1941)”, in: *Social History of Medicine*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 2-7; Ljubomir Petrović, “Između scenskog glamura i javnog nadzora. Strani artisti u Kraljevini Jugoslaviji 1920–1941”, in: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2001, no. 1, 52-53.

⁶⁴ S. Petrunaro, “The Medical Debate”, 6.

⁶⁵ J. Šilović, *Trgovina bijelim robljem*, 119.

savez Srba, Hrvata i Slovenaca], upon the initiative of its first president Danica Hristić (1864–1923).⁶⁶ In 1924, the section grew into the independent Society for the Protection of Girls [Društvo za zaštitu devojaka], located in Belgrade, with the purpose of “morally, physically and financially” taking care of abandoned girls, from the ages of 7 to 21, regardless of their religion or nationality. According to *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca* [Jubilee Record of the Life and Work of the Serbs, Croats and Slovenes], the Society managed the shelter for girls in Belgrade, while their subcommittee in Slavenska Požega led workshops for women crafts.⁶⁷ The Society for the Protection of Girls supported the founding of the National Committee for the Suppression of Traffic in Women and Children,⁶⁸ as a branch of the International Bureau in London.⁶⁹

With these activities, Yugoslav women activists followed the work of their contemporaries from other European states. The first illustrated women’s magazine *Žena i svet* [Woman and the World] tried to direct the attention of their female readers to the activities of the aforementioned women’s associations, i.e. to the fact that state protection of young girls did not include those older than 16, that is, that such protection stopped at the most critical time for them. This was attempted through a series of texts written by Zorka Janković, one of the founders of the society for “fallen” girls. At the time, the state had prepared correctional institutions and institutes for forced education and forced labor for the “fallen.” According to Janković’s opinion, her society filled the void within the existing system of the protection of youth.⁷⁰

According to the writings of the same author, activists from Zagreb were the first in the field. Since 1912, the “Patronage of Girls” [Patronaža

⁶⁶ “O palima”, *Žena i svet*, no. 3, 15 March 1926, 8.

⁶⁷ Mileva Milojević, “Naše žene”, in: *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928*, vol. 2, Beograd: Matica živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929, 708.

⁶⁸ “Živi mrtvac”. Iz ciklusa *O palima*”, *Žena i svet*, no. 9, 15 September 1926, 21.

⁶⁹ International Bureau for the Suppression of the Traffic in Women and Children was founded with the mission to coordinate the work of national committees.

⁷⁰ “Živi mrtvac”. Iz ciklusa *O palima*”, *Žena i svet*, no. 9, 15 September 1926, 21.

devojaka] had been active in Zagreb, with the aim of educating girls in the spirit of morality, religion and aesthetic and offering them financial and moral support. Tinka Šilović was at the head of the society, which was oriented mostly towards preventing the “moral” decay of girls, but not towards rescuing the victims of prostitution.⁷¹ The Society of Friends of Young Girls [Društvo prijatelja mladih djevojaka], founded in Zagreb in 1927, is mentioned in *Jubilarni zbornik*,⁷² and it was linked with the society of the same name based in Neunburg. This Swiss society, made after the First International Congress of Abolitionists in Geneva in 1877, fought against regulation and for equal sexual morality for women and men. The practical work of its members consisted of waiting for girls, who would come to the city to look for jobs, at train stations and finding them cheaper housing, as well as work.⁷³

The Yugoslav women’s movement, its bourgeois and socialist/communist wing, supported abolishing brothels and regulating prostitution in the period between the two world wars. Like their contemporaries in other European countries, members criticized the double moral standards of society that criminalized prostitutes and considered them the main source of venereal diseases, while their male customers were always spared of persecution. Above all, they supported the fight for abolishing discriminatory legal solutions, for instance, the rule that stipulated that, prostitutes and

⁷¹ “Živi mrtvac. Iz ciklusa O palima”, *Žena i svet*, no. 9, 15 September 1926, 21. Data taken from the magazine *Nova Evropa* (*New Europe*) on the frequency of arresting children and adolescents for vagrancy and prostitution speaks of the importance and useful action of such and similar societies after the end of World War I. According to these claims, 463 children aged to 14 and from 14 to 16 were arrested in Zagreb in 1923 and 1924. Out of that total, 202 were girls, and 16 per cent of them were infected with some venereal disease. “Prostitucija sa kriminalno-socijološkog stanovišta”, *Nova Evropa*, no. 11, 11 April 1925, 342-353.

⁷² M. Milojević, “Naše žene”, 708. See also Jelena Seferović, “Analiza prezentacije i interpretacije prostitucije i prostituiranih žena u časopisu *Ženski pokret*”, in: *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 226-227.

⁷³ Eidg. Kommission für Frauenfragen, *Frauen Macht Geschichte. Zur Geschichte der Gleichstellung in der Schweiz 1848–2000. 1. I. Frauenbewegung von ihren Anfängen bis zum Ersten Weltkrieg*, available at: <https://www.ekf.admin.ch/ekf/de/home/dokumentation/geschichte-der-gleichstellung-frauen-macht-geschichte/frauen-macht-geschichte-18482000.html> (accessed 24 April 2024).

women suspected of prostitution (female staff working in public establishments: artists, singers, dancers, waitresses, maids, cooks, etc.)⁷⁴ were obliged to undergo a gynaecological examination. They insisted on separating solving the issue of prostitution from the work on suppressing venereal diseases; they also insisted on introducing free medical treatment of the diseased and increasing the number of dispensaries for venereal diseases.

Physicians Maša Živanović and Vera Kićevac were given the leading role in formulating the stances and the demands of the Women's Movement [Ženski pokret] in this area. Živanović believed that there was an unbreakable bond between the women's issue and prostitution and that many were overlooking it.⁷⁵ The Women's Movement was not fighting, she would emphasize, just for the right to education and the political, economic and legal equality of women and men, but for equal sexual morality as well.⁷⁶ Which meant that men, just like women, should abstain sexually until they were married. That would solve, in her view, the issue of prostitution, as well as the issue of any other forms of sexual exploitation. Unlike feminists, members of left-wing options believed that abolishing class society would contribute to solving these problems. Dedicating attention to the sexual education of young people (whose ultimate goal was to restrain the sex drive until marriage) and its introduction into schools was, according to the opinion of many, also one of the means of suppressing prostitution and venereal diseases.

It is interesting that some members of the Women's Movement supported the Law on Suppressing Venereal Diseases [Zakon o suzbijanju polnih

⁷⁴ The criticism refers to the Rules on the Examination of Female Staff Employed in All Public Establishments (Pravila o pregledu ženskog osoblja uposlenog u svima javnim lokalima) from 1922. Svetlana Stefanović, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941*, Master thesis – unpublished, University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade, 2000, 144, 146. According to Konstantinović, the implementation of those Rules could not be carried out due to technical reasons. B. Konstantinović, *Prostitucija i društvo*, 82.

⁷⁵ "Prostitucija, reglementacija, abolicija", *Ženski pokret*, no. 7–8, July-August 1932, 98-104; "Pitanje prostitucije i njegovo rešenje", *Ženski pokret*, no. 7–8, July-August 1932, 104-108.

⁷⁶ "O jednakom moralu", *Ženski pokret*, no. 1-3, January-March 1936, 2-8.

bolesti], as well as the handbook for the implementation of the Law, from 1934, despite the fact that it encroached upon the right of individuals to have control over their bodies and enforced the obligation of forced treatment even when there was no danger of the disease spreading. According to Article 9 of the Law, men were obliged to prove they were not infected with any venereal disease with a doctor's certificate before getting married. Živanović demanded that women be included in the obligatory examination. In accordance with the Law, the Ministry of Social Policy and People's Health had to found homes in every major city for the temporary accommodation of women in search of income and those who lost their jobs. Also, the Law stipulated cancelling all existing brothels.⁷⁷ Nevertheless, in April 1935 the minister of Social Policy and People's Health abolished the notorious Article 9.

In expert-medical circles, the overall opinion was that regulation was an unjust solution that represented an attack on personal freedom; that it neither improved the position of prostitutes nor removed the perils of spreading venereal disease. On the other hand, abolition was considered an ideal solution, supposedly applicable solely in an enlightened and cultural society. There were those who supported the introduction of medical supervision of men among doctors/specialists for skin and venereal diseases. In a resolution from a conference held in Zagreb in 1928, Yugoslav venereologists demanded the immediate cancellation of brothels in the entire country and the introduction of the neo-regulation system. That meant taking away supervision of prostitution from the police and placing it in the jurisdiction of medical bodies.⁷⁸ Yugoslav physicians made a major contribution to conceiving, debating and finally formulating the

⁷⁷ S. Stefanović, *Žensko pitanje*, 133-167; Svetlana Stefanović, "Ženski pokret o problemu braka, slobodne ljubavi, seksualnog vaspitanja, prostitucije i kontrole rađanja", in: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1998, no. 1-3, 66-84. These measures were quite similar to the venereal disease legislation adopted in the Scandinavian countries and Germany. S. Petrungrar, "The Medical Debate", 7.

⁷⁸ J. Šilović, *Trgovina bijelim robljem*, 93-108. B. Konstantinović, *Prostitucija i društvo*, 79-82.

prostitution policy and laws.⁷⁹ The influence of the medical profession on Yugoslav interwar society can be seen, according to the findings of Stefano Petrungaro, in the rise of social medicine and eugenic thought. The constitutional and administrative reform of the state provided physicians, in his view, with legal and institutional tools for enacting socio-medical beliefs. For instance, the state had a duty to prevent the spread of venereal disease by any means, in order to remove all threats to collective health; common interests were to be defended without hesitation, even at the expense of the individual rights.⁸⁰

In the 1930s, the trend against a regulatory system was gaining ground: a professor of the University of Zagreb and Senator Josip Šilović held several lectures on "white slavery" in 1932, including one at the Attorney Association in Belgrade. Based on the conviction that the environment in Yugoslav cities was no less conscientious than in countries where abolition had already been carried out, Šilović advocated abolition. According to him, private initiative was meant to play the determining role in suppressing prostitution.⁸¹ As already mentioned, the Law on Suppressing Venereal Diseases came into force in August 1934 and in April the following year the Article 9 (concerning the pre-marital medical tests for men) was already abolished. The implementation of legal measures was also, according to reports of contemporaries, not successful, among other things, because of the lack of funds.⁸²

⁷⁹ Some of the leading figures among them were also members of parliament and the Senate House. S. Petrungaro, "The Medical Debate", 17.

⁸⁰ Ibid., 18-19, 22.

⁸¹ Ibid., 114, 122. "Jedno zanimljivo i značajno predavanje. Trgovina belim robljem kod nas i na strani – G. dr Šilović u svom predavanju traži potpunu zabranu prostitucije", *Politika*, no. 8623, 14 May 1932, 6.

⁸² S. Stefanović, *Žensko pitanje*, 155-156. See also Svetlana Stefanović, "Prostitucija, trgovina belim robljem i suzbijanje veneričnih bolesti", 547-560.

Conclusion

At the end of the nineteenth century, “white slave trade” became a subject of transnational negotiations, international regulation and inter-state agreements, an important field for the equalization of law and the standardization of legal norms. Charities and women’s societies played an important role in the fight to suppress this type of trade. They had a great influence on public opinion and legislation of their states. The strategies for suppressing prostitution and traffic in women in Serbia and Yugoslavia were almost from the start under the influence of conceptions and legal solutions of Western European countries, as well as international agreements. In practice, though, there were many inconsistencies and existing laws were not being implemented rigorously.

In the interwar period, members of the Yugoslav women’s movement got involved in the debate on prostitution (traffic in women) and suppression of venereal diseases, in which doctors and lawyers had had the final say. The Feminist Alliance (Feministička alijansa) proclaimed in 1923 that “the destruction” of prostitution was necessary “for the general progress of our people.”⁸³

The interwar women’s movement was heterogeneous and within its folds it is possible to distinguish bourgeois and socialist groups. While members of leftist option advocated “free love” and saw the solution of the prostitution problem in solving the class issue, within the bourgeois women’s movement there was no complete unity with regard to solving the problem of prostitution and the spread of venereal diseases. That is, there was no unity regarding the sexual liberation of women. The Yugoslav Women’s Alliance [Jugoslovenski ženski savez] and a part of feminists supported the anti-venereal law, thus supporting the intervention of the state within the private sphere of the individual, and requested the introduction of a special women’s police to better enforce the law, while a part remained reserved

⁸³ “Pravila Feminističke Alijancije u državi S. H. S”, *Ženski pokret*, no. 9-10, November-December 1923, 460.

towards Article 9 of the Law. Alojzija Štebi (1883–1956), the founder of the Women's Movement in Ljubljana and the long-term president of the Women's Movement in Belgrade, as well as of the Feminist Alliance, believed that the issue of moral and corporal health of the society was more important than the discomfort of an individual. In her opinion, the law had a task to "clear the atmosphere" in which society lived.⁸⁴

As many participants of the debate believed, the introduction of sexual education in schools could solve the problems of venereal diseases and prostitution. However, was it realistic to expect sexual education to be carried out in a state which was unable to secure the respect of the law on compulsory primary education?

SOURCES AND LITERATURE

Unpublished sources

Arhiv Jugoslavije, Beograd, (AJ)

Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Velikoj Britaniji – London, (341)

Stalna delegacija Kraljevine Jugoslavije pri Društvu naroda u Ženevi, (159)

Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, (14)

Državni arhiv Srbije, Beograd, (DAS)

Ministarstvo unutrašnjih dela Policijsko odeljenje i Fond: Narodno pozorište, (3805)

⁸⁴ "Različita gledišta o § 9 nacrta zakona za suzbijanje spolnih bolesti", *Ženski pokret*, no. 4-5, April-May 1933, 53; "Različita gledišta o članu 9 nacrta zakona za suzbijanje spolnih bolesti", *Ženski pokret*, no. 6, June 1933, 75-76.

Published sources

- Konstantinović, Bogoljub, *Prostitucija i društvo. Socijalno-medicinska rasmatranja sa naročitim obzirom na problem prostitucije i njeno suzbijanje u Jugoslaviji*, Beograd: Knjižarnica Franje Baha, 1930.
- Kujundžić, Vojislav, *Prostitucija u Beogradu. Obavezna predohrana polnih bolesti*, Beograd: Državna štamparija, 1905.
- Miljković, Milutin, *Belo roblje. Sociološko-kriminalna rasprava*, Beograd: Državna štamparija, 1901.
- Milojević, Mileva, "Naše žene", *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928*, vol. 2, Beograd: Matica živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929.
- Savićević, Milorad, *Javne ženske (prostitutke) u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti i njihov uticaj na širenje veneričnih bolesti*, Beograd: Štampa Naumovića i Stefanovića, 1909.
- Šilović, Josip, *Trgovina bijelim robljem. Pučka sveučilišna predavanja 29. i 30. januara i 1. i 2. februara 1932. godine*, Zagreb: Tiskara Narodnih novina, 1932.

Magazines

- Branich*, časopis za pravne i državne nauke, Beograd, 1901.
- Domaćica*, organ Ženskog društva i njegovih podružina, Beograd, 1911.
- Nova Evropa*, Zagreb, 1925.
- Politika*, Beograd, 1932, 1934.
- Velika Srbija*, Beograd, 1903.
- Žena i svet*, Beograd, 1926.
- Ženski pokret*, organ Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, Beograd, 1923, 1932, 1933, 1936.

Literature

Books

- Brentzel, Marianna, *Anna O. – Bertha Pappenheim: Biographie*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2002.
- Duraković, Indira, *Serbien und das Modernisierungsproblem. Die Entwicklung der Gesundheitspolitik und sozialen Kontrolle bis zum Ersten Weltkrieg*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014.
- Sundhaussen, Holm, *Geschichte Serbiens 19.–21. Jahrhundert*, Wien: Böhlau Verlag, 2007.
- Wingfield, Nancy M., *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*, New York: Oxford University press, 2017.

Articles

- Cvelfar, Bojan, "No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se hitro z menoj spolsko združi. K zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja", in: *Zgodovina za vse*, Celje: Zgodovinsko društvo, 1994, 11-29.
- Habek, Dubravko, Iztok Takač, Roko Habek, "Prostitution in Laibach in 1888", in: *Acta Medica Croatica*, Zagreb: Academy of Medical Sciences of Croatia, 2023, vol. 77, no.1, 101-103.
- Janković, Ivan, "Obšte bludnice: prostitucija u Beogradu u prvoj polovini 19. veka", in: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2015, vol. 2, 25-51.
- Jovanović, Vladimir, "Prostitucija u Beogradu tokom XIX veka", in: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, Udruženje za društvenu istoriju, 1997, vol. 1, 7-24.
- Knežević, Jovana, "Prostitutes as a Threat to National Honor in Habsburg-Occupied Serbia during Great War", in: *Journal of the History of Sexuality*, Austin: University of Texas Press, 2011, vol. 20, no. 2, 312-335.
- Milojković-Đurić, Jelena, "Srpsko-hrvatsko putujuće pozorište Fotija Ž. Iličića", in: *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 7*, Beograd: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2012, 163-172.

- Pateman, Carole, "What's wrong with Prostitution?" in: *Women's Studies Quarterly*, New York: The Feminist Press at the City University of New York, 1999, vol. 27, no. 1-2, 53-64, available at: <https://www.jstor.org/stable/40003398> (accessed 25 June 2024).
- Petrović, Ljubomir, "Između scenskog glamura i javnog nadzora. Strani artisti u Kraljevini Jugoslaviji 1920–1941", in: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2001, no. 1, 43-54.
- Petrungaro, Stefano, "The Medical Debate about Prostitution and Venereal Diseases in Yugoslavia (1918–1941)", in: *Social History of Medicine*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 2-7.
- Ravenstein, Ernst Georg, "The Laws of Migration", in: *Journal of the Statistical Society of London*, vol. 48, no. 2, Jun 1885. <http://www.jstor.org/stable/2979181> (accessed 24 April 2024).
- Seferović, Jelena, "Analiza prezentacije i interpretacije prostitucije i prostituiranih žena u časopisu *Ženski pokret*", in: *Ženski pokret (1920–1938): zbornik radova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 217-231.
- Stefanović, Svetlana, "Ženski pokret o problemu braka, slobodne ljubavi, seksualnog vaspitanja, prostitucije i kontrole rađanja", in: *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 1998, vol. 1-3, 66-84.
- Stefanović, Svetlana, "Prostitucija, trgovina belim robljem i suzbijanje veneričnih bolesti u Srbiji u 19. i prvoj polovini 20. veka", in: *800 godina srpske medicine*, Beograd: Srpsko lekarsko društvo, 2018, 547-560.
- Ulrich, Anita, "Einsperren – Überwachen – Verdrängen: Strategien zur Bewältigung des Prostitutionsproblems im 19. Jahrhundert", in: *Studien und Quellen*, Zeitschrift des schweizerischen Bundesarchivs, 2003, no. 29, 309-333.
- Zorko, Tomislav, "Ženska prostitucija u Zagrebu između 1899. i 1934. godine", in: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006, vol. 38, no. 1, 223-241.

Živičnjak, Iris, "Zagrebačke prostitutke početkom 20. stoljeća. Podrijetlo, svakodnevni život i položaj u društvu", in: *Pro tempore*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet, 2020, no. 15, 157-183.

Internet sources

Dolinsek, Sonja, "Konvention zur Unterbindung des Menschenhandels (1949) und Erklärung über Prostitution und Menschenrechte (1986), in: Quellen zur Geschichte der Menschenrechte", edited by Arbeitskreis Menschenrechte im 20. Jahrhundert, available at: <https://www.geschichte-menschenrechte.de/schluesstexte/konvention-zur-unterbindung-des-menschenhandels-1949-und-erklaerung-ueber-prostitution-und-menschenrechte-1986> (accessed 24 April 2024).

Frauen Macht Geschichte. Zur Geschichte der Gleichstellung in der Schweiz 1848–2000, edited by Eidg. Kommission für Frauenfragen, available at: <https://www.ekf.admin.ch/ekf/de/home/dokumentation/geschichte-der-gleichstellung-frauen-macht-geschichte/frauen-macht-geschichte-18482000.html> (accessed 24 April 2024).

Kraljevina Jugoslavija u Društvu Naroda, available at: https://www.arhivyu.rs/izlozbe/izlozbearhiva/2014_kraljevina_jugoslavija_u_drushtvu_naroda (accessed 24 April 2024).

Pappenheim, Bertha, *Sisyphus: Gegen den Mädchenhandel*. <https://www.projekt-gutenberg.org/pappenhe/sisyphus/sisyphus.html> (accessed 24 April 2024).

Stefanović, Svetlana, *Nation und Geschlecht. Frauen in Serbien von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg*, Dissertation, Leipzig: University of Leipzig, 2013, available at: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:15-qucosa-203559> (accessed 24 April 2024).

Master thesis

Stefanović, Svetlana, *Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941*, Master thesis, Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Philosophy, 2000.

“TRGOVINA BELIM ROBLJEM” I ZAŠTITA DEVOJAKA U SRBIJI I JUGOSLAVIJI, 1840–1940.

Rezime

Krajem 19. veka, fenomen “trgovine belim robljem” postao je predmetom transnacionalnih pregovora, internacionalnih propisa i međudržavnih sporazuma, važno polje za izjednačavanje prava i standardizaciju pravnih normi. Ženska društva su igrala važnu ulogu u borbi za suzbijanje ove trgovine. Ona su imala jak upliv na javno mnjenje i na zakonodavstva svojih država. Strategije za suzbijanje prostitucije i trgovine ženama u Srbiji i Jugoslaviji bile su gotovo od početka pod uticajem koncepcija i zakonskih rešenja zapadnoevropskih država, kao i međunarodnih sporazuma. U praksi je bilo dosta nedoslednosti i postojeći zakoni se nisu striktno sprovodili.

U međuratnom periodu, u debatu o prostituciji (trgovini ženama) i suzbijanju veneričnih oboljenja, u kojoj su glavnu reč prevashodno imali lekari i pravnici, uključile su se i pripadnice jugoslovenskog ženskog pokreta. Feministička alijansa je 1923. godine proklamovala da je “uništenje” prostitucije neophodno “radi opšteg napretka našeg naroda”. Međuratni ženski pokret je bio heterogen i unutar njega je moguće razlikovati pripadnice građanskog i socijalističkog/komunističkog bloka. Dok su se pripadnice levih opcija zalagale za “slobodnu ljubav” i u rešavanju klasnog pitanja videle i rešenje problema prostitucije, unutar građanskog ženskog pokreta nije vladalo potpuno jedinstvo po pitanju rešavanja problema prostitucije i širenja veneričnih bolesti, odnosno u širem smislu po pitanju polnog oslobođenja žene. Jugoslovenski ženski savez i deo feministkinja tako je na primer podržao antivenerični zakon, i time intervenciju države u privatnu sferu individue, te zatražio uvođenje specijalne ženske milicije u svrhu što boljeg njegovog sprovođenja, dok je deo ostao rezervisan prema članu 9 ovog zakona. Alojzija Štebi, osnivačica Ženskog pokreta u Ljubljani, dugogodišnja predsednica Ženskog pokreta u Beogradu kao i Alijanse, smatrala

je da je pitanje moralnog i telesnog zdravlja društva bilo važnije od nelagodnosti pojedinca. Zakon je prema njenom viđenju, imao zadatak da "očisti atmosferu" u kojoj je društvo živelo. Uvođenjem seksualnog vaspitanja u škole, po mišljenju mnogih sudionika debate, mogli su biti rešeni problemi veneričnih oboljenja i prostitucije. Ali da li je bilo realno za očekivati da se to sprovede u državi, koja čak nije bila u stanju da obezbedi poštovanje zakona o obaveznom osnovnom obrazovanju?

U BORBI ZA KRUH I RUŽE – ŠTRAJKAŠKE PRAKSE RADNICA U HRVATSKOJ IZMEĐU DVAJU SVJETSKIH RATOVA (1918.–1939.)

Ana Rajković Pejić

Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest
Slavonije, Srijema i Baranje
anarajkovic23@gmail.com

Apstrakt: Unatoč represivnim okvirima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a onda i Kraljevine Jugoslavije, u čijem je sastavu bila i Hrvatska, te činjenici da žene nisu imale politička prava, radnice su u razdoblju između dvaju svjetskih ratova započele sve intenzivnije zahtijevati poboljšanje svojih socijalnih i ekonomskih uvjeta. Navedeno se posebno odnosi na štrajkove radnica u okviru kojih su tražile poboljšanje radnih uvjeta, veće nadnice te sklapanje kolektivnih ugovora. U kontekstu navedenoga cilj je rada analizirati tri štrajka radnica (štrajk radnica u Tvornici sapuna *Schicht*, Tvornici keksa *Bizjak* te *Tivaru*). Analiza se temelji na arhivskim izvorima Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu te Državnog arhiva u Osijeku, kao i na periodici (*Organizovani radnik*, *Radnička štampa*, *Hrvatski list* itd.), te na sekundarnoj literaturi koja je korištena kako bi se u radu pružio širi društveno-politički kontekst organiziranja i tijeka štrajkova.

Ključne riječi: radnički pokret, radnice, štrajkovi, Tvornica *Schicht*, *Bizjak*, *Tivar*, štrajkaške kuhinje, nadnica, Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije, Nezavisni sindikati, Hrvatski radnički savez

Abstract: Despite the repressive frameworks of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, and later the Kingdom of Yugoslavia, in which Croatia was a part, and the fact that women did not have political rights, women

workers increasingly demanded improvements in their social and economic conditions during the interwar period. This was particularly evident in the strikes organized by women workers, where they sought better working conditions, higher wages, and the signing of collective agreements. In this context, the goal of this paper is to analyze three significant women's strikes (the strike of women workers at the Schicht soap factory, the Bizjak biscuit factory, and Tivar). The analysis is based on archival sources from the Croatian State Archives in Zagreb and the State Archives in Osijek, as well as periodicals (*Organizovani radnik*, *Radnička štampa*, *Hrvatski list*, etc.) and secondary literature, which are used to provide a broader socio-political context for the organization and progression of these strikes.

Keywords: labor movement, women workers, strikes, Schicht Factory, Bizjak, Tivar, strike kitchens, wages, United Workers' Union of Yugoslavia, Independent Unions, Croatian Workers' Union

Uvod

“Okupimo oko sebe i pokrenimo u borbi protiv režima sa naše strane najzapuštenije slojeve radničke klase: radnice i žene radnika” – tako je pisala *Klasna borba* 1931. godine pozivajući na borbu protiv novoga *Zakona o osiguranju radnika*, ističući kako čitav niz njegovih odredaba pogađa upravo “ženske članove radničke klase”.¹ Komunističko je glasilo itekako bilo svjesno ne samo teškog socioekonomskog položaja u kojemu su se nalazile radnice nego i potrebe omasovljivanja svojih pristaša, što je posebno bilo izraženo ako uzmemo u obzir činjenicu da je Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) od 1920. godine djelovala u ilegali.² Stoga, unatoč činjenici da u tek formiranoj državnoj tvorevini – Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nije postojalo, kako Stanislava Barać navodi, iskustvo radničkih pokreta koje je u razvijenim zemljama Europe doprinijelo osvješćivanju ideje o ženskim pravima,³

¹ Ubavka Vujošević, Žarko Protić (prir.), *Klasna borba. Marksistički časopis. Organ Komunističke partije Jugoslavije, Časopis KPJ (sekcija KI)*, Beograd: Izdavački centar Komunist, 1984, 864.–865.

² Kako bi nastavili s radom unatoč zabrani, komunisti su osnivali niz organizacija u kojima su mimi-krijski djelovali, poput Crvene pomoći ili pak Nezavisnih sindikata.

³ Stanislava Barać, “Reprezentacija žene u beogradskoj periodici iz vremena međuratne Jugoslavije”, u: *Desničini susreti. Zbornik radova*, Zagreb: Plejada, 2009, 67.–79.

jugoslavenski je radnički pokret pod vodstvom komunista od kraja Prvog svjetskog rata intenzivno radio na priključivanju radnica u svoje redove. Ipak, postoji i druga strana medalje. Naime, u radničkom pokretu početkom 1920-ih nije vladao jedinstven stav u pogledu zapošljavanja ženske radne snage. Tomu i prilog ide i primjer štrajka riječkih konobara iz 1920. godine, prilikom kojega su osim povećanja plaća radnici tražili i “udaljšavanje ženskog osoblja”.⁴ Navedeno ima itekakvu težinu ako uzmemo u obzir da su se u Europi u ovom razdoblju pojavila društva poput *Saveza za obranu čovječjih prava*, koje je, između ostaloga, tražilo i ukidanja rada žena,⁵ kao i to da se tijekom 1930-ih godina provodila politika u sklopu koje je došlo do otpuštanja žena, pretežno činovnica, ukoliko je njihov muž bio zaposlen.⁶

Neovisno o tome, radnice su bile sve aktivnije, što je rezultiralo nizom praksi, od organiziranja “letećih zborova” u tvornicama preko organiziranja prehrana štrajkaša do ulaska u sindikate,⁷ a potom i organiziranje štrajkova. O tome, između ostaloga, svjedoči i članak objavljen u radničkom glasilu s početka 1920-ih, u kojemu se navodi i to da “životna drugarica” radnika uviđa svoj teški položaj i počinje se boriti za poboljšanje radnih prilika.⁸ Ovdje valja istaknuti da su sindikalne politike bile prilično disperzivne. Navedeno je, između ostaloga, bilo i rezultat raskola unutar predratnih socijaldemokratskih stranaka iz kojih se izdvojio radikalniji dio što ga je 1920. godine u Vukovaru osnovao KPJ,⁹ dok je veći dio predratnih

⁴ Josip Cazi (prir.), *Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920. Od Kongresa ujedinjenja do Obznane*, Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1956, 388.

⁵ “Žene u proizvodnji”, *Organizovani radnik*, br. 20, 12. maj 1927., 7.

⁶ Ana Rajković, *Dugi ženski marš. Položaj radnica i ženski aktivizam u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb: DAF, 2021, 201.–202.

⁷ Nada Cazi, *Društveni položaj žene – kako slaviti naše praznike: 8. mart – međunarodni dan žena*, Pula: Novinsko-izdavačka ustanova “Pregled”, 1974., 50.

⁸ “Žene protiv štrajkolomaca”, *Radnička štampa. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije*, br. 18, 3. juni 1922., 2.

⁹ Nakon Prvog svjetskog rata, u skladu sa zbivanjima u ostalim europskim radničkim pokretima, i u jugoslavenskom je došlo do razdora na njegovu desnu i lijevu struju. Desnoj su pripadali prijeratni socijaldemokrati, koji su se oslanjali na ideološke postavke njemačke i austrijske

socijaldemokrata nakon toga u Novom Sadu osnovao Socijalističku partiju Jugoslavije (SPJ).¹⁰ Svaka je stranka ujedno imala i svoje sindikalno krilo, pa su tako Nezavisni sindikati bili povezani s KPJ, a Glavni radnički savez i Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ) sve do sredine 1930-ih sa SPJ.¹¹ Svojevrsnu treću struju u Hrvatskoj predstavljao je Hrvatski radnički savez (HRS), koji je prvotno bio usko vezan uz Hrvatsku stranku prava, a potom od sredine 1920-ih s Hrvatskom seljačkom strankom (HSS). Neovisno o sindikalnoj pripadnosti, ono što ih je spajalo jesu razlozi štrajkova, koji su prvenstveno bili vezani uz niske nadnice, uvjete rata, maltretiranje itd. Ovo je vjerojatno i razlog relativno malog broj radnica koje su bile članice sindikata. Naime, u sindikalnim organizacijama 1936. godine bilo je svega 5% žena.¹² Međutim, to ih, kako navodi Lydia Sklevicky, nije sprječavalo da itekako aktivno djeluju s ciljem poboljšanja svoga položaja.¹³ Osim toga sve su se više pojavljivale industrije u kojima je dominirala ženska radna snaga, a koja se nije nužno priključivala sindikatima. Prema dostupnim izvorima, broj se radnica u međuratnoj Jugoslaviji

socijaldemokracije, dok su lijevoj pripadali revolucionarni dijelovi stranke koji su bili pod utjecajem Oktobarske revolucije. Sukladno tomu, unatoč činjenici da je bilo nekoliko pokušaja organiziranja ujedinjenog jugoslavenskog radničkog pokreta, lijeva je struja 1919. u Beogradu organizirala kongres na kojemu je osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunisti), koja iduće godine mijenja ime u KPJ.

¹⁰ Ujedinjenje jugoslavenskih socijaldemokrata prošlo je nekoliko etapa u kojima su osnivane provizorne organizacije poput Jugoslavenske socijaldemokratske stranke te Socijaldemokratske stranke, Socijalističke zajednice Jugoslavije, koje su se krajem prosinca 1921. ujedinile u SPJ.

Valja istaknuti da je nakratko djelovala i srednja struja (*centrumaši*), koju su predvodili bosansko-hercegovački radnički prvaci Jovo i Sreten Jakšić, a koja je u ožujku 1921. osnovala Socijalističku radničku partiju Jugoslavije, koja se kasnije priključila SPJ.

¹¹ Komunisti su osnovali Nezavisne sindikate nakon donošenja *Obznane* (1920.) i zabrane djelovanja KPJ, te njezinog sindikalnog krila Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije (CRSVJ). S druge strane, socijaldemokratsko sindikalno krilo Opći radnički savez nastavio je i dalje djelovati, kao i Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ), u kojega su se intenzivnije infiltrirali komunisti. Stoga su se od sredine 1930-ih te borbe uglavnom svele na sukobe između Hrvatskog radničkog saveza (HRS) i URSSJ-a, u kojemu je sve više jačao komunistički utjecaj.

¹² Lydia Sklevicky, *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2020, 169.

¹³ Isto.

povećao, pa je tako sredinom 1920-ih godina od gotovo 1,4 milijuna radnika bilo oko 300.000 radnica.¹⁴ Ako pak usporedimo 1921. i 1926. godinu u smislu broja radnica, tada je broj ženske radne snage povećan za 97%.¹⁵ Među tvornicama u kojima je prevladavala ženska radna snaga između ostalih bile su i “Trikotaža” u Beogradu, u kojoj je bilo zaposleno 1200 radnica, zatim “Tekstil” u Zagrebu, gdje je sredinom 1920-ih bilo zaposleno 600 radnica u odnosu na 140 radnica itd.¹⁶

U kontekstu navedenoga cilj je rada analizirati štrajkove radnica u Hrvatskoj polazeći od teze da su upravo u ovom razdoblju žene aktivnije započele javno djelovanje u okviru radničkog pokreta. Na tom tragu u radu se nastoje analizirati štrajkovi kao oblici intenzivnije borbe radnica za njihova ekonomska i socijalna prava, i to u osječkoj Tvornici sapuna *Schicht* (1926.), zagrebačkoj Tvornici keksa *Bizjak* (1928.) te varaždinskom *Tivaru* (1936.).

Temi rada pristupa se u okviru sistematizacije ženske povijesti koju je ponudila američka povjesničarka Gerda Lerner, razvivši tri faze njezinog istraživanja: kompenzacijsku, kontribucijsku i holističku.¹⁷ U skladu s time, štrajkovi se analiziraju u okviru druge faze, pokušavajući odgovoriti na pitanja na koji su način štrajkovi pridonijeli poboljšanju položaja radnica u smislu njihove inicijalne motivacije (povećanje nadnica, poboljšanje uvjeta rada, dr.).

¹⁴ “Proleterski ženski pokret”, *Organizovani radnik*, br. 45, 13. oktobar 1928., 8.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto. Ipak, kada govorimo o povećanju ženske radne snage u ovom razdoblju, valja biti na oprezu. Tako povjesničarka Ida Ograjšek Gorenjak navodi interpretaciju Françoise Théaud prema kojoj rat nije imao pozitivan utjecaj na političku i ekonomsku emancipaciju žene, prije svega u smislu da je upravo rat zaustavio sufražetski pokret, čime se odbacuje teza, kako ističe Ograjšek Gorenjak, da je rat označio veliku prekretnicu u zapošljavanju žena. Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije: Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb: Srednja Europa, 2014, 50.

¹⁷ Kompenzacijska faza odnosi se na istraživanja vezana uz pitanja tko su bile žene, što su postigle te zašto su upamćene u povijesti. Kontribucijska faza vezana je uz istraživanja o tome kako su žene zajedničkim ili pojedinačnim akcijama doprinosile razvoju određenih pojava, pokreta i ideologija u prošlosti. Holistička pak faza podrazumijeva “analitičku kategoriju roda kao jednu od komponenti povijesne sinteze”. Andrea Feldman (prir.), *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Institut “Vlado Gotovac”, Ženska infoteka, 2004, 10.–11.

Potrebno je istaknuti da se, za razliku od anglosaksonske historiografije, istraživanje rodnog aspekta radničkog pokreta u jugoslavenskoj historiografiji nalazilo na marginama znanstvenog interesa, ako zanemarimo pionirska istraživanja Jovanke Kecman ili Marije Šoljan, koje su o okviru *old labour history* donijele niz podataka vezanih uz sindikalno organiziranje, ilegalno djelovanje i sl.¹⁸ Ipak, ova istraživanja ne pružaju dublju uzročno-posljedičnu analizu djelovanja radnica u međuratnom razdoblju.¹⁹ Sukladno tomu tek pojavom Lydie Sklevicky 1980-ih godina počinje intenzivnije bavljenje ovom temom.²⁰ Na tom tragu i povjesničar Branimir Janković u knjizi *Mijenjanje sebe same* navodi da se 1980-ih godina počinje poticati razvoj historije žena kao “bitna novost”, te ističe da se to manifestiralo intenzivnijim bavljenjem ženama u radničkom pokretu i AFŽ-u, čemu je u znatnoj mjeri pridonosilo zasnivanje “ženske perspektive” i u drugim znanstvenim disciplinama, što je i korespondiralo sa začecima novog feminističkog pokreta u Jugoslaviji.²¹

Danas se situacija donekle mijenja, što je prije svega zasluga istraživačica poput Renate Jambrešić Kirin,²² Ivane Pantelić, Sonje Dujmović²³ i drugih, koje kreiranjem novih narativa u ovom historiografskom smislu značajno doprinose rasvjetljavanju položaja, ali i djelovanja marginaliziranih radnica.

¹⁸ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918.-1941.*, Beograd: Narodna knjiga/Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978; Marija Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*, Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena, Zagreb.

¹⁹ A. Rajković, *Dugi ženski marš*, 13.–30.

²⁰ Vidi: Lydia Sklevicky, *Konji, žene i ratovi*, Zagreb: Druga, 1986.

²¹ Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same – preobrazba hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016, 143.

²² Renata Jambrešić Kirin, *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2008; Ista, “Spolno obilježavanje pripovijedanja o ratu”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 1996, Vol. 33, br. 1, 25.–40; Ista, “Puno puta bi vas bili izbacili kroz vrata, biste bila išla kroz prozor unutra: prepisivanje povijesti žena u Drugom svjetskom ratu”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2005, Vol. 42, br. 2, 109.–126.

²³ Sonja Dujmović, “Social democratic reflections on women’s activism in the labor movement in Bosnia and Herzegovina during the First World War”, u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023, br. 3, 87.–108.

Što se tiče strukture rada, on je podijeljen na tri dijela. Prvi dio rada donosi prikaz početnih organiziranja radnica, kao i probleme s kojima su se susretale. Nakon toga slijedi analiza ekonomskog položaja radničke klase s naglaskom na analizu radnih uvjeta u kojima su radnice boravile, a među kojima se ističu loši higijenski uvjeti te različiti oblici zlostavljanja. S ciljem postavljanja u kontekst ovih štrajkova osvrnut ću se na društveno-politički kontekst međuratne Jugoslavije, koji je posebno važan u smislu korištenja represivnog aparata kako bi se onemogućavalo sindikalno djelovanje radničke klase.

Središnji dio rada čini analiza navedenih triju štrajkova u kojemu sam predstavila uzroke štrajkova te pokušala rekonstruirati njihov tijek, pri čemu sam posebno istražila odnos vlasti i poslodavaca prema radnicama u štrajku.

Navedena analiza temelji se na arhivskim fondovima Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Državnog arhiva u Osijeku i dr. Osim na izvornim dokumentima u radu sam predstavila i medijske odjeke ovih štrajkova – u novinama poput *Organizovanog radnika*, *Radničke štampe*, *Hrvatske obrane* i dr., čime su obuhvaćena i radnička i građanska klasa. Ovo je posebno važno u smislu stvaranja potpunije slike društvenog odjeka, kao i mogućnosti detaljnije analize političkog stava prema ovom pitanju.

Prije analize štrajkova radnika radi kreiranja potpunijeg konteksta potrebno je nakratko osvrnuti se na djelovanje radnika u razdoblju do 1918. godine, jer upravo u tim godinama dolazi do sve intenzivnijeg prodora žene, kako u radnički pokret tako i uopće u javnu sferu.

Aktivnost radnica u radničkom pokretu do 1918. godine

Intenzivniji izlazak žena u javnu sferu, kako u ostatku Europe tako i na jugu Austro-Ugarske Monarhije,²⁴ između ostaloga bio je uvjetovan i

²⁴Treba imati na umu kako se ovdje radi o iznimno disperzivnom prostoru koji se sastoji od različitih oblika državnog uređenja. Tako je u ovom vremenu prostor današnje Hrvatske bio pod različitim upravama. Naime, središnji dio sa Slavonijom bio je u Austro-Ugarskoj Monarhiji pod upravom

nizom modernizacijskih procesa koji se javljaju sredinom 19. stoljeća. U tom smislu industrijalizacija je uvjetovala potrebu sve većeg broja radnika, što je u konačnici značilo i sve veći broj žena. Osim u tekstilnoj industriji, žene se posebno zapošljavaju i u prehrambenoj, pa je tako npr. u Tvornici sardina u Rovinju bilo zaposleno 120 žena i djece, te 28 muškarca.²⁵

Paralelno s navedenim dolazi i do pokušaja organiziranja ženskih sekcija. U tom smislu Luka Pejić navodi kako se prvi pokušaji javljaju još 1870-ih godina kroz nastojanja da se osnuju ženske sekcije unutar postojećih radničkih struktura.²⁶ Na tom su tragu u Zadru i Rijeci unutar društava za uzajamnu pomoć osnovane ženske sekcije.²⁷ Kao svojevrsne predvodnice u ovom razdoblju ističu se Milica Đurić Topalović i Guiseppina Martinuzi, ali i manje poznata Osječanka Tereze Welzer, koju su vlasti 1905. prepoznale kao “organizatoricu” kuharica i sobarica.²⁸ Welzerova je bila iznimno aktivna u okupljanju radnica, pa je zbog toga i protjerana iz Osijeka već 1906. Kao razlog njezina izгона u zapisima gradskih vlasti navodi se pobuna radnika u Tvornici šećera,²⁹ koju je vjerojatno inicirala.³⁰ Osim nje valja istaknuti i Mariju Sukić, prvu radnicu koja je održala govor na jednoj radničkoj skupštini na području Hrvatske kada je upozorila na potrebu zajedničke borbe žena i muškaraca s ciljem stvaranja bolje budućnosti. Kako izvori navode, njezin je govor impresionirao sve prisutne, a u njemu je

Mađara, dok su Rijeka, Primorje i Dalmacija bili pod upravom Austrije. Bosna i Hercegovina predstavljale su jednu administrativno-teritorijalnu jedinicu. Godine 1878. Bosna i Hercegovina je okupirana od Austro-Ugarske Monarhije, a 1908. godine i anketirana od iste. U ovom razdoblju Bosna i Hercegovina bila je u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, te je imala status “corpus separatum”, što znači da nije bila u sastavu niti Austrije niti Mađarske, nego je njome upravljano preko zajedničkog Ministarstva financija. Srbija je pak bila kraljevina na čelu s dinastijom Obrenović, odnosno od 1903. godine s dinastijom Karađorđevića.

²⁵ M. Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*, 5.

²⁶ Luka Pejić, “Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.)”, u: *Sindikati između rada i kapitala*, Zagreb: Durieux, 2022, 221.–266.

²⁷ M. Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*, 6.

²⁸ Državni arhiv u Osijeku (dalje: HR-DAOS), Fond Gradskog poglavarstva 6 (dalje: 6), kut. 5753a.

²⁹ Isto.

³⁰ A. Rajković, *Dugi ženski marš*, 75.

istaknula “pogubno i nepromišljeno djelovanje mnogih žena, koje iz neznanja ili zlobe, spočitavaju i priječe svojim muževima sudjelovanje u političkoj i strukovnoj borbi i organizaciji”.³¹ Ovdje bih također izdvojila i Riječanku Anu Delić, koja je, progovarajući o socijalnom položaju radnica, često napadala vladajuće strukture zbog poskupljenja troškova života, što je, kako je tvrdila, dodatno ugrožavalo ionako težak život radnika.³² U prilog tezi da su radnice počele sve aktivnije sudjelovati u radničkom pokretu svjedoči i zapis osječkog Gradskog poglavarstva iz 1895. godine u kojem se navodi kako su na sazivanoj radničkoj skupštini uz pedeset muškaraca bile prisutne “dvije ženske”³³.

Unatoč ovom *preskakanju* kućnog praga, odraz neravnopravnog društvenog položaja žena javio se i u radničkim okvirima. Naime, iako su počele obavljati iste poslove kao i radnici, radnice su u pravilu bile manje plaćene. Tako su žene “u prosjeku primale nadnice koje su bile 40-70% niže od zarade muških radnika”.³⁴ Ovo je ujedno bio i jedan od razloga aktivnijeg sudjelovanja žena u radničkim organizacijama, odnosno štrajkovima. Tako je već 1875. godine došlo do za sada prvog poznatog štrajka radnica u Hrvatskoj i to u zagrebačkoj Tvornici žigica *Pulsera i Mosesa* (1875.), kada su se radnice usprotivile smanjenju plaće. Također, zbog zahtjeva vezanih uz plaće štrajkale su i riječke radnice u Tvornici duhana (1885.), zatim radnice u Granzovoj tiskari u Zagrebu (1896.) itd.

Žene su sudjelovale i u prvom generalnom štrajku u Hrvatskoj koji se zbio 1905. godine u Osijeku, a u kojemu je, prema pisanju ondašnjih novinara, sudjelovalo “oko 1000 osoba, što ljudi, što žena”,³⁵ među kojima su bile i

³¹ Dušan Plećaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Osijek: Revija – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, 1973, 18; Ana Rajković, “The Position of Female Workers in Yugoslavia between the Two World Wars – a Historical Perspective”, u: *Antropologija. Časopis Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd: Filozofski fakultet Beograd, 2020, br. 1–2, 27.–54.

³² M. Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 19.

³³ HR-DAOS 6, kutija 5753a.

³⁴ L. Pejić, “Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.)”, 221.–266.

³⁵ “Generalni štrajk u Osieku”, *Narodna obrana*, br. 109, 10. maj 1905., 6.

Rozalia Orf i Reza Slama, koja je pak pozivala na ubojstvo gradskog kape-
tana Eugena Gayera. One su se našle i na popisu optuženih jer su huškale
narod protiv vlasti te zbog zločina ustanka. Rosa je u konačnici osuđena
na mjesec dana teške tamnice uz post, iako je njezin branitelj tražio da se
kazna ublaži jer je ona bolesna te kod kuće ima nejaku dijete, koje nema
materinske njege. Sud je zamolbu odbio.³⁶

Potrebno je istaknuti da su žene postajale sve aktivnije i u širem politič-
kom smislu, što je vidljivo i prema svojevrsnom imeniku koji je vodila So-
cijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije (1904.), a prema kojemu je
bilo i devet radnica, većinom krojačica i kuharica.³⁷ Već uključene radnice
nastojale su i u idućem razdoblju pridobiti što više žena u radnički pokret.
Tako je Mathilda Soruge 1910. u socijaldemokratskom glasilu *Slobodna ri-
ječ* objavila tekst u kojemu poziva radnice na uključenje u radnički pokret.
Radilo se zapravo o apelu “proleterskim materima i kćerima”.³⁸ Ovo je bilo
uvjetovano i činjenicom da određene žene još uvijek nisu osvijestile zna-
čenje radničkog pokreta, pa je tako 1914. godine *Radnička sloga* objavila
članak u kojemu je izražena potreba obrazovanja žena kako bi se upoznale
s ciljevima radničkog pokreta i idejama socijalizma.³⁹

Unatoč navedenom Prvi svjetski rat do određene mjere redefinirao je
položaj žene u smislu da su one same postale svjesne važnosti svoje angaži-
ranosti u borbi za veća ekonomska, ali i politička prava. Isto tako, potreba
uključivanja žena u radne procese dovela je i do promjena u kulturološkom
smislu. To je posebno vidljivo u Bosni i Hercegovini, gdje su žene tijekom
rata počele odbacivati feredže, što je bila neminovna pojava uključivanja
muslimanske žene u privredne tokove,⁴⁰ iako nije bila masovnog karaktera.

³⁶ “Osuda proti štrajkašima”, *Narodna obrana*, br. 144, 23. juni 1905., 4.

³⁷ M. Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 10.

³⁸ L. Pejić, “Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.)”, 221.–266.

³⁹ “Socijalizam i radničke žene”, *Radnička sloga*, 5. februar 1914.

⁴⁰ Aida Spahić, Fabio Giomi, Zlatan Delić, “Žene kroz smjenjivanje epoha”, u: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014, 39.–71.

Ekonomski položaj i radni uvjeti

Unatoč očekivanjima koja su pratila uspostavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kako u kontekstu položaja žena tako i u kontekstu radničke klase, malo se njih ispunilo. Ovoga su bili svjesni i radnici, pa su tako radnička glasila nedugo nakon uspostave države već pisala o vladavini “lažne demokracije” te korupciji, cenzuri i sl. Sukladno tomu, radnici su vrlo brzo shvatili kako će se njihov težak ekonomski, ali i politički položaj⁴¹ nastaviti i u novoj jugoslavenskoj državi. Jedan od temeljnih razloga bile su niske plaće. Naime, nadnice jugoslavenskih radnika i radnica bile su među najnižim u Europi.⁴² Imajući navedeno na umu, valja istaknuti da izvori upućuju na činjenicu da su radnice primale nižu plaću u odnosu na radnike i to za isti posao. Jedan od njih je i Kolektivni ugovor sklopljen sredinom 1936. godine između Udruženja zanatlija i Podružnice građevinskih radnika HRS u Zagrebu prema kojemu su pomoćne radnice dobivale manji iznos za isti posao. Naime, dok je radnik, kako se u izvorima navodi, prve klase bio plaćen 4,25 dinara po satu, radnica je za isti posao dobivala 3,25 dinara.⁴³ Da se ne radi o izdvojenim primjerima, nego o uobičajenoj praksi, svjedoče i plaće u karlovačkoj Tvornici jute, u kojoj su radnice u najboljem slučaju mogle zaraditi 1,20 dinara, dok je taj iznos za radnike iznosio 3,25 dinara.⁴⁴ Na tom tragu Jovanka Kecman navodi da se visina nadnice u svim industrijskim granama za žene kretala od 45% do 75% u odnosu na onu za muškarce.⁴⁵ Zbog toga je i Giuseppina Martinuzzi isticala da žene čine najzanemareniji dio ljudskog društva budući da rade kao muškarci, ali im

⁴¹ Komunistička partija Jugoslavije zabranjena je 1920. godine. Radnici koji su bili skloni komunistima ubrzo su bili otpušteni s posla.

⁴² Bosiljka Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921.-1941.*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost/Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1983, 24.

⁴³ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Fond: Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka 1352 (dalje: 1352), kutija 3.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ J. Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918.-1941.*, 41.

unatoč tomu pripada niža plaća.⁴⁶ Navedeno možemo promatrati u okviru onoga što je Sylvia Walby nazvala rodnom segregacijom. Naime, praksom stvaranja razlike između muške i ženske radne snage kreirana je relativno jasna podjela koja je radnice smjestila izvan okvira pravednih radnih odnosa. Drugim riječima, praksa neujednačenih nadnica formalizirala je podjelu ili segregaciju radne snage.⁴⁷

Razlog ovome bio je, kako to jedne radničke novine navode, u činjenici da su radnice “obespravljene, neotporne i klasno nesvjesnije”, što kapitalistima dodatno pruža mogućnost održavanja bijednog života samih radnica.⁴⁸ Ovdje je zanimljivo primijetiti da su radničke novine isticale dvostruku opresiju kojoj su radnice izvrnute, prije svega u smislu da su one “robovi kapitala”, ali u isto vrijeme i “robovi svojih kuća često svojih muževa i raznih društvenih predrasuda”.⁴⁹ Na ovom je primjeru vidljivo kako je u radničkom pokretu došlo do spajanja rodnih i klasnih pitanja. O tome svjedoči i članak objavljen u osječkoj *Radničkoj riječi* krajem srpnja 1920. godine, u kojemu se, u marksističkoj maniri, navodi kako su kapitalisti gurnuli u poniženje cijelu proletersku klasu, a napose žene.⁵⁰ U sličnom se tonu pak u drugome članku navodi kako su žene robinje kapitalističke klase te kako moraju kročiti trnovitim putem nepomirljive klasne borbe u *Nezavisnim sindikatima* jer se oni bore za jednaka prava žena i čovjeka.⁵¹ Komunistički je dio radničkog pokreta, upravo na podlozi rodne eksploatacije, naglašavao težak život radnica.⁵² Nadalje, isticali su da su žene zbog svoga izrazito teškoga položaja došle do potpune klasne svijesti i spoznaje

⁴⁶ Zvane Črnja (prir.), *Giuseppina Martinuzzi. Socijalizam i domovina. Izbor iz djela*, Pula/Rijeka: Čakavski sabor, 1979, 80.

⁴⁷ Sylvia Walby, “Theorising Patriarchy”, u: *Sociology*, Manchester: British Sociological Association, br. 2, 1989, 213–234.

⁴⁸ “Žensko radničko pitanje”, *Radnička štampa. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije*, br. 28, 23. septembar 1922., 2.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ HR-DAOS, Zbirka dokumenata radničkog pokreta 2103 (dalje: 2103), kutija 17.

⁵¹ HR-DAOS, 2103, kutija 16.

⁵² A. Rajković, “The Position of Female Workers in Yugoslavia between the Two World Wars – a Historical Perspective”, 27.–54.

svoga poniženja, odnosno do potrebe oslobođenja svoga spola, pa i cijele radničke klase ispod jarma kapitalizma.⁵³ Iako se ovdje radi o pretjerivanju, činjenica je da su radnice ipak polako osvještavale svoj nepravedan položaj, a čemu u prilog idu i štrajkovi što su ih pokretale.

Osim niskih nadnica veliki su problem predstavljali i izrazito loši higijenski uvjeti u tvornicama, koji su imali cijeli niz implikacija, prvenstveno zdravstvenih. Naime, radnice, pogotovo poštarice, najčešće su oboljevale od tuberkuloze.⁵⁴ Prema pisanju *Ženskog lista*, poštarice su radile u lošim higijenskim uvjetima, gdje je zrak bio pun prašine i težak dok su one morale raditi neprekidno dan i noć.⁵⁵ Ništa bolji položaj nije bio niti onaj građevinskih radnica koje su se penjale po strmim skelama na treći ili peti kat noseći na glavi potrebni materijal. Pri tome su, prema pisanju radničkog tiska, bile izložene “najsurovijim postupcima” i “vrijeđanjima”.⁵⁶ Ovo nika-ko ne navodi na zaključak da su radnici bili manje izloženi eksploataciji od radnica, ali svakako treba uzeti u obzir da su radnice bile izloženije specifičnim oblicima zlostavljanja i to ne nužno isključivo od strane poslodavaca.

Tako se u spisima Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku nalazi zapis sa suđenja 20-godišnjem radniku Vidu Jeftiću, koji je 1919. godine u virovi-tičkoj pilani silovao 19-godišnju radnicu. Događaj se zbio u baraci u kojoj je bilo smješteno 30 radnika i radnica bez odvojenih prostorija. U nju je Jeftić s drugim radnikom Stipom Markovićem na silu uvukao radnicu koja se vraćala s ručka.⁵⁷ Očito je kako su uvjeti u kojima su muškarci i žene bili zajedno smješteni u tvorničkim barakama itekako više negativno utjecali na žensku radnu snagu koja je bila izloženija ovakvim napadima. Poteško-će s kojima su se radnice susretale oslikava iskustvo još jedne osječke rad-

⁵³ HR-DAOS, 2103, kutija 16.

⁵⁴ “Listonošće”, *Ženski svijet*, br. 9, 1. septembar 1918., 2.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ “Život žene – građevinske radnice”, *Organizovani radnik*, br. 49, 13. decembar 1928., 8. Citirano u: Ana Rajković, *Dugi ženski marš*, 194.

⁵⁷ HR-DAOS, Fond Gradskog redarstva (dalje: 123), kutija 2113.

nice od koje je poslodavac – stanoviti Josip Eblinger – u zamjenu za posao tražio da zadovolji “njegove nagonske potrebe” ili da u suprotnom plati sto dinara.⁵⁸ Naime, poslodavci su često iskorištavali težak položaj radnica ucjenjujući ih na razne načine, pa je tako i Eblinger iskoristio činjenicu što je radnici posao bio neophodan budući da je imala dvoje male djece te što joj je muž pet mjeseci ležao bolestan u krevetu.⁵⁹ Slične oblike zlostavljanja proživljavale su radnice u osječkoj Tvornici lana, o čemu je 1927. godine pisala *Riječ radnika i seljaka*. Prema svjedočanstvu radnice koje su navedene novine objavile, stanoviti Jurić, “primač robe”, stalno je bjesnio na radnice. Tretirao ih je kao robinje, te ih je novčano kažnjavao za svaku sitnicu. Uz to, “psovao je najprostije psovke” i nazivao ih najbesramnijim imenima. Također, za najmanje propuste određivao je kaznu od tri dinara. Kada ga je jedna radnica odlučila prijaviti direktoru, izjavio je da ga je žena udarala u stomak, pa je zato morao vikati.⁶⁰ Jurić je navodno i bezrazložno otpuštao radnice, poput Marije Igl, kojoj je dao otkaz bez ikakve najave. Kako su izvori prenijeli, Iglova zbog svoga “proleterskog ponosa” nije htjela “niti čuti” za povratak na posao nakon što ju je poslodavac ipak pozvao da se vrati na radno mjesto.⁶¹ Osim verbalnog zlostavljanja radnice su bile izvrgnute i teškim oblicima fizičkog i spolnog nasilja.

Prilično slikovit primjer položaja radnica, ali i njihove slabe organiziranosti, kako su navele jedne radničke novine iz 1927. godine, pruža stolarska radnja stanovitog Franje Hendricha, koji je odredio da radnice i radnici smiju vršiti nuždu samo u osam sati ujutro i u pet sat popodne. Zbog toga su radnice koje, kako su prenijele novine, ne znaju svoja prava te misle da poslodavac ovakve stvari smije zahtijevati od njih u strahu “unele u svoje odjeljenje stare lonce, da vrše u njima svoju nuždu”.⁶² Kao razlog ovakvom

⁵⁸ HR-DAOS, 2103, kutija 23.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ “Maltretiranje radnica u tvornici lana”, *Riječi radnika i seljaka*, br. 32, 20. august 1927., 1. Citirano u: A. Rajković, *Dugi ženski marš*, 197.

⁶¹ Isto.

⁶² “Iz robijašnice u Desatičinoj ulici”, *Organizovani radnik*, br. 43, 20. oktobar 1927., 7.

ponašanju radnika u članku se navodi njihova neorganiziranost, pa je ovo ujedno i poslužilo kao primjer položaja neorganiziranih radnica, odnosno kao poziv na sindikalno organiziranje kako bi se stalo na kraj “vječnoj šikanaciji i tiraniji”.⁶³

Sve navedeno dovelo je do laganog, ali ipak primjetnog osvješćivanja radnica u smislu važnosti sindikalnog organiziranja.

Sindikalno organiziranje radnica

Unatoč navedenoj skepsi u pogledu ženske radne snage koja je bila prisutna u radničkom pokretu s vremenom je ipak prevladalo shvaćanje da je rad na “organizovanju i klasnom prosvjećivanju žena radnica” posebno važan zadatak radničkog pokreta.⁶⁴ Navedeno je vidljivo i u Bosni i Hercegovini, u kojoj je također došlo do sve veće aktivnosti radnica i to već 1918. godine, prilikom održavanja proslave Međunarodnog dana žena, na kojoj je sudjelovalo 2000 žena.⁶⁵ Inače, tada je najveći broj radnica bio učlanjen u Opći radnički savez, čije je članstvo tada činilo čak dvije trećine žena.⁶⁶

Premda su radnice itekako bile aktivne u smislu štrajkova i izražavanja zahtjeva vezanih uz poboljšanje radnih i ekonomskih uvjeta, izraženi trend uključivanja u radnički pokret na području Jugoslavije javlja se početkom 1930-ih godina, kada su u Tekstilnoj tvornici u Dugoj Resi za radničke povjerenike izabrane Milka Šnidarišić, Ruža Krever i Marija Peraković. Slične su tendencije bile i u ostalim tvornicama, poput Tvornice vunениh tkanina u Oroslavlju, Tvornici duhana u Zagrebu itd.⁶⁷ S druge strane, područje Srbije u ovom je smislu potpuno odudaralo. Naime, tamo su poslodavci posebno bili aktivni u opstruiranju izbora za radničke povjerenike, pa 1938. godine još uvijek nisu bili provedeni ovi izbori, što je

⁶³ “Iz robijašnice u Desatičinoj ulici”, *Organizovani radnik*, br. 43, 20. oktobar 1927., 7.

⁶⁴ “Proleterski ženski pokret”, *Organizovani radnik*, br. 45, 13. novembar 1928., 8.

⁶⁵ A. Spahić et al., “Žene kroz smjenjivanje epoha”, 39.-71.

⁶⁶ Barbara Blasin, Igor Marković, “Ženski antifašistički Zagreb. Ženske i feminističke organizacije u borbi za socijalna i politička prava i otpor fašizmu”, Zagreb: Centar za ženske studije, 2006, 6.

⁶⁷ J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 218.–219.

utjecalo i na prodor radnica u sindikalne strukture Srbije.⁶⁸ Kako bi se što više radnica privuklo u sindikate, radnička štampa, posebno ona komunistička, često je navodila primjere drugih zemalja, poput Poljske, u kojoj su radnice Tvornice *Posanski* 1928. godine pokrenule veliki generalni štrajk, a što je prikazano kao jedna od najboljih proba ispravnosti rada među ženama zaposlenima u proizvodnji.⁶⁹

Imajući na umu ranije istaknutu sindikalnu disperziju, valja istaknuti da su radnice većinom pristupale URSSJ-u te HRS-u unatoč činjenici da potonji nije u potpunosti bio sklon pribjegavanju štrajku kao načinu ostvarivanja radničkih zahtjeva, pa je tako u njegovim *Pravilima*, između ostaloga, navedeno da je svrha sindikata polučivanje sporazuma s poslodavcima.⁷⁰

Aktivacija HRS-a u ovom smislu može se promatrati u kontekstu činjenice da su većinu štrajkova predvodili komunisti, pa je vodstvo HRS-a nastojalo na ovaj način suzbiti njihovo širenje. Razlog ovakvom stajalištu možemo pronaći u ondašnjoj tezi prema kojoj je “Poznato da se kod nas, kao i u drugim zemljama, vodi podzemna akcija komunista. Preko svojih tajnih organizacija komunisti neumorno rade na širenju svojih prevratničkih ideja, na razaranju današnjeg društvenog uređenja, na uništenju svega što je danas sveto i uzvišeno”.⁷¹ Na taj se način pokušala stvoriti jasna distinkcija u odnosu na komunističku struju i njezine metode organiziranja radničke klase.

Navedeno je bilo uvjetovano i represivnim tendencijama usmjerenima prema onemogućavanju sindikalnog organiziranja radnica, a što pokazuje i odluka zagrebačke policije iz 1928. godine prema kojoj je njihov sastanak zabranjen. Radnice su na ovo reagirale putem glasila Nezavisnih sindikata

⁶⁸ J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 218.–219.

⁶⁹ “Ženski pokret – K štrajku tekstilnih radnica u Lodzu”, *Organizovani radnik*, br. 44, 8. novembar 1928., 8.

⁷⁰ HR-DAOS, 2103, kut. 26.

⁷¹ Bogdan Krekić, *Radnički štrajkovi 1936.: objašnjenje pravih uzroka njihovih pojava u 1936. godini: 1. izdanje životnog standarda radnika, 2. sklapanje kolektivnih ugovora*, Beograd: Izdanje Centralnog sekretarijata radničkih komora u Beogradu, 1936(?), 7.–8.

– *Organizovanog radnika*, koje je ovom prilikom objavilo da vlasti na taj način očekuju da radnice ostanu u mraku te da i dalje strpljivo podnose “ropstvo kapitalističkog društva”.⁷² Navedeno je iskorišteno kako bi se potaknule radnice na daljnje organiziranje u smislu da je u članku objavljeno kako na ovakve akcije trebaju odgovoriti dodatnim organiziranjem s ciljem njihovog klasnog prosvjećivanja, kao i okupljanja u Nezavisne sindikate.⁷³ Tako su u pojedinim poduzećima izabrane sindikalne povjerenice, te je kod “šivača” organiziran i Agitacijski odbor, dok su se isto tako organizirali redoviti sastanci s ciljem privlačenja novih članica.⁷⁴ Radnička su glasila neprestano isticala da kapitalisti produžuju rad u poduzećima u kojima su zaposlene radnice, prisiljavajući ih često da rade dvije smjene uzastopce.⁷⁵ Ovo su bili dodatni razlozi na temelju kojih su radnička glasila tvrdila da radnice treba privući u sindikate te im povratiti izgubljeno povjerenje,⁷⁶ što je vjerojatno bilo uvjetovano ranije navedenom skepsom u pogledu njihovog zapošljavanja.

S druge strane, sindikalno organiziranje često je imalo za posljedicu otkaz, kao što je to u slučaju osječke radnice Salaj, koja je otpuštena 1927. godine iz Tvornice keksa *Piller i sinovi* uslijed pokušaja organiziranja sindikalne podružnice. Sličnu je sudbinu imalo i jedanaest radnica koje je željela otpustiti Osječanka Svilana. Međutim, krivicu na sebe preuzela je Katica Cvetković, sindikalna povjerenica, koja je zbog svoga statusa imala imunitet od otpuštanja, pa su radnice zadržale svoja radna mjesta.⁷⁷

Ovo su radnici također iskoristili kao dodatni motiv sindikalnom udruživanju, pa je komunističko glasilo *Riječ radnika i seljaka* početkom listopada 1927. godine pozvalo “drugove i drugarice” da bez straha pristupe organiziranju jake borbene organizacije koja će ih zaštititi od nasrtaja

⁷² “Zabrana sastanka žena radnica”, *Organizovani radnik*, br. 7, 16. februar 1928., 8.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ “Žene u proizvodnji”, *Organizovani radnik*, br. 21, 19. maj 1927., 7.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

poslodavaca i njihovih agenata.⁷⁸ Sve je ovo dovelo do učestalijih štrajkova, koji su s vremenom postali osnovni *modus operandi* radničkog pokreta u međuratnom razdoblju.

Štrajkovi

Radnice su počele štrajkati već u razdoblju neposredno nakon završetka rata. Tako, u tada još uvijek mladoj Kraljevini, u lipnju 1919. godine štrajkale su zagrebačke radnice u Tvornici rublja *S. Berger*, i to zbog otpuštanja dviju radnica. Nekoliko mjeseci kasnije osječke radnice zaposlene u Union tvornici *Kandida* započele su štrajk radi povećanja plaće. Godinu dana ranije štrajkale su osječke radnice u Tvornici krpa *Krauss*, zahtijevajući veću plaću, ali i bolje higijenske uvjete, pa je jedno lokalno radničko glasilo nakon izbijanja štrajka pisalo da je tvornica “rasadište bakterija”, što je dovelo do brojnih oboljenja među radnicama.⁷⁹

Iako su ovi štrajkovi doprinijeli određenim promjenama u zakonodavnom smislu,⁸⁰ koje su barem u određenoj mjeri trebale poboljšati položaj radnica, posebno zakonske odredbe vezane uz noćni te prekovremeni rad, do toga ipak nije došlo. Navedeno je rezultiralo sve većom društvenom aktivnošću žena, između ostaloga, i štrajkovima. Ovo se odvijalo u okviru štrajkaškog vala koji je zahvatio Kraljevinu Jugoslaviju u drugoj polovici 1930-ih godina. Sukladno tomu, Bogdan Krekić ističe da je upravo 1936. godina bila “punija štrajkovima radničkim nego ijedna ranija za posljednjih nekoliko godina”.⁸¹ Na tom tragu Ivan Jelić kao centre štrajkaškog pokreta, između ostalih, uz Zagreb i Split navodi Osijek i Slavonski Brod. Hrvoje Volner pak navodi da je u cijeloj Jugoslaviji tada izbio 397 štrajkova

⁷⁸ “Šikanacija radnica u tvornici Keksa Piller i sinovi”, *Riječ radnika i seljaka*, br. 39, 1. oktobar 1927., 1.

⁷⁹ “Tvornica krpa”, *Radničke novine. Socijalističko glasilo*, br. 10, 24. oktobar 1918., 1. Nakon šestotjednog štrajka radnice su uspjele, te im je plaća povišena na osam kruna, dok je uprava Tvornice obećala stvoriti bolje uvjete rada.

⁸⁰ Ovdje se ponajprije misli na donošenje Zakona o socijalnom osiguranju radnika (1922.), Zakona o zaštiti radnika (1922.), Zakona o inspekciji rada (1921.) te Uredbe o minimalnoj nadnici (1937.).

⁸¹ B. Krekić, *Radnički štrajkovi 1936.*, 7.

s otprilike 87.700 štrajkaša.⁸² To potvrđuje i evidencija Odjeljenja socijalne politike i narodnog zdravlja Savske banovine. Prema njegovim podacima, broj štrajkova 1935. godine skočio je na 68, što je značajan porast ako taj broj usporedimo s onim iz 1934., kada je zabilježeno svega 10 štrajkova.⁸³ Da su određeni dio ovoga štrajkaškog vala činile i radnice, svjedoči i činjenica da su od 68 štrajkova koliko ih je zabilježeno u prvih pet mjeseci 1936. godine njih 19 bilo upravo u tekstilnoj industriji, u kojoj su većinom bile zaposlene žene.⁸⁴

Štrajkaške aktivnosti možemo promatrati u ranije iznesenom teorijskom okviru kontribucijske faze jer su štrajkovi radnica s jedne strane itekako doprinijeli širenju radničkog pokreta, a s druge strane poslužili su za upoznavanje šire javnosti s uvjetima rada u samim tvornicama. Na tom su tragu i jugoslavenske radnice tijekom štrajkova isticale loše radne uvjeta, zlostavljanja i sl. Navedeno je zasigurno uvjetovano i potporom lokalnog stanovništva u smislu donošenja hrane ili brige za djecu radnica u štrajku.

Razlozi štrajkova radnica bili su uvjetovani trima dominantnim elementima: zahtjevom za višom nadnicom, sklapanjem kolektivnog ugovora te vraćanjem otpuštenih radnika na posao. Ipak, napomenula bih da su se često ti razlozi međusobno umrežavali i ispreplitali. Uz to su povod bili i loši higijenski uvjeti u tvornicama, zahtjevi za skraćivanjem radnog vremena i sl.

Zahtjev za povećanje nadnice, točnije, odbijanje uprave tvornice o njezinom povećanju te nepriznavanje prava na osnivanje sindikalne podružnice bio je i razlog zašto je 112 od ukupno 124 radnice 9. kolovoza 1926. godine stupilo u štrajk u osječkoj Tvornici sapuna *Schicht*.⁸⁵ Uzimajući u obzir činjenicu da su vlasti, ali i poslodavci na štrajkove gledali kao na komunistički motivirane akcije, nastojalo se radnice što intenzivnije vratiti na posao. Istovremeno su poslodavci pokušavali ucjenama prisiliti radnice na

⁸² Hrvoje Volner, "Odnos poduzeća S. H. Gutmann d.d. prema sindikatima", u: *Studia lexicographica*, 2/2008, br. 2, 101.–125.

⁸³ HR-HDA, 1352, kutija 3.

⁸⁴ J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 225.

⁸⁵ HR-DAOS, 2103, kutija 11.

okončanje štrajka, poručujući im da će sve radnice koje se do 11. kolovoza ne vrate na posao biti otpuštene. Međutim, mehanizmi pomoću kojih su se radnice nastojale prisiliti na okončavanje štrajka nisu urodili plodom. Štoviše, uskoro su dobile potporu istaknutih tadašnjih radničkih vođa poput Ede Dürra i Franje Jelavića, koji je zbog toga kažnjen s osam dana zatvora.⁸⁶ S obzirom na to da nije bilo naznaka da će se radnice povući, gradske su vlasti uhitile Katicu Kišter te Magdalenu Šćukana zbog nagovaranja ostalih radnica na nastavak štrajka. Kulminacija represije dogodila se 17. kolovoza, kada je policija krenula u “čišćenje”, što je dovelo do fizičkih sukoba ispred tvornice prilikom kojih su četiri radnice zbog naleta policijskih sablji ranjene. Bile su to: Katica Vidaković, Ema Schoth, Ružica Plaurer i Marija Detling. Naime, one su ranjene nakon što je policija sabljama nasrnula na njih. Uslijed izbijanja sukoba policija je uvela dodatne patrole oko tvornice, istovremeno prisilno odvođeci radnice kućama s ciljem završetka štrajka.⁸⁷

Štrajk i represivne metode gradskih vlasti imali su veliki utjecaj na grad. Navedeno se očituje i u potpori osječkog građanstva štrajkašicama. Tako su lokalne novine isticale revnost policije, koja je uhićivala “mirne radnike” što nisu činili “nikakovo nasilje”.⁸⁸ O utjecaju ovih radničkih pokreta na društvene prilike u gradu govori i činjenica da je štrajk u Tvornici *Schicht* proizveo određene neprilike za Osječane. Tako je jedna gospođa pisala lokalnim novinama da na pijaci u Donjem gradu, otkako traje štrajk u Tvornici *Schicht*, nema ni jednog redara da pravi red, što je omogućilo špekulantima da preprodaju robu po znatno višim cijenama. Ista je čitateljica, koja se potpisala kao “domaćica s praznim špajzom”, također navela da svako jutro šest redara golim sabljama rastjeruje radnike ispred tvornice, dok se uopće ne bave “neurednim stanjem” na pijaci.⁸⁹ Kako je vidljivo, štrajk je imao različite učinke na društvo, posebno na štrajkolomce, pa je tako

⁸⁶ “Još jedan radnik uhapšen zbog štrajka u tvornici Schicht”, *Hrvatski list*, br. 186, 15. august 1926., 7.

⁸⁷ HR-DAOS, 2103, kutija 11, prijepis članka iz *Borbe*, “Štrajk u tvornici Schichta u Osijeku – policija golim sabljama ranjava radnice”, 28. august 1926.

⁸⁸ “Opet novo uhapšenje zbog štrajka u tvornici Schicht”, *Hrvatski list*, br. 187, 17. august 1926., 7. Nakon noći provedene u zatvoru ipak su puštene ranije.

⁸⁹ “Štrajk kod Schichta i neurednost na pijaci u Donjem gradu”, *Hrvatski list*, br. 191, 21. august 1926., 7.

došlo do razbijanja prozora na stanu Steve Milostražića, kojega je tvornica zaposlila kako bi zamijenio radnike u štrajku.⁹⁰

Međutim, iako su se radnice ove osječke tvornice borile protiv ekonomske, ali i političke opresije, loši uvjeti rada i niske nadnice i dalje su bili glavni problem s kojima su se susretale. U prilog toj tezi ide i činjenica da je nakon nekoliko godina uslijedio novi štrajk u ovoj tvornici. Naime, 1936. godine došlo je do osmodnevnog štrajka. Prema arhivskim izvorima, tijekom pregovora između radnica i poslodavaca štrajkaši su sjedili u šupama.⁹¹ I ovaj je put lokalno stanovništvo pokazalo solidarnost sa štrajkašicama, što je vidljivo i po opskrbi koju su organizirali. Naime, obrtnici i trgovci štrajkašicama su donosili slaninu, salamu, kruh i dr. Izvori kao posebno agilnog Osječanina u ovom smislu navode stanovitog Slavka Čorka, ističući da su ostali građani preko ograde tvornice radnicama bacali voće. Rezultat štrajka nije izostao, radnice su ostvarile povećanje plaće, te je prvi put tvornica uvela plaćeni dopust, koji je mogao trajati od tri do sedam dana.⁹²

U smislu represije štrajkova radnica izuzetno je važan štrajk koji je započeo početkom studenog 1928. u zagrebačkoj Tvornici keksa *Bizjak*, kada je posao prekinulo 20-ak radnica. Kao i u većini slučajeva, štrajk je bio uvjetovan izrazito lošim radnim uvjetima, pa su tako jedne radničke novine navele kako zaposleno žensko osoblje “živi kao u robijašnici”.⁹³ Isto tako, uz niske plaće problem je bio i neplaćeni prekovremeni rad, kao i činjenica da je poslodavac prakticirao novčano kažnjavanje radnica “za svaku sitnicu”.⁹⁴ Kap koja je prelila čašu bilo je otpuštanje radnica nakon osnivanja sindikalne podružnice Saveza živežara. Naime, nakon što je vlasnik *Bizjak* saznao za ovu vijest, prvo je počeo zastrašivati radnice u smislu prijetnji otpuštanjem, pa je svega dva dana prije izbijanja štrajka otpustio predradnicu Mariju Škribulj. Nakon toga došlo je do još intenzivnije represije koja

⁹⁰ “Polupani prozori na stanu štrajkolomca”, *Hrvatski list*, br. 194, 25. august 1926., 7.

⁹¹ HR-DAOS, Fond: Memoarska građa (dalje: 499), kutija 3.

⁹² Isto.

⁹³ “Štrajk u tvornici keksa *Bizjak*”, *Organizovani radnik*, br. 44, 8. novembar 1928., 8.

⁹⁴ Isto.

je uvelike demonstrirala visoki stupanj samovolje tada uglednog zagrebačkog industrijalca Bizjaka. On je, naime, pred policijom govorio da može i ubiti radnicu a da za to neće odgovarati.⁹⁵ Nadalje, kada je pekarski radnik stanoviti Božo Kovačević pokušao razgovarati s Bizjakom, ovaj ga je prvo fizički napao, a potom i istjerao iz kancelarije. Nakon toga Bizjak je pozvao policiju, koja je odmah uhitila Kovačevića te još jednog radnika – stanovitog Antona Munka.⁹⁶

S obzirom na očitu povezanost vlasnika tvornice i policije, već drugi dan štrajka stigla je policija u prostorije tvornice i uhitila 20-ak radnica, dok su se ostale razbježale, a njih je 15-ak, prema izvorima, “podlagalo nasilju policije”, pa se uslijed straha kako od policije tako i od poslodavaca vratilo na posao.⁹⁷ O sprezi poslodavaca i represivnog režima svjedoči i činjenica da je policija čuvala tvornicu nakon okončanja štrajka. Stoga, aludirajući na ovu povezanost, radnice su prilikom uhićenja uzvikivale policiji: “plaćeni ste, plaćeni ste”.⁹⁸

Jedan od najvećih štrajkova u ovom razdoblju zasigurno je bio štrajk radnica u varaždinskoj Tvornici tekstila *Tivar*,⁹⁹ koja je u ovom trenutku zapošljavala 1.850 radnika, od toga 1.000 radnica i 800 radnika. Valja istaknuti da je tekstilna industrija u međuratnoj Jugoslaviji, kao uostalom i u većini drugih zemalja, zapošljavala pretežno žensku radnu snagu, pogotovo u Sloveniji, gdje je bila stalno u porastu.

Spomenuti štrajk izbio je 29. travnja 1936. godine. Iako je štrajk pokrenut iz niza razloga (visina nadnice, pravo na sindikalno organiziranje), dominantan je motiv bio vezan uz zahtjeve za jednake plaće radnika i radnica. Sukladno tomu, jedan od razloga bio je i sklapanje kolektivnog ugovora kojim bi se odredila minimalna nadnica od 3,75 dinara po satu, te ujedna-

⁹⁵ M. Šoljan, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 165.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ “Štrajk u Tvornici keksa Bizjak i drug”, *Organizovani radnik*, br. 6. novembar 1928., 8.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ U tvornici je organizirano nekoliko štrajkova tijekom ovog razdoblja. Tako su radnice štrajkale 1936. i 1937. godine.

čila nadnica za muškarce i žene.¹⁰⁰ Ovaj je zahtjev bio potaknut činjenicom da je jedna radnica premještena na posao koji je ranije obavljao radnik, a koji je pri tome dobivao veću nadnicu. Drugim riječima, radnice su za isti posao bile manje plaćene. Ovo možemo interpretirati u okviru ranije spomenutog koncepta rodne segregacije u smislu da je upravo neujednačena nadnica formalizirala podjelu radne snage.¹⁰¹

Veliku ulogu u štrajku imala je Anka Butorac,¹⁰² koja je s još sedam radnica formirala Štrajkaški odbor.¹⁰³ On je bio zadužen za opskrbu hranom te organiziranje kuhinje koja je ubrzo postala centar štrajkaškog logora.¹⁰⁴ I u ovom je štrajku okolno stanovništvo, baš kao što je to bio i slučaj s radnicama osječke Tvornice *Schicht*, pomagalo štrajkašima, pa je donosilo hranu i njima i njihovim obiteljima.

Posebno je zanimljivo sjećanje tada malodobne Marije Beli, čija je majka bila jedna od štrajkašica. Ona je u svojim sjećanjima, što ih je ispričala četrdesetak godina kasnije, lokalnim varaždinskim novinama navela da je njezina majka bila sindikalna povjerenica URSSJ-a, te da ju je vodila u tvornicu tijekom štrajka gdje je zajedno sa štrajkašicama izvikivala “parole protiv tadašnjeg neprijatelja”, zaključujući da se na taj način “neprimjetno i skromno” priključila radničkom pokretu.¹⁰⁵

¹⁰⁰ “Štrajk u Tvornici keksa Bizjak i drug”, *Organizovani radnik*, br. 6. novembar 1928., 8.

¹⁰¹ S. Walby, “Theorising Patriarchy”, 213.–234.

¹⁰² Anka Butorac od kolovoza 1925. radila je u Zagrebu u Domaćoj tvornici rublja. Godine 1926. postala je članica KPJ. Između ostaloga, od 1940. bila je članica redakcije časopisa *Ženski svijet*. U kolovozu iste godine uhićena je u Zagrebu s još nekoliko rukovodilaca KPH-a i internirana u Logor u Lepoglavu, odakle su je u srpnju 1941. ustaše prebacile u Logor u Gospiću, zatim u Jastrebarsko i na kraju u Logor “Danica” kod Koprivnice, odakle je 25. prosinca 1941. pobjegla u Zagreb. U siječnju 1942. u drugom pokušaju prebacivanja u partizane teško je ranjena u okršaju s ustašama, koji su je odveli u Kostajnicu, gdje je u tamošnjem zatvoru mučena. Narodnim herojem proglašena je 14. prosinca 1949. Anka Butorac, *Hrvatski biografski leksikon*, dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3263> (pristupljeno: 20.7.2024.)

¹⁰³ J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 226.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ “Razgovor s borcem”, *Varaždinske vijesti. List općinske konferencije SSRN Varaždin*, br. 1936, 4. mart 1982., 38.

Vezano uz prethodno navedene sindikalne prijevore, koji su obilježili jugoslavenski radnički pokret u ovom periodu, važno je istaknuti da su članovi HRS-a, prema pisanju *Radničkih novina*, pokušali *slomiti* štrajk, i to u dogovoru s poslodavcima. Navedeno je, prema pisanju istog lista, izazvalo veliko uzbuđenje radnika, koji su ulogu HRS-a “najodlučnije osudili”.¹⁰⁶ Kako god bilo, radnici su uspjeli štrajkom osigurati povećanje nadnice u iznosu od 5% do 30%,¹⁰⁷ te je štrajk 6. lipnja završen.

Navedeni štrajkovi pokazuju da jugoslavenske radnice nisu bile samo brojčano osnažene nakon Prvog svjetskog rata, nego i društveno angažirane. Doduše, ovo se odnosi prvenstveno na poboljšanje njihovog društvenog statusa. Stoga nam navedeni štrajkovi pokazuju da su za razliku od prijeratne generacije ove radnice osvijestile potrebu ostvarivanja prava poput jednake naknade za jednak rad, stvaranja boljih radnih uvjeta, kao i činjenice da poslodavci ne mogu samovoljno provoditi odluke koje idu na štetu radne snage. Kao jedan od osnovnih načina borbe mnoge su radnice koristile upravo štrajk kao vrlo jasnu manifestaciju neslaganja s nizom problema s kojima su se susretale na poslu, ali i ukazivanja na šire društvene probleme poput zlostavljanja, odnosa represivnog sustava i ondašnjih vlasnika tvornica.

Ovdje valja istaknuti i da su štrajkovi radnica u određenoj mjeri utjecali na redefiniranje tradicionalnih i stereotipnih predodžbi o ženama. Tomu u prilog ide i osvrt osječkih lokalnih novina povodom pisanja o štrajku radnica *Schichta* 1926. godine. Naime, izvještavajući o štrajku, *Hrvatski list*, između ostaloga, naveo je i to da će se on brzo “skršiti” jer u njemu “imade mnogo ženskog radništva” s kojim se ne može “provesti uspješna sindikalna borba”.¹⁰⁸ Ipak, s vremenom je došlo do određenog preokreta u diskursu koji je uvelike napustio teze o slabosti radničke borbe uvjetovane prisut-

¹⁰⁶ M. Šoljan (prir.), *Žene Hrvatske u radničkom pokretu*, 292.

¹⁰⁷ Bosiljka Janjatović, “Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1–2, 1/1969, 7–53.

¹⁰⁸ “Hapšenje zbog štrajka u tvornici Schicht”, *Hrvatski list*, br. 185, 14. august 1926., 7. Citirano u: A. Rajković, *Dugi ženski marš*, 215.

nošću radnica u njoj. U ovom su smislu štrajkovi imali i određenu ulogu u odmaku od uvriježenih esencijalističkih predodžbi o ženama. Naime, izvještavajući o štrajkovima, novine nisu o radnicama pisale u kontekstu esencijalističkih prikaza što su uglavnom prevladavali u odnosu na žene. Dapače, na njih se referiralo kao na “junakinje sa samostalnim zahtjevima za život”. Drugim riječima, kako se navodi u jednom članku, one su “junakinje koje svoju ličnost dokazuju, koje protestiraju protiv općeg zarobljavanja žena u državi, obitelji, društvu i radionici”.¹⁰⁹ Stoga, dok je radnički pokret s jedne strane nastojao omasoviti svoje organizacije, s druge je strane na određeni način redefinirao identitet žena, pozivajući ih da se priključe političkim organizacijama s ciljem revolucionariziranja, odnosno osposobljavanja za ono što su navodili kao “trijumf radničke pobjede”.¹¹⁰

Zaključak

Krajem Prvog svjetskog rata, unatoč nizu prepreka s kojima su se susretale kako u klasnom tako i u rodnom okviru, radnice su započele uključivanje u borbu za ravnopravniji položaj. U tom smislu sve su se češće uključivale ili pokretale štrajkove u nizu poduzeća. Navedeno je posebno vidljivo u kontekstu štrajkaškog vala sredinom 1930-ih, o kojemu je pisao Bogdan Krekić. Razlozi štrajkova uglavnom su bili vezani uz povećanje nadnice, poboljšanje radnih uvjeta, ostvarivanje prava na osnivanje sindikalnih organizacija, ali i ono što je Sylvia Walby definirala kao “rodnu segregaciju” misleći pri tome na nejednake plaće između radnika i radnica.

Kako bi izborile navedeno, često su dolazile i u sukobe s policijom, koja je nerijetko, kao što je pokazao i štrajk u Tvornici *Bizjak* (1928.), bila u sprezi s vlasnicima. Što se pak tiče rezultata štrajka, oni su bili različiti, što je ponajprije uvjetovano stupnjem sindikalne organizacije, ali i prisutnošću policije, tj. njihove represije. Unatoč tomu možemo zaključiti kako je ovim štrajkovima došlo do poboljšanja radnih uvjeta, iako se pokazalo da je

¹⁰⁹ HR-DAOS, 2103, kutija 16.

¹¹⁰ Isto.

njihovo održavanje bilo problematično, o čemu nam svjedoče i ponovljeni štrajkovi u navedenim tvornicama tijekom godina. Isto tako, treba podvući činjenicu da su radnice svojim štrajkovima uvelike pridonijele razvoju radničkog pokreta, ali i da su jasnom artikulacijom svoga položaja pridonijele upoznavanju šireg stanovništva sa stanjem u kojemu su se nalazile radnice.

Također valja napomenuti da su ondašnja glasila bila nešto skeptičnija u pogledu štrajkova radnica, pa je tako spomenuti *Hrvatski list*, izvještavajući o štrajku radnica *Schichta*, između ostaloga naveo i to će se on brzo “skršiti” jer u njemu “imade mnogo ženskog radništva”. Međutim, kako je vidljivo, upornost radnica i rezultati štrajka na određeni su način redefinirali ovaj diskurs. U tom su kontekstu novine, referirajući se na ostale štrajkove radnica, pisale o hrabrim i ustrajnim radnicama koje su se oduprle kako policiji tako i poslodavcima.

I na kraju valja istaknuti – iako su akcije radnica bile uglavnom usmjerene na ostvarivanje ciljeva (povećanje nadnice, osnivanje sindikalnih podružnica), njihovo se djelovanje može promatrati u širim okvirima. U tom smislu štrajkove možemo promatrati i kao načine na koje su radnice istupale protiv tradicionalnih i esencijalističkih predodžbi o ženama kao pasivnima, što itekako otvara mogućnost istraživanja navedenog područja i mimo okvira isključivo povijesti radništva (*labour history*).

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Osijeku (HR-DAOS), Osijek

Fond: Gradsko poglavarstvo.

Zbirka dokumenata radničkog pokreta.

Fond: Memoarska građa.

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HR-HDA), Zagreb

Fond: Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka.

Objavljeni izvori

Vujošević, Ubavka, Žarko Protić (prir.), *Klasna borba. Marksistički časopis. Organ Komunističke partije Jugoslavije, Časopis KPJ (sekcija KI)*, Beograd: Izdavački centar Komunist, 1984.

Štampa

Hrvatski list, Osijek, 1926.

Narodna obrana, Osijek, 1905.

Organizovani radnik, Zagreb, 1927, 1928.

Radnička sloga, Zagreb, 1914.

Radnička štampa. Organ Centralnog radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije, Zagreb, 1922.

Radničke novine. Socijalističko glasilo, Osijek, 1918.

Riječ radnika i seljaka, Osijek, 1927.

Varaždinske vijesti. List općinske konferencije SSRN Varaždin, Varaždin, 1982.

Ženski svijet, Zagreb, 1918.

Literatura

Knjige

Cazi, Josip (prir.), *Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920. Od Kongresa ujedinjenja do Obznane*, Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1956.

Cazi, Nada, *Društveni položaj žene – kako slaviti naše praznike: 8. mart – međunarodni dan žena*, Pula: Novinsko-izdavačka ustanova “Pregled”, 1974.

- Feldman, Andrea (prir.), *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Institut "Vlado Gotovac", Ženska infoteka, 2004.
- Janković, Branimir, *Mijenjanje sebe same – preobrazba hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja Europa, 2016.
- Rajković, Ana, *Dugi ženski marš. Položaj radnica i ženski aktivizam u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova*, Zagreb: DAF, 2021.
- Sklevicky, Lydia, *Žene i moć. Povijesna geneza jednog interesa* (prir. Andrea Feldman, Marijana Kardum), Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku; Hrvatska sveučilišna naklada, 2020.
- Šoljan, Marija, *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve*, Zagreb: Konferencija za društvenu aktivnost žena, 1967.
- Plećaš, Dušan, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Osijek: Revija – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, 1973.
- Čaušević, Jasan (prir.), *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014.
- Janjatović, Bosiljka, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi. Hrvatski radnički savez 1921.-1941.*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost/Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1983.
- Črnja, Zvane (prir.), *Giuseppina Martinuzzi. Socijalizam i domovina. Izbor iz djela*, Pula/Rijeka: Čakavski sabor, 1979.
- Krekić, Bogdan, *Radnički štrajkovi 1936.: objašnjenje pravih uzroka njihovih pojava u 1936. godini: 1. dizanje životnog standarda radnika, 2. sklapanje kolektivnih ugovora*, Beograd: Izdanje Centralnog sekretarijata radničkih komora u Beogradu, 1936(?).

Članci

- Barać, Stanislava, "Reprezentacija žene u beogradskoj periodici iz vremena međuratne Jugoslavije", u: *Desničini susreti. Zbornik radova*, Zagreb: Plejada, 2009, 67.–79.

- Spahić, Aida, Fabio Giomi, Zlatan Delić, “Žene kroz smjenjivanje epoha”, u: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija CURE, 2014, 39.–71.
- Feldman, Andrea, “Posljednjih dvije tisuće godina: povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest”, u: *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, Zagreb: Institut “Vlado Gotovac”/Ženska infoteka, 2004, 9.–19.
- Janjatović, Bosiljka, “Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933.-1936. s obzirom na politiku KPJ”, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969, sv. 1, br. 1–2, 7.–53.
- Pejić, Luka, “Pregled prvih radničkih borbi na području Hrvatske (1869.-1914.)”, u: *Sindikati između rada i kapitala*, Zagreb: Durieux, 2022, 221.–266.
- Rajković, Ana, “The Position of Female Workers in Yugoslavia between the Two World Wars – a Historical Perspective” u: *Antropologija. Časopis Odelenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd: Filozofski fakultet Beograd, 2020, br. 1–2, 27.–54.
- Volner, Hrvoje, “Odnos poduzeća S. H. Gutmann d.d. prema sindikatima”, u: *Studia lexicographica*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb: 2008, sv. 2, br. 2, 101.–125.
- Walby, Sylvia, “Theorising Patriarchy” u: *Sociology*, Manchester: British Sociological Association, 1989, sv. 23, br. 2, 213.–132.
- Jambrešić Kirin, Renata, *Dom i svijet. O ženskoj kulturi pamćenja*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008.
- Jambrešić Kirin, Renata, “Spolno obilježavanje pripovijedanja o ratu”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 1996, sv. 33, br. 1, 25.–40.
- Jambrešić Kirin, Renata, “Puno puta bi vas bili izbacili kroz vrata, biste bila išla kroz prozor nutra: prepisivanje povijesti žena u Drugom svjetskom ratu”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2005, sv. 42, br. 2, 109.–126.

Dujmović, Sonja, “Social democratic reflections on women’s activism in the labor movement in Bosnia and Herzegovina during the First World War”, u: *Tokovi istorije*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2023, sv. 3, 87.–108.

Vodič

Blasin, Barbara, Igor Marković, “Ženski antifašistički Zagreb. Ženske i feminističke organizacije u borbi za socijalna i politička prava i otpor fašizmu”, Zagreb: Centar za ženske studije, 2006.

Internetski izvori

Anka Butorac, *Hrvatski biografski leksikon*, dostupno na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3263> (pristupljeno 20. 7. 2024.).

IN THE STRUGGLE FOR BREAD AND ROSES – STRIKE PRACTICES OF WOMEN WORKERS IN CROATIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS (1918-1939)

Summary

Despite repressive measures to curb strikes and put them to an end, Yugoslav women workers were extremely active in organizing strikes. The reason for this, among others, was that according to workers newspapers women had become the object of the most ruthless capitalist exploitation. Female workers were forming trade unions, choosing their representatives as well as forming agitation committees. Moreover, women organized seminars in trade union premises and discussed women's equality, the need for higher wages and the necessity for political engagement. At that time, women were active participants in trade union agitation of The United Federation of Workers' Unions of Yugoslavia (URSSJ), mostly handing out leaflets and calling for organized actions, which was the reason why they were often sacked. Due to hard working conditions strike had become a basic form of activism, aimed at changing the social, economic and gender positions. The most frequent reasons for organizing strikes were demands for higher wages, improvement of terrible working conditions, harassment at the workplace and solidarity. This article addresses the most significant strikes organized by women workers – those in the Saponia factory (Osijek), Silk factory (Osijek) and Bizjak factory (Zagreb) in order to answer the questions like: what was the cause of these strikes, how did authorities reacted, did the workers manage to fulfill their demands, etc.

The analysis of these strikes is based on the archival materials from the State Archives in Osijek, The Croatian State Archives in Zagreb and newspaper articles from various newspapers (*Jutarnji list*, *Hrvatski list*, *Organizovani radnik*, *Borba*, *Radnički list*). Diverse secondary literature was used to depict the social and political context of women workers' activism.

O NEKIM ASPEKTIMA PLANIRANJA PORODICE U SR BiH: RASPRAVE O ABORTUSU I KONTRACENCIJI 1950-ih I 1960-ih¹

Aida Ličina Ramić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
licinaida@gmail.com

Apstrakt: Politika emancipacije žena u jugoslavenskom socijalizmu nakon Drugog svjetskog rata usljed dubokih i kompleksnih socijalnih i ekonomskih preobražaja u društvu proizvela je brojne proturječnosti koje su ostavile posljedice na život i tijelo žene. U radu razmatramo neke aspekte politike planiranja porodice u SR BiH tokom dvije decenije postepene liberalizacije reproduktivnih prava žena, te posljedice koje su proizlazile iz ove politike, prije svega pitanja abortusa, kontracepcije i seksualnog odgoja. Koristeći neobjavljene i objavljene izvore, štampu i literaturu, pratimo tok ovih promjena, rasprave koje su se vodile, ali i prilike i stanje na terenu s ciljem prepoznavanja uzroka i posljedica ovih pojava i njihovog utjecaja na život žene u Bosni i Hercegovini, vrednujući pri tome ukupne društvene, ekonomske i zdravstvene prilike tog vremena.

Ključne riječi: abortus, reproduktivna prava žena, kontracepcija, seksualni odgoj, planiranje porodice, emancipacija žena, zdravstvena zaštita, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Tuzla

Abstract: Socialist Policy of Women's Emancipation in Yugoslavia after the Second World War, as a result of deep and complex social and economic

¹ Rad predstavlja dio rezultata istraživanja provedenog u sklopu realizacije projekta pod naslovom "Prilog povijesti ženskog društva u Bosni i Hercegovini i modernom dobu: sjećanja žena na socijalizam i njegov kraj", koji autorica realizuje pod pokroviteljstvom Fondacije "Heinrich Böll", Sarajevo.

transformations in society, produced numerous contradictions that left lasting effects on the lives and bodies of women. This paper examines certain aspects of family planning policy in SR BiH during two decades of gradual liberalization of women's reproductive rights, and the consequences that arose from this policy, primarily the issues of abortion, contraception and sexual education. Using primary archival sources as well as numerous published sources, press and literature, we follow the course of these changes, the debates that took place, but also the opportunities and the situation on the ground with the aim of recognizing the causes and consequences of these phenomena and their impact on the life of women in Bosnia and Herzegovina, while evaluating the overall social, economic and health conditions of that time.

Keywords: abortion, women's reproductive rights, contraception, sexual education, family planning, women's emancipation, health care, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Tuzla

Uvod

Liberalizacija reproduktivnih prava žena u socijalističkoj Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata predstavljala je dio šire emancipatorske politike koja se provodila u duhu idejno-političkih stremljenja tadašnjih vlasti.² Uspostavljeni pravni okviri inicirali su promjenu i redefiniranje društvenih uloga žene, a reproduktivna prava predstavljaju važan segment u razumijevanju tih promjena. Činjenica da je, za razliku od ostalih pravnih odredbi koje definiraju i određuju tok emancipacije žena u Jugoslaviji, proces

² Proces izmjene pravne legislative kojom se definiraju prava i položaj, odnosno status žene u novopostavljenim državnim okvirima nakon 1945. godine dobili su potpuno novi tok i pravac. Ravnopravnost žena utvrđena je *Ustavom*, a kasnije i ostalim pojedinačnim zakonima, kojima su regulirani odnosi u braku između supružnika, u porodici, odnos prema djeci, prema vanbračnoj zajednici i prema vanbračnoj djeci, imovinskim odnosima, u nasljeđivanju i slično. Različitim zakonskim odredbama i formama u pravnom smislu uspostavljeni su novi standardi i odnosi o pravima i položaju žene u javnoj i privatnoj sferi života. Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: Devedesetčetvrta, 1996, 157–159; Vera Gudac-Dodić, "Položaj žene u Srbiji (1945–2000)", u: *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006, 36–42; Vera Katz, "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942–1953.", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, br. 40, 146–148.

izmjene i liberalizacije reproduktivnih prava trajao preko dvije decenije, od potpune zabrane u periodu neposredno poslije rata do pune liberalizacije koja je ustanovljena koncem 1960-ih godina, ukazuje na kompleksnost ove teme. Promatranje ženskog tijela, njenog poroda kao nečije svojine, dominantno muževljeve i njegovog roda, ali i vjerske i nacionalne zajednice u predmodernom dobu mijenja se s liberalizacijom reproduktivnih prava u smislu da žena dobija šansu da ostvari kontrolu nad svojim tijelom i procesom reprodukcije.

Politike i prakse kontrole rađanja u Jugoslaviji, pravno reguliranje reproduktivnih prava žena, kao i politika planiranja porodice u jugoslavenskom kontekstu bili su predmet istraživanja nekoliko naučnih studija.³ Sintetski pregled ovih pitanja, ali i šire od toga, u nedavno objavljenoj knjizi pod naslovom *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*⁴ napravila je beogradska historičarka Ivana Dobrivojević Tomić.⁵ Oslanjajući se na obimnu i raznovrsnu građu, neobjavljene i objavljene izvore, periodiku i brojnu literaturu, ponudila je iscrpan hronološki i tematski pregled ove teme. Odnos države prema reproduktivnim pravima žena, pitanje abortusa, kontracepcije, seksualnog odgoja, rasprave koje su vođene u pravnim, medicinskim ali i širim društveno-političkim krugovima u socijalističkoj Jugoslaviji, uloga i značaj ženskih organizacija

³ Izdvojila bih: Branka Bogdan, *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia: a social and cultural history*, doktorska disertacija, Melbourne: Monash University, 2019; Rada Drezgić, “Policies and Practices of Birth Control under the State Socialism”, u: *The History of the Family*, 2010, 15 (2), 191–205.

⁴ Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*, Beograd: Arhipelag, 2022, 215 et passim.

⁵ Ivana Dobrivojević Tomić o ovoj temi pisala je i kroz nekoliko radova: “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974”, u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016, br. 2, 83–98; “Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018, XXXVI, br. 1, 119–132; “Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991)”, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, LVIX, br. 3, 113–130; “Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, Beograd: SANU, 2019, LXVII, 2, 309–323.

(Antifašistički front žena – AFŽ, Saveza ženskih društava – SŽD, Konferencije za društvenu aktivnost žena – KDAŽ) u ovim pitanjima neke su od tema koje Dobrivojević Tomić otvara i nudi jedan širi jugoslavenski okvir za razumijevanje navedene problematike. Ipak, jasno se vidi da postoje duboke razlike na republičkim, pokrajinskim, pa i lokalnim razinama koje svakako trebaju biti predmet daljih istraživanja. Prilog tome je i članak koji su u koautorstvu objavile Chiara Bonfiglioli i Sara Žerić pod naslovom “Debating Abortion and Contraception in Socialist Yugoslavia: A Microhistorical Perspective”.⁶ Ovaj rad predstavlja prilog za razumijevanje i sagledavanje rasprava o pitanjima abortusa i kontracepcije u SR Hrvatskoj tokom 1960-ih godina, ali istovremeno pruža pregled primjena ovih politika i praksi na mikronivou kroz komparativno istraživanje na primjeru lokalnih sredina – općina Karlovac i Varaždin.

Budući da se u bosanskohercegovačkoj historiografiji do sada o pitanju prekida trudnoće, kontracepciji i planiranju porodice nije pisalo, cilj ovog rada jeste da predstavimo primjenu nove pravne regulative kojom se uređuju reproduktivna prava žena na prostoru Bosne i Hercegovine nakon 1945. godine. Nastojat ćemo ukazati na probleme i izazove u njenoj provedbi, rasprave koje su vođene o ovoj temi, ali i kroz konkretne primjere predstaviti pregled stanja na terenu, te pokazati kako su se nove prakse promovirale, primjenjivale i odražavale na svakodnevni život bosanskohercegovačke žene. S obzirom da su se o ovome pitanju u najvećoj mjeri rasprave vodile u okviru ženskih socijalističkih organizacija – SŽD a kasnije KDAŽ, pri kojima su osnivana posebna tijela za brigu o ovim pitanjima, te da su predstavnice tih organizacija inicirale šire diskusije o ovim temama, u istraživanju se prvenstveno oslanjam na arhivsku građu SŽD BiH, KDAŽ BiH, kao i Koordinacionog odbora o ovim pitanjima koje je djelovalo pri KDAŽ BiH, kao i KDAŽ Jugoslavije. Budući da je arhivska građa SŽD BiH i KDAŽ BiH nesređena i nepotpuna, veoma važan izvor za rekonstrukciju

⁶ Chiara Bonfiglioli, Sara Žerić, “Debating Abortion and Contraception in Socialist Yugoslavia: A Microhistorical Perspective”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2023, sv. 60, br. 1, 147–162.

teme predstavljao je i časopis *Nova žena*, koji je bio službeno glasilo ovih organizacija. Redakcija časopisa redovno je pratila sve aktivnosti organizacije i o njima izvještavala, donoseći često intervjuje, nove informacije, ali i reportaže o stanju na terenu. Uz navedeno, važan izvori su i statistički godišnjaci, ali i drugi objavljeni izvori i materijali o ovom pitanju. Ovaj rad predstavlja prilog za razumijevanje povijesti bosanskohercegovačke žene u socijalizmu kao i iscrpan istraživački doprinos sagledavanju pitanja socijalističke emancipacije žena u BiH kroz analizu politike liberalizacije reproduktivnih prava, kao i njene primjene u društvenoj praksi.

Proces liberalizacije reproduktivnih prava žena u Jugoslaviji kroz analizu izmjene legislative kojom se ovo pitanje uređivalo

Politika emancipacije žena u socijalističkoj Jugoslaviji i u SR Bosni i Hercegovini tokom prve dvije decenije obilježena je izmjenama postojećih i donošenjem novih zakona kojima je trebalo, između ostalog, omogućiti ženama da odlučuju o svome reproduktivnom zdravlju. Sve do početka 1950-ih godina na snazi je bila zabrana abortusa, tačnije do 1952. godine, kada je donesena *Uredba o postupku za vršenje dozvoljenog pobačaja (Službeni list FNRJ 4/52)*, kojom su najprije utvrđeni medicinski, moralno-etički i socijalno-medicinski razlozi, s tim da su socijalni razlozi razmatrani ako su bili u vezi s medicinskom indikacijom.⁷ Iako su predstavljali tek djelimičnu legalizaciju prekida trudnoće, ovi propisi bili su prvi korak ka liberalizaciji pobačaja koja će uslijediti u narednim godinama. Poslije donošenja ove *Uredbe* rasprave o pitanju abortusa su nastavljene. Tokom 1950-ih broj pobačaja se povećao, ali istovremeno, usprkos djelimičnoj legalizaciji, povećao se i broj ilegalnih, odnosno kriminalnih pobačaja. Zbog velikog broja negativnih posljedica ovih pobačaja, koji su u nekim slučajevima završavali i smrtnim ishodom, vlasti su 1960. godine donijele novu *Uredbu o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja (Službeni list FNRJ 9/60)*, kojom su uslovi za dozvoljavanje pobačaja prošireni i socijalnim

⁷ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 123, 124.

indikacijama. O pobačaju su odlučivale komisije, prvostepene i drugostepene, u kojima su pored medicinskih radnika učestvovali i socijalni radnici čiji je zadatak bio da pomognu u lakšem donošenju odluke kada su u pitanju socijalni razlozi za odobravanje pobačaja. S obzirom da socijalne indikacije nisu bile precizno definirane, primjena i provedba ove *Uredbe* u praksi varirala je usljed dubokih društveno-ekonomskih i kulturoloških razlika od republike do republike, pa čak i na lokalnim razinama. To je dovelo do daljeg povećanja broja ilegalnih abortusa, ali i do postepene liberalizacije “socijalnih indikacija” u radu komisija do konca 1960-ih godina. Provođenje nove *Uredbe* tokom 1960-ih pratile su stalne diskusije o društvenom problemu povećanja broja abortusa, te pitanju preventivnih djelatnosti, odnosno o kontracepciji, ali i odgojnom radu, te pitanju eventualnih izmjena *Uredbe*. U novembru 1963. godine u Beogradu je održano veliko *Savjetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije* na kojem su se okupili najistaknutiji medicinski stručnjaci iz zdravstvenih institucija svih republika, predstavnici vlasti, kao i predstavnici različitih društveno-političkih organizacija.⁸ Iako su mišljenja predstavnika medicinske struke bila suprotstavljena, kao i mišljenja predstavnika vlasti, u konačnici nakon *Savjetovanja* bilo je jasno da do pooštavanja odredbi *Uredbe* neće doći. Tome su doprinosili stavovi vladajućih struktura koji su branili *Uredbu* i davali podršku slobodnijem tumačenju “socijalnih indikacija” kod odobravanja prekida trudnoće, iz praktičnih razloga, kako historičarka Dobrivojević Tomić navodi, jer je ova praksa bila neka vrsta “socijalnog ventila”.⁹

“Epidemija” abortusa se širila, legalni broj prekida trudnoće rastao je iz godine u godinu, a njih je neumoljivo pratio i broj ilegalnih abortusa. Prema zvanično zabilježenim statistikama iz 1963. godine, broj pobačaja u SFRJ iznosio je 215.063 (artificijelnih i dovršenih)¹⁰, a 1967. ovaj broj porastao je

⁸ *Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, novembar 1963.

⁹ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 163, 164.

¹⁰ “Artificijelni pobačaji” su pobačaji koji se vrše u medicinskim ustanovama kroz hirurški medicinski zahvat. Pod “dovršenim pobačajima” misli se na spontane i kriminalne pobačaje.

na 276.249 (artificijelnih i dovršenih) pobačaja.¹¹ Sigurno je značajan broj i onih ilegalnih pobačaja koji nisu zabilježeni u ovim statistikama. Ovakvoj situaciji uveliko su doprinosile teške i složene socijalne i ekonomske prilike u zemlji, naročito u pojedinim dijelovima federacije, nerazvijena zdravstvena mreža, neprosvijećenost stanovništva, neprihvatanje kontracepcije kao savremenog načina kontrole trudnoće, ali i mnogi drugi razlozi.

Diskusije o ovom pitanju nastavile su se tokom 1960-ih godina između pravnih eksperata, ali i medicinskih radnika; u sve se uključila i šira zainteresirana javnost, organizirane su i ankete u dnevnoj štampi na temu “Šta mislite o pobačaju”.¹² Rasprave su se vodile oko pitanja da li trenutne zakonske odredbe treba pooštriti ili dodatno liberalizirati. Konačno, koncem 1960-ih one su dobile epilog najprije u donošenju *Rezolucije o planiranju porodice*, koja je usvojena na zasjedanju Savezne skupštine 1969. godine, a potom je uslijedilo usvajanje *Opšteg zakona o prekidu trudnoće* (*Službeni list SFRJ* 20/69). Usvajanje *Rezolucije* predstavljalo je prvi korak ka potpunoj liberalizaciji prekida trudnoće; njome su jasno definirani novi stavovi protagonista jugoslavenske socijalističke politike u planiranju porodice te u smislu “slobodnog roditeljstva”, odnosno prava roditelja da sami odlučuju o broju djece i razmaku među porođajima. Ovim procesima prethodilo je pristupanje SFRJ kao aktivnog člana Međunarodnoj federaciji planiranog roditeljstva – MFPP (International Planned Parenthood Federation – IPPF) 1967. godine. Važno je napomenuti da su na unutarpolitičkom planu na ovom pitanju aktivno radile predstavnice ženske organizacije pri Socijalističkom savezu radnog naroda (SSRN) Konferencije za društvenu aktivnost žena (KDAŽ), kao i članovi Odbora za planiranje porodice, koji su od sredine 1960-ih godina lobirali za liberalizaciju abortusa usljed posebno složenih uslova za prekid trudnoće za veliki broj žena širom Jugoslavije, o

¹¹ Podatke je iznijela u svojoj knjizi I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 152, na osnovu podataka koje je prikupio Savezni zavod za zdravlje.

¹² Godine 1967. godine u dnevnom listu *Borba* pokrenuta je anketa “Šta mislite o pobačaju”. Ivana Dobrivojević Tomić u svojoj knjizi prati rezultate ankete. Više: I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 167.

kojima će biti govora i u ovom radu.¹³ Konačno, donošenjem Općeg zakona o prekidu trudnoće (*Službeni list SRJ* 20/1969) priznate su sve indikacije za prekid trudnoće. Na osnovu ovog zakona sve republike i pokrajine mogle su donijeti i svoje dopunske propise o ovom pitanju, a SR BiH 1970. godine to je učinila posebnim *Zakonom o prekidu trudnoće (Službeni list SR BiH* 32/1970).¹⁴ Ovo pitanje postalo je i ustavna kategorija donošenjem *Ustava SFRJ* iz 1974. godine, kojim je definirano da je “Pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja” (*Ustav SFRJ, Beograd, Službeni list, 1974*). Ova odredba prenesena je i u republičke ustave,¹⁵ te je u istom obliku prenesena i u *Ustav SR BiH* (član 202).¹⁶ Nakon donošenja *Ustava* zakonsko pravo da se ovo pitanje bliže uredi prešlo je u nadležnost socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Svi propisi koji su doneseni do tada postepeno su zamijenjeni novim, a u SR BiH *Zakon o uslovima i postupku za prekid trudnoće* usvojen je 1977. godine (*Službeni list SR BiH* 29/1977).

¹³ B. Bogdan, *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia*, 206 et passim; C. Bonfiglioli, S. Žerić, “Debating abortion and contraception in socialist Yugoslavia”, 151, 152.

¹⁴ Osim Bosne i Hercegovine posebne zakone donijele su i SR Srbija, SAP Kosovo i SAP Vojvodina. Više: Mira Alinčić, “O planiranju porodice u SFRJ s pravnog aspekta”, u: *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar demografskih istraživanja, 1980, 159.

¹⁵ Ovaj član prenesen je u sve republičke i pokrajinske ustave, s tim da je samo u *Ustavu SR Slovenije* on bio drugačije formuliran u čl. 233: “Pravica človeka je, da svobodno odloča o rojstvu otrok. Ta pravica se lahko omeji samo iz zdravstvenih razlogov. V zvezi z uresničevanjem te pravice zagotavlja družbena skupnost potrebno izobrazbo ter ustrezno socialno varstvo in zdravstveno pomoč v skladu z zakonom”, odnosno: “Ljudsko je pravo da slobodno odlučuje o rađanju djece. Ovo pravo može biti ograničeno samo iz zdravstvenih razloga. U vezi sa ostvarivanjem ovog prava, društvena zajednica pruža neophodnu edukaciju i odgovarajuću socijalnu zaštitu i medicinsku pomoć u skladu sa zakonom.” Ovaj dodatak obavezivao je državu da osigura i adekvatnu zdravstvenu zaštitu u navedenim slučajevima. Više: Sara Rožman, “Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji”, u: *Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko*, Ljubljana: Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, 2009, 3 (1–2), 312.

¹⁶ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 169–176; *Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa ustavnim amandmanima I-IV*, Sarajevo: Republička pravna biblioteka, 1978, 98, čl. 202.

Položaj žene nakon 1945. u svjetlu društvenih i ekonomskih prilika u SR BiH

Političke, ekonomske i društvene norme koje su uspostavljene nakon 1945. godine u novim idejno-političkim okvirima, formiranjem FNRJ/SFRJ, preslikane su i na NR/SR Bosnu i Hercegovinu, koja je bila ravnopravna federalna jedinica u novoj državnoj zajednici. Ipak, njen budući razvoj bio je određen i naslijeđenim prilikama u zemlji koje su oblikovane višestoljetnim historijskim hodom Bosne i Hercegovine, a regionalne razlike diktirale su tempo i razvoj i ostalih republika i pokrajina. S obzirom da će u ovom radu, kao što je u uvodu već navedeno, biti govora o pitanju reproduktivnih prava žena, odnosno o pitanju abortusa i kontracepcije i raspravama koje su vođene o tome na nivou SR BiH u periodu 1960-ih godina, odnosno u vrijeme intenzivnih debata tokom procesa liberalizacije prekida trudnoće, važno je ukazati na društveni i ekonomski položaj Bosne i Hercegovine, a s tim u vezi i bosanskohercegovačke žene, koji je bio determiniran novim pravnim i idejno-političkim okvirima u to vrijeme, ali i naslijeđenim prilikama.

Nakon Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina ubrzano je ušla u procese opće modernizacije, koji su se ogledali u ekstenzivnoj industrijalizaciji i urbanizaciji, procesima koji su doveli do naglog privrednog preobražaja društva i do promjene u strukturi stanovništva.

Dominantno agrarne djelatnosti zamjenjuju industrija i tercijarne grane proizvodnje, usljed čega opada procenat poljoprivrednog stanovništva. Međutim, iako je poljoprivredna djelatnost slabila, zbog zapošljavanja dijela seljaka kao nekvalificirane radne snage u drugim privrednim djelatnostima isti su uglavnom i dalje nastavili živjeti na selu. Zato smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva nije ni izbliza pratilo smanjivanje broja seoskog stanovništva.¹⁷ Odlazak muške radne snage u gradove posljedično je

¹⁷ U BiH 1961. godine od ukupnog broja stanovništva 50,2% činilo je poljoprivredno stanovništvo, što je u odnosu na 1948. godinu značajno manje kada je zabilježeno 73,8% poljoprivrednog stanovništva; na osnovu popisa 1961. godine seosko stanovništvo činilo je 79% od ukupnog broja stanovnika, za razliku od 1948. godine, kada je seosko stanovništvo činilo 85,7% od ukupnog

doprinosio senilizaciji i feminizaciji sela. Žene na selima preuzimale su najveći dio obaveza, pa i “muških” poslova, ne samo oko domaćinstva već i na imanju. Međutim, promjene nisu prodirale u sve pore seoskog stanovništva. Seoski način života puno teže i sporije se modernizirao i prilagođavao novim promjenama. U drugoj polovici 1950-ih u Bosni i Hercegovini i dalje je bilo preko 200.000 domaćinstava s ognjištem kao najprimitivnijim oblikom načina života.¹⁸ Infrastrukturno selo nije bilo na nivou razvoja koji bi osigurao lakše kretanje i povezivanje s razvijenim i urbanim sredinama i omogućio modernizacijskim procesima da brže utječu i na njegov preobražaj, zbog čega ovi prostori u tom periodu i dalje ostaju na samim marginama.

Neposredno poslije rata preko 70% stanovništva u SR BiH bilo je nepismeno. Prvim popisom stanovništva 1948. godine u BiH je zabilježeno 44,9% nepismenih stanovnika (misli se na cjelokupno stanovništvo starije od deset godina).¹⁹ Zahvaljujući intenzivnim akcijama opismenjavanja nakon Drugog svjetskog rata zabilježen je određeni uspjeh na ovom polju, na što ukazuju i navedeni podaci. Ipak, ono što je simptomatično u ovom procesu jeste da je i dalje izrazito visok procenat nepismenih žena kojih je

broja stanovnika. Više: Joko Sparavalo, “Deagrarizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije Drugog svjetskog rata”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za historiju, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 366, 381; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina 1945-1953. godine*, Sarajevo: Tešanj, 2000, 15, 16, 82; Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (dalje: SSRN BiH), Konferencija za pitanje društvenog položaja žena BiH (dalje: KDAŽ BiH). “Iskustva i rezultati u ostvarivanju društveno-ekonomskog i ustavnog položaja žene u SRBiH”, Sarajevo, juni 1983. (nesređena građa).

¹⁸ “200.000 domaćinstava još se služe ognjištem”, *Nova žena*, br. 6, septembar 1955, 17.

¹⁹ Popisom stanovništva 1948. godine, popisnicom u rubrici *pismenost* prikupljali su se podaci o osobama koje su starije od 1940. godine i to da li: a) čita i piše (pismena); b) samo čita (polupismena) i c) nepismen. Na koncu, u konačnoj obradi podataka u obzir su uzeti podaci prikupljeni samo od osoba koje su starije od deset godina, a kod pismenosti formirane su samo dvije grupe: a) pismena i b) nepismena lica. S obzirom da se popis stanovništva 1948. godine odvijao u vrijeme najveće propagandne aktivnosti na opismenjavanju stanovništva, jedan dio nepismenog stanovništva izjašnjavao se kao pismen za vrijeme popisa kako bi izbjegli obavezu pohađanja tečajeva za opismenjavanje. Više kod: Semir Hadžimusić, *Pismeni graditelji socijalizma. Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu obnove (1945–1948)*, Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 2023, 255. et passim.

1948. godine bilo 59,3%. Pri tome se misli na nepismene žene u ukupnom broju ženskog stanovništva starijih od deset godina. Bosna i Hercegovina time je držala neslavan rekord po broju nepismenog stanovništva u odnosu na sve ostale republike.²⁰ Taj procenat se u narednim godinama postepeno smanjivao, ali je i dalje bio visok, naročito kada je u pitanju ženska populacija. Tako je prema popisu stanovništva 1953. godine u SR BiH zabilježeno 40,2% nepismenog stanovništva, od čega je nepismenih žena bilo 57%, a usporedbe radi nepismenih muškaraca 21,8%. Ukupno nepismenog stanovništva prema popisu iz 1961. godine bilo je 32,5%, od čega žena 47,8% a muškaraca 16%. Broj nepismenih žena u odnosu na broj nepismenih muškaraca u analiziranom periodu kontinuirano je bio dva do tri puta veći. Potpuniju sliku niske pismenosti i osnovne obrazovanosti najvećeg broja ženske populacije u Bosni i Hercegovini u prve dvije decenije nove vlasti zaokružuju i podaci da je 1953. godine 80,7% žena bilo bez škole ili s tri razreda osnovne škole, a taj procent 1961. godine iznosio je 66,3%.²¹ Stoga je jedan od prioriteta novog režima bio i borba protiv nepismenosti stanovništva, te su u prvim godinama poslije rata intenzivno organizirani i brojni tečajevi opismenjavanja koje su vodile socijalističke društveno-političke organizacije.²² Na polju opismenjavanja žena do sredine 1950-ih godina najveću i najznačajniju ulogu imala je ženska organizacija Antifašistički front žena (AFŽ). Analfabetske tečajeve kasnije su zamijenile dvogodišnje radničke škole, a početkom 1960-ih uveden je sistem osnovnog obrazovanja odraslih. Premda je sistem osnovnog obrazovanja bio obavezan i ustavom garantiran za sve građane, te se razvijao brzo zahvaljujući stalnom širenju mreže osnovnih škola, ali i obrazovanju učiteljskog kadra, i dalje je

²⁰ Ispred SR BiH po broju nepismenog stanovništva starijeg od deset godina na osnovu popisa iz 1948. godine bila je jedino pokrajina Kosovo sa 62,5% nepismenog stanovništva, od čega 78,4% žena. Primjera radi, u istom periodu SR Crna Gora imala je 26,4% nepismenog stanovništva (37,1% žena), SR Hrvatska 15,6% (21% žena), SR Makedonija 40,3% (53,9% žena), SR Slovenija 2,4% (2,5% žena) i SR Srbija 26,8% (37,6% žena). Izvor: *Jugoslavija 1945–1964. Statistički pregled*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965, 52.

²¹ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten br. 298*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964, 12–14.

²² S. Hadžimusić, *Pismeni graditelji socijalizma*, 109. et passim.

opstajala praksa izbjegavanja slanja ženske djece u školu, naročito u zabačenim seoskim sredinama. Zabilježeni su slučajevi kada su članovi školskih odbora pojedinih mjesta sredinom 1950-ih godina predlagali da se ženska djeca ne šalju u škole.²³ Bilo je evidentno da najveći broj roditelja iz seoskih sredina žensku djecu šalje na školovanje samo tokom četiri razreda osnovne škole. U pojedinim mjestima kao što je općina Novi Travnik, gdje je već sredinom 1960-ih postojala mreža osnovnih škola, zapaženo je da opada broj ženske djece u višim razredima osmogodišnjih škola. To je, prema nekim svjedočenjima, dovelo do toga da i tih godina među mlađom generacijom i dalje ima dosta nepismenih, tim više jer je obustavljena poslijeratna praksa održavanja tečajeva za opismenjavanje.²⁴ Ovakav odnos prema školovanju ženske djece bio je oblikovan naslijeđenim patrijarhalnim i tradicionalnim stavovima i uvjerenjima da se žena treba zadržati u okvirima privatne sfere, te da njena djelatnost i participacija u sekularnom, javnom prostoru i obrazovnom procesu ima negativne reperkusije po njen moral, ali i činjenicom da su ženska djeca, naročito u seoskim sredinama, činila važan dio radne snage seoskog domaćinstva.²⁵

Istovremeno, zaposlenost žena u socijalizmu stalno je rasla, pa su tako od 1952. godine žene činile tek 14,9% radne snage u zemlji, a početkom 1970-ih godina žene čine 26,1% ukupne radne snage. Važno je napomenuti da je većina žena zaposlenje pronalazila u većim gradskim industrijskim centrima, te da se ženska snaga uglavnom profilirala prema “ženskim zanimanjima”, u obrazovanju, ugostiteljstvu, zdravstvu i slično, odnosno u zanimanjima koja su predstavljala produžetak njihovih obaveza u porodici i domaćinstvu.²⁶ Također, u velikoj mjeri žene su zapošljavane kao

²³ Aida Ličina Ramić, “Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava BiH”, u: *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung, 2023, 194.

²⁴ “Moraju se pronaći snage koje će likvidirati nepismenost”, *Nova žena*, br. 5, maj 1965, 6.

²⁵ *Aktuelni problemi obrazovanja i vaspitanja u Bosni i Hercegovini. Pripremni materijal za šesti kongres SSSR BiH*, Sarajevo: Politička biblioteka, 1965, 29, 30.

²⁶ Zilka Spahić Šiljak, *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo:

nekvalificirana radna snaga i to u sekundarnom proizvodnom sektoru kao što su tekstilna, kožna ili duhanska industrija. To su uglavnom bili poslovi s nižim ličnim prihodima u kojima su uslovi rada bili otežani, a samim time i ukupan društveni standard bio je niži.²⁷

Zaposlene žene i dalje su u najvećoj mjeri obavljale sve obaveze u kućanstvu i oko djece. Prema širokoj anketi o zaposlenim ženama iz 1958. godine,²⁸ zabilježeno je da su žene u BiH poslove u domaćinstvu i brigu o djeci u najvećem procentu obavljale same, pa tako od ukupno anketiranih 50,4% radnica i 40,9% službenica brigu o djeci obavljaju same, dok u ostalim slučajevima imaju pomoć muža i ostalih članova domaćinstva. Iako to nije navedeno u anketi, može se zaključiti da ako je u pitanju zadružna porodica, onda u tom slučaju pomoć opet pružaju žene. Poslove u domaćinstvu žene u velikom procentu također obavljaju same; samo 31,9% anketiranih žena imaju pomoć drugih za neke od poslova. Korištenje javnih servisa i različitih usluga većini žena bilo je nepoznato i nisu ih koristile, a mnogima to nisu dozvoljavale materijalne mogućnosti, pa tako samo 1,1% anketiranih radnica i 7,9% anketiranih službenica koristi usluge servisa u to vrijeme.²⁹ Prilike bez sumnje nisu bile bolje ni u kasnijem periodu, jer sistem “podruštvljavanja funkcije domaćinstva” kroz organizaciju različite vrste servisa, društvene ishrane, jaslica i vrtića za djecu kao oblik pomoći zaposlenoj ženi nije nikad zaživio u punom kapacitetu, ali tehnološki napredak

Internacionalni multireligijski i interkulturni centar IMIC, Zajedno, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije – CIPS Univerziteta u Sarajevu, Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija TPO, 2007, 148, 149.

²⁷ ABiH, Fond: SSRN BiH, KDAŽ BiH, “Informacija o zapošljavanju žene u SR BiH”, decembar 1981. (nesređena građa).

²⁸ Ovu anketu napravio je Savezni zavod za statistiku uz saradnju s Republičkim zavodom za statistiku SR BiH 1958. godine na inicijativu Saveza sindikata Jugoslavije i Saveza ženskih društava, a s ciljem da osvijetle različite aspekte života zaposlenih žena. Provedena je kroz 62 mjesta gradskog karaktera, odnosno u svim republičkim centrima, kao i većim gradovima, sreskim centrima. Uzorak je obuhvatio 29.051 zaposlenu ženu u Jugoslaviji, odnosno 4,61% svih zaposlenih žena u zemlji. U SR BiH anketirano je 3.702 žene.

²⁹ *Anketa o zaposlenim ženama 1958. Statistički bilten 155*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, novembar 1958, 90, 92.

i povećanje broja aparata u domaćinstvu (mašina za veš, usisivač i slično) donekle su olakšali obavljanje svakodnevnih poslova u domaćinstvu.³⁰ Uz posao, brigu za domaćinstvo i djecu ženi jedva da je ostajalo nešto vremena za “slobodne” aktivnosti ili eventualno društveno-politički rad.³¹ Svim navedenim želim ukazati da uspostavljena jednakost žena *de iure* u praksi nije mogla u kratkom vremenu zaživjeti u *novom* društvu u kojem su odnosi između muškaraca i žena, posebno u privatnoj sferi života, bili duboko determinirani naslijeđenim patrijarhalnim i konzervativnim načinom života i razmišljanja.

Radikalne promjene koje su inicirane odozgo usljed ubrzane modernizacije zemlje u duhu socijalističke ideologije nisu doprinijele jednako dosljednoj emancipaciji društva koje je stara shvaćanja o položaju i ulozi žene jednostavno prilagodilo novim društvenim prilikama.

Liberalizacija propisa o reproduktivnim pravima žena 1950-ih i društveni izazovi njihove provedbe

Nakon donošenja *Uredbe o postupku za vršenje dopuštenog pobačaja* 1952. godine, o kojoj je bilo riječi ranije u ovom radu, a kojom su utvrđeni medicinski, moralno-etički i socijalno-medicinski razlozi za dozvoljavanje pobačaja, otvoren je proces postepene legalizacije abortusa u jugoslavenskom društvu, a ova praksa zaživjela je i u NR/SR BiH. Iako tokom 1950-ih godina nisu vođene posebne statistike o broju pobačaja, dostupni podaci, uglavnom sporadično sačuvani, ukazuju da je praksa prekida trudnoća bila veoma rasprostranjena. Naprimjer, zabilježeno je da je broj pobačaja samo na bolničkim odjeljenjima u Sarajevu tokom 1953, 1954. i 1955. godine dostigao broj izvršenih porođaja, a već 1958. godine bilježila su se dva pobačaja na jedan porođaj.³² Pri analizi ovih podataka također treba

³⁰ A. Ličina Ramić, “Nova ženska organizacija”, 189–191; Lea Horvat, “Od ‘doživotnog strogog zatvora’ do kućanskih poslova ‘bez velikog napora’”, u: *Kontinuiteti i inovacije*, Zagreb – Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile, 2021, 29–53.

³¹ Z. Spahić Šiljak, *Žene, religija i politika*, 148, 149.

³² “Socijalna indikacija i pobačaj”, *Nova žena*, br. 9, januar 1956, 8, 9, 20; Dr. Berić Marko, “U sretnom materinstvu leži budućnost djeteta”, *Nova žena*, br. 7-8, jul-august 1958, 26, 27.

imati u vidu da u to vrijeme veliki broj porođaja u BiH nije obavljan u zdravstvenim ustanovama i da je, primjera radi, 1957. godine samo 22,5% porođaja izvršeno u zdravstvenim ustanovama, te da je u BiH radilo ukupno 18 ginekologa specijalista, što znači da je na jednog ginekologa dolazilo 64.000 žena.³³ Ono što je bilo simptomatično jeste da je veliki broj pobačaja započet nasilno, a žene su dovođene u bolnicu onda kada im je život već bio ugrožen. U Tuzli je u periodu od 1958. do 1960. godine na Ginekološko-akušerskom odjeljenju zabilježeno 2.592 ilegalno provocirana pobačaja, od kojih je 305 žena primljeno s visokom temperaturom, a za 400 žena morala je biti uključena hitna transfuzija krvi. Vjerovatno je broj ovih pobačaja bio i veći jer mnogi su bez komplikacija završeni kod kuće, kod nadriabica i u privatnim ilegalnim ljekarskim ordinacijama. Među pacijenticama zabilježen je veliki broj žena koje su dolazile sa sela, a skoro pola njih već su ranije imale između jednog i šest pobačaja.³⁴

Sve navedeno bilo je posljedica tek djelimične liberalizacije abortusa, odnosno nepriznavanja socijalnih indikacija za dozvoljavanje prekida trudnoće. Pitanje koje ostaje otvoreno jeste koliko je nasilnih pobačaja izvršeno a da uopće nisu registrirani. Da je povećanje broja (i)legalnih abortusa počelo predstavljati društveni problem, govori i činjenica širokih (javnih) diskusija, posebno u Sarajevu, koje su dovele do toga da *Savjet za narodno zdravlje i socijalno staranje NR BiH* 1956. godine formira posebnu komisiju koja je imala zadatak da svestrano razmotri ovo pitanje, te je u okviru ove komisije pokrenuto i pitanje rasprave o socijalnim indikacijama za dozvoljeni pobačaj. Neki od osnovnih zaključaka odnosili su se na potrebu jasnijeg definiranja socijalnih indikacija za odobravanje pobačaja. Ocjena je bila da se u “duhu Uredbe” pobačaj dozvoli ženama koje su tek rastavljene,

³³ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, 79; “Šta pokazuju brojevi statističkih pregleda”, *Nova žena*, br. 11, novembar 1959, 2, 3, 21.

³⁴ N. Trifković, “Kriminalni abortusi na materijalu Ginekološkog odjeljenja Opšte bolnice Tuzla u 1958, 1959. i 1960. godini”. Usmeno saopštenje na sastanku Društva ljekara Tuzle i Ginekološko-akušerske sekcije Bosne i Hercegovine 1964. godine. Prema: Nisveta Alispahić, “Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini”, doktorska disertacija, Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Medicinski fakultet, 1989, 205.

a već opterećene velikim brojem djece, ženama s manjim приходима koje su bolesne, s nezaposlenim suprugom, ili s bolesnom djecom, ili bolesnim ili iznemoglim roditeljima. Dalje, pobačaj bi bio dozvoljen ženama čija je radna sposobnost umanjena usljed fizičkih nedostataka ili ženi koja je već opterećena velikim brojem djece, a briga za izdržavanje zbog narušenih bračnih odnosa bila je samo na njoj. U obzir su uzete i žene koje se nalaze u teškim prilikama, žene s velikim brojem djece koje su zaposlene, ili s nedovoljnim приходима, ili se nalaze u stambenim neprilikama, izrazito opasnim po zdravlje njihovo ili njihove djece, ili imaju muža alkoholičara, psihičkog bolesnika i slično. Iako su socijalne indikacije široko utvrđene, ostaje pitanje na koji su način i kako žene morale dokazivati ovo stanje ili probleme koje imaju, te u kojoj su mjeri određeni slučajevi i kako realizirati, što se iz dostupnih izvora ne može ustanoviti.³⁵

Ova komisija također je istakla da se kao socijalne indikacije za pobačaj neće uzimati u obzir slučajevi začeca van bračne zajednice jer je stav društva “da rađanje vanbračnog djeteta nije sramota” i da bi to dovelo u pitanje i borbu “za odgovorniji odnos muškaraca prema ženi u seksualnim odnosima”, kao i borbu da se neželjena trudnoća reguliše kontraceptivnim sredstvima.³⁶ U ovim slučajevima zanemarena je činjenica da kontraceptivna sredstva sredinom 1950-ih godina uglavnom nisu bila poznata ženama, te da su u najvećoj mjeri bila i teško dostupna. Ovo pitanje bilo je posebno složeno u SR BiH, u kojoj je zdravstvena mreža imala skroman domet. Pored toga, neudate djevojke i žene nalazile su se u nezavidnoj situaciji jer su uprkos odozgo proklamiranim stavovima i pozitivnim zakonskim normama one najčešće osuđivane i odbacivane od društva, ali i porodice zbog patrijarhalnih stavova i razmišljanja. Usljed takvog pritiska znalo je doći i do čedomorstva u slučaju da se neudatim ženama nije odobrio abortus ili ako

³⁵ “Socijalna indikacija i pobačaj”, *Nova žena*, br. 9, januar 1956, 8, 9, 20; “U sretnom materinstvu leži budućnost djeteta”, *Nova žena*, br. 7-8, jul-august 1958, 26, 27.

³⁶ “Socijalna indikacija i pobačaj”, *Nova žena*, br. 9, januar 1956, 8, 9, 20; “Kad će se početi sa primjenom zaštitnih sredstava protiv trudnoće”, *Nova žena*, br. 8-9, august-septembar 1956, 18.

ga nisu napravile ilegalno.³⁷ S druge strane, one djevojke koje su odlučile roditi, iako je njihov status bio pravno priznat, pored osude društva prema samohranim majkama teško su dokazivale očinstvo, a i nakon toga borbu za alimentaciju morale su voditi potpuno same.³⁸

Također, kao socijalne indikacije nisu se uzimale prilike žena koje su bile zaposlene, ili studentica, ili žena kojima je rođenje djeteta osujećivalo karijeru, te je istaknuto kako su: zaštita koja se pruža u društvu majci i djetetu u vidu dječijeg dodatka, porodiljskog odsustva od tri mjeseca, skraćenog radnog vremena dojlji, briga o djeci u vidu dječijih ustanova – obdaništa pogodnosti zbog kojih se ove prilike ne mogu razmatrati kao socijalne indikacije. U navedenim slučajevima nije se sagledavao širi društveni kontekst, opterećenost žene, ali i nemogućnost društva da odgovori na potrebe zaposlene žene, pa ni činjenica da se broj obdaništa značajno smanjio, naročito u odnosu na početak 1950-ih godina,³⁹ te da je izuzetno mali broj djece bio obuhvaćen ovim vidom brige. Vidljivo je, također, da praksa komisija za prekid trudnoće u svim dijelovima republike nije bila ujednačena. Naime, neke komisije u unutrašnjosti zemlje i dalje nisu uzimale u obzir socijalne indikacije. Stoga su mišljenje i mjere koje je Komisija

³⁷ “Praksa nam signalise izmjenu Zakona o zaštiti djece”, *Nova žena*, br. 9, septembar 1963, 10; “Dajemo riječ predsjedniku Radničkog savjeta”, *Nova žena*, br. 3, mart 1963, 10, 11.

³⁸ Milan Bosanac, *Vanbračna porodica*, Zagreb: Prosveta, 1976, 78–83, 171–186.

³⁹ Prema podacima iz 1956. godine, u SR BiH bilo je ukupno 11 obdaništa kapaciteta za 627 djece, dok je dječijih jaslica bilo 4, i to u Sarajevu, Banjoj Luci, Travniku i Zenici. Stanje s kapacitetima obdaništa bilo je puno bolje koncem 1940-ih i početkom 1950-ih godina, kada su 1951. godine u SR BiH radila 33 obdaništa. Prelaskom na samofinansiranje ovih ustanova većina njih prestala je s radom, a pored toga u novembru 1951. godine donesena je odluka o dječijem doplatku u iznosu od 1.300 dinara u novcu i 1.700 u industrijskim bonovima. Istovremeno, uveden je i novi način plaćanja u ovim ustanovama po kojem su roditelji trebali plaćati 1.000 dinara mjesečno, a sve troškove preko 2.000 dinara država. Ova mjera bila je jako destimulirajuća za rad obdaništa, zbog čega su mnogi roditelji ispisali djecu iz ovih ustanova, te je veliki broj njih nakon toga prestao s radom. ABiH, Fond: SSRN BiH, Savez ženskih društava BiH (dalje: SŽDBiH), Stenogram sa osnivačke Skupštine Saveza ženskih društava Bosne i Hercegovine (12. i 13. mart 1953), 24, 25. (nesređena građa); V. Gudac Dodić, “Položaj žene u Srbiji (1945–2000)”, 97, 98. O kontekstu ovih prilika i angažmanu SŽD BiH na ovim pitanjima više u: A. Ličina Ramić, “Nova ženska organizacija”, 191.

Savjeta za zdravstvenu i socijalnu politiku BiH donijela bile upućene svima njima. Stanje na terenu ukazivalo je da su komisije za odobravanje prekida trudnoće i dalje dosta kruto odlučivale, jer su uglavnom razmatrale samo medicinske, dok za socijalne indikacije nije bilo previše sluha. To je utjecalo na porast broja kriminalnih abortusa. Uz navedeno, proces izlaska žene pred komisiju bio je složen, te se zbog toga mali broj žena obraćao ovim komisijama.⁴⁰ Dešavalo se često da žene zbog komplikovanih procedura na prekid trudnoće dolaze dosta kasno, u podmakloj trudnoći.⁴¹

Istovremeno, postepeno se pokreće kampanja na saveznom nivou s ciljem promoviranja kontraceptivnih sredstava.⁴² Već u drugoj polovici 1956. godine na ovom pitanju radili su u Dispanzeru za majku i dijete u Sarajevu, a na osnovu iskustava u radu u vezi s ovim pitanjem koja su stečena u Ljubljani. Plan je bio da se prvo organizuju predavanja o kontraceptivnim sredstvima, kao i da se osigura kadar, što bi u konačnici utjecalo i na povećanje broja korisnica ovih usluga. Ono što je bilo problematično jeste kompliciranost aplikacije kontraceptivnih sredstava, zbog čega je svaka žena morala biti educirana pojedinačno. Već tada je inicirana saradnja s Tvornicom hemijskih preparata *Bosnalijek* da se pokrene proizvodnja kontraceptivnih sredstava u SR BiH.⁴³

Koncem 1950-ih, usljed rastućeg broja abortusa, posebno ilegalnih, rasprave o pitanju prekida trudnoće postaju učestalije. Ovo se može povezati s aktivnostima za donošenje nove *Uredbe* za prekid pobačaja početkom 1960. godine. SŽD BiH sredinom 1958. godine organizirao je razgovor s grupom ljekara na kojem je prisustvovao i jedan dio žena – društvenih radnika. Ova rasprava koincidirala je sa Savjetovanjem koje je u maju iste godine održano u Beogradu, a koje je organizirao SŽD Jugoslavije uz

⁴⁰ "Razgovori na temu neželjena trudnoća", *Nova žena*, br. 6, juni 1958, 12, 13.

⁴¹ ABiH, Fond: SSRN BiH, SŽD, Izvještaj Saveza ženskih društava sreza Sarajevo, 10. oktobar 1959. (nesređena građa).

⁴² I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 215 et passim.

⁴³ "Kad će se početi sa primjenom zaštitnih sredstava protiv trudnoće", *Nova žena*, br. 8-9, august-septembar 1956, 18.

Zavod za narodno zdravlje i Sekretarijat za narodno zdravlje Saveznog izvršnog vijeća, na kojem se raspravljalo o izmjenama *Uredbe*, ali i o važnosti promoviranja i širenja upotrebe kontraceptivnih sredstava. U zaključcima Savjetovanja obavezale su se sve republike da formiraju prvostepene komisije u svim sreskim centrima, što do tada nije bio slučaj, kako bi se ženama olakšao put do legalnog prekida trudnoće.⁴⁴ Na savjetovanju u Sarajevu razgovaralo se o problemima neželjene trudnoće, njenim posljedicama, ali i zakonskim propisima. Bilo je jasno da su medicinski stručnjaci u većini bili protiv dalje legalizacije abortusa, ali i pravnici koji su smatrali da se postojeći propisi ne razmatraju dovoljno široko. Kao jedan od razloga navodi se da su u komisijama radili samo medicinski radnici, te stoga oni nisu mogli do kraja razumjeti važnost socijalnih indikacija. Zajednički zaključak bio je da se postojeće odredbe trebaju preciznije definirati, ali i da se treba više ulagati u širenje znanja o kontracepciji te raditi na njenoj dostupnosti. Ipak, prema riječima prof. dr. Milenka Berića, koji je bio predsjednik drugostepene komisije u SR BiH, problemi u radu komisija i dalje su postojali, posebno jer su neke komisije dosta rigidno tumačile odredbe, dok su druge skoro potpuno legalizirale abortuse.⁴⁵

Nakon *Savjetovanja* utvrđeno je da se na nivou svih republika i srezova osnuju komisije za kontracepciju, kao i savjetovališta, pri kojima bi se organizirala predavanja i provela edukacija žena o štetnosti pobačaja, ali i o važnosti kontracepcije kao metode kontroliranja trudnoće. Važnu ulogu u cjelokupnom procesu imao je SŽD, koji je kroz razgranatu mrežu svoje organizacije pratio ovo pitanje na nivou srezova i općina. Glavno uporište za ovaj rad bila su savjetovališta za žene. Njihov broj je iz godine u godinu rastao, a 1961. godine zabilježeno je na prostoru BiH 68 takvih ustanova. Kroz ova savjetovališta najčešće su djelovale i komisije za kontracepciju.

⁴⁴ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 132–135.

⁴⁵ “Razgovori na temu neželjena trudnoća”, *Nova žena*, br. 6, juni 1958, 12, 13; “Razgovori na temu neželjena trudnoća”, *Nova žena*, br. 7-8, jul-august 1958, 10, 11. “Zašto komisije nemaju uvijek jedinstven stav”, *Nova žena*, br. 1, januar 1959, 14, 15.

Stručnog kadra bilo je vrlo malo, pa je to usporavalo i rad ovih ustanova.⁴⁶ Promoviranje kontracepcije mogli su raditi samo specijalisti, ginekolozi, jer je način apliciranja bio kompliciran. U to vrijeme zdravstvena mreža u BiH bila je skromna, a broj specijalista ginekologa vrlo mali. Konkretno, 1961. godine na prostoru republike bilo je ukupno 50 ginekologa, a na jednog ginekologa dolazilo je 21.390 žena. Pri tome oni nisu bili ravnomjerno raspoređeni, već je najveći broj njih uglavnom radio pri većim medicinskim centrima, odnosno većim gradovima.⁴⁷ Činjenica da je vlast podupirala organiziranje savjetovališta svjedoči o izvjesnoj populacijskoj politici kroz koju se iskazuje briga o stanovništvu.

Prema sačuvanim izvještajima, možemo vidjeti da su iskustva na terenu bila različita, varirala su od općine do općine, a zavisila su od razvijenosti neke sredine, angažiranosti medicinskog kadra, kojeg u nekim općinama uopće nije bilo na raspolaganju, a najčešće od zalaganja pojedinaca. Primjera radi, 1959. godine formirana je Komisija za kontracepciju u Doboju, na nivou sreza i općine, ali ona nije nikad funkcionirala zbog nedostatka sredstava i stručnog kadra. Zanimljiv je i slučaj iz Livna gdje je društvo "Napredna žena" organiziralo tri predavanja o kontracepciji uz angažman dr. Keitnera. Predavanja su bila dobro prihvaćena i posjetilo ih je preko 150 žena, ali nakon smrti doktora aktivnosti su zamrle. Slično je bilo i u Sanskom Mostu, gdje je radilo i Savjetovalište za žene kojim je rukovodila dr. Dušica Damjanović, u okviru kojeg su organizirana i predavanja o kontracepciji. Nakon odlaska ove doktorice Savjetovalište je prestalo s radom. Bilo je i slučajeva kada su predavanja organizirana na poziv žena iz nekog kraja. Tako je održano predavanje o kontracepciji na poziv žena iz Prače, Ilijaša i Sokoca. U Vitezu su tokom 1960. godine dva puta nedjeljno organizirana predavanja o kontracepciji, koja su bila slabo posjećena zbog udaljenosti nekih sela, ali i zbog slabe cestovne infrastrukture u to

⁴⁶ Ante Jamnicki, Evgenije Šerstnev, "Problem zaštite majke i djeteta u SR BiH", u: *Bilten republičkog zavoda za zdravstvenu zaštitu*, Sarajevo: Republički zavod za zdravstvenu zaštitu, 1963, br. 3, god X, 81.

⁴⁷ *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, 77.

vrijeme. Ženska društva koja su radila na organizaciji ovih savjetovanja zbog toga su planirala angažirati jedno stručno lice koje je trebalo obilaziti okolna sela i objašnjavati teoretski, ali i praktično, kako se upotrebljavaju kontraceptivna sredstva. Iz organizacije u Vitezu žalili su se kako je teško pronaći stručno lice, te su molili SŽD u Sarajevu da im u tome pomogne. Za jedan broj žena pored svih ovih aktivnosti kontraceptivna sredstva nisu bila dostupna zbog njihove cijene. Tako su se iz Bihaća žalili kako mnoge žene zbog toga odustaju od primjene kontracepcije jer su najprije morale u više navrata da dođu u savjetovanište za kontracepciju kako bi se educirale, a zatim da plate to sredstvo.⁴⁸

Pitanje kontracepcije, njene promocije i upotrebe među ženama bilo je stalno aktuelno. Stoga se uporedo s razgovorima o problemima abortusa na stranicama *Nove žene*, časopisa SŽD BiH, kasnije KDAŽ BiH, aktualizira i ovo pitanje, prije svega kroz promociju kontraceptivnih sredstava, ali i kroz konkretne savjete. U rubrici *Pitanja i odgovori* žene se često obraćaju s upitima i o kontracepciji, načinu njene primjene i nabavke. Početkom 1960-ih propaganda i razgovor o kontraceptivnim sredstvima sve su učestaliji. Posebno je odjeknula vijest da je firma *Bosnalijek* proizvela domaće kontraceptivno sredstvo pod nazivom *Nonagel*. U povodu toga na stranicama *Nove žene* izašao je i intervju s doktorom o savremenim kontracepcijskim sredstvima, kao i s pitanjima o korištenju ovog kontracepcijskog sredstva.⁴⁹ Kako su se kontracepcijska sredstva usavršavala, tako su i čitateljke *Nove žene* uporedo obavještavane, pa su 1962. godine pisali o oralnim kontracepcijskim sredstvima koja se razvijaju u SAD-u.⁵⁰

⁴⁸ ABiH, Fond: SSRN BiH, SŽDBiH, "Izveštaji 1959" (nesređena građa).

⁴⁹ "Četvrti stubac", *Nova žena*, br. 5, maj 1959, 23; "Propagandi kontracepcije moramo posvetiti više pažnje", *Nova žena*, br. 2, februar 1960, 22; "Propagandi kontracepcije moramo posvetiti više pažnje – kontracepcijska sredstva koja upotrebljavaju žene", *Nova žena*, br. 3, mart 1960, 22; "Dijafragma najsigurnije kontraceptivno sredstvo", *Nova žena*, br. 4, april 1960, 26; "Nova sredstva kontracepcije", *Nova žena*, br. 9, septembar 1960, 11; "*Nonagel* novo dostignuće za zdravstvenu zaštitu žene", *Nova žena*, br. 5, maj 1961, 19, 20; "Razgovor sa ljekarom", *Nova žena*, br. 5, maj 1961, 20.

⁵⁰ "Sprečavanje trudnoće", *Nova žena*, br. 4, april 1962, 10, 11.

Osim o kontracepciji vrlo stidljivo se govorilo i o potrebi uvođenja seksualnog obrazovanja, posebno jer se bilježio rast broja maloljetnih trudnica. Ovaj koncept rada s mladim ljudima aktivno se počeo promovirati od sredine 1950-ih godina, najprije u Sloveniji. U većini republika ova tema ostala je na nivou teoretskih rasprava, uz nekoliko pokušaja realizacije ove ideje, ali najčešće kroz neformalne oblike rada.⁵¹ Izuzetak nije bila ni SR BiH, gdje za organizaciju ovakvih obrazovnih programa nije bilo sluha. Zabilježena su neka nastojanja da se ove aktivnosti organizuju kada je još 1956. godine Društvo “Staka Skenderova” u Sarajevu otvorilo Savjetovalište za bračna pitanja, seksualno vaspitanje i pravna pitanja, u okviru kojeg je u saradnji sa SŽD-om planiralo organizirati predavanja o seksualnom odgoju u srednjim školama. Javili su se otpori uz komentare: “Zašto dirati u ta pitanja? Pa, ni nama nije o tome mnogo govoreno, pa smo ljudi sasvim na svom mjestu”. Ipak, organizirana je serija predavanja za učenike IV gimnazije “Polni nagon”, “Seksualne nastranosti” i “Polne bolesti”. Sve je na koncu ostalo samo na neformalnim oblicima djelovanja.⁵²

Nakon dvije godine intenzivnog rada na promoviranju kontraceptivnih sredstava i isticanja važnosti educiranja mladih generacija aktivnosti o ovoj temi su zatajile. Prije svega, donošenjem nove *Uredbe* 1960. godine, kojom su abortusi dodatno legalizirani, prihvaćanjem i socijalnih indikacija kao osnove za legalan prekid trudnoće, značajan broj žena više nije razmišljao o kontracepciji, koja je bila skupa, ali i komplicirana za primjenu u većini slučajeva. Uz navedeno, nedostatak finansijskih sredstava i stručnog kadra postao je stalan izgovor za nerješavanje ovog pitanja. Društvo nije bilo spremno sistemski organizirati rad na ovom polju i uhvatiti u koštac s ovim problemima.⁵³

⁵¹ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 241. et passim.

⁵² “Vaspitanje socijalističkog građanina ima svoje određene oblike”, *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1959, 10, 11.

⁵³ “Planiranje porodice. Zašto je zanemarena ova važna oblast”, *Nova žena*, br. 5, maj 1963, 12, 13.

Planiranje porodice na zamagljenim društvenim marginama 1960-ih godina

Porast broja prekida trudnoća u svim republikama, a posebno porast ilegalnih abortusa s velikim nizom posljedica, pa i smrtnih ishoda, bili su povod da vlasti početkom 1960. godine donesu novu *Uredbu o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja* (*Službeni list FNRJ 9/60*), kojom su dodatno liberalizirani uslovi dozvoljenog pobačaja. Nakon *Uredbe* doneseno je i posebno *Uputstvo za izvršenje Uredbe o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja* (*Službeni list SFRJ 52/1960*).⁵⁴ Donošenju nove *Uredbe* protivio se jedan broj medicinskih stručnjaka, jer je najveći pritisak u ovim poslovima bio upravo na njima; ipak, vlasti su smatrale da će ovo u prvom redu utjecati na smanjenje broja nelegalnih prekida trudnoće. Donošenje novih propisa i proširivanje uslova pod kojima se abortus dozvoljava uzrokovalo je značajan porast broja prekida trudnoće u svim medicinskim centrima širom Jugoslavije.

Na sarajevskoj Klinici početkom 1960-ih došlo je do rapidnog povećanja broja artificijelnih abortusa. Dnevno se izvodilo oko 25 takvih abortusa, bez onih kriminalnih, a Klinika nije imala kapacitete za tako veliki broj prekida trudnoće i hospitalizaciju pacijentica. Stoga su pacijentice nakon dvosatnog odmora otpuštane iz bolnice kući, što je u konačnici imalo za posljedicu povećanje komplikacija zdravstvenih ginekoloških oboljenja kod žena. Dešavalo se da žene i po nekoliko puta vrše abortus u toku godine, a prvostepene komisije vrlo jednostavno su odlučivale u korist žena, kako ističe prof. dr. Jelka Knežević.⁵⁵

Doktor Aleksandar Miljković s Ginekološko-akušerske klinike u Sara-

⁵⁴ Navedenim *Uputstvom* propisano je šta se smatra socijalnim indikacijama i o čemu treba voditi računa: "(...) da li ona već ima veći broj žive djece, da li je neudata, razvedena ili udovica, a nije u izgledu sklapanja braka; da li je brak u razvodu ili su teže poremećeni bračni odnosi; da li u porodici postoji za dete koje bi imala da rodi očigledna zdravstvena ugroženost koja se ne može blagovremeno otkloniti; da li postoje asocijalne pojave u porodici ili asocijalno ponašanje bremenite žene (na primjer: alkoholizam, kriminal, prostitucija, prosjačenje, skitnja i sl.); nereseno stambeno pitanje i dr."

⁵⁵ "Planiranje porodice. Zašto je zanemarena ova važna oblast", *Nova žena*, br. 5, maj 1963, 12, 13.

jevu istakao je na Saveznom savjetovanju o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, koje je održano 1963. godine, da je od 14.000 žena koje su godišnje primane na Kliniku njih 11.000 dolazilo zbog abortusa. Prema njegovim riječima, bosanskohercegovački primjer u primjeni nove *Uredbe* praktično je značio potpunu legalizaciju abortusa, jer su oni nastojali veliki broj nelegalnih, odnosno nasilnih abortusa usmjeriti prema medicinskim centrima, a u tome se uspjelo tek u 45% slučajeva, dok je još uvijek 55% takvih abortusa ostajalo u nestručnim rukama i van vidokruga zvaničnih ustanova.⁵⁶

Zbog porasta broja prekida trudnoća u Bosni i Hercegovini nakon donošenja nove *Uredbe* 1960. godine, kojom su i socijalne indikacije postale osnova za dozvoljeni pobačaj, pokrenute su brojne rasprave o tome zašto komisije za prekid trudnoće vrlo široko i liberalno tumače ove odredbe, kako je i dr. Aleksandar Milojković istakao. Zbog toga je Zavod za socijalnu zaštitu BiH sastavio poseban materijal kojim je napravljena analiza rada komisija za prekid trudnoće. Prema tom izvještaju, na prostoru Bosne i Hercegovine 1962. godine radile su 24 komisije za prekid trudnoće i bile su neproporcionalno raspoređene na području srezova i općina. Naprimjer, u Srezu Sarajevo djelovalo je 8 takvih komisija, u Srezu Tuzla 7, Banjoj Luci 4, Bihaću 3, Mostaru 2 i Doboju 1. Ovakav raspored komisija bio je uslovljen razvijenošću nekog regiona, ali i rasporedom zdravstvenih ustanova, odnosno kliničkih centara i domova zdravlja, a s tim u vezi i stručnog osoblja, kojeg u to vrijeme nije bilo dovoljno. Prema ovom izvještaju, jasno je da pojedine komisije nisu bile nadležne samo za svoja područja; bilo je komisija koje su radile za prostor od 15 općina. Obim poslova primoravao je neke komisije da rade preko norme i često prave ustupke, pa su neke od njih u toku jednog popodneva rješavale od 20 do 30 zahtjeva žena. Analiza je u konačnici napravljena na osnovu rada osam komisija i evidentirano je da se od socijalnih indikacija, koje se u najvećem broju javljaju kao povod za prekid trudnoće, navode: teško

⁵⁶ Izlaganje dr. Aleksandra Milojkovića u: *Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, novembar 1963, 178–180.

ekonomsko stanje, nezaposlenost, nesposobnost za rad, niska primanja, veći broj djece, neriješeno stambeno pitanje, maloljetnost, ali i duševno opterećenje. Komisije u svojim poslovima odobravanja prekida trudnoće nisu imale jasnu metodologiju rada, pa je to za posljedicu imalo visok stepen dozvoljenih pobačaja na osnovu socijalnih indikacija.⁵⁷ Iz navedenih indikacija za dozvoljeni pobačaj jasno se vidi da je abortusna “groznica” bila ventil za socijalno rasterećenje društva.

Pitanje porasta broja pobačaja, kao i pitanje još uvijek neriješenog problema distribucije i široke primjene kontracepcije, ali i niza drugih izazova koji su se množili nakon donošenja *Uredbe* 1960. godine ubrzo je pokrenulo rasprave o potrebi zaoštavanja propisa, naročito od strane medicinskih radnika preko kojih se prelamalo ovo pitanje.⁵⁸ Konačno, u novembru 1963. godine na širokom Saveznom savjetovanju o problemima trudnoće i kontracepcije otvorila se i ova diskusija. Skup je inicirala KDAŽ Jugoslavije, a u radu je učestvovalo 250 predstavnika saveznih i republičkih zdravstvenih, socijalnih i prosvjetnih ustanova, kao i predstavnika društveno-političkih organizacija.⁵⁹ Predstavnicima medicinske struke bili su najglasniji u zagovaranju zaoštavanja propisa. Posebno se istakao uvodni referat predsjednice KDAŽ Jugoslavije Latinke Perović, koja je konstatirala da su u praksi odredbe *Uredbe* “deformisane”, ali da se istovremeno ne sagledavaju šire društvene i ekonomske prilike koje utječu na to. Mislilo se prije svega na promjenu položaja žene u društvu koji je nastupio usljed procesa industrijalizacije i urbanizacije, zapošljavanja žena, porasta stepena obrazovanosti i slično. Svi ti procesi utjecali su ne samo na promjenu položaja žene već su promjene transformirale cijelo društvo, ali i porodicu, kako je u drugom uvodnom izlaganju na Savjetovanju istakla dr. Ruža Šegedin. KDAŽ Jugoslavije, koja je bila inicijator ovog *Savjetovanja*, smatrala je da

⁵⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (dalje: SSRNJ), kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa sastanka Konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine, 5. maj 1964.

⁵⁸ I. Dobrivojević, Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 156–159.

⁵⁹ Više u: *Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, 1963.

se trebaju poduzeti aktivnosti na širenju upotrebe kontracepcijskih sredstava, ali i na proizvodnji novih; također treba raditi na promoviranju važnosti seksualnog odgoja, naročito omladine, podsticati preventivni rad i osigurati potrebna finansijska sredstva, te na koncu raditi na formiranju koordinacionih odbora pri KDAŽ na svim nivoima koji će se baviti isključivo pitanjima kontracepcije i pobačaja, a u čiji će sastav ući predstavnici društvenih organa i stručnih službi.⁶⁰

Zaključci koji su utvrđeni na Savjetovanju prenijeli su se na rad republičkih organizacija KDAŽ. U maju 1964. godine na sastanku Konferencije za društvenu aktivnost žena BiH pokrenuta je inicijativa i osnovan je *Koordinacioni odbor za pitanje seksualnog odgoja, kontracepcije i pobačaja*, koji je djelovao pri ovoj organizaciji. Širi sastav Odbora činili su predstavnici socijalnih, zdravstvenih ustanova, medicinski radnici, prosvjetni radnici, predstavnici Sindikata, predstavnici CK Saveza omladine, Glavnog odbora Crvenog krsta, Narodnog univerziteta i Preduzeća *Bosnalijek*.⁶¹ Orijentacioni plan rada Odbora bio je usmjeren na pitanja kontracepcije, proizvodnje i distribucije, pitanja prekida trudnoće i odgojnog rada.⁶² Na ovom sastanku također se vrlo široko raspravljalo o pitanju uvođenja seksualnog odgoja u škole. Mišljenja i stavovi učesnika rasprave bili su podijeljeni, od toga da li se treba uvesti poseban predmet s jednim časom nedjeljno na kojem bi se učenicima govorilo o ovoj temi. Bilo je i onih koji su smatrali da sam naziv predmeta nije dobar za djecu jer "golica njihovu maštu", kao i onih koji su vjerovali da je preuranjeno ovakav predmet uvoditi u školu i da takav oblik obrazovanja treba provoditi kroz djelatnost radničkih i narodnih univerziteta, drugim riječima, kroz neformalno obrazovanje. Razgovaralo se i o pitanjima kontracepcije, promocije, distribucije, snabdijevanja i primjene

⁶⁰ *Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije*, 7–19, 19–39, 91, 92.

⁶¹ Ovaj odbor imao je ukupno 23 člana, dok su uži odbor činili sljedeći članovi: Viktorija Glavaš (Sekretarijat za socijalnu politiku), Julijana Despi (Zavod za socijalni rad), Razija Ajanović (Zavod za zdravstvenu zaštitu), Fadila Buđuković (Sekretarijat za zdravlje BiH), Fatima Aganović (profesorica ispred KDAŽ BiH). AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Koordinacioni odbor za kontracepciju i pobačaj iz BiH.

⁶² AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Orijentacioni plan rada za 1964. godinu.

različitih vrsta kontraceptivnih sredstava. Jedan od zaključaka bio je da su kontraceptivna sredstva u rukama žena najsigurnija, a prema riječima Viktorije Glavaš, predsjednice Koordinacionog odbora, koja je djelovala ispred Sekretarijata za socijalnu politiku, u razgovorima sa ženama utvrđeno je da su najveći problem muškarci “oni koji piju i uopšte asocijalni tipovi i primitivci i upravo žene takvih muževa traže sredstva za kontracepciju, koja će biti u njihovim rukama”. Prema jednoj anketi koja je napravljena u to vrijeme među 1.000 žena u BiH njih 276, uglavnom iz razvijenih urbanih sredina, izjavile su da im muž zabranjuje upotrebu kontracepcije.⁶³ Bili su vrlo rijetki slučajevi u kojima je muškarac bio uključen u procesu abortusa ili je bio podrška ženi u toj mučnoj prilici.⁶⁴ Osim što su žene bile primorane da budu te koje moraju voditi računa o kontracepciji, iz ovog primjera vidimo da one često tu odluku uopće nisu mogle ni donositi, zbog čega je za mnoge žene prekid trudnoće postao i glavno kontraceptivno sredstvo, odnosno način reguliranja broja djece i planiranja porodice.

Koordinacioni odbor za pitanje seksualnog odgoja, kontracepcije i pobačaja organizirao je svoj rad kroz nekoliko komisija i grupa. Sastavljena je posebna grupa koju su činili stručnjaci iz Zavoda za zaštitu zdravlja BiH i Sekretarijata za zdravlje s ciljem prikupljanja podataka o upotrebi kontracepcijskih sredstava, njihovoj proizvodnji i distribuciji na prostoru SR BiH. Ova grupa pripremila je široku anketu koja je trebala biti upućena prema svim općinama u Republici. Formirana je također posebna komisija za pitanje seksualnog odgoja koju su činili predstavnici CK Saveza omladine BiH, Sekretarijata za prosvjetu i Savjeta za brigu i vaspitanje o djeci, a imala je za cilj da ispita mogućnosti uvođenja nastave seksualnog odgoja u nastavne planove i programe. S druge strane, grupa koju su činili predstavnici škola, Narodnog i radničkog univerziteta i Radiostanica trebala

⁶³ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa sastanka Konferencije za društvenu aktivnost žena (5. 5. 1964); AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena BiH o problemima kontracepcije i abortusa, 13. maj 1965.

⁶⁴ “Duboki su korijeni zaostalosti, prošlosti...”, *Nova žena*, br. 5, maj 1964, 15, 18.

je pripremiti materijale za održavanje predavanja pod nazivom “Škola za život”, ali i druge propagandne materijale o ovoj temi.⁶⁵ Nakon manje od godine dana rada Koordinacionog odbora ispostavilo se da većina postavljenih zadataka nije realizirana. Prikupljanje podataka o upotrebi kontracepcijskih sredstava išlo je veoma sporo, većina zdravstvenih organizacija nije dostavila podatke, čak ni nakon što je republička konferencija urgirala pet puta da se te obaveze završe na nivou općina. Ideja da se organizira posebno savjetovanje u Sarajevu, s članovima prvostepenih i drugostepenih komisija za prekid trudnoće, na kojem bi se raspravljalo o njihovom radu također je završila neuspješno. S organima prosvjete u vezi s realiziranjem programa nastave seksualnog odgoja uopće nije bio uspostavljen kontakt, zbog čega je inicirano osnivanje nove radne grupe koja bi radila na ovom pitanju. Zaključeno je da je napravljen veliki propust što članovi Koordinacionog odbora nisu obilazili teren.⁶⁶

Uz formiranje Koordinacionog odbora i sve aktivnosti koje su planirane da se realiziraju kroz njegov rad trebalo je u svjetlu stavova utvrđenih na Saveznom savjetovanju 1963. godine razmotriti i bosanskohercegovačko iskustvo u pitanjima prekida trudnoće i kontracepcije. Tim povodom u maju 1965. godine organizirano je *Savjetovanje Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena BiH o problemima kontracepcije i abortusa*. Cilj Savjetovanja bio je da se rezimiraju sva stečena iskustva u radu na ovim pitanjima od donošenja *Uredbe* 1960. godine, ali i da se pažnja usmjeri na dalje aktivnosti na ovom planu. Na Savjetovanju su učestvovali neki od najistaknutijih predstavnika medicinske struke, predstavnici različitih društveno-političkih organizacija, kao i predstavnici lokalnih zajednica. Vodile su se vrlo žive diskusije o problemima rada komisija za prekid trudnoće, primjeni i distribuciji kontraceptivnih sredstava, organizaciji odgojne djelatnosti, te su razmatrani različiti društveni i ekonomski razlozi porasta broja abortusa.

⁶⁵ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Informacija sa sastanka Koordinacionog odbora za kontracepciju, seksualno vaspitanje i pobačaj (23. juni 1964).

⁶⁶ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora za kontracepciju, seksualno vaspitanje i pobačaj (15. februar 1965).

Kroz dva uvodna referata pod naslovima “Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH” dr. Ante Jamnickog i dr. Evgenija Šerstneva i “Služba kontracepcije i tukompletni abortusi” dr. Marine Maglajić i dr. Aleksandra Milojkovića predstavljeni su prikupljeni i dostupni podaci o abortusima u BiH, o njihovim uzrocima i posljedicama. Ovi referati dali su ton cjelokupnoj raspravi na Savjetovanju, na kojem su predstavljena i različita iskustva iz pojedinih općina. Ono što je bilo evidentno o cijeloj razmatranoj situaciji iz podataka koji su izloženi na Savjetovanju, ali i iz drugih dostupnih izvora jeste da se broj abortusa rapidno povećavao, naročito od 1960. godine nakon donošenja nove *Uredbe*. U BiH 1963. godine zabilježeno je 37.642 abortusa, dozvoljenih od strane komisija i nelegalnih, odnosno nasilno započelih, a uz ove brojeve pretpostavka je da je bilo oko 4.000 prekida trudnoće koji uopće nisu registrirani, te da je ukupan broj abortusa u BiH u toj godini prelazio 40.000. Također se navodi da je 1962. godine izvršeno oko 23.000 abortusa, što znači da se njihov broj udvostručio za godinu dana. Prema drugim izvorima, 1960. godine zabilježeno je 11.562 abortusa, a 1961. godine 19.690. Ovi se podaci najvjerovatnije odnose samo na dozvoljene, odnosno planirane abortuse, te je njihov broj i u ovim godinama sigurno bio znatno viši.⁶⁷ Primjera radi, u studiji dr. Vladimira A. Milojkovića pod naslovom “Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH” iz 1967. godine navodi se kako je 1966. godine službena statistika evidentirala tek oko 15.475 abortusa, a da ih je najvjerovatnije bilo preko 40.000, te da je najveći broj abortusa izvršen nelegalno, odnosno nasilno je započet, dok je jedan dio završen u medicinskim centrima. Ovakvi abortusi prije svega su ugrožavali zdravlje žene i predstavljali su veliki rizik jer je stopa smrtnosti i komplikacija po ženo zdravlje bila znatno viša u odnosu na one koji su planirani i izvođeni pod nadzorom medicinskog osoblja u bolnicama.⁶⁸ Iako brojke variraju u

⁶⁷ *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, maj 1965. Tabela br. 16.

⁶⁸ Vladimir A. Milojković, *Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 1967, 58.

ovisnosti o izvorima,⁶⁹ iz navedenih informacija jasno je da je broj abortusa u prvoj polovini 1960-ih bio u stalnom porastu.

Pitanje koje se nameće jeste koji su to uzroci ovih pojava. Mišljenja stručnjaka na Savjetovanju bila su jednoglasna da je dio navedenog broja abortusa predstavljao i onaj procenat abortusa koji se do tada vršio ilegalno, posredstvom nestručnih lica, a podaci su neumoljivo pokazivali da je broj takvih abortusa i dalje bio visok. Zahvaljujući prihvatanju širokog spektra socijalnih indikacija za dozvoljavanje prekida trudnoća novom *Uredbom*, veliki broj žena obraćao se komisijama za prekid trudnoće, i kako je to već navedeno, u BiH je najveći broj tih zahtjeva i odobran. Šira analiza ovog pitanja pokazuje da su motivi žena koje su se odlučivale na prekid trudnoće puno složeniji te da su bili uvjetovani društvenim, ekonomskim, kulturnim, ali i individualnim faktorima. Broj abortusa ovisio je o dobi, porijeklu, socijalnom statusu, zdravstvenom stanju, tradicionalnim i vjerskim uvjerenjima društvene mikrosredine čiji su bile dio. Ankete i analize koje su napravljene pokazuju da je intenzitet i broj abortusa kod žena prema dobnim skupinama u odnosu na broj trudnoća bio najveći u dobi od 14 do 18 godina, izrazito nizak u dobi od 18 do 24 godine, dok je poslije toga broj abortusa po starosnoj dobi postepeno i stalno rastao. Visok procenat abortusa u odnosu na broj trudnoća na početku fertile dobi od 14 do 18

⁶⁹ Uvidom u različite vrste izvora koji govore o broju abortusa može se vidjeti da brojke izrazito variraju. To je posljedica neujednačene metodologije prikupljanja podataka, ali i činjenice da su podaci prikupljeni selektivno iz različitih zdravstvenih ustanova u zemlji, te pri tome treba imati u vidu da zdravstvena mreža nije bila proporcionalno razvijena, posebno kada je bila u pitanju zdravstvena zaštita žena. Primjera radi, u posebnoj publikaciji Zavoda za zdravstvenu zaštitu BiH pod naslovom *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu* i publikaciji *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH u 1966. godini* navode se sljedeći podaci o broju abortusa po godinama za SR BiH: 1960. – 11.562 abortusa, 1961. – 19.690, 1962. – 22.205, 1963. – 23.837, 1964. – 25.293. Ovi podaci pokazuju da broj abortusa tokom 1960-ih kontinuirano raste. Iako nije jasno naznačeno kojom su metodologijom prikupljeni i da li se podaci odnose samo na legalne, odnosno dozvoljene abortuse, najvjerojatnije nisu uvršteni ostali abortusi, tj. abortusi koji su nasilno započeti a završeni u medicinskim centrima. Upravo iz tih razloga možda je nastala velika razlika u broju abortusa koji se navode, naprimjer, za 1963. godinu na Savjetovanju. Više: *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu*, 34, Tabela 15; *Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH u 1966. godini*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 10, Tabela 10.

godina bio je posljedica maloljetničkih trudnoća kojima se u najvećoj mjeri odobravao abortus. U dobi od 18. do 24. godine nizak procent abortusa u odnosu na broj trudnoća bio je iz razloga što je u ovom periodu najčešće dolazilo do sklapanja brakova, pa su trudnoće bile svjesne i planirane. S porastom starosne dobi raste i broj abortusa na broj trudnoća, što je posljedica u najvećoj mjeri dostignutog broja željene djece, te se prekidom trudnoće ograničavao broj članova porodice.⁷⁰

Dalje, istraživanja su pokazala da je broj prekida trudnoće bio određen i drugim faktorima. Analize učestalosti abortusa po srezovima u SR BiH pokazale su da broj abortusa proporcionalno raste sa stepenom industrijaliziranosti i urbaniziranosti srezova. Tako je prosječan broj abortusa po srezovima u SR BiH u 1963. godini na 100 porođaja bio sljedeći: u Srezu Bihać 9,3%, Mostar 11,5%, Banjoj Luci 17,1%, Doboju 26,5%, Tuzli 30% i Sarajevu 87,1%. Broj abortusa rastao je s porastom stepena industrijaliziranosti pojedinih srezova. S jedne strane, u Bihaću, koji je u to vrijeme bio jedan od industrijski najnerazvijenijih srezova u BiH, na 100 porođaja zabilježeno je tek 9,3% abortusa. S druge strane, u Sarajevu, industrijski najrazvijenijem srezu, na 100 porođaja zabilježeno je čak 87,1% abortusa. Tu se također javlja jedan drugi sociološki kuriozitet, naime, veliki industrijski centri bili su ujedno najznačajniji migracioni centri u to vrijeme, i to uglavnom za mlađu radnu snagu koja je najčešće dolazila iz seoskih sredina.⁷¹ Sarajevo kao republičko sjedište, ekonomski, kulturni i industrijski centar bilo je ujedno i najveći migracioni centar, naročito tokom 1960-ih godina.⁷² U velikom broju doseljeno stanovništvo predstavljali su migranti

⁷⁰ M. Džumhur, A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, "Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH", *V kongres ginekologa opstetičara Jugoslavije – referati i koreferati Sarajevo 1-4. oktobra 1964*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, 35–41; AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Referat sa republičkog Savjetovanja o problemima kontracepcije i pobačaja, 13. maj 1965: dr. Ante Jamnicki i dr. E. Šerstnev, "Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH".

⁷¹ M. Džumhur, A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, "Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH", 37.

⁷² U razdoblju od 1961. do 1971. godine stopa migracije u Sarajevu bila je izrazito visoka, broj stanovnika kao rezultat migracija porastao je za 47.000, dok je, primjera radi, u istom periodu zahvaljujući prirodnom priraštaju broj stanovnika porastao za 32.000, a prema popisu stanovništva

iz seoskih sredina, koji su nakon dolaska u grad prolazili proces integracije i prilagodbe novom načinu života. Rano sklapanje braka i rađanje većeg broja djece u skladu s uslovima života u tim porodicama u gradu postajalo je društveni i ekonomski izazov. Dok je veliki broj djece u porodicama na selima bio uobičajen, jer su djeca predstavljala buduću radnu snagu i pomoć u obradi zemlje, u gradovima način života to nije omogućavao. Neriješeno stambeno pitanje mladih bračnih parova, masovno zapošljavanje žena, ali i njihovo obrazovanje, nedovoljna mreža vrtića, dvostruka opterećenost žene na poslu i u domaćinstvu i niz drugih razloga utjecali su da se broj djece u gradskim porodicama u većoj mjeri ograničavao.⁷³ Drastični primjeri motiva za prekid trudnoće zabilježeni su i na stranicama *Nove žene*. Naime, nije bila neuobičajena praksa da se žene ne zapošljavaju ako se ustanovi da su trudne. Prema svjedočenju dr. Mehmeda Džumhura, profesora s Medicinskog fakulteta u Sarajevu, u njegovoj praksi tokom dva mjeseca 1968. godine zabilježeno je čak 12 slučajeva prekida trudnoće kod mladih žena koje su zatražile intervenciju komisije za prekid trudnoće jer im se ukazala mogućnost zapošljavanja. Naime, čl. 20 Osnovnog zakona o radnim odnosima vrlo često se zloupotrebljavao, pa se žena u prvim mjesecima trudnoće smatrala osobom koja je u stanju bolesti i zbog toga nije ispunjavala zakonske uslove za stupanje u radni odnos.⁷⁴

Istraživanja su pokazala da je intenzitet prekida trudnoća bio najveći kod žena u gradovima koje su već imale dvoje ili troje djece. Također, u gradovima koji su privlačili mladu radnu snagu bilo je očekivano da će broj trudnoća u odnosu na broj žena fertile dobi biti izrazito visok. Međutim, taj broj pratio je i visok broj abortusa. Naprimjer, u Srezu Sarajevu na 100 žena za 35 godina fertile razdoblja u njenom životu dolazilo je oko 620 trudnoća; ipak, od ovog broja samo 350 trudnoća završavalo je porođajem. U Bihaću je,

iz 1971. godine, od ukupnog stanovništva u gradu 53,8% činilo je doseljeno stanovništvo. Više: Ejub Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1976, 98, 103.

⁷³ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 146, 147; M. Džumhur, A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, "Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH", 37.

⁷⁴ "Zaštita materinstva mora biti jedinstvena", *Nova žena*, br. 9, septembar 1968, 7.

naprimjer, na 100 žena u fertilnom dobu prosjek broja trudnoća iznosio 450, od čega je 430 završavalo porođajem.⁷⁵ O ovom pitanju govorila je i delegatkinja Borka Knežević na sastanku Predsjedništva KDAŽ BiH 1969. godine prenoseći iskustva u radu sa ženama u Orašju. Istakla je kako žene na selima prepuštaju slučaju broj rođene djece, te navela: “Mnogo sam puta imala priliku da čujem od majki sa velikim brojem djece u Posavini, gdje su porodice prebogatije djecom da mi na primjedbu ‘Zašto tamo mnogo rađaju i zašto ne želi bolesno dijete da nosi u bolnicu’ odgovaraju ‘Pa bog ga dao, bog neka ga i uzme’. Čak se na njihovim licu vidi nekakav mir kao olakšanje zbog pomisli da će se osloboditi muka i ona i oni”. S druge strane, prema njenim riječima, problem žena koje rade i žive u gradovima bio je drugačiji: “Ona neće prepuštiti slučaju broj članova svoje porodice, ali broj neželjenih trudnoća je svakako prepušteno slučaju. Neželjene trudnoće oslobađa se nasilnim pobačajem, pruženom stručnom ili nestručnom njegom.”⁷⁶

Na savjetovanjima također su iznošeni konkretni problemi i primjeri iz pojedinih lokalnih zajednica koji su se odnosili na motive žena za prekid trudnoće. Kako su to i istraživanja pokazala, najveća stopa prekida trudnoće u odnosu na broj trudnoća zabilježena je kod maloljetnica, djevojaka između 14 i 18 godina. Na to su u svojim izlaganjima posebno skrenuli pažnju delegati iz Tuzle. Broj prekida trudnoće na nivou ove općine stalno se povećavao, ali ono što je bilo posebno zabrinjavajuće jeste izrazito visok broj maloljetničkih trudnoća. U 1963. i 1964. godini Komisiji za prekid trudnoće u Tuzli javilo se preko 450 mladih djevojaka, od kojih je 124 bilo maloljetno, uglavnom učenice srednjih škola.⁷⁷ Milan Petrović, šef Ginekološke službe u Tuzlanskoj bolnici, na Savjetovanju je govorio o svojim vrlo

⁷⁵ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Referat sa republičkog Savjetovanja o problemima kontracepcije i pobačaja, 13. maj 1965: dr. Ante Jamnicki i dr. E. Šerstnev, “Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH”.

⁷⁶ ABiH, Fond: SSRN BiH, KDAŽ, Stenografske bilješke sa sjednice Predsjedništva Konferencije, Sarajevo 6. oktobar 1969. (nesređena građa)

⁷⁷ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

tegodnim iskustvima u ovim slučajevima:

“(…) ja kao šef odjeljenja svake nedjelje imam po nekoliko učenica nad kojima je ili izvršen abortus kriminalni ili to moram ja da radim, jer moje kolege ljekari to odbijaju, pošto je trudnoća već u trećem ili četvrtom mjesecu. Zna li vi kolika je to odgovornost i pred samim sobom i pred društvom vršiti pobačaje nad mladim organi zmom (sic!), a trudnoća je već u 5 mjesecu. Jednog dana sam nedavno imao četiri učenice od 12 godina koje su bile trudne već u četvrtom mjesecu. Šta da radim sa tim učenicama? Ja lažem i sebe i društvo i pišem krive dijagnoze. Ta djeca mole, plaču, jedna mi je skočila na glavu, prijete da će se ubiti, da će skočiti kroz prozor. Budite vi na našem mjestu, pa donosite odluku. Roditelji prijete sa noževima, drugi hoće da dočekuju na ulici sa revolverima, a šta smo mi tome krivi? Ne znate vi kako je to.”⁷⁸

Ovaj podatak je šokantan utoliko što se, osim izvršenja pobačaja, uopće ne problematiziraju razlozi i načini kako su ove djevojčice ostale u drugom stanju, te se o tim pitanjima u ovom kontekstu uopće ne raspravlja, barem u izvorima koji su bili dostupni.

Pitanje koje se posebno izdvojilo u raspravi na Savjetovanju jeste pitanje nedovršenih pobačaja, odnosno nasilno započetih tzv. kriminalnih pobačaja, koji su zbog komplikacija nastavljeni u bolnici. Ono što je bilo evidentno za BiH poslije 1960. godine, nakon donošenja *Uredbe*, jeste da se povećao broj abortusa, ali da je istovremeno ostao vrlo visok broj nedovršenih, odnosno kriminalnih abortusa. Iako je suština izmjene *Uredbe* iz 1960. godine bila, između ostalog, i u namjeri da se na taj način smanji broj kriminalnih pobačaja ili se potpuno riješi ovo pitanje, u BiH brojke i pet godina nakon primjene ove *Uredbe* nisu bile ohrabrujuće. Najveći problem nasilno započetih abortusa jeste što je njima bio ugrožen život i zdravlje žene. Dr. Aleksandar Milojković istakao je kako je takvih slučajeva puno, a da problem predstavlja veliki broj komplikacija koje nastaju u posljednje vrijeme jer se javlja

⁷⁸ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

rezistencija bakterija na postojeće antibiotike. Osvrnuo se na dva slučaja iz svoje prakse u to vrijeme, jedne žene koja je bila već deset dana u bolnici i borila se sa sepsom zbog kriminalnog abortusa, te žene koja je umrla na mostu na putu prema bolnici iz istih razloga. Njegovo mišljenje je da su ti abortusi posljedica zaostalosti i stida, jer je bio veliki broj žena koje nikad nisu došle do ljekara na pregled iz zabačenih krajeva, ali da je to vjerovatno i posljedica utjecaja klera u nekim sredinama.⁷⁹ Da je utjecaj klera bilo važno pitanje, svjedoči i izlaganje delegatkinje iz Travnika Evice Let o prilikama u toj općini. Istakla je da je rad u seoskim i udaljenim krajevima otežan i da ga skoro nema zbog zaostalosti, nezainteresiranosti žena, ali i zbog nedostataka zdravstvenog kadra i finansija. Prema njenim riječima, komisije za prekid trudnoće iz Travnika radile su vrlo liberalno u odobravanju zahtjeva za prekid trudnoće, jer je njihov stav bio da će sve odbijene žene na koncu pribjeći kriminalnom pobačaju od strane žena nadribabica. Za žene iz Travnika i okoline organizirana su predavanja o kontracepciji i pobačajima i puštani su propagandni filmovi s ciljem prosvjećivanja o ovim pitanjima. Nakon predavanja u nekim katoličkim naseljima paroh je upozoravao vjernice i prijetio im izopćavanjem iz crkve, zbog čega su neke žene krile i od svoje porodice da nabavljaju kontraceptivna sredstva.⁸⁰ Katolička crkva vrlo je glasno iznosila svoje stavove o ovim pitanjima i u drugim dijelovima federacije, tako da ovi primjeri na prostoru BiH nisu iznenađujući.⁸¹ Ono što je davalo poseban pečat bosanskohercegovačkom iskustvu jeste izrazita nerazvijenost mnogih krajeva, nepismenost i neprosvijećenost, naročito žena, što je sve skupa otežavalo rješavanje ovog pitanja.

Problem kriminalnih abortusa jeste bio težak, ali je također teška i činjenica da vlasti nisu poduzimale ništa u vezi s ovim problemom. O njemu se stalno raspravljalo i upozoravalo na opasnost ove pojave po zdravlje žene,

⁷⁹ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 222.

te je i zakon predviđao kažnjavanje u ovim slučajevima. Ipak, procesuiranje osoba koje su vršile ove pobačaje u najvećoj je mjeri izostalo. Iz dostupnih izvora vidimo da su medicinski radnici reagirali na ovo pitanje, te da su smatrali kako takav odnos samo ohrabruje žene da nastave s ovom praksom. Neke žene su pribjegavale opasnim i neizvjesnim metodama zbog pritiska okoline, vjerskih i tradicionalnih uvjerenja, ponekad i zbog nemogućnosti obraćanja komisiji za prekid trudnoće jer su živjele u udaljenim mjestima gdje nije bilo zdravstvene službe. To je bilo i zbog toga što je procedura dokazivanja socijalnih indikacija bila prekomplicirana, nekad i zbog stida da će sve saznati njihova porodica ili zbog toga što je njihov zahtjev odbijen od strane komisije za prekid trudnoće. Dr. Milan Petrović iz Tuzle na Savjetovanju je upravo ukazao na ovaj problem, jer je broj kriminalnih abortusa na njihovoj klinici bio vrlo visok, te je naveo kako su oni redovno prijavljivali žene koje vrše te abortuse, ali da vlasti nisu ništa poduzimale i “da njima niko ne sudi”.⁸² Pored toga, žene, posebno mlade ili neudate djevojke, pribjegavale su kriminalnim abortusima jer odlazak u javnu zdravstvenu ustanovu i pred komisiju nije garantovao diskreciju, što je značilo da će one kasnije, poslije tog čina, biti stigmatizirane od društva ili zajednice u kojoj žive. Dara Četković, delegatkinja iz Sarajeva, na Savjetovanju je posebno ukazala na problem nemogućnosti tajnosti rada komisija: “Znači trebalo bi se izboriti da tajnost u radu komisija za dozvoljen pobačaj bude zagarantirana. Zaista je tačno da se skoro ni jedan abortus ne može obaviti, a da se za to nezna (sic!). O tome značitavo naselje, a možete misliti šta to znači kad se počne pričati o jednoj djevojci ili neudatoj ženi.” Javili su se prijedlozi da se u blizini Sarajeva napravi poseban stacionar u kojem bi se vršili abortusi kako bi se garantovala tajnost i diskrecija pacijenticama, što je, naravno, bilo potpuno nerealno imajući u vidu da ni u većim centrima nije bila u dovoljnoj mjeri razvijena osnovna zdravstvena infrastruktura.⁸³

⁸² AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

⁸³ Isto.

Glavni tok Savjetovanja, osim problemima abortusa, bio je posvećen i pitanju kontracepcije, ali i seksualnog odgoja, posebno mladih generacija, kao oblika preventivnog rada u društvu. Nakon što je pitanje kontracepcije aktualizirano koncem 1950-ih, o čemu je bilo riječi u prvom dijelu rada, i nakon donošenja *Uredbe* 1960. godine većina aktivnosti na promociji kontracepcijskih sredstava je zatajila. Prema riječima dr. Aleksandara Milojkovića, na sastanku Koordinacionog odbora KDAŽ Jugoslavije 1966. godine, komentirajući dotadašnje aktivnosti na polju širenja upotrebe kontraceptivnih sredstava, konstatirao je da u “Bosni nismo uspjeli sa kontracepcijom”. Smatrao je da je donošenje *Uredbe* u Bosni i Hercegovini u potpunosti “miniralo” kontraceptivnu službu.⁸⁴ Jedan od zadataka *Koordinacionog odbora za pitanje seksualnog vaspitanja, kontracepcije i abortusa*, koji je osnovan 1964. godine, bio je da napravi široku anketu na nivou svih općina u BiH s ciljem prikupljanja podataka o aktivnostima zdravstvenih ustanova, o njihovim djelatnostima i preventivnim aktivnostima, medicinskom kadru, o službi kontracepcije, načinima finansiranja ove službe, načinu finansiranja kontraceptivnih sredstva i njihove nabavke. Ove podatke trebalo je prikupiti preko nadležnih općinskih organa. Na koncu, u anketi je učešće uzelo samo 56 općina, odnosno 55% od ukupnog broja općina, a posebno je bio slab odziv općina iz Mostarskog sreza.⁸⁵ Iz prikupljenih podataka i drugih pregledanih izvora vidljivo je da je mreža savjetovališta u BiH bila skromna i neravnomjerno raspoređena, posebno u srezovima Bihać, Banja Luka, Doboj i Mostar. U nekim dijelovima republike takva savjetovališta nisu bila ni otvorena, kao npr. na prostoru istočne Bosne.⁸⁶ Postojali su i svijetli primjeri rada ovakvih ustanova, npr. rad savjetovališta u velikim industrijskim centrima – Sarajevu i Tuzli. Veliki broj savjetovališta radio je u otežanim uslovima; uglavnom nisu raspolagali s dovoljno

⁸⁴ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 610, sign. 142/II, Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije 21. 12. 1966, 15.

⁸⁵ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena BiH o problemima kontracepcije i abortusa, 13. maj 1965.

⁸⁶ “Planiranje porodice i vaspitanje omladine za zajednicu ima veliki značaj”, *Nova žena*, br. 10, oktobar 1964, 4, 5.

finansijskih sredstava, ali ni stručnim kadrom. Iako je savjetovališta bilo nedovoljno, kod onih koji su funkcionirali zbog nedostataka kadrova dešavalo se da u nekim slučajevima babice rade taj posao, ali to opet nije davalo rezultate jer su kontraceptivna sredstva propisivali ljekari i to tek nakon pregleda.⁸⁷ Finansiranje ove službe bilo je otežano jer nije bilo regulirano programima mjera zdravstvene zaštite i u planovima rada ambulantno-polikliničkih ustanova. Tamo gdje je postojala finansijska podrška dolazila je uglavnom od socijalnog osiguranja; i tek malim dijelom kontraceptivna služba podržavana je od privrednih organizacija, uglavnom onih koje su u najvećoj mjeri zapošljavale žensku radnu snagu.⁸⁸

Kada su u pitanju distribucija i korištenje kontraceptivnih sredstava, poseban izazov predstavljalo je neriješeno pitanje načina njihove nabavke i plaćanja. Naime, prema Zakonu o zdravstvenom osiguranju radnika, pitanje finansiranja kontraceptivnih sredstava prebačeno je na fond zdravstvenog osiguranja komunalnih zajednica da samostalno odluče da li će kontraceptivna sredstva biti finansirana iz tog fonda. To je dovelo do šarolikog i neujednačenog stanja na terenu, iako je Savezni zavod za socijalno osiguranje uputio preporuku republičkim zavodima za socijalno osiguranje da se kontraceptivna sredstva daju svim osiguranicama kao i ostali lijekovi.⁸⁹ Posebno je bilo delikatno pitanje plaćanja kontraceptivnih sredstava za žene osigurane po Zakonu o zdravstvenom osiguranju zemljoradnika, jer prema tim propisima one nisu imale prava ni na druge lijekove, što nije bio zanemariv problem ako se uzme u obzir da je preko 50% žena pripadalo ovoj kategoriji stanovništva u BiH. Ovakva situacija, uzimajući u

⁸⁷ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

⁸⁸ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, 13. maj 1965. Referat s republičkog Savjetovanja o problemima kontracepcije i pobačaja, Sarajevo, 13. maj 1965: dr. A. Jamnicki i dr. E. Šerstnev, "Socijalno-ekonomski i zdravstveni aspekti problema abortusa u BiH".

⁸⁹ "Planiranje porodice i vaspitanje omladine za zajednicu ima veliki značaj", *Nova žena*, br. 10, oktobar 1964, 4, 5.

obzir opću zaostalost, neprosvijećenost i nepismenost na tim prostorima, mogućnost primjene kontracepcije učinila je skoro nemogućom za žene sa sela.⁹⁰

Predstavnici jednog broja općina koji su učestvovali na Savjetovanju istakli su kako je problem što osiguranje ne pokriva troškove nabavke kontracepcije, te mnoge žene zbog toga odustaju od primjene ovih sredstava.⁹¹ Pregledom stanja dostupnosti kontraceptivnih sredstava u apotekama širom republike ustanovljeno je da je asortiman dobar, ali da potražnja nije rasla.⁹²

Kao dobar primjer rada na promoviranju kontracepcije može se istaći djelatnost Savjetovališta za kontracepciju pri Domu zdravlja Stari Grad u Sarajevu. Početkom 1960-ih godina s ciljem da se podigne svijest o važnosti kontracepcije u ovom Savjetovalištu uvedena je administrativna obaveza za sve žene koje žele prekinuti trudnoću da su dužne javiti se na konsultacije o kontracepciji. Prema riječima dr. Marine Maglajlić, koja je bila šefica Dispanzera za žene pri Domu zdravlja Stari Grad, a ujedno i vodila ovo Savjetovalište, ovom akcijom ostvareni su mali pomaci. Žene koje su dolazile u Savjetovalište informirane su o svakom preparatu, pregledale su film i uz razgovor s doktorima dobile su i propagandni materijal i većina njih je nakon boravka odlučila da primjenjuje neko od kontraceptivnih sredstava. Kroz nekoliko godina rada Savjetovališta stalno je rastao broj žena koje su se javljale dobrovoljno i izrazile želju za primjenom kontracepcije, iako je i dalje bio veliki broj onih žena koje su dolazile prinudno, odnosno po odluci Komisije za prekid trudnoće.⁹³

⁹⁰ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II. Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965, 11.

⁹¹ Isto.

⁹² "Planiranje porodice i vaspitanje omladine za zajednicu ima veliki značaj", *Nova žena*, br. 10, oktobar 1964, 4, 5.

⁹³ Konkretno, 1963. godine od 996 žena koje su boravile u Savjetovalištu njih 6,3% javilo se radi kontracepcije, a 93,7% tu je dolazilo prinudno, odnosno odlukom Komisije za prekid trudnoće. U 1964. godini broj žena u Savjetovalištu porastao je na 1.390, od čega je njih 29,1% izrazilo želju

Ipak, ove akcije nisu bile sistematski i planski organizirane i uglavnom su ovisile o angažmanu i zalaganju pojedinaca. Pored primjera Savjetovališta iz Starog Grada dobar primjer je Ginekološki centar pri Domu zdravlja "Omer Maslić" na prostoru Novog Sarajeva, odnosno angažman dr. Milice Popović. Naime, taj centar radio je i kao savjetovalište za planiranje porodice, odnosno kao centar za kontracepciju. Bilježio je broj dozvoljenih pobačaja od strane Komisije za prekid trudnoće koja je djelovala pri centru i utvrđeno je da se taj broj sporo smanjivao, s tim da je bilo teško ustanoviti realno stanje. 1966. godine zabilježeno je 2.000 pobačaja, a 1971. godine 1.300, s tim da taj broj nije bio do kraja relevantan jer su se žene kretale i prema drugim općinama. Rad na promoviranju kontracepcije također je uznapredovao zahvaljujući stalnom zalaganju zaposlenika centra, tako da je na nivou Općine Novo Sarajevo preko 1.000 žena redovno primjenjivalo oralna kontraceptivna sredstva. Žene su se ustručavale kupovati kontracepciju, stoga je centar otkupljivao kontraceptivna sredstva i uz recept i naplatu ih izdavao pacijenticama.⁹⁴

Kao primjer uspješnog rada na promoviranju kontrole reprodukcije valja još spomenuti i djelovanje Dispanzera za žene u Tuzli i Savjetovalište za kontracepciju koje je radilo pri Dispanzeru od 1961. godine. U okviru Savjetovališta radilo se na promoviranju kontraceptivnih sredstava putem predavanja, zalaganjem patronažnih babica, ali i kroz rad Prvostepene komisije za prekid trudnoće. U prvim godinama rad je bio otežan jer u to vrijeme na prostoru Tuzlanskog sreza nije bilo organiziranog rada na promociji kontracepcije. Na oko 750.000 stanovnika djelovao je samo jedan ginekolog koji je radio u bolnici. Patronažna služba na terenu nije bila razvijena. U prve dvije godine rada Savjetovalište je radilo dva puta nedjeljno, a posjećivalo ga je od 15 do 20 žena, s kojima se radilo individualno.

za kontracepcijom, a 70,9% njih i dalje je tu bilo prinudno. Za prvih tri mjeseca 1965. godine u Savjetovalište se javilo 475 žena, a njih 51,5% od tog broja došle su prinudno. AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965, 10.

⁹⁴ "Koliko djece želite. Medicina vam pruža izbor", *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1971, 22, 23.

Afirmacija Savjetovališta uslijedila je u periodu poslije 1963. godine.⁹⁵ Prekretnica u radu bila je 1966. godina jer je tada započela široka primjena oralnih kontraceptivnih sredstava, tako da je 1968. godine čak 4.099 korisnica bilo obuhvaćeno kontraceptivnim sredstvima, te je to bila i prva godina u kojoj je ujedno broj žena korisnica kontraceptivnih sredstava bio veći od broja žena koje su bile na Prvostepenoj komisiji za prekid trudnoće.⁹⁶

Primjere rada Savjetovališta za kontracepciju iz Sarajeva i Tuzle svakako treba uzeti kao izuzetke u kontekstu razvoja bosanskohercegovačkog društva 1960-ih godina. Činjenica da su to bile razvijene urbane sredine, koje su u relativnom smislu imale dobro razvijenu mrežu zdravstvenih ustanova i veći broj stručnog specijalističkog kadra olakšavala je primjenu praksi promoviranja kontracepcijskih sredstava, ali i širenje njihove upotrebe. U svim manjim centrima, pa čak i u blizini Sarajeva i Tuzle, okolnosti su bile potpuno drugačije. Primjera radi, na osnovu analiza Zavoda za zdravstvenu zaštitu BiH iz 1967. godine, evidentiranih u organizacionim jedinicama za provođenje zdravstvene zaštite (zdravstvene stanice, domovi zdravlja i medicinski centri), o broju posjeta žena savjetovalištim i obuhvaćenošću kontracepcijom jasno se vidi da su najbolji rezultati ostvareni u većim industrijskim općinama. Posebno se u radu izdvajaju domovi zdravlja u Sarajevu, Centru i Vogošći sa 3.760 i 1.323 posjete žena, te Dom zdravlja u Tuzli sa 5.457 posjeta žena. Za ostale jedinice podaci o posjetama žena bili su skromni ili ih uopće nije bilo, što može značiti da nije bilo nikakvih aktivnosti ili da nisu dostavili podatke, što opet ukazuje na slabu aktivnost i angažman u radu na ovim pitanjima.⁹⁷

⁹⁵ 1963. godine zabilježeno je 1.186 posjeta žena, a s obzirom da je jedna žena dolazila u prosjeku tri puta godišnje, na koncu je njih 400 bilo obuhvaćeno kontracepcijom. Već iduće godine broj posjeta Savjetovalištu porastao je na 1.980, 1965. godine na 2.136 posjeta, da bi 1966. godine bilo zabilježeno 3.027. posjeta. N. Alispahić, "Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini", 205, 209–211.

⁹⁶ Aleksandar Pavlović, Nenad Trifković, "Iskustva iz rada Savjetovališta za planiranje porodice u Tuzli", u: *Medicinska revija*, Beograd: Galenika, 1969, god 19, br. 2, 31–42; N. Alispahić, "Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini", 205, 209–211.

⁹⁷ V. A. Milojković, *Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH*, Tabela 6, str. 24.

Uz kontracepciju dio politike planiranja porodice predstavljao je i seksualni odgoj, o kojem se u Jugoslaviji javno počelo govoriti još od sredine 1950-ih godina, ali uglavnom kroz neformalne oblike obrazovanja – *Škole za roditelje* i *Škole za život*, koje su najprije pokrenute u Sloveniji, a čiji je rad podrazumijevao kraće tečajeve, seminare i predavanja o različitim aspektima odnosa između bračnih partnera i spolova uopće. Ovakav koncept rada s mladima uskoro se proširio i u ostalim republikama i pokrajinama kroz rad narodnih i radničkih univerziteta.⁹⁸ Takvi oblici rada zabilježeni su i u BiH. Pokušaji da se napravi šira akcija s prosvjetnim organima vlasti kroz rad *Koordinacionog odbora za pitanje seksualnog vaspitanja, kontracepcije i abortusa* KDAŽ BiH 1964. godine ostala je bez uspjeha.

Ipak, na Savjetovanju iz 1965. godine zaključeno je da je rad na seksualnom odgoju mladih ljudi jako važan, te da kod njih postoji interes za tom vrstom znanja, ali da veliki otpor pružaju direktori škola, prosvjetni radnici i roditelji. Pokušaji organiziranja predavanja u školama od strane ginekologa zbog toga su najčešće završavali bezuspješno. CK Saveza omladine također nije pokretao nikakve akcije o ovom pitanju. Predstavnica Saveza omladine Ada Midžić, koja je ispred ove organizacije učestvovala na republičkom Savjetovanju 1965. godine, izjavila je da rad na seksualnom odgoju omladine nije potreban. Istakla je kako u gradovima omladina može dosta sama saznati o problemima seksualnog života, ali smatrala je “iluzorno(im) da sada idemo i da seoskim djevojkama o tome govorimo, kada je njihov kulturni nivo takav da one to ne bi shvatile i ne bi imale nikakve koristi od toga”. Ona je tom prilikom navela svoje iskustvo s predavanja o seksualnom odgoju: ”Ja sam, na primjer, prvi put čula nešto o seksualnom vaspitanju na autoputu, kada nam je jedan student medicine nešto o tome govorio, ali sve je to skupa bilo vrlo neozbiljno i po malo neukusno.”⁹⁹ Ostali delegati nisu se složili s njenim izlaganjem, posebno jer je bilo evidentno da se

⁹⁸ I. Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 243–245.

⁹⁹ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965.

bilježi veći broj maloljetničkih trudnoća koje su upućivale na to da mladi nemaju dovoljno znanja o tim temama. Na to su upozoravali i iz Centra za socijalni rad u Sarajevu, ističući kako je glavni problem nedostatak seksualnog odgoja kod mladih. Mlade djevojke obraćale su se štampi tražeći savjet jer nisu znale na koji način doći do kontraceptivnih sredstava, te kako ih primjenjivati. Aktivnosti su se zadržale na sporadično organiziranim tribinama i predavanjima uglavnom u većim gradskim centrima.¹⁰⁰

Svojim angažmanom na ovim pitanjima posebno se isticao u radu Narodni univerzitet u Sarajevu, a u okviru tog rada štampali su posebnu brošuru pod naslovom “Seksualno vaspitanje”, u kojoj su bili sređeni i prezentirani materijali s II kongresa pedagoga Jugoslavije iz oblasti seksualnog obrazovanja odraslih. U toj brošuri objavljeni su i podaci šire ankete koja je napravljena sa 312 mladića i djevojaka u BiH starosti od 16 do 20 godina. Rezultati su pokazali da su interese mladih u najvećoj mjeri oblikovali mediji, a posebno film.¹⁰¹ Pitanje seksualnog odgoja mladih uglavnom je deklarativno isticano na svim sastancima i prilikom rasprava o problemima abortusa i kontracepcije, ali u praksi nije bilo većih pomaka. Aktivnosti su predstavljale samo angažman pojedinaca, dok organizirane i sistemske akcije izostaju. Dio odgovornosti prebacivao se i na porodicu, međutim, generacije roditelja 1960-ih godina, koje su odgajane u potpuno drugačijim okolnostima, nisu imale svijest, umijeće niti znanje da ova pitanja objasne mladim generacijama. Prema jednoj anketi, djevojka od 18 godina navela je: “Kada sam se prvi put obratila majci da bih saznala nešto iz intimnog života muškarca i žene, dobila sam ukor da je to rano za mene, da gledam svoja posla i da se klonim onoga što me može u nesreću spremi”. Slična su iskustva mladića istih godina koji je naveo kako su ga roditelji savjetovali da se kloni spolnih odnosa.¹⁰²

¹⁰⁰ “Da li je moja ljubav grešna”, *Nova žena*, br. 4, april 1964, 27; “Duboki su korijeni zaostalosti, prošlosti...”, *Nova žena*, br. 5, maj 1964, 15, 18.

¹⁰¹ “Seksualno vaspitanje – integralni dio cjelokupnog vaspitanja”, *Nova žena*, br. 10, oktobar 1965, 13.

¹⁰² “Ko sve treba da utiče na seksualno vaspitanje omladine od 14-18 godina”, *Nova žena*, br. 12, decembar 1965, 22.

Savjetovanje o pitanju prekida trudnoće i kontracepcije u BiH 1965. godine bilo je prilika da se rezimiraju stavovi i stanje na terenu nakon donošenja *Uredbe* 1960. godine. Zaključak je bio da je stanje s abortusima u republici bilo na takvom nivou da je neophodna intervencija društva na provođenju sistematskog zdravstvenog prosvjećivanja, prema riječima dr. Jamnickog – “roditelja, muževa, žena, omladine i dopunjavanje školskih programa u cilju zdravstvenog prosvjećivanja omladine”. Posebno je naglašena važnost rada na promoviranju kontracepcije, naročito na nivoima komuna. Kao zaključna misao istaknuta je i potreba sagledavanja ekonomskog aspekta štetnosti velikog broja abortusa u republici. Navodi se da društvenu zajednicu jedan abortus košta 260.000 dinara, te da se u to uopće ne ubrajaju druge posljedice koje proizlaze iz nasilnog prekida trudnoće, a koje se odražavaju na zdravlje žene, te kasnije na njenu produktivnost u radu.¹⁰³ Pitanje ekonomskih posljedica velikog broja abortusa za privredne organizacije u kojima su žene bile većinska radna snaga u narednim godinama postajalo je sve aktuelnija tema. Tim povodom početkom 1968. godine pokrenuta je inicijativa od strane KDAŽ Jugoslavije za izradu elaborata za obradu pitanja zdravstvenih i ekonomsko-socijalnih posljedica prekida trudnoća u Jugoslaviji koja je povjerena Zavodu za unapređenje socijalnog rada Bosne i Hercegovine.¹⁰⁴ Prije izrade elaborata napravljeno je preliminarno istraživanje u Tvornici duhana u Sarajevu koje je pokazalo da je u toku 1967. godine zabilježen veliki broj intervencija zdravstvene službe, te da je 50% tih intervencija predstavljalo saniranje različitih posljedica izvršenih pobačaja. Evidentno je da se pored zdravstvenih u ovim istraživanjima mjere i ekonomski gubici koji su nastali kao posljedica

¹⁰³ AJ, Fond: SSRNJ, kutija 614, sign. 142/II, Stenografske bilješke sa savjetovanja Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena Bosne i Hercegovine o problemima kontracepcije i abortusa, Sarajevo, 13. maj 1965; “Rađati voljenu djecu je društvena i biološka dužnost žene”, *Nova žena*, br. 6, juni 1965, 4, 5.

¹⁰⁴ Elaborat je podrazumijevao istraživanje u najmanje tri preduzeća u svakoj republici i pokrajini u kojima su pretežno zaposlene žene, ukupno 24 preduzeća. Izbor preduzeća napravio bi se u dogovoru s republičkim i pokrajinskim KDAŽ-om. Arhivska građa Zavoda za unapređenje socijalnog rada BiH nije dostupna u Arhivu BiH. Osim nacrta projekta, elaborat nije sačuvan ni u građi KDAŽ BiH, koja je također nesređena.

bolovanja, za koje se navodi da osim zdravlja narušavaju individualni i porodični standard žene; pri tome se socijalni i psihološki aspekti ovog problema uopće ne razmatraju.¹⁰⁵

Zaključci Savjetovanja iz 1965. godine, ali i iskustva u narednom periodu pokazali su da nije došlo do većih promjena na terenu. Na to je još jednom ukazala i predsjednica Koordinacionog odbora za planiranje porodice pri KDAŽ Esma Hercegovac u intervjuu za *Novu ženu* 1967. godine pod naslovom "Planiranje porodice na zamagljenim marginama. Neispunjene nade jedne značajne aktivnosti". S dosta gorčine i nezadovoljstva predsjednica Koordinacionog odbora kritizirala je nezainteresovanost i izostanak mobilizacije i angažmana profesionalnih institucija, misleći na školske i zdravstvene institucije, čija je aktivnost trebala biti preventivna kroz edukaciju i propagandu u obliku seksualnog odgoja mladih i promoviranje kontraceptivnih sredstava. Izostanak preventivnih djelatnosti, po njenom mišljenju, bio je glavni uzrok slabih rezultata u suzbijanju nasilnih prekida trudnoće. Koordinacioni odbor predlagao je da se pri narodnim univerzitetima organiziraju stalne katedre "Škole za život", a u tome je jedino iznimka bio Narodni univerzitet u Sarajevu, koji je organizirao niz škola, predavanja i razgovora. Inicijativa se ipak nije proširila u škole; naprotiv, i na Medicinskom fakultetu u Sarajevu studenti su imali priliku da odsluša-ju predavanje o higijeni i zdravstvenom prosvjećivanju svega jedan čas na završnoj godini studija. Osvrnula se i na slabu upotrebu kontraceptivnih sredstava i činjenicu da veliki broj skupih oralnih kontraceptivnih sredstava stoji u apotekama jer ih niko ne koristi. Još jednom je konstatovala da su aktivnosti u provođenju programa planiranja porodice već godinama u

¹⁰⁵ Zabilježeno je 736 intervencija zdravstvene službe, što je otprilike 1,5 po jednoj zaposlenoj ženi. Ukupno su 73 žene imale prekid trudnoće, a 50% ostalih zdravstvenih intervencija koje su vršene predstavljale su različite posljedice pobačaja. Pobačaj je, prema tome, bio glavni zdravstveni i ujedno i ekonomski problem u tvornici. Izneseni su podaci da je zbog prekida trudnoće u toku godine iskorišteno 895 dana bolovanja koji su prouzrokovali gubitke u proizvodnji u iznosu od 5% od cjelokupne proizvodnje, a primanja žena smanjena su zbog bolovanja za 35%. ABiH, Fond: SSRNBiH, KDAŽ BiH, Skica za izradu elaborata na temu: Zdravstvene i ekonomsko-socijalne posljedice prekida trudnoće zaposlenih žena u Jugoslaviji, Sarajevo, april 1968. (nesređena građa).

zastoju, kako u konkretnom radu tako i u preventivnoj djelatnosti. Kada se posmatraju izvori koje analiziramo o ovom pitanju kroz 1960-e godine evidentno je da se iznose isti stavovi i ponavljaju zaključci, te da konkretnih rezultata nema, posebno kada je u pitanju preventivna aktivnost.¹⁰⁶

Činjenica je da Bosna i Hercegovina, za razliku od ostalih republika, nije ni koncem 1960-ih imala Zavod za zdravstvenu zaštitu majke i djece koji bi se bavio cjelokupnom organizacijom njihove zaštite, od pitanja ishrane, vakcinisanja, zaštite reproduktivnog zdravlja žene, zaštite trudnica i slično. Kroz donošenje novog zakona o organizaciji zdravstvene službe u republici 1968. godine planirano je osnivanje jednog takvog centra koji bi koordinirao rad svih dispanzera. Rasprave su intenzivno vođene o tome da li ova oblast zdravstvene zaštite treba biti dio osnovne zdravstvene zaštite, te koji su to sve načini finansiranja, od federalnog, republičkog ili lokalnog, kakve to posljedice može izazvati, posebno ako se ima u vidu da BiH ima visok natalitet.¹⁰⁷

Porast broja abortusa, kao i veliki broj kriminalnih abortusa utjecali su na to da se u drugoj polovini 1960-ih ponovo otvore rasprave o tome da li se *Uredba* treba mijenjati, dodatno liberalizirati ili zaoštravati. U međuvremenu je Jugoslavija postala aktivni član MFPP-a 1967. godine, čemu je prethodilo i Titovo potpisivanje Izjave o populaciji 1966. godine, kojom je garantirano osnovno ljudsko pravo planiranja porodice, odnosno broja željene djece. Ovo su ujedno bile polazne osnove za donošenje Rezolucije o planiranju porodice u Jugoslaviji i Opšteg zakona o prekidu trudnoće, kojim su socijalne indikacije postale individualne.¹⁰⁸ Rezolucijom su utvrđeni stavovi jugoslavenske politike u oblasti planiranja porodice, odnosno pitanja prekida trudnoće, kontracepcije, seksualnog odgoja i odnosa među spolovima. Koordinacioni odbor za pobačaje, kontracepciju i seksualno vaspitanje nakon pristupanja Jugoslavije MFPP-u 1967. godine

¹⁰⁶ "Planiranje porodice na zamagljenim marginama", *Nova žena*, br. 9, septembar 1967, 7.

¹⁰⁷ "Zaštita materinstva – interes cijele društvene zajednice", *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1968, 8.

¹⁰⁸ B. Bogdan, "Reproductive regulation in socialist Yugoslavia", 208, 209; I. Dobrovojević Tomić, *Između nebrige i neznanja*, 169, 170, 174.

preimenovan je u Koordinacioni odbor za planiranje porodice pri KDAŽ, nakon čega je početkom 1968. godine preimenovan u republički Koordinacioni odbor u BiH. Već tada se u duhu nove politike, a i prije donošenja Rezolucije, diskutiralo o tome šta podrazumijevaju aktivnosti ove politike, posebno na republičkom nivou, imajući u vidu bosanskohercegovačke specifičnosti. Tadašnja predsjednica Koordinacionog odbora za planiranje porodice u BiH dr. Marina Maglajlić u intervjuu za *Novu ženu* navela je da je planiranje porodice “društveno stručna akcija koja je različita po svojim ciljevima u različitim oblastima (...) ali jedini cilj planiranja porodice ne smije da bude suzbijanje rađanja. U našim uslovima, planiranje porodice bi bilo prije svega suzbijanje neželjene trudnoće, što drugim riječima znači da svako rođeno dijete treba da bude i željeno dijete. Time mislim na pružanje obrazovanja, zdravog života, mogućnost zapošljavanja i drugog (...) Prema tome, planiranje porodice znači organizovanu brigu društva da riješi probleme koji nisu samo zdravstveni, već problemi nezaposlenosti, stambenog prostora, školskog prostora i td.” Ona je istakla da će, kada ova politika i rad na njoj implementaciji dobije svoju formu, prestati aktivnosti kroz rad isključivo Koordinacionog odbora za planiranje porodice pri KDAŽ jer je to široko društveno pitanje.¹⁰⁹

Na sjednici Predsjedništva KDAŽ koja se održala u oktobru 1969. godine, a na kojoj se raspravljalo i o usvojenoj Rezoluciji o planiranju porodice, dr. Marina Maglajlić također je istakla: “Prvi put Savezna skupština donosi dokument ovakve vrijednosti. To samo za sebe znači da je Savezna skupština shvatila potrebu da se i u njenim tijelima donese jedan određeni stav koji će programirati jednu politiku a i zagovarati rješavanje te politike.” Iako je rješavanje ovog pitanja bilo neujednačeno u mnogim dijelovima zemlje, potcrtala je da je *novi kurs* bio i prilika da pitanje planiranja porodice postane opće društveno pitanje koje će se razmatrati u svim društveno-političkim organizacijama.¹¹⁰

¹⁰⁹ “Osnovni cilj – suzbijanje neželjene trudnoće”, *Nova žena*, br. 7-8, juli–august 1968, 9.

¹¹⁰ ABIH, Fond: SSRN BiH, KDAŽ, Stenografske bilješke sa sjednice Predsjedništva Konferencije, Sarajevo 6. oktobar 1969. (nesređena građa).

Donošenje Rezolucije, a potom i Opšteg zakona o prekidu trudnoće, kojim je zvanično legaliziran abortus, bili su posljedica prilika u Jugoslaviji kako na unutarpolitičkom tako i na vanjskopolitičkom planu. S jedne strane, u zemlji su se vodile brojne rasprave o problemima prekida trudnoće, kontracepcije i seksualnog odgoja kao preventivnih aktivnosti na polju suzbijanja sverastuće epidemije abortusa, posebno tokom 1960-ih godina. Pravno definirana ravnopravnost spolova, praćena i postepenom liberalizacijom u oblasti reproduktivnih prava koja je proklamirana odozgo, bila je u disharmoniji sa stanjem u društvu, što je uprkos ubrzanom modernizaciji, industrijalizaciji i urbanizaciji sporo mijenjalo naslijeđene i duboko ukorijenjene patrijarhalne i tradicionalne oblike načina življenja i razmišljanja. S druge strane, pristupanje Jugoslavije MFPP-u i donošenje *Rezolucije o planiranju porodice* od strane Savezne skupštine bili su prilika da ovo pitanje, za koje se Jugoslavija obavezala na međunarodnom planu, postane dio šire društvene akcije unutar zemlje i da izađe iz okvira i rasprava uglavnom ženskih organizacija i najčešće kruga medicinskih stručnjaka. Ovo je bio epilog skoro dvije decenije duge rasprave i sazrijevanja politike o reproduktivnim pravima žena u socijalističkoj Jugoslaviji.

Zaključak

Proces proširenja reproduktivnih prava žena kao dio populacijske politike u socijalističkom režimu tokom 1950-ih i 1960-ih, ustanovljeni pravni okvir koji je djelimično, osim kao težnja za ženskom emancipacijom, ishodio i iz želje da se riješi jedno društveno pitanje i problem, treba sagledati kroz dvije faze. Prva je od donošenja *Uredbe* iz 1952. godine do konca 1950-ih godina i druga od donošenja *Uredbe* iz 1960. godine pa do 1969. godine, odnosno do pune liberalizacije prekida trudnoće. Tempo aktivnosti na normativnom reguliranju ovog pitanja unutar društva utvrđivao se na saveznom nivou, a potom su odredbe i zaključci upućivani prema republičkim i pokrajinskim, odnosno regionalnim i lokalnim razinama vlasti. Ključnu ulogu u implementaciji ove politike na širem društvenom planu

imale su socijalističke ženske organizacije SŽD i KDAŽ, koje su pratile, analizirale i pokretale rasprave o ovim pitanjima uz saradnju s ostalim društveno-političkim organima i medicinskim krugovima.

U ovom radu pokušala sam dati pregled bosanskohercegovačkog iskustva u pitanjima prekida trudnoće, ali i kontracepcije i seksualnog odgoja kao preventivnih mjera kroz primjere iz prakse i stanje na terenu. Također su predstavljene rasprave vođene o njima u periodu prve dvije decenije koje su obilježene različitim fazama liberalizacije reproduktivnih prava žena. Kao jedna od “nerazvijenih republika”, koja je bila u procesu tranzicije iz agrarnog u industrijsko društvo, s velikim procentom poljoprivrednog i nepismenog stanovništva, nerazvijenom mrežom zdravstvenih ustanova BiH je bila prostor gdje je ovo pitanje bilo veoma složeno.

Nakon donošenja *Uredbe* 1952. godine broj zabilježenih legalnih abortusa u BiH stalno je rastao, kao i broj kriminalnih abortusa. Takvo stanje nije bilo isključivo posljedica liberalizacije prekida trudnoća, već odraz preobražaja koji je društvo prolazilo u procesu socijalističke modernizacije. Liberalizacija abortusa što je uslijedila 1960-ih godina i prihvaćanje socijalnih indikacija kao uslova za dozvoljavanje pobačaja predstavljale su samo legaliziranje prakse koja se u mnogim dijelovima zemlje već provodila, a kao rezultat došlo je do još većeg rasta broja abortusa, kako legalnih tako i kriminalnih. Dok su se pravile brojne analize, istraživanja i rasprave o problemima abortusa, njihovim uzrocima i posljedicama, u svakodnevnom životu za mnoge žene nije bilo velikih promjena. Kontracepcija kao preventivna mjera za neželjenu trudnoću nikad nije zaživjela u punom kapacitetu. Neprosvijećenost, konzervativna i vjerska shvaćanja, kompliciranost upotrebe, nedostupnost ovih sredstava bili su samo neki od razloga za to. Primjeri rada savjetovališta za kontracepciju u Tuzli i Sarajevu bili su izuzetak koji je potvrđivao pravilo da je uspjeh zavisio od angažmana i zalaganja uglavnom pojedinaca, i to u većim gradskim sredinama, gdje je postojala infrastruktura i stručni kadar.

Rasprave o važnosti seksualnog odgoja kao druge preventivne mjere, naročito među mlađom populacijom, a posebno zbog velikog broja

maloljetničkih trudnoća, nisu davale rezultate. Sve je ostalo uglavnom na sporadičnim aktivnostima kroz neformalne oblike rada. Za ovo pitanje nije bilo sluha kod prosvjetnih organa, ni u prosvjetnim ustanovama zbog otpora direktora, prosvjetnih radnika i roditelja, pa čak ni kroz rad omladinskih organizacija. Zakonodavni okvir prilagođavao se društvenim prilikama i stanju na terenu. Iako je *Uredba* iz 1960. godine dozvoljavala prekid trudnoće iz medicinskih i socijalnih razloga, komisije za prekid trudnoće u BiH vrlo su liberalno tumačile ovu odredbu i u nekim dijelovima zemlje odobravale skoro sve zahtjeve koji su stizali. Disproporcionalni razvoj unutar Bosne i Hercegovine, razlike između razvijenih i nerazvijenih sredina, seoskih i gradskih područja onemogućavali su jedinstvenu akciju i strategiju na ovom planu. Žene sa sela nisu imale pristup zdravstvenim službama; stoga je planiranje porodice u takvim uslovima bilo nemoguće, jer za mnoge od njih kontracepcija nije bila poznata niti dostupna, kao ni prilika za prekid neželjene trudnoće. Dotle se u gradovima koji doživljavaju transformaciju usljed naglog priliva novog stanovništva, uglavnom sa sela, koje se prilagođava novom načinu života bilježi stalan porast broja legalnih i ilegalnih abortusa. Oni su bili posljedica neprosvijećenosti, te patrijarhalnih stavova koji su se teško mijenjali, a koji su ženi nametali breme srama i stida.

Pravni okvir, djelimičnost uspjeha akcije na promoviranju kontracepcije i seksualnog odgoja, nerazvijena zdravstvena mreža i nedostatak kadra u bosanskohercegovačkim uslovima razvoja društva koje je bilo dominantno agrarnog porijekla, uglavnom neprosvijećeno, utjecali su da abortus kao reproduktivno pravo žene postane dominantan i u većini slučajeva i jedini način reguliranja neželjene trudnoće i planiranja porodice. U većini slučajeva liječile su se posljedice, a ne uzroci. Veliki broj abortusa bio je posljedica nedovoljnog angažmana na promoviranju i provođenju preventivnih mjera, kontracepcije i seksualnog odgoja, dok su uzroci, s druge strane, ležali u protivrječnostima socijalne i ekonomske transformacije društva tog vremena. Rasprave o ovim pitanjima, primjeri iz prakse i s terena pokazuju da je normativna liberalizacija reproduktivnih prava tokom 1950-ih i 1960-ih godina u suštini više bila socijalna nego emancipacijska mjera.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo

Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (SSRNBiH):

- Konferencija za pitanje društvenog položaja žena Bosne i Hercegovine (KDAŽBiH)
- Savez ženskih društava Bosne i Hercegovine (SŽDBiH)

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd, Srbija

Fond: Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ):

- Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (KDAŽJ)

Objavljeni izvori

Aktuelni problemi obrazovanja i vaspitanja u Bosni i Hercegovini. Pripremni materijal za šesti kongres SSRN BiH, Sarajevo: Politička biblioteka, 1965.

Anketa o zaposlenim ženama 1958. Statistički bilten 155, Beograd: Savezni zavod za statistiku, novembar 1958.

Jugoslavija 1945-1964. Statistički pregled, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.

Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, Beograd: Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, novembar 1963.

Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine sa ustavnim amandmanima I-IV, Sarajevo: Republička pravna biblioteka, 1978.

Milojković, Vladimir A., *Zdravstvena zaštita žena, djece i omladine u BiH*, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 1967.

Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH u 1966. godini, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, 1967.

Zdravstveno stanje stanovništva u SR BiH za 1965. godinu, Sarajevo: Zavod za zdravstvenu zaštitu BiH, maj 1966.

Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten br. 298, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964.

Štampa

Nova žena, Sarajevo, 1955, 1956, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1967, 1968, 1971.

Literatura

Knjige

Bosanac, Milan, *Vanbračna porodica*, Zagreb: Prosveta, 1976.

Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd: devedesetčetvrta, 1996.

Dobrivojević Tomić, Ivana, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)*, Beograd: Arhipelag, 2022.

Hadžimusić, Semir, *Pismeni graditelji socijalizma. Opismenjavanje stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu obnove (1945-1948)*, Tuzla: JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 2023.

Kamberović, Husnija, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina 1945-1953. godine*, Sarajevo: Tešanj, 2000.

Sijerčić, Ejub, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1976.

Spahić Šiljak, Zilka, *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici u BiH*, Sarajevo: Internacionalni multireligijski i interkulturni centar IMIC, *Zajedno*, Centar za interdisciplinarne

postdiplomske studije – CIPS Univerziteta u Sarajevu, Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija TPO, 2007.

Članci

- Alinčić, Mira, “O planiranju porodice u SFRJ s pravnog aspekta”, u: *Fertilitet stanovništva i planiranje porodice u Jugoslaviji*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar demografskih istraživanja, 1980, 157–173.
- Bonfiglioli, Chiara i Sara Žerić, “Debating Abortion and Contraception in Socialist Yugoslavia: A Microhistorical Perspective”, u: *Narodna umjetnost*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2023, sv. 60, br. 1, 147–162.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, “Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, Beograd: SANU, 2019, LXVII, 2, 309–323.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, “Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918-1991)”, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, LVIX, br. 3, 113–130.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, “Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945-1974”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018, XXXVI, br. 1, 119–132.
- Dobrivojević, Ivana, “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974”, u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016, br. 2, 83–98.
- Džumhur, M., A. Milojković, E. Šerstnev, S. Šimić, “Neki aspekti neželjene trudnoće na teritoriji SRBiH”, u: *V kongres ginekologa opstetičara Jugoslavije – referati i koreferati Sarajevo 1-4. oktobra 1964*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1964, 35–41.
- Drezgić, Rada, “Policies and Practices of Birth Control under the State Socialism”, u: *The History of the Family*, 2010, 15 (2), 191–205.
- Gudac-Dodić, Vera, “Položaj žene u Srbiji (1945-2000)”, u: *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2006, 36–42.

- Horvat, Lea, “Od ‘doživotnog strogog zatvora’ do kućanskih poslova ‘bez velikog napora’”, u: *Kontinuiteti i inovacije*, Zagreb – Pula: Srednja Europa, Sveučilište Juraja Dobrile, 2021, 29–53.
- Jamnicky, Ante i Evgenije Šerstnev, “Problem zaštite majke i djeteta u SR BiH”, u: *Bilten republičkog zavoda za zdravstvenu zaštitu*, Sarajevo: Republički zavod za zdravstvenu zaštitu, 1963, br. 3, god. X, 77–91.
- Katz, Vera, “O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942–1953.”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, br. 40, 135–155.
- Ličina Ramić, Aida, “Nova ženska organizacija – Savez ženskih društava BiH”, u: *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung, 2023, 163–219.
- Pavlović, Aleksandar i Nenad Trifković, “Iskustva iz rada Savjetovaništa za planiranje porodice u Tuzli”, u: *Medicinska revija*, Beograd: Galenika, 1969, god. 19, br. 2, 31–42.
- Rožman, Sara, “Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji”, u: *Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko*, Ljubljana: Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani, 2009, 3 (1–2), 301–325.
- Sparavalo, Joko, “Deagrarizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije Drugog svjetskog rata”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za historiju, institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, 365–388.

Doktorske disertacije

- Alispahić, Nisveta, *Socijalni, medicinski i demografski aspekti planiranja porodice u Tuzli i okolini*, doktorska disertacija, Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Medicinski fakultet, 1989.
- Bogdan, Branka, *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia: a social and cultural history*, Dissertation, Melbourne: Monash University, 2019.

ON SOME ASPECTS OF FAMILY PLANNING IN SR BiH: ABORTION AND CONTRACEPTION DEBATES DURING 1950s AND 1960s

Summary

In socialist Yugoslavia after the Second World War, the gradual liberalization of women's reproductive rights took place as part of a wider emancipatory policy. The newly established legal framework, which was determined in accordance with the ideological and political aspirations of the authorities, redefined, in the legal sense, the position and role of women in the society of that time, and reproductive rights represented an important segment of those changes. The transformation of women's reproductive rights occurred gradually during the 1950s and 1960s and can be seen through two phases. The first phase was from the passing of the legal act from 1952 until the end of the 1950s, when abortion was partially legalized, and the second phase was from 1960 and the adoption of *the Regulation* which further liberalized the termination of pregnancy, until 1969 when the complete liberalization of abortion took place. This policy was established according to the *top-down* principle, from the federal to the republic levels, and one of the key roles in the implementation of this policy, in the broader social plan, was played by women's organizations, first the Union of Women's Societies and later the Conference for the Women's Social Activities.

The development of Bosnia and Herzegovina, as an equal federal unit in the newly established state community, socialist Yugoslavia, was shaped in accordance with the new political and ideological course, but also with inherited circumstances. A deeply patriarchal, predominantly agrarian society, with a high percentage of illiterate population, especially women, and with a modest network of medical institutions, led the proclaimed emancipatory policy of the new government towards women, and thus the policy

of liberalizing women's reproductive rights, to encounter numerous difficulties and challenges.

With the gradual liberalization of abortion from 1952, through the 1960s to the full liberalization that followed in 1969, the number of legal abortions steadily increased, as did the number of criminal abortions at the same time. Despite numerous analyses, research and discussions about the problems of abortion, about the causes and consequences of this phenomenon and preventive measures, contraception and sexual education, there were no major changes in the everyday life of Bosnian women. Abortion, as a woman's reproductive right, has become the prevailing and in some cases the only way to regulate unwanted pregnancy and family planning. Examples from practice, during the 1950s and 1960s, in addition to indicating that due to deep differences within the Republic of Bosnia and Herzegovina, a single strategy for solving this problem could not be established, also confirmed that the policy of liberalizing women's reproductive rights was essentially more of a social than an emancipatory measure.

IMPERATIV PAMĆENJA LOMA DOMINANTNOG KNJIŽEVNOG KANONA – PRVA ISTRAŽIVAČICA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG ŽENSKOG PJESNIŠTVA AJŠA DŽEMILA ZAHIROVIĆ

Merima Omeragić

National Yang Ming Chiao Tung University

International Center for Cultural Studies

Hsinchu City, Taiwan

merima.omeragic@nycu.edu.tw

Apstrakt: U ovom radu polazi se od zadatka pamćenja i prevrednovanja rada nedavno preminule pjesnikinje i istraživačice Ajše Džemile Zahirović. U težnji za razotkrivanjem i analizom razloga koji su doveli do zaborava djela i autorice, poseže se za ispitivanjem konteksta u kojem žene stvaraju i u kojima se vrednuje njihov rad. Navedeno uključuje stvaranje teorijsko-kritičkog okvira koji se ogleda u kombinaciji feminističke književne kritike i ginokritike s ciljem pružanja adekvatnog odgovora na problem isključenosti žene iz dominantne historije književnosti i književnog kanona. Premda je centralni fokus na interpretaciji uredničkih politika u prvoj antologiji bosanskohercegovačke ženske poezije *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* (1985), identificirat će se način uspostavljanja subžanra antologije ženske poezije sposobnog da dâ glas ženama i intervenirira u dominantno polje znanja. Rad se temelji na izvlačenju iz povijesti zaboravljenih spisateljica, kao i same Zahirović. Također, ideja ovog rada je artikulacija historije ženskog pisanja. Cilj je repositionirati i istraživačicu i njenu antologiju u prostore rekonstrukcije ženske književne tradicije i imperativa pamćenja. Cjelokupna analiza bit će utemeljena na pomnom ispitivanju statusa spisateljice i antologičarke, odnosno demonstriranju i afirmaciji njenog značaja.

Ključne riječi: rodno uvjetovano isključivanje spisateljica, dvostruki standardi, rekonstrukcija ženske književne tradicije, bosanskohercegovačke pjesnikinje, subžanr: ženska pjesnička antologija, Ajša Džemila Zahirović

Abstract: This article takes as its starting point the task of remembering and re-evaluating the work of the recently deceased poet and researcher Ajša Džemila Zahirović. In an attempt to uncover and analyze the reasons why her work and the author have been forgotten, this paper seeks to examine the context in which women create and in which their work is valued. This includes the creation of a theoretical-critical framework that is reflected in the combination of feminist literary criticism and gynocriticism, with the aim to provide an adequate response to the problem of the exclusion of women from the dominant literary history and canon. Although the main focus here is on interpreting the editorial practices of the first Bosnian anthology of women's poetry *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* [From verse to poem: Poetry of women of Bosnia and Herzegovina] (1985), in addition the paper will identify the method of establishing a subgenre of an anthology of women's poetry capable of giving voice to women and intervening in the dominant field of knowledge. The work is based on retrieving forgotten women writers from history, such as Zahirović. Additionally, the idea of this paper is to articulate the history of women's writing. The aim is also to reposition both the researcher and her anthology within the spaces of the reconstruction of the female literary tradition and the imperative of memory. The entire analysis is based on a careful examination of the status of the writer and anthologist, that is, demonstrating and affirming her importance.

Keywords: gender-based exclusion of women writers, reconstruction of women's literary tradition, Bosnian women poets, subgenre: women's poetry anthology, Ajša Džemila Zahirović

Izazov prakse zapisivanja alternativnih glasova

U stihovima iz prve zbirke *Nastrešnica* (1981) Ajša Džemila Zahirović proročki izaziva "nečije sjećanje / na moje misli"¹ fokusirajući se koliko na osmišljavanje stvaralačkih napora i sebe kao akterku (vlastite) povijesti,

¹ Ajša Džemila Zahirović, *Izabrane pjesme* (II izdanje), Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004, 66.

u tolikoj mjeri i na neizvjesnu budućnost recepcije. Prhnule “na zelenom tabaku ispisane”,² sposobne da “u krvotoke nam pometnju usele”,³ ove riječi nikad prikladnije nisu zvučale kao na 2. 7. 2024. godine, kad je umrla doslovno zaboravljena bosanskohercegovačka autorica.

Vijest o smrti Ajše Džemile Zahirović podijelio je tek jedan digitalni medij⁴ navodeći osnovne biografsko-bibliografske podatke. Potom se u bespućima digitalnog svijeta prenio pogrešan naziv prve bosanskohercegovačke antologije ženske poezije koja predstavlja značajan temelj za svaka buduća istraživanja i rekonstrukciju matične i južnoslavenske književne tradicije u oblasti poezije. Naziv zbirke glasi: *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* (1985). Marginalizaciju istraživačice i pjesnikinje dodatno potvrđuje podatak da se u vijestima o smrti pjesnikinje, kao ni u ozbiljnijim studijama u polju književnosti u lokalnom kontekstu – čak i ne spominje njen projekt antologiziranja poezije bosanskohercegovačkih pjesnikinja.⁵

Problemizirajući načine oblikovanja “istorije književne kritike”,⁶ Laurie A. Finke u knjizi *Feminist Theory: Women Writing* razotkriva kontekste proizvodnje znanja o određenim vrijednostima nametnutim hegemonističkim praksama. S tom postavkom Finke cilja na problem kulturnih praksi utemeljenih u knjigama, antologijama, debatama i borbama, a na osnovu kojih se konstruiraju takozvane neoborive istine. Polje dominantnog znanja isključuje alternativne glasove potiskujući ih – međutim, ne nepovratno. S istraživanjem o djelu Ajše Džemile Zahirović stavlja se fokus na one zapise u kojima žene odbijaju imperativ da budu isključene iz historije, pokazujući da itekako imaju što reći o “formama kanona”⁷ i samom

² A. Dž. Zahirović, *Izabrane pjesme*, 254.

³ Isto, 188.

⁴ Vidjeti Članak autora/-ice inicijala I. S. naslovljen: “U 93. godini preminula bh. pjesnikinja Ajša Zahirović”, <https://www.klix.ba/magazin/kultura/u-93-godini-preminula-bh-pjesnikinja-ajsa-zahirovic/240705179/> / 5. 7. 2024. (pristupljeno: 16. 7. 2024).

⁵ Imenovani aspekt će biti ispitan u ovom radu.

⁶ Laurie A. Finke, *Feminist Theory: Women Writing*, Ithaca: Cornell University Press, 1992, 182.

⁷ Isto, 182.

načinu funkcioniranja dvostrukih standarda pri vrednovanju djela spisateljica. Elaine Showalter je prvobitno u doktorskoj disertaciji (1969), a zatim i studijom *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing* (1977)⁸ upozorila na žensko “znanje da će njihova individualna postignuća biti dovedena pod relativno nepovoljnu grupu stereotipa”.⁹ Na temelju raskoraka u politikama vrednovanja književnosti i rekonstrukcije univerzalnog seta predodžbi o inferiornosti autorica i trivijalnosti njihovih djela – Showalter je ustanovila isključivanje žena iz sistema i znanja o književnosti. Dodatno, Nina Baym (2007)¹⁰ uopće nevidljivost spisateljica sagledava kroz optiku njihove prezrenosti, ponekog ustupka u priznanju,¹¹ nepovjerenja u njihov talent i nepostojanja ocjena izvrsnosti kojima bi kritičari ocijenili njihova djela.

S obzirom na ideologiju koja prerregulira isključivanje žena, kao i činjenicu da u polju književnosti još traje istraživačka faza dokazivanja postojanja spisateljica i zanemarenih djela – izazov izučavanja njihovog stvaralaštva doprinosi i rekonstrukciji tradicije, ali i podrivanju praksi prešućivanja naslijeđa. Iz tog razloga svakom partikularnom okršaju s kanonizacijskim procesima i historizacijom književnosti, ali i “posvećivanju otkrića rada izgubljenih spisateljica u prošlosti”¹² nužno je posvetiti istraživačku pažnju. Intervencijski činovi predstavljaju načine za suzbijanje politika “ignorisanja ženskog doprinosa zajedničkom i našem različitom književnom

⁸ Elaine Showalter disertaciju koja je prethodila navedenoj studiji i pod naslovom *The Double Critical Standard: Criticism of Women Writers in England, 1845–1880*. odbranila je na University of California, Davis, 1969. godine.

⁹ Elaine Showalter, *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999, 73.

¹⁰ Vidjeti Nina Baym, “From Melodramas od Beset Manhood: How Theories of American Fiction Exclude Women Authors”, u: *Feminist Literary Theory – A Norton Reader*, New York – London: Norton & Company, 2007, 503–513.

¹¹ Kompromisi u djelimičnom prihvatanju spisateljica najčešće se realiziraju unutar prikaza perioda, pravca, djelovanja ili spram ideološke podobnosti autorice i u svrhu zadovoljenja spolnih kvota.

¹² Lillian S. Robinson, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, 1997, 42.

naslijeđu”.¹³ Imajući u vidu probleme kanona,¹⁴ kao i težinu antropološkog rada na ženskoj tradiciji i potkulturi, uspostavljam ideju za predmetno istraživanje. Primarni cilj ovog rada ogleda se u postizanju vidljivosti, afirmacije inventivnosti, te vrednovanju rada Ajše Džemile Zahirović. S druge strane, kao strateški cilj postavljeno je demonstriranje značaja njenog pionirskog rada u oblasti ispitivanja poezije u kontekstu tvorbe drugačijeg diskursa i rekonstrukcije matične ženske književne tradicije. Pri formiranju ovih ciljeva vodila sam se promišljanjem činjenica o odgovornosti oko diskontinuiteta u ženskoj književnosti i kulturi. Iz tog razloga sumiram te-žnje da bar kroz jedan primjer prekinem djelovanje principa koji Dubravka Ugrešić opisuje kao da “isuviše stvari započinje svakih deset godina ispočetka”.¹⁵ Glavno oruđe bit će upotreba transgeneracijskog resursa zapamćivanja pretkinja i vrednovanja njihovog rada. Na taj način ostvaruje se ideja o dopunjavanju lanca evolucije ženskog stvaranja novom karikom, te ujedno i stvara uporište za buduća istraživanja. Posredno, istraživanjem se dokazuje da je u bosanskohercegovačkoj, kao i jugoslavenskim historijama bilo potisnutih i nadasve raznovrsnih ženskih literarnih glasova.¹⁶

U vezi s opisanim okvirom u ovom radu analizirat će se dimenzije intervencija u kanon koje je Zahirović načinila otvaranjem prostora za otkriće i prikaz rada bosanskohercegovačkih spisateljica, čime se nadilaze limiti zvaničnih diskursa o književnosti. Predmet je istraživanja u ovom radu ranije istaknuta antologija ženskog pjesništva *Od stiha do pjesme*:

¹³ L. S. Robinson, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, 39.

¹⁴ Premda se u ovom radu pretendira na indirektno demaskiranje rodnog aspekta kanona (šire i historije književnosti, kurikulumu i nastavnih planova i programa), bitno je napomenuti da su ova identificirana polja moći u sistemu književnosti i u vezi s pitanjem rase, klase, seksualne orijentacije, dekolonizacije itd. Istaknute poveznice jesu ideološki temelj za formiranje i funkcioniranje kanona zato što reprezentiraju društvenu moć i kulturnu dominaciju. U problematične postulate kanona treba dodati često i stilističke, tematske i estetske norme, te privilegiranje određenih žanrova.

¹⁵ Dubravka Ugrešić, “Ženski kanon!?”, u: *Europa u sepiji*, Zagreb: Profil, 2014, 207.

¹⁶ Mapa ciljeva ovog rada ne ulazi u polje stvaranja paralelnog kanona. Ovdje namjeravam izbjeći opasnu zamku oponašanja principa na kojima je zasnovan već postojeći, dakako, problematični kanon.

Poezija žena Bosne i Hercegovine. Uprkos aspektima reprezentacijskih praksi i različitih principa od kojih je najsporniji isključivost, koje nosi sa sobom svaki poduhvat antologiziranja, ovdje će se istaći pitanja koja proizvode antologije ženske književnosti. U prvom redu ispituju se politike antologiziranja koje definiraju zapisivanje i opisivanje (historije) ženske književnosti. Identificirajući značaj izranjanja iz povijesti ženskih glasova, dvojac Anke Gilleir i Alicia C. Montoya u tekstu *Toward A New Conception Of Women's Literary History* (2010)¹⁷ odredile su temeljnu funkciju ženskih antologija izraženu u “katalizaciji inovirane istraživačke pažnje na pojedinačne žene i njihov rad”.¹⁸ Shodno tom obnovljivom istraživačkom izazovu, feministička dimenzija predmetnog istraživanja priključit će se polju reprezentiranja i mapiranja ženske književnosti,¹⁹ potom formiranju diskursa obilježenog sviješću o izvorima ženske tradicije i urgentnošću novog portretiranja koje neće podleći ukalupljanju u tradicionalne modele. Antologiziranje spisateljica omogućava ispitivanje njihovog historijskog konteksta i feminističkih uslova pod kojima su one naknadno otrgnute od zaborava. Izuzev intervencije u dominantno znanje, postupci antologiziranja i interpretacije takvih djela posjeduju “transformativni uticaj na panoramu i stanje u književnosti”.²⁰ Navedeno barem djelomično omogućava individualnu humanizaciju kanona, znanja i društva uopće i stavlja naglasak

¹⁷ Tekst je uvodničarska studija, urednica Anke Gilleir, Alicie C. Montoya & Suzan van Dijk, u zborniku *Women Writing Back / Writing Women Back: Transnational Perspectives from the Late Middle Ages to the Dawn of the Modern Era* (2010) – s kojim se vraća pažnja na historijski značaj zaboravljenih spisateljica ranog modernog perioda, njihove različite uloge, fenomen autorstva i djela. Konkretno, kako je to navedeno u opisu zbornika – fokus je na kreiranju ženskih prostora ili zajednica, osvajanju i inoviranju žanrova i transnacionalnim evropskim perspektivama pisanja.

¹⁸ Anke Gilleir i Alicia C. Montoya, “Introduction: Toward A New Conception Of Women's Literary History”, u: *Women Writing Back / Writing Women Back: Transnational Perspectives from the Late Middle Ages to the Dawn of the Modern Era*, Leiden: Brill, 2010, 1.

¹⁹ S drugotalasnim razvitkom feminističke književne kritike i teorije, kao i ginokritike dolazi ne samo do naglog interesa za preispitivanjem postojeće historije, kanona, te ideoloških procesa u antologiziranju književnosti već i procvata u zadatku reprezentiranja otkrivenih spisateljica i autorica. Zato se u tu najširu mapu polja ženske književnosti uključuju i međusobno dijalogiziraju i oni izbori i antologije južnoslavenskih spisateljica kao i antologija Ajše Zahirović.

²⁰ L. S. Robinson, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, 35.

vraćanja duga – kroz imperativ pamćenja – našim književnim pretkinjama, te neizostavno i onima koje su poput Ajše Džemile Zahirović otkrivale našu povijest i podučavale nas imperativu pamćenja.

Protiv zaborava – pjesnikinja subverzivnog istraživačkog žara

Unutar ekstenzivnih biografija dostupnih u nekoliko dopunjenih izdanja izabranih pjesama (1998, 2004, 2011) među osnovnim podacima navodi se da je Ajša Džemila Zahirović rođena u Sarajevu,²¹ da je po profesiji bila pravnik, a po vokaciji pjesnikinja. U autobiografskom maniru posebno se ističe njeno višegodišnje bavljenje “istraživanjem poezije pjesnikinja”.²² Iako će se u ovom radu, kako je to najavljeno u kontekstu rekonstrukcije ženske književne tradicije, ispitivati različite dimenzije antologiziranja poezije pjesnikinja – u nastavku je neophodno rasvijetliti specifične podatke iz biografije Ajše Džemile Zahirović. S obzirom na činjenicu da je svaki izbor po karakteru lično-politički, odnosno da podrazumijeva poziciju artikulacije subjekta i prezentacija u tekstu / djelu, te u odnosu ka utvrđivanju činjenica vezanih za opće znanje o razvoju pisanja kod spisateljica, ekskursivno posezanje za biografsko-bibliografskim podacima ima opravdanu svrhu. Ovdje namjeravam podići složeno pitanje o fenomenu – *zašto pjesnikinja bez formalnog obrazovanja iz / o književnosti bira da istražuje i reprezentira poeziju, ali i same pjesnikinje?* Iako obrazovanje nije nužan aspekt da bi se pristupilo određenom predmetu istraživanja, pogotovo

²¹ S obzirom na to da se u različitim knjigama godina rođenja Ajše Džemile Zahirović navodi različito, kao i da je sama izostavljala taj podatak iz pratećih biografija u njenim zbirkama, u ovom radu otklanja se i nedosljednost u navođenju godina jer kao takva uzrokuje konfuzije i u samom polju nauke (prema *In memoriam* – u Alije Dolovca i Murisa Musića – 1938, Duraković u *Bošnjačkoj književnosti u književnoj kritici: Novija književnost – Poezija* – 1938, prema *International Who's Who of Women* – 1940, prema bibliotečkim podacima Cobiss mreže BiH – 1942, prema Zirdumu – 1950). U zvaničnim podacima Matičnog ureda Općine Stari Grad Sarajevo za pjesnikinjin datum i godinu rođenja navodi se sljedeće: 21. 3. 1932. Iz podataka kojima raspolaže Alija Dolovac, pjesnikinja mu je saopćila da je u službene knjige pogrešno upisana godina njenog rođenja, odnosno da je ispravna 1938. godina. Ovaj bliski prijatelj i pjesnik je i autor knjige o Ajši Džemili Zahirović: Alija Dolovac, *I zvijezde se gase: Ajša Zahirović svjetska krunisana kraljica poezije 1938-2024*, Sarajevo: Alija Dolovac, 2024.

²² A. Dž. Zahirović, *Izabrane pjesme*, 2.

u ovom antologijskom radu, ono ipak osigurava gradnju složene mreže argumenata u elaboriranju značaja rada. Retorički izazov *zašto* nipošto se ne treba simplificirati, već vid odgovora rekonstruirati iz recepcije djela Zahirović.

Opisani kontekst isključivanja iz kanona, historije i znanja uopće, otjelovljen zaboravom koji je prekrpio pjesnikinju, u samom uvodu jest uvertira za analizu funkcioniranja pamćenja i vrednovanja rada spisateljica, ali specifično i istraživačica, kao i njihovih umjetničkih i teorijsko-kritičkih radova u polju književnosti. Pored izvedenih argumenata, na formiranje kritičkog, ali i ginokritičkog mišljenja utiče pojava subverzije spram sile onog “što žele da mislimo konzervativne reakcione sile”,²³ koje generiraju naučne i automatizirane interpretativne strategije koje su nužno pod “uticajem roda (gender inflected)”.²⁴ Otpor dominantnim čitanjima,²⁵ te slijepom povjerenju u ispraznost historije i kanona koji gutaju i brišu žene utemeljen je na aktivnom angažmanu u “izazivanju neizbežnog pojma autoriteta... u svim pitanjima formiranja kanona”.²⁶ Dubravka Ugrešić u knjizi *Brnjica za vještice* (2021) s pravom upozorava na nedostatak iščašenih čitanja: “nikada se nitko nije – barem emocionalno, ako ne već intelektualno – spotakao o takve i slične podatke, kao što se nitko nije poduhvatio posla da pokuša promijeniti takvu diskriminativnu kulturnu praksu. Možda je i zato teško reći da je bila diskriminativna”.²⁷ Rad na osporavanju premise da “književnica naprosto nije bilo, ili jedva da je bilo”²⁸ predstavlja opasan posao. Otpor zvaničnom diskursu sumiranom u prethodno izrečenom stavu račva se u različite smjerove kao što su suzbijanje stereotipa o ulozi spisateljica kao muza i luđakinja, dodataka u prikazima epoha, onima koje se okušavaju u nerelevantnim žanrovima. Također, otpor dolazi i iz sfere istraživanja koje

²³ L. A. Finke, *Feminist Theory: Women Writing*, 4.

²⁴ Anet Kolodni, “Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova”, u: *Genero*, 2002, br. 1, 58–71.

²⁵ Kritika Harolda Blooma, koji slovi za rodonačelnika zapadnog književnog kanona.

²⁶ A. Kolodni, “Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova”, 58–71.

²⁷ Dubravka Ugrešić, *Brnjica za vještice*, Zagreb: Multimedijalni institut – ‘MaMa’, 2021, 43–44.

²⁸ Isto, 44.

je usmjereno na dokazivanje postojanja spisateljica – specifično onih čije teme nisu usklađene s društvenim, ali i ideološkim prohtjevima. Uopće, diskriminatorna dimenzija neusklađenosti i u književno-umjetničkom i u istraživačkom radu proizlazi iz odbijanja učitavanja poželjnog ponašanja u ženu koje se može promatrati u ravni pobune što “nailazi na linč i neodobravanje sa zajedničkim nazivnikom apsolutna diskreditacija prokazane tobožnje heretičke nepodobnosti. Ujedno čin otpora u čitanjima je sinonim za prelazak prostora dodijeljenog joj [ženi] na korištenje”.²⁹

Osim navedenog, skoro je izvan očekivanja da bi na izazov višestruke re-vizije kanona i znanja o književnosti odgovorile žene koje posjeduju pozicije u sistemu književnosti naprosto zbog izbjegavanja sukoba s kanonskim očevima i njihovim moćima. Dakle, “stereotipe o ženama najčešće podržavaju same žene zato što je to najlaški put da se dođe do kruha i pažnje na bilo kom terenu, pa i na književnom”.³⁰ Konkretno, to znači da i kroz povijest, ali i danas radnice u polju književnosti često osluškuju nepisana, duboko ukorijenjena – perfidna pravila iz želje da ih se pripusti pred vrata kanona, pa biraju teme i u sferi ginokritike koje su kompromisne. Jedno od obrazloženja zašto je pjesnikinja Zahirović bila prva koja je pokrenula istraživanja ženske poezije u bosanskohercegovačkom kontekstu proizlazi iz njene marginalne pozicije u svijetu književnosti,³¹ koja joj je omogućila beskompromisnu viziju diskriminacijskih praksi kanona. Bez

²⁹ Merima Omeragić, “Od maskulinog nasilja institucija... i književnog kanona preko heretičkog čitanja pa do alternativnog brbljanja u javnom prostoru”, u: *Zeničke sveske*, 2014, br. 19, 77–98.

³⁰ D. Ugrešić, “Ženski kanon!?” 210.

³¹ Nakon 1984. godine Ajša Džemila Zahirović završava s profesionalnom karijerom u javnim institucijama Bosne i Hercegovine, ponajprije kao savjetnica i šefica Kabineta Centralnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine, zatim i kao savjetnica za kulturu šefa Kabineta Predsjedništva Bosne i Hercegovine, ona zadobija status slobodne umjetnice. U socijalističkom sistemu zasigurno je autorica imala poziciju koja joj je omogućavala lakše stjecanje resursa, kontakata, kao i uopće mogućnosti za rad u kulturi i predstavljanje naše kulture u svijetu. U takvom kontekstu i realizacija zamisli oko istraživanja bosanskohercegovačkih pjesnikinja bila je omogućena i pozicijom istraživačice. Ta olakšica uticala je i na izbor njenog predmeta istraživanja koji sigurno nije mogao poteći iz polja akademije. Nadalje, nakon rata u Bosni i Hercegovini status slobodne umjetnice bio je obilježen deprivilegijama, složenim pristupom životnim i radnim resursima, prepuštenošću strukovnim udruženjima, što je dodatno ojačalo i onu diskriminaciju uslovljenu spolom.

obzira što nije imala teorijsko znanje, niti aparaturu čije idejne začetke u jugoslavenskom društvu nalazim u periodu 80-ih godina 20. vijeka – ova pjesnikinja subverzivnog istraživačkog žara našla je način da opiše probleme s kojima se suočavala, a odnosili su se na sistemsko potiskivanje i zaboravljanje likova i djela spisateljica. Pored primarnih okidača njena istraživanja determinirao je i globalni duh vremena. Upravo zbog takvog konglomerata uslova Zahirović je uspijevala iz potencijala margine na kojoj se našla izgraditi besprijekornu međunarodnu karijeru i paralelno s tim zalogom provesti svoja istraživanja na temu ženske poezije.

U jednom od ranijih intervjuua u kojem je spominjala istraživački angažman, da parafraziram navod, u prikupljanju građe o poetesama iz Bosne i Hercegovine od Umihane Čuvidine do savremenih – kome će od tog časa do objavljivanja rezultata predstojati niz godina – govorila je³² o “uslovno rečeno ličnoj i društvenoj” obavezi takvog zadatka. U spomenutom članku koji je objavio list *Borba* 1982. godine ona ističe: “jer koliko god želim da ono što sama stvaram bude dostupno javnosti, u isto vrijeme ne mogu se otrgnuti utisku da su mnoge bosanskohercegovačke pjesnikinje i njihovo djelo – ne ulazeći u to je li opravdano ili ne – nekako predate zaboravu”.³³ S ovako kodiranim predmetom istraživanja, te teretom nad pozicijama spisateljica i istraživačice Zahirović se uhvatila u koštac s kanonskim i društvenim preprekama, kao što se skoro paralelno odlučila Razija Lagumdžija za pionirsku analizu ženskih likova u djelima bosanskohercegovačkih pisaca, a koja je također doživjela svojevrsan zaborav.³⁴

³² Varijacija u imenu i prezimenu potječe od trenutka objavljivanja intervjuua; naime, pjesnikinja je tek naknadno, u zreloj fazi koristila kao srednje ime svoje majke Džemile, a prezime koje je dostupno u tekstu uključuje i prezime bračnog partnera.

³³ “Na ‘ti’ sa svijetom”, *Borba*, 17. 1. 1982, 10.

³⁴ Lagumdžija se u poznatim jugoslavenskim časopisima za književnost, kulturu i umjetnost, poput *Pregleda*, *Života* i *Trećeg programa*, fokusirala na svojevrsni imagološki pristup, ili književnokritičke studije u književnosti u užem smislu pretendirajući da u stručnim i naučnim radovima problematizira reprezentacije ženskih likova u djelima autora. Na temelju takvih istraživanja, a i desetljeće nakon toga, nastajali su novi članci na tu temu, kao i relativno nepoznata studija *Velika metafora: umjetnički likovi žena u djelima bosanskohercegovačkih pisaca* (1982). Zanimljivo je istaći da se u savremenoj recepciji njenog rada skoro pa i ne spominju ovi njeni članci, niti knjiga.

Pored izazova novih čitanja koja remete kanon i sistem (u) književnosti i upiru prstom u mizogini poredak, udjela u općem zaboravu ima i karakter zatvorene, male bosanskohercegovačke zajednice u kojoj živimo i gdje je Zahirović bila pastorka kulture jer je propagirala otvoreni duh. Konkretno, takva zajednica ne podnosi zvuk razlike i pluralizma ili *polivalencije*, ona je i uopće, po viziji Radomira Konstantinovića, ta koja ne napreduje jer ne dozvoljava nikakvu aktivnost: “Ne sme da bude preobražaja, dakle ne sme da bude rada, potrebna je pasivnost, prepuštanje onome što jeste”.³⁵ U karakteru zajednice koja ne pamti one što participiraju znanjem i radom na progresu nazire se potreba odbacivanja vanjskog svijeta i nepoznatog, a to je “jedna od osnovnih njenih oznaka, kojom se odlikuju njena istorija, njena kultura i njen mentalni svet”.³⁶ U nepoznato, takoreći zazorno ubrajaju se i žene i tradicija žena. Duh ovakve zajednice prošlost koristi da opravda sadašnjost, a budućnost sačekuje “vernošću postojećem”, te nadasve posjeduje smisao za iskrivljeno historijsko kojim argumentira vlastito očuvanje i sigurnost. Stoga, u historijskom i kulturnom poretku svijeta i zajednice nema mjesta za otpadnute pojedinke / pojedince naprosto zato što sve što je “lično, individualno (ma u kom pravcu) nepoželjno je”.³⁷ U tom svjetlu treba sagledati zanemarenost pjesničkog i istraživačkog rada Ajše Džemile Zahirović i pronaći uzroke prešućivanja njenog međunarodnog uspjeha i specifično re-vizije kanona zasnovane na dvostrukim standardima u vrednovanju spisateljica, ali i na opasnosti sukoba istraživačica s dominantnim sistemom znanja. Upravo na temelju ne samo mizoginog konteksta zajednice nego i fenomena duhovne skučenosti gradi se biografsko-bibliografski ekskurs kojim se nastoji afirmirati njena osobenost, otpor u radu, ali i kosmopolitiska subverzivnost nad vlastitom zajednicom.

Iako neistraženi pjesnički opus Ajše Džemile Zahirović zahtijeva poseban rad, zbog potreba predmetnog istraživanja ukazat će se na neke od formalnih značajki njenog umjetničkog stvaranja. Premda je za života

³⁵ Radimir Konstantinović, *Filosofija palanke*, Beograd: Otkrovenje, 2004, 7.

³⁶ Isto, 8.

³⁷ Isto, 7.

napisala više stotina poetskih zapisa, u oko petnaestak zbirki (u periodu 1981 – 2020, i u ponovljenim izdanjima), od kojih se izdvajaju *Nastrešnica* (1981), *Bijelim okom* (1983), *Ivicom puta* (1987) i *Haiku iz Sarajeva* (2004, 2020), ona se od početka fokusirala na prednosti koje donosi objavljivanje poezije na stranim jezicima, te su logično uslijedile i knjige *Terra, mare, amore* (*Zemlja, more, ljubav*: talijanski 1983), *Sapno ki chaya me* (*Pod sjenkama snova*: hindu 1985), *Vedeshi mallige* (*Jasmin iz inostranstva*: kannada jezik 1985), *Special Ajsa Zahirović's poetry number* (izbor pjesama na engleskom 1988), *Ak aur bazghashat* (*Jedan eho više*: urdu jezik 1989), *From Sarajevo to Ekashila: free verse* (*Od Sarajeva do Ekašile*: burmanski jezik 1998). Suštinska transnacionalnost ili kosmopolitizam u djelu i u formalnom smislu reflektira se i kroz niz bilingvalnih pjesničkih zbirki: *Another moment* (*Neki drugi trenutak*: engleski i maternji 1987), *The bridge has eyes* (*Most ima oči*: engleski i arapski 1988), *Under the crown* (*Pod krunom*: engleski i bosanski 1991), kao i *Izabrane pjesme* (*Selected poems*, bosanski i engleski 1998, 2004, 2011). Međunarodnu afirmaciju pjesnikinje potvrđuje i činjenica da je njena poezija tumačena, prikazivana i prevođena i na brojne druge jezike osim navedenih. Stihovi Ajše Džemile Zahirović zazvučali su i na rumunskom, albanskom, slovenskom, grčkom, malteškom, turskom, španskom, francuskom, portugalskom i njemačkom, potom na hebrejskom, pandžapskom, bengalskom, hindu, telugu, tai-tajlanskom, malajskom, korejanskom, japanskom, kineskom i oriya. Ideja prevođenja i reprezentiranja nečije umjetnosti kroz diseminaciju specifičnih identiteta i motiva širom svijeta,³⁸ pored prevazilaženja krutosti zajednice, paradoksalno i afirmacije izvan granica vlastitosti, podrazumijeva i značajan proces stjecanja kontrole nad jezikom kao sredstvom komunikacije. Zahirović je u pjesničkoj karijeri osvojila jezik/-e i komunicirala svojim radom širom svijeta.

Ajša Džemila Zahirović predstavlja ogledni primjer kako funkcionira re-pozicioniranje pjesnikinje u nacionalnom književnom kanonu, ali i u zajedničkom bosanskohercegovačkom. Ovaj iskaz uključuje pokušaj re-mećenja i re-vizije pozicije pjesnikinje u oba kanona i otrgnuće od ideala

³⁸ Također, i posebnih strategija prevodilaca.

zaborava i marginalizacije. Interpretaciju koja je provedena u dimenzijama – odnosa kanona spram spola/roda, hrabrog izbora predmeta istraživanja, ali i spram uslova opstanka u zatvorenoj zajednici – potvrđuju podaci o marginalizaciji spisateljice. Jedan od vidljivijih simptoma jeste kompromis u recepcijama njenog rada otjelovljen u vidu prikazivanja rada pjesnikinje i istraživačice u sklopu grupnih skica, kao pojave, šireg pregleda perioda koji se ispituje ili reprezentira, ili pak potpunog izostanka, što je posebno uočljivo čak i s letimičnim pregledom književno-historijske građe.³⁹ Bez obzira da li se radilo o stručnim studijama ili o antologijskim izborima naše poezije, Ajša Džemila Zahirović je nevidljiva. Razlog takvim iskustvima nalazi se u činjenici da je kanon manjkav jer nije neutralan ni u kojem slučaju, odnosno figurira temeljem spornih i zamagljenih kriterija, duplih standarda, principa isključivosti i slično. S obzirom na to da je potrebno zadržati kurs ovog istraživanja, u budućim čitanjima trebalo bi načiniti re-viziju kroz optiku i u kontekstu međunarodne recepcije pjesničkog djela Ajše Džemile Zahirović. No, nije li pametno postaviti pitanje kako je moguće da je međunarodno afirmirana pjesnikinja skrajnuta u vlastitoj domovini. U kanonskim, kurikularnim, strukovnim, naučnim i bezmalo kolegijalnim i etičkim vrijednostima u zajednici ovakav zaborav nije neobičan; on se nameće kao ideal svijesti koja počinje i završava s vlastitom i grupnom taštinom. Štaviše, diskurs utišavanja prati i poneki stereotipni ispad, poput onog velikana bošnjačke književnosti koji je ne tako davno utvrdio da

³⁹ Vidjeti: Enes Duraković, *Riječ i svijet: studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima dvadesetog vijeka* (1988, 2020); *Bošnjačka književnost u književnoj kritici: Novija književnost – Poezija* [knjiga III] (ur. Enes Duraković); Hanifa Kapidžić-Osmanagić, *Poezija 1945-1980: pjesnici lirske apstrakcije* (1992, 1999), ili pak neke od najvećih i historijski najznačajnijih antologijskih izbora poezije u kojima je prikazana kao dodatak skici ženskog poetskog stvaralaštva ili izbori u kojima uopće nije zastupljena: *Muslimanska poezija XX vijeka* (1990); *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* (1996); *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka* (1999) i *Antologija bosanskohercegovačke poezije XX vijeka* (2000) i dr. Naravno, ovo isticanje podzastupljenosti ili nezastupljenosti autorice unutar stručnih i naučnih radova i antologijskih izbora treba posmatrati uz ogradu različitih setova kriterija, kao i polja i užih predmeta istraživanja i reprezentiranja književnoumjetničkog rada. Također, ovdje se ukazuje na simptome koji se vežu za žensko autorstvo i stvaralaštvo – marginalizacije, brisanja i izostavljanja.

njegove nagrade ne znače ništa ukoliko “Ajša izlazi s krunom na glavi na kojoj piše: kraljica poezije”.⁴⁰ Osim što ova infantilna izjava po sebi dosta govori, između ostalog, i da “pisci i kritičari negiraju žensku kreativnost”,⁴¹ piscu koji je nedavno preminuo odati je poštovanje, Zahirović teško da može dobiti takvo ili slično priznanje. Piscu kao pripadniku dominantnog spola kanon je dom. U njegovoj književnoj tradiciji reprezentiraju se pogledi i vrijednosti “male odabrane grupe muškaraca koji se slažu u tome da su svi oni koji nisu po njihovoj mjeri nisu vrijedni priznanja”.⁴² Sagledano u široj perspektivi, pisac je uljuljkan u “osećanje sopstvene prvorodnosti [...] ja sam sam dakle prošlost sveta, njegova živa istorija”.⁴³ Pisac je na sigurnom terenu društveno usaglašenog koje njega privilegira, a spisateljica je otpisana.

Ipak, *Kaya zlatna kruna dinastije Schilla – Kim Soo-ro* (tada Koreja, 1990), koju je Ajši Džemili Zahirović dodijelio Svjetski institut za istraživanje poezije, kao između ostalog i počasni doktorat u oblasti književnosti Svjetske akademije za umjetnost i kulturu (Sjedinjene Američke Države, 1988), brojne nagrade anonimnih poetskih takmičenja i strukovnih udruženja, institucija za kulturu od državnog značaja, gostovanja na međunarodnim susretima i kongresima pjesnika sugeriraju drugačiju historiju. U biografskom leksikonu *The International Who's Who of Women*, koji tradicionalno i bijenalno objavljuje Routledge, u treće izdanje za 2001. godinu u uredništvu Elizabeth Sleeman uvrštena je biografija Ajše Džemile Zahirović. Između ostalog, u spomenutoj bilješci navodi se da je autorica uključena u “sedam antologija ženske poezije i preko dvadeset pet međunarodnih antologija”.⁴⁴ Među najrelevantnijim transnacionalnim antologijama u kojima je zastupljena njena poezija izdvajaju se: *Swaramalika* (Indija, 1987),

⁴⁰ Vidjeti *Dnevni avaz*, 4. 9. 2011, 20.

⁴¹ Dale Spender, “Women and Literary History”, u: *The Feminist Reader Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, New York: Basil Blackwell, 1986, 22.

⁴² Isto, 24.

⁴³ R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, 6.

⁴⁴ *The International Who's Who of Women 2002: A biographical reference guide to the most eminent, talented and distinguished women in the world* [3rd edition], Bradford, West Yorkshire: Europa Publications & Routledge, 2001, 634.

Poets from six Continents (Tajland, 1988), *Lemon 1* (Japan, 1989), *Antologia de poesia contemporanea* (Portugal, 1990), *Meropati putih dan pelanci* (Malezija, 1990), *Metaphor beyond time – Anthology of Contemporary World Poets* (Koreja, 1990), *Auf den Spuren der Menschlichkeit* (Austrija, 1990), *Raising Stars* (Indija, 1990), *Cooking Lions* (Japan, 1991), *Around the Planet* (Kanada, 1993), *The Chinese poetry international* (Kina, 1997), *International poetry and art* (SAD, 1997), *Anthologia – Letters – Arts – Culture* (Grčka, 1997), *Parnasus of World poets* (Italija, 1998), *18 Svetovny kongres Basnikov* (Slovačka, 1999), *Pansamiento Antohologico Mexicano* (Meksiko, 1999), *New Wavees Galim 2000 – Peace Culture Anthology* (Izrael, 2000), *Antologia festivaluli international noptile de poezie de la curtea de arges 2000* (Rumunija, 2000), *Carta internacional de poesia – 2001* (Argentina, 2001) i druge. Podaci koji su u domeni biografsko-bibliografskog diskursa o Ajši Džemili Zahirović apeluju na nužnost ispitivanja i prevrednovanja njene umjetničke i istraživačke zaostavštine.⁴⁵ Antropološko otkopavanje njenih radova doprinosi suzbijanju (uvijek aktuelnog) brisanja iz književne i kulturne historije, onog koje je usmjereno na podizanje brojnih pitanja o takvoj književnoj tradiciji. Njene strasti u radu i u pristupima spisateljicama uspjele su izvana suspregnuti djelovanje dominantnih obrazaca i izvjesnost njenog nestanka jer je ostavljala tragove koje mogu dekodirati konstruktivne čitateljice. Naknadne analize i vrednovanja potresaju “stvarnost književnog svijeta”,⁴⁶ otjelovljenu dvostrukim standardima koje Germanie Greer identificira kao amoralne i podržavajuće u “kulturnoj izolaciji”.⁴⁷ Intervencije u polje književnosti bitne su jer su dio šireg procesa i mogu uticati na podrivanje “ženske sfere i muškog svijeta”,⁴⁸ što znači da sudjeluju

⁴⁵ Primjetno je da Zahirović u vlastitim biografijama, pogotovo u izdanjima izbora, skoro grčevito i autobiografski, a pod znakom svijesti i vlastitog iskustva, bilježi različite detalje i ostavlja tragove na osnovu kojih se naknadno može rekonstruirati njen rad.

⁴⁶ D. Spender, “Women and Literary History”, 21.

⁴⁷ “Flying Pigs and Double Standards”, *Times Literary Supplement*, 1974, 26, 784–785.

⁴⁸ Gisela Bock, “Challenging Dichotomies: Perspectives on Women’s History”, u: *Writing Women’s History: International Perspectives*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire-London: The Macmillan Press, 1991, 4.

u izazivanju dihotomnog poretka, specifično privatne i javne sfere, koje oblikuju tobožnje objektivno znanje i historiju. S tim imperativom Gisela Bock upućuje na perspektive viđenja ženske historije kao javne, praćene afirmacijom različitih iskaza ženske kulture i subjektivnosti. Takav subverzivni čin omogućio bi pomjeranje Ajše Džemile Zahirović iz šutnje u koju je gurnuta u posljednjih nekoliko decenija u prostor naknadne recepcije. Nepravda koju ovo istraživanje nastoji bar djelimično otkloniti prevenirat će i haos zajednice što zaboravom kažnjava druge “koji su napustili taj svet [ograničenja]”,⁴⁹ kao i stalne početke u feminističkim istraživanjima književnosti. Potonje se odnosi i na cilj dokidanja diskontinuiteta u ženskoj povijesti i kulturi na način da se konačno bavimo naukom koja daje adekvatne odgovore na “pitanja, koja su njihove prethodnice već odavno postavile”.⁵⁰ U tom smjeru doprinos ovog istraživanja ogleda se u tome da ne bude izgubljeno znanje o partikularnom ženskom radu, to jest da se ne dogodi da i same “ne cijenimo značaj jedne jedine rečenice koju je jednom žena zapisala i objavila”.⁵¹ Osim transformativnog potencijala u društvu i književnosti na koji upozorava Lillian S. Robinson, nova čitanja i otrgnuće žena i njihovog rada od zaborava utiču na suzbijanje seta patrijarhalnih stereotipa, te na učenje o nama samima i vlastitoj (sub)kulturi.

Subžanr ženske pjesničke antologije u bosanskohercegovačkoj književnosti i oznaka loma dominantnih kanona

Pitanje antologiziranja ženskog književnog stvaralaštva javlja se s drugim feminističkim talasom i potrebom da se ‘otkopaju’ zaboravljene spisateljice, da se prikaže njihov rad i na taj način osujeti praksa historijskog principa po kojem one samo “nestanu bez traga”.⁵² Žanr ženske antologije uključuje adresiranje pitanja koja se tiču “ženskog pisanja, profesionalizacije

⁴⁹ R. Konstantinović, *Filosofija palanke*, 9.

⁵⁰ D. Ugrešić, “Ženski kanon!?” 201.

⁵¹ D. Spender, “Women and Literary History”, 19.

⁵² “Flying Pigs and Double Standards”, *Times Literary Supplement*, 1974, 26 784–785.

autorki, ženskog čitanja i uloga žena kao kulturnih prenositeljki⁵³, ali i različite perspektive poput osiguravanja “novih uvida u žensku poziciju u polju književnosti”⁵⁴. Pored toga što antologije ženske književnosti korektivno utiču na književne kanone i historije, kako je to već u radu istaknuto, one također imaju moć da kontekstom mobiliziraju “korpus književnosti koji je marginaliziran”⁵⁵. Uprkos brojnim manjkavostima samog žanra, vredonosnih principa na kojima su zasnovane i didaktičnosti,⁵⁶ potom ciljevima da čitateljima usade vrijednosti – antologije provociraju kontekste jer usmjeravaju na razmišljanja “o povijesti književnosti i dodatno pitanju o specifičnim autorima”⁵⁷. Kako onda antologije ženske književnosti ne podliježu dokraja ovim ograničenjima? Naime, osim otrgnuća od zaborava i povijesti brisanja, naknadnim reprezentacijama spisateljica u središte pažnje stavljaju se tekstovi koji zahtijevaju buduće analize. U tom smislu antologije spisateljica postaju bitan resurs za buduće feminističke i ginokritičke studije. Iako i ženske antologije odlikuju opće žanrovske karakteristike, njihov temelj predstavljaju politike koje propituju na osnovu čega one drugačije komuniciraju svoje znanje. Iz tog razloga i “specifičnih karakteristika feminističkog podžanra”⁵⁸ one podvajaju sam žanr i interveniraju u njega. U neke osobenosti ženskih antologija ubrajaju se: izazov ustaljenom sistemu književnosti, produkciji, remećenje institucijskih moći akademije

⁵³ A. Gilleir i A. C. Montoya, “Introduction: Toward A New Conception Of Women’s Literary History”, 2.

⁵⁴ Isto, 4.

⁵⁵ Andrea Beverley, “Feminist Anthologizing: Women and Words: The Anthology/Les femmes et les mots: Une anthologie”, u: *Studies in Canadian Literature / Études en littérature canadienne*, 2019, 44(2), 312–331.

⁵⁶ Pod ovom sintagmom misli se sljedeće: da je antologija tekst koji je namijenjen čitateljima što trebaju steći osnovna znanja o nekoj temi ili oblasti. Također, antologije s javnošću komuniciraju na način da imaju politički uticaj na strukture čitanja i publiku, izdavaštva, ali i na strategije čitanja. Istovremeno, njihova moć počiva na tome da one utiču na konstrukciju nacionalne vrhunske transhistorijske umjetničke vrijednosti.

⁵⁷ Margaret J. M. Ezell, “The myth of Judith Shakespeare: Creating the Canon of Women’s Literature”, u: *New Literary History*, 1990, 21(3), 579–592.

⁵⁸ Gail Chester, “The Anthology as a Medium for Feminist Debate in the UK”, u: *Women’s Studies International Forum*, 2002, 25(2), 193–207.

i izdavaštva, feministički angažman, kao i uticaj na to da se književnost žena čita na samosvjestan način. Konkretno, emancipacijom ženskog stvaralaštva i suptilnom kritikom postojećeg stanja, subžanr ženske antologije demontira čak i onu prikrivenu muškocentričnost zvaničnih antologija.

Međutim, u odnosu na značenje antologija pri rekonstrukciji ženske književne tradicije prvi aspekt o kome treba raspravljati jesu individualne politike autorica/priredivačica izbora, kao i njihova hrabrost da se upuste u takve odabire predmeta istraživanja. U prvom redu pozicija priredivačice je orodnjena i u tom pogledu uključuje i njen autobiografski ili lično-politički stav koji determinira oblike i ishodišta antologija. U odnosu na intimne izbore čiji je društveni značaj argumentiran u prethodnom poglavlju rada, te spram živog interesa za vlastito žensko naslijeđe, u slučaju Ajše Džemile Zahirović zamjetna je hrabrost s kojom iskoračuje u istraživanje negiranog, nedostupnog i zabranjenog *crnog kontinenta*. I prije intervjuja u listu *Borba* (1982) Zahirović se okušala u opisivanju polja bosanskohercegovačke ženske poezije. U časopisu *Odjek* (1981, br. 15–16) u tekstu “Stihovima bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična...” priredivačica Ajša Zahirović-Rudić osviješteno sumira vlastite stavove o povijesti i savremenom stvaralaštvu pjesnikinja. Njen istraživački čin zasnovan je na osmišljavanju putanje od prešućenih pjesnikinja koje su upisivale talent u tkanice, pregače i bošçaluke, potom onih čije su se riječi usmeno prenosile, pa sve do pjesnikinja koje su izašle iz anonimnosti i čija poezija “ni po kakvim kriterijima i ni u kakvim uslovima ne može biti više anonimna”.⁵⁹ U lirskom tonu Zahirović-Rudić cilja u suštinu problema stvaranja. Iako je Virginia Woolf prije skoro cijelog stoljeća objasnila fenomen tako da: “žena mora imati novca i sopstvenu sobu ako želi da se bavi književnošću”,⁶⁰ u predmetnoj viziji priredivačice, bosanskohercegovačke pjesnikinje “u stakleniku su sanjale

⁵⁹ A. Zahirović-Rudić, “Stihovi bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična...”, *Odjek*, 1981, br. 15–16, 28–29.

⁶⁰ Virdžinija Vulf, *Sopstvena soba*, Beograd: Plavi jahač, 2014, 8.

svoj srebrni san”⁶¹ braneći pravo da “pletu svileno pletivo”.⁶² Staklenik predstavlja plodan prostor za kreativnost i u domenu riječi. Pored toga što se u naslovu podvlači značaj oneobičavanja riječi u uslovima naknadne recepcije, priređivačica upućuje na još jedno opće mjesto u historiji ženskog pisanja, navodeći sljedeći uslov u pjevanju – pjesnikinja treba da “rastvori udove kao meduza i bijela riječ bude više nego obična”.⁶³ Citirana rečenica upućuje na mogućnost predznanja Ajše Zahirović-Rudić o tekstu Héléne Cixous *Le rire de la Méduse* [*Smijeh meduze*] (1975) i prekodiranju pojmova *bijela tinta* i *meduza*. U programskom tekstu ženskog pisma Cixous polazi od težnje da se žena privede pismu tijela, da piše tako da je ništa i nikakav gospodar jezika ne zaustavi. Njen jezik treba da leti i prokrvi misao, njena usta da se otvore smjelo – “kakvo je to prekoračenje”, kako bi iz njih izašle riječi pisane mlijekom, jer one i “ona piše belim mastilom”⁶⁴. U tom duhu i sama Zahirović ohrabruje dvostruko osvajanje jezika – kod pjesnikinja, kao i istraživačica. U tekstu koji prati izbor pjesama u *Odjeku* aktuelizira se meduza koju je onomad presimbolizirala Cixous ljepotom i hrabrošću – na način da ona govori, grana udovima i osvaja prostor, povijest, stječući pravo na autentično postojanje. Nadalje, Ajša Zahirović-Rudić pjesnički poriv za kreacijom i stvaranjem opisuje kao potez što će ih osloboditi stanja po kojem su “skrušene krotkošću prošlosti”, dok “stih im vri, nekud je naumio, a život vrišti – trza lanac, iskustvo umorno; da ispišu svijet biljegama”.⁶⁵ Ovo razmišljanje priređivačice donekle se podudara s pretpostavkama Héléne Cixous o snazi ženskog libida u izražavanju koje je kapacitirano da napravi velike društvene promjene. Time se aktualizira i ohrabruje burni ulazak spisateljica na javnu scenu i historiju sačinjenu “od odbacivanja žene”.⁶⁶ Kako bi se stekao utisak

⁶¹ A. Zahirović-Rudić, “Stihovi bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična”, 28–29.

⁶² Isto, 28–29.

⁶³ Isto, 28–29.

⁶⁴ Elen Siksu, “Smeh meduze”, u: *Ars*, 2010, 14, br. 5–6, 18–31.

⁶⁵ A. Zahirović-Rudić, “Stihovi bosanskohercegovačkih pjesnikinja: Da riječ bude više nego obična”, 28–29.

⁶⁶ E. Siksu, “Smeh meduze”, 18–31.

o zaokruženosti uvodničarskog kratkog teksta, nužno je istaći da on sadrži skicu o anonimnim stvarateljicama kulture i umjetnosti, potom o prvim bosanskohercegovačkim pjesnikinjama koje prate i napomene o motivima savremenog iskaza i poezije za djecu, i na koncu, izbor sastavljen od dvadeset savremenih reprezentativnih autorica i njihovih pjesama. Opisani pravovremeni panoramski uvid u kontinent bosanskohercegovačkog ženskog pjesništva označio je početak obimnijeg projekta s kojim je Ajša Zahirović načinila prvu veliku intervenciju u prostore književnosti, književne historije i kanona.

Pionirsku praksu istraživanja i antologizacije pjesnikinja u kontekstu rekonstrukcije ženske književne tradicije Zahirović je s knjigom *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* podigla na značajan, do danas neprevaziđen nivo, napominjući da je knjiga “nastala kao plod ideje koja se rodila prije šest godina da se na okupu nađu vredniji stihovi koje je stvarala žena u Bosni i Hercegovini, te prikupljeno približi čitaocu i sudu kritike”.⁶⁷ U jednom od prikaza “Od zaborava otrgnute” (1987) ovu studiju – antologiju autor Boško Lomović opisuje kao krunu “izmirivanja računa sa vjekovnom muškom nadređenošću u sferi poetskog stvaralaštva”.⁶⁸ U zaključcima svog prikaza Lomović ističe važnost antologiziranja obraćajući pažnju na, kako to on ističe, amaterstvo priređivačice,⁶⁹ uprkos kojem je profesionalno obavila “golem posao u oblasti koja je na pjesničkoj mapi još prekrivena bjelinom”.⁷⁰ Razmatrajući sadržaj, strukturu, kao i sam predgovor ove antologije, u korist argumenta o Ajšinoj predanosti istraživanju bitno je napomenuti da je u njenom radu na ovoj knjizi učestvovao u ulozi recenzenta i dr. Munib Maglajlić, jedan od rijetkih posvećenih naučnika koji je vjerovatno brižljivo pratio njen rad.⁷¹ Bez obzira na vrijednost predmetne antologije, sam vremenski odmak od skoro četrdesetak godina u književnom sistemu

⁶⁷ Ajša Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, Tuzla: Univerzal Tuzla, 1985, 305.

⁶⁸ Boško Lomović, “Od zaborava otrgnute”, u: *Letopis Matice srpske*, 1987, knj. 439, 163, 342–344.

⁶⁹ S rezervom upotrebe ove sintagme koju je istakao autor.

⁷⁰ B. Lomović, “Od zaborava otrgnute”, 342–344.

⁷¹ Opasku donosim s obzirom na to da sam za vrijeme studija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu svjedočila pedagogiji prof. Maglajlića.

proizveo je zaborav. Time je istovremeno i potopljena nada koju je autorica izrazila na koncu uvodnog teksta u knjizi – o pojavljivanju novih, boljih i potpunijih istraživanja iz ove oblasti. Stoga, skoro u potpunosti izbrisana na našim prostorima, antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* konačno je oživjela u radu Tatjane Bijelić (2012), uz opažanje da je “jako brzo bila odbačena kao nekanonski, marginalni istorijski dokument i kao takva omašila u izazivanju debate”.⁷² Ovaj tip antologije – uprkos neizrečenom feminističkom principu, zbog partikularnih karakteristika i komunikacije sa silama koje pokreću kulturu i književnost uopće, ali i akademiju i nauku – po principu nailazi na bojkot. Potvrdu za perfidne patrijarhalne kriterije nalazimo i u sagledavanju statusa ostalih antologija koje je Ajša Zahirović priredila. Njima se pridružuje i druga i zasad posljednja antologija ovog tipa: *Izgubljene zvijezde: Prigodna stopjesmica bosanskohercegovačkih pjesnikinja od 1908. do 2008.* (2008) priređivača Ante Zirduma.⁷³

Za razliku od nama svojstvenog književno-historijskog i kanonskog nemara, pogotovo kad je u pitanju žensko spisateljstvo i rad, u inozemnim istraživanjima antologija Ajše Zahirović prihvatana je i tumačena kao nezostavno polazište za ispitivanja bosanskohercegovačke ženske književne tradicije. Naprimjer, Celia Hawkesworth u studiji *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia* (2000) na knjigu se referira kao na koristan pregled o ženskoj poeziji, te u odnosu na zastupljene pjesnikinje na “izuzetan broj za tako malu teritoriju, posebno u pogledu problematičnih istorijskih okolnosti [...] održivog razvoja kulture, posebno među ženama”.⁷⁴ Na krajnje koristan način u knjizi *Making Muslim*

⁷² Tatjana Bijelić, “Reclaiming Lost Stars: Contemporary Female Voices from Bosnia”, u: *Poetry and Voice: A Book of Essays*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 149.

⁷³ Činjenica da su antologije Ajše Džemile Zahirović i Ante Zirduma, i to isključivo u oblasti poezije, jedine koje su imale priliku da se nađu u javnom prostoru, kao i da ovakvih izbora u drugim žanrovima gotovo i da nema, zbog nepostojanja interesa ili nemogućnosti objavljivanja, ukazuje na poseban problem u politikama izdavaštva koje dodatno terete ionako društveno zakinit dio literarne populacije.

⁷⁴ Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest: CEU Press, 2000, 259.

Women European: Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941) Fabio Giomi koristi resurse iz predmetne antologije afirmirajući predanost istraživanju Ajše Zahirović na način da sumira koncept koji je podrazumijevao temeljito ispitivanje, pa i “intervjue sa potomcima i bivšim komšijama [pjesnikinja]”.⁷⁵ O zaboravu antologije Ajše Zahirović svjedoče simptomatični podaci i njeno rubno spominjanje i u drugim knjigama koje se općenito bave ženskim doprinosom u javnom životu.⁷⁶

Kada je u pitanju složena struktura antologije *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, njene osovine čine uvodni tekst priređivačice, reprezentacija biografija s fotografijom (gdje je bila dostupna) i izborom iz poezije četrdeset (40) pjesnikinja, dodatak “Bio-bibliografije pjesnikinja Bosne i Hercegovine koje nisu uvrštene u ovu knjigu”, njih devedesetak (90) i pregled posebnih izdanja knjiga pjesnikinja. Navedeni okvir potvrđuje pomno promišljanje cjelokupne ženske tradicije i mogućnosti njihovog reprezentiranja i informativnog potencijala za naredna čitanja. Budući da se o sadržaju antologije može diskutovati jer je iznimno personaliziran, zbog potreba ovog istraživanja i karaktera subžanra koji teži postizanju vidljivosti i afirmaciji pjesnikinja – ključne interpretacije fokusirane su na antologizacijske prakse priređivačice. Imajući u vidu značaj ženskih antologija, u ovom radu pažnja neće biti posvećena izboru pjesnikinja, nego upravo osobitim antologijskim praksama i uredničkim zadacima priređivačice koji su od interesa i za feminističku književnu kritiku i tradiciju. U čitateljskoj reakciji na građu ispituje se rad istraživačice koji se nalazi i u zagovaračkim politikama antologije i reprezentacijama pjesnikinja, to jest u aspektu koji razotkiva “namjeru urednika i njegovu interakciju sa

⁷⁵ Fabio Giomi, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest: CEU Press, 2021, 97.

⁷⁶ Npr. u odjeljku “Osvrt na književne prilike”, u knjizi *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Cure i Ambasada Švicarske BiH, 2015, čiji su autori Bojana Đokanović, Ivana Dračo i Zlatan Delić, antologija i njena priređivačica spominju se posredno preko studije Celie Hawkesworth (usp. str. 152. i fusnotu 487), što je kao jedini izvor primjetno i u drugim, rijetkim i manje važnim istraživanjima.

strukturama književno-industrijskog konteksta”.⁷⁷ Hrabrost Ajše Zahirović da odabere konkretno ovaj predmet istraživanja i sakupi te prikaže pjesnikinje na jednome mjestu definirana je kulturnim i spolnim razlikama i implicirana okupljanjem pjesnikinja na osnovu rodne poveznice. Kao ranije u *Odjeku*, ona prekodira i akcentira proces ženskog osvajanja žanra koji se kreće putanjom *od stiha do pjesme*, uz to neizostavno posredno proširujući osnovu na kojoj se izvode spisateljske profesije žena u polju bosanskohercegovačke književnosti.

Odgovori na probleme uredništva najčešće se nalaze u antologijama jer se priređivačice “osvrću na uredničke procese u svojim predgovorima”.⁷⁸ Zahirović polazi od opisivanja osnovne svrhe knjige, a to je “da se po prvi put na jednom mjestu osvijetle vrijednosti poetskog stvaranja i stvaralaštva žena Bosne i Hercegovine”.⁷⁹ Stoga, u takvom zadatku teži se da se razotkrije bar jedan dio književnog naslijeđa, ili riječima autorice “Uvodnog teksta” – “da se izbriše prašina vremena da izvučemo iz nemara i zaborava poetsku riječ žena, da je približimo javnosti i objektivnijem sudu kritike”.⁸⁰ Taj zaborav determinira činjenica koju podvlači Zahirović da su pjesnikinje “u prošlosti najčešće stvarale u anonimnosti i zapećcima”.⁸¹ Na temelju suprotstavljanja zajedničkom iskustvu povijesnog zaborava i marginalizacije autorica izgrađuje se antologija bosanskohercegovačke ženske poezije, što je upravo element politika prikaza u antologijama. Pažnju na zajedništvo skreće Margaret J. M. Ezell sugerirajući da antologije figuriraju kroz uspostavljanje “zajedništva u ženskom iskustvu, a ne razlike”.⁸² Takva baza određuje subžanr antologija ženske književnosti.

Kao što je to ranije u kratkoj formi u časopisu *Odjek* učinila, Zahirović je u predmetnoj panorami književnosti rekonstruirala historijski tok

⁷⁷ G. Chester, “The Anthology as a Medium for Feminist Debate in the UK”, 193–207.

⁷⁸ Isto, 193–207.

⁷⁹ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 11.

⁸⁰ Isto, 11.

⁸¹ Isto, 11.

⁸² M. J. M. Ezell, “The myth of Judith Shakespeare: Creating the Canon of Women’s Literature”, 579–592.

razvoja bosanskohercegovačke⁸³ ženske poezije. Priređivačica početak razvoja ženske poezije određuje u prvim anonimnim pjevačicama uspavanki, sevdalinki i balada,⁸⁴ kao i u ženama koje su vlastiti umjetnički izričaj ostavljale ručnim radom na maramama, tkanicama, pregačama i boščalucima. Zbog nužne intervencije u transdisciplinarnom smislu spominjem feminističko tumačenje ručnog rada (s fokusom na vezenje) kao primarne faze u razvitku ženske umjetnosti i upliva te vrste izraza u slobodu stvaranja, subverziju kućne represije i cilja osamostaljivanja kao umjetnice. Usmene i anonimne pjesnikinje u privatnosti doma i s ulogama domaćica, supruga i majki težile su “da predstave svijet svoje intime u vremenima koja su im određivala sasvim druge životne zadatke”,⁸⁵ jednako kao što su u ručnom radu pretkinje umjetnica artikulirale kreativnost i time postizale, između ostalog, efekt slikanja.⁸⁶ Njihove težnje u ostavljanju traga i olakšavanju života zamjetne su i u folklorističkim izrazima usmene poezije, o čemu antologičarka Zahirović misli sljedeće: “I pokušaj prvih anonimnih pjesnikinja da stihom prodru u određene tematske krugove svjedoči o njihovoj želji da se uključe u ondašnja savremena i napredna zbivanja, da makar na trenutak bljesne njihova stvarna uloga u životu”.⁸⁷ S ovim navodom antologičarka nagovještava karakter ženskog života u privatnosti u koju se žena gura da postane poslušna i podređena ispunjavanju potreba svoje porodice. U feminističkim tumačenjima privatna sfera prokazuje se kao mjesto susprezanja ženske književne kreativnosti. Usljed društvenog poimanja kreativnosti kod žena kao šizofrene pojave, Sandre Gilbert i Susan Gubar upozoravaju da je ona shvaćena kao neprimjerena

⁸³ Ovu odrednicu koristim kako bih, kao i Zahirović, mapirala polje istraživanja koje se odnosi na ovaj prostor neovisno o historijskim periodima i formalnim uređenjima ove zajednice.

⁸⁴ Koje se još od sistematizacije usmene lirske poezije Vuka Stefanovića Karadžića smatraju ženskim pjesmama.

⁸⁵ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 13.

⁸⁶ Vidjeti Rozsika Parker, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of the Feminine*, University of Michigan: Women's Press, 1983.

⁸⁷ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 12.

i da kao takva “zapravo otuđuje žene”,⁸⁸ što funkcionira kao društveni jaz koji je teško prevazići.

Nakon izlaska iz anonimnosti pionirke bosanskohercegovačke poezije ušle su, kako ovu etapu imenuje Ajša Zahirović, u “djetinjstvo naše ženske lirike”.⁸⁹ S navedenom sintagmom priređivačica etablira i imenuje prvu fazu bosanskohercegovačkog ženskog autorskog pjesničkog stvaralaštva. Navedeni stav podsjeća na Elaine Showalter i njen rad “Toward a Feminist Poetics”, u kojem zagovara ideju utemeljenu u “više istorijske svijesti”⁹⁰ pri imenovanju faza u razvoju ženske književne potkulture. Podsjećanja radi, spomenuta teoretičarka identificira sljedeće faze: ženstvenu (imitacija), feminističku (protest) i žensku fazu (samootkriće). U ženstvenoj fazi spisateljice se bore da oponašaju muške estetske standarde i da “internalizuju njene [kulturne] pretpostavke o ženskoj prirodi”⁹¹ ali i koriste muške pseudonime kako bi se obračunale s dvostrukim literarnim standardima. U prvu etapu Zahirović ubraja prvu zabilježenu usmenu pjesnikinju Ajku iz Like (16. ili 17. st.), Eminu Čelebi, prvu prepisivačicu Kur’ana i autoricu religijskih stihova na turskom i perzijskom jeziku (18. st.), Staku Skenderovu, prvu autoricu objavljene knjige u Bosni (19. st.), kao i pjesnikinje Habibu Rizvanbegović-Stočević, divansku pjesnikinju, i Nejire Rizvanbegović-Stočević, koja je pripadala modernom valu u turskoj književnosti (19. st.), zatim i Magdalenu Nikolić-Živanović (kraj 19. st.). Ovoj tradiciji pridružuju se djelomično i pjesnikinje druge generacije, prosvjetiteljice i borkinje za ženska ljudska prava, kao i one koje su objavljivale pod pseudonimima: Anka Topić, Jelka Jela Ostojić, Nafija Sarajlić, Milica Miron, Atifa Pandžina, Rahela Rafael Levi, Nafija Zaildžić, Hatidža Đikić, Hasnija Vahida Berberović, Milica Stojanović-Vlatkovićeva, Šefika Nesterin Bjelevac, Zilika A. Tuzlanka Berberović, Bernardina Horvat, Laura Papo Bohoreta,

⁸⁸ Sandra Gilbert i Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven: Yale University Press, 1984, 8.

⁸⁹ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 12.

⁹⁰ Elaine Showalter, “Toward a Feminist Poetics”, u: *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature*, New York: Pantheon Books, 1985, 137.

⁹¹ Isto, 137.

Regina Levi, Hana Kalderon, Rikica Ovadija i Ljerka Premužić. Bez obzira što ne imenuje naredne dvije faze razvoja bosanskohercegovačke ženske književnosti jer njena panorama uključuje i autorice drugih žanrova – ona jasno odvađa drugu fazu, koja je determinirana učešćem žena u borbi. U svojevrsnu narednu etapu Ajša Zahirović ubraja Veru Obrenović-Delibabić, Raziju Handžić, koje su i tematski “pravo oslobođenje svoje pjesničke i ljudske individualnosti dostigle u narodnooslobodilačkoj borbi”.⁹² Iako doslovno ne može biti feministička etapa kako ju definira Showalter,⁹³ djela spomenutih pjesnikinja pokreće pobuna – spram navale fašizma i potrebe da i žena bude akterica pokreta oslobođenja i javnog prostora, odnosno da osvoji pravo glasa i arikulira intelektualnu osobenost. Showalter, ispitujući građu spisateljica, primjećuje bitne karakteristike za svoju drugu fazu, a to su izražavanje ličnog osjećaja “društvene nepravde” i ideje o “klasnoj borbi i radničkom životu”.⁹⁴ U treću fazu Zahirović uvrštava svoje savremenice: Daru Sekulić, Nasihu Kapidžić (Hadžić), Muberu Pašić, nadalje – Feridu Duraković, Dianu Burazer, Aišu Aličić, Vesnu Berezovsku, Anetu Benac, Radmilu Popović, Saidu Malkoč, Nevenku Samardžić, Aleksandru Majhrovski, i između ostalih – Enisu Osmančević-Ćurčić i Korneliju Šenfeld. Njena opaska o karakteru njihovog pjesništva je proročka i u izvjesnoj mjeri naučna. “Bez obzira što stilom (načinom pisanja) lome kanone, važne su poruke koje nose njihovi stihovi. Razlika u odnosu na ranije napisano se osjeća”.⁹⁵ Sama priređivačica i autorica uvodnog teksta ovaj navod obrađuje nalazeći da pjesnikinje lome kanon tako što se okreću oslobođenju od tradicije kako bi stupile u modernizam s novim temama, izričajima i formama poezije. Ovdje je bitno naglasiti da navedene faze kod Showalter uopće, te kako to pokazuje specifično stvaralaštvo bosanskohercegovačkih pjesnikinja – nisu odvojene, već se prepliću i dijalogiziraju. Na zalogu faze

⁹² A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 17.

⁹³ Puko primjenjivanje ove teorije bez razumijevanja specifičnosti razvoja svake, ali i bosanskohercegovačke tradicije bilo bi pogrešno.

⁹⁴ E. Showalter, “Toward a Feminist Poetics”, 138.

⁹⁵ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 18.

ženskog pisanja, za koju Showalter ističe da se generira na bazi ženskog iskustva “kao izvora autonomne umjetnosti, prenoseći feminističku analizu kulture na forme i tehnike književnosti”,⁹⁶ ubuduće treba analizirati i nove fokuse spomenutih pjesnikinja jer su predstavljali okidače u kreiranju aktuelne faze bosanskohercegovačke ženske književnosti. Faza koja još uvijek traje označava autentičnu žensku artikulaciju iskustva i propitivanja vlastitih procesa pisanja.

Posmatrano sa savremenih pozicija ginokritike i nauke o književnosti, zahvat Ajše Zahirović *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* predstavlja realizaciju potrebe da se začne kreiranje znanja o otkrivenim spisateljicama koje priređivačica poentira na način da svoju knjigu vidi “kao dokaz darovitosti stvaranja stiha žena koje su nastojale da što dublje osjete dah života i vremena u kojem su živjele”.⁹⁷ Istovremeno, vlastiti rad projicira kao glasan poziv za prevrednovanje društveno-historijskih uslova u kojima su živjele na način da se u tim okolnostima mjeri književno-historijska “vrijednost njihovih poetskih dostignuća”.⁹⁸ S ovom kratkom studijom i u formi subžanra ženske pjesničke antologije Ajša Zahirović uspjela je otpočeti proces rekonstrukcije ženske književne tradicije u Bosni i Hercegovini. Iako teorijski nepotkavana, njena svijest artikulira potrebu da se obznani i sačuva, te unese u javni prostor sve sakupljeno znanje o pjesnikinjama. Riječ je o pristupu “evoluciji ženske književne tradicije”⁹⁹ koja se rekonstruira s ciljevima dokumentiranja života i karijera, kao i same “reinterpetacije ‘izgubljenog’ rada spisateljica”,¹⁰⁰ kako ističe Elaine Showalter. Pod okriljem takvih istraživanja spisateljice i istraživačice crpe snagu za budući rad.

Promatranjem antologijskih i uredničkih praksi Ajše Zahirović u ovom radu analizirao se kontekst pojave knjige, zatim se ukazalo na namjere

⁹⁶ E. Showalter, “Toward a Feminist Poetics”, 139.

⁹⁷ A. Zahirović, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, 20.

⁹⁸ Isto, 11.

⁹⁹ E. Showalter, *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing*, 8.

¹⁰⁰ Isto, 8.

priređivačice i njene ciljeve, te je na koncu percipirana opća korist za buduća istraživanja i rekonstrukciju bosanskohercegovačke ženske književne tradicije. Na taj način provocira se potreba da ova značajna antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, kao i bosanskohercegovačke pjesnikinje konačno zauzmu adekvatno mjesto u matičnim književnostima i njihovim sistemima. Kako je to ranije u slučaju ispitivanja ženske povijesti ustanovila Virginia Woolf, znanja o ženama (na našem primjeru pogotovo o anonimnim pjesnikinjama i pionirkama) sigurno leže sakrivena – “podaci o životu prosječne elizabetanske žene sigurno postoje, samo su razbacani, neko bi mogao da ih prikupi i da od toga napravi knjigu”.¹⁰¹ Stoga, istraživanje Ajše Zahirović tek treba otkopati, afirmirati i učiniti široko upotrebljivim, takoreći, nužno ga je zapamtiti jer samo na taj način stječemo mogućnost pravljenja lanca vlastite ženske historije i ženske literarne tradicije.

Zaključak

Ovaj rad zasnovan je na ispitivanju početne pretpostavke o zaboravljenosti pjesnikinje i istraživačice Ajše Džemile Zahirović u književnoj javnosti. Prvenstveno, navedeni fenomen je rekontekstualiziran, a potom sagledan kroz prizmu ginokritičkog zadatka zapisivanja i pamćenja alternativnih glasova koji su potisnuti kroz diskurse i narative historije književnosti i književnih kanona. Kako je dokazano u uvodu rada, u proizvodnji dominantnog znanja o polju književnosti učestvuju procesi kanonizacije i historizacije utemeljeni na ideologiji dvostrukih književnih standarda. Oba procesa determinira set spornih stereotipa u rasponu od inferiornosti spisateljica do ocjene o trivijalnosti njihovih djela, što posljedično vodi u isključivanje i zaborav spisateljica. Spram takvih uslova postojanja i ženskih iskustava smješten je predmet interpretacije ovog rada – istraživački govor Ajše Džemile Zahirović i njen hrabri rad na lomljenju dominantnog kanona. Stoga su ovdje dokazana dva cilja: afirmacija inventivnosti i vrednovanje

¹⁰¹ V. Vulf, *Sopstvena soba*, 53.

rada Ajše Džemile Zahirović i, s druge strane, demonstriranje značaja postojanja istraživanja u rekonstrukciji ženske književne tradicije. Također, s ovim radom postignut je cilj odgovornog doprinosa uspostavljanju kontinuiteta u ženskoj književnosti i kulturi. Imajući u vidu da izostaje transgeneracijska reakcija na zadatak zapamćivanja i vrednovanja rada pretkinja u bosanskohercegovačkoj književnosti, ovaj rad ponudio je adekvatan odgovor na povijest i zakonitosti nauke na način da je razmotrena ideja intervencije koju je načinila Zahirović. Iz tog razloga u središte istraživačke pažnje stavljena je prva bosanskohercegovačka antologija ženske književnosti – *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*, koja je proizvela otrgnuće pjesnikinja od povijesti i zaborava i podigla pitanja o kanonu i svom transformacijskom učinku na kanon i polje književnosti, te je ujedno svojim širim značajem doprinijela afirmaciji i obznanjivanju pjesnikinja.

U poglavlju rada koje problematizira borbu protiv zaborava i karakter istraživačkog rada Ajše Džemile Zahirović određen je njen društveni status uz ekskurs o biografsko-bibliografskim podacima i lično-političkim nahođenjima koja bitno determiniraju i odabir istraživanja, prakse uredništva i sastavljanje antologije. Poseban aspekt koji je u ovom istraživanju analiziran jeste zašto je Zahirović, koja nije imala formalno obrazovanje iz književnosti, odabrala da se suoči s kanonskim praksama i s brisanjem pjesnikinja iz bosanskohercegovačke književnosti. Odgovor na to pitanje uključuje borbu protiv automatizma i strategija dominantnih čitanja, što predstavlja opasan posao kritike kanona i poretka kojeg se iz komocije participacije u društvu libe istraživačice književnosti. Između ostalog, kratki fokus na ekskursivne značajke iz bio-bibliografije Ajše Džemile Zahirović, odnosno na koordinate međunarodne reputacije i marginalne pozicije u matičnoj kulturi – dodatno je argumentirao teret bivanja pastorkom kulture i razotkrio (i mizogino) potiskivanje njenog rada. Razmjere skrajnutosti njenog pjesničkog i istraživačkog rada ogledaju se i u opisanom karakteru zatvorene zajednice koja djeluje na način da kulturno izolira i suzbija rad, te odstranjuje iz kanona, historije i nauke o književnosti: nepodobne autorice. Ovdje je akcentiran zadatak naknadne recepcije i pamćenja individualnih

napora Ajše Džemile Zahirović, to jest hrabrog pionirskog ginokritičkog rada autorice kroz optiku njenog općeg značaja za vlastitu kulturu ostvarenog u antologiji *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*.

Treći dio ovog rada utemeljen je na ispitivanju i interpretaciji autentičnih priređivačkih praksi kao preduvjeta za generiranje predmetne antologije. U odnosu na teorijsku strukturu ovog istraživanja razmotrena je subverzivna razlika i potencijal ženskih antologija u odnosu na tipične i kantske antologije zvanične književnosti. Kako bi se što potpunije zahvatio predmet istraživanja, uspostavljen je subžanr ženske pjesničke antologije, koji, osim što intervenira u dominantno polje znanja, istovremeno lomi zatvorene kanone i doprinosi vidljivosti ženskog rada. Ženske antologije problematiziraju niz različitih dimenzija kakve su pozicija, profesija spisateljice, sadržaj djela i sl. U ideološkom smislu i antologija Ajše Džemile Zahirović osigurava nove i potrebnije uvide u marginalni korpus književnosti, provocira kontekste novih čitanja, predstavlja presudne resurse za buduća ginokritička istraživanja bosanskohercegovačke književnosti. Konkretna analiza imenovane antologije podrazumijeva dekodiranje konteksta i procesa smještenog u ruke orodnjene uloge priređivačice koja i svoje lično-političke izbore¹⁰² i predmete istraživanja uspostavlja spram interesa za ženskim naslijeđem i crnim kontinentom zaboravljene književnosti. Stoga, u tom smislu razmotrena je ideja koja seže od intervjua u listu *Borba*, u kojem Zahirović promišlja zaboravljenost pjesnikinja, pa preko priređivanja kratkog izbora bosanskohercegovačke ženske poezije u časopisu *Odjek*, koje figuriraju kao preteče finalizaciji istraživanja u knjizi i prvoj velikoj intervenciji u polje književnosti. Istovremeno, obje spomenute reference svjedoče o dugotrajnoj borbi i posvećenosti Ajše Džemile Zahirović problemu razotkrića i predstavljanja javnosti zaboravljenog rada pjesnikinja. Izbor pjesnikinja i njihovih stihova praćen je uvodnim tekstom u kojem priređivačica sumira stavove o razvojnoj putanji maternjeg, bosanskohercegovačkog ženskog pjesništva: od anonimnog (bilježenog u ručnom

¹⁰² Odnosi se na krilaticu "lično je političko" Carol Harnish (1969), koja s njom argumentira potrebu artikulacije onog što povezuje žene, njihov glas i obznanjivanje svijesti.

radu) do onog autorskog i savremenog. Dva su ključna fenomena na koje je skrenuta teorijska pažnja – staklenik interpretiran u duhu potencijala *sopstvene* sobe Virginie Woolf, kao i bijele riječi meduze koja širi ruke spram simbolizacije ženskog pisma Hélène Cixous. Analiza priređivačkih praksi Ajše Džemile Zahirović zahtijeva odgonetanje recepcije same antologije, a čije se vizije kreću u domenu od opaski o obračunu s vjekovnom muškocentričnom književnom tradicijom, četrdesetogodišnjim zaboravom i izvlačenjem i afirmacijom, skoro pa isključivo u međunarodnom naučnom polju. Iz tog razloga i ovaj rad predstavlja vraćanje duga zakinutoj autorici i njenoj reintegraciji u bosanskohercegovačke naučne studije.

Zahirović je s pomnim istraživačkim umijećem strukturirala antologiju kojom je obuhvatila četrdeset pjesnikinja (njihovih biografija, bibliografija i fotografija), potom s još oko devedeset pjesnikinja s biografsko-bibliografskim podacima i izdanjima njihovih knjiga. Ovaj znamenit broj svakako je nužno podijeliti iz razloga fokusa na bogatstvo pjesničke ženske književne tradicije u Bosni i Hercegovini. S druge strane, u ovom radu akcentiran je aspekt rekonstrukcije tradicije, politika koje zagovaraju i intervencije što ih priređivačica remetilački unosi u dominantno polje znanja. U suštini, antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* zasnovana je, što je i argumentirano u istraživanju, na zajedničkom iskustvu marginalizacije i zaborava pjesnikinja kroz povijest. Mjesto spoticanja i usmjerenost analitičke intervencije otvorilo se pri rekonstrukciji i tumačenju karaktera razvoja bosanskohercegovačkog ženskog pjesništva. Ono što je prethodilo uspostavljanju etapa ili faza razvoja ženskog pjesništva otkrivenog je historijskog praporijekla u vidu anonimnih pjevačica – uspavanki, balada i sevdalinki, kao i onih koje su tragove svog umjetničkog izričaja ostavljale u vidu ručnog rada (rekapituliranog u feminističkoj likovnoj kritici kao bitna faza ženskog postajanja umjetnicom). Značaj njihove pojave elaboriran je teoretiziranjem pitanja ženske kreativnosti i rada u privatnoj sferi. S pojavom autorica koje su stvarale pod imenom i prezimenom zaopočinje prva stvarna etapa – etapa djetinjstva ženske lirike. Ispitujući različite dimenzije istraživanja u predmetnoj antologiji, iako faze nisu imenovane, prepoznala

sam simboličku vezu s načinima uspostavljanja faza ženske književne anglosaksonske tradicije o kojima govori Elaine Showalter. Stoga su u ovom radu identificirane, pored prafaze anonimnog stvaralaštva i faze djetinjstva ženske lirike, također i faza društvenog protesta bosanskohercegovačkih pjesnikinja, i na koncu ženskog stvaralaštva, koja još uvijek traje. Zahvaljujući pozajmljenom i prilagođenom teorijskom okviru našim uslovima uspjela sam do kraja razumjeti priređivačicine nakane i osvijestiti bogatstvo, kao i karakter matične ženske književnosti, koje čak i u rudimentnim feminističkim tragovima zokružuju neosporan i vrijedan istraživački kontinent. Ovim radom, osim što se poziva na problem priznavanja značaja pionirskog rada Ajše Džemile Zahirović kao presudne prethodeće karike svakog feminističkog ispitivanja bosanskohercegovačke književnosti, također se apelira i na vrednovanje njenih opisa evolucije ženskog stvaralaštva i reinterpretacije pronađenog rada spisateljica. Autorica i njena antologija *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* u naučnom životu koji provocira ovaj rad probuđene su zbog potencijala da konačno zauzmu adekvatno mjesto u bosanskohercegovačkoj književnosti i njenim sistemima, te da postanu neizostavan dio pravljenja lanca vlastite ženske historije i ženske književne tradicije. Za istraživačice ženske književnosti ključan je transgeneracijski imperativ pamćenja – svake žene, a posebno Ajše Džemile Zahirović, koja s hrabrošću lomi kanone, beskompromisno i predano skuplja podatke kako bi u zalag budućnosti ostavila vrijednu knjigu o postojanju pretkinja u našem subkulturnom naslijeđu.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

Zahirović, Džemila Ajša, *Izabrane pjesme / Selected poems* [drugo izdanje]. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2004.

Zahirović, Ajša, *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine*. Tuzla: Univerzal Tuzla, 1985.

Štampa

Dnevni avaz, Sarajevo, 2011.

Times Literary Supplement, London, 1974.

Borba, Beograd, 1982.

Literatura

Knjige

Dolovac, Alija, *I zvijezde se gase: Ajša Džemila Zahirović svjetska krunisana kraljica poezije*, Sarajevo: Alija Dolovac, 2024.

Finke, A. Laurie, *Feminist Theory: Women Writing*, Itaca: Cornell University Press, 1992.

Gilbert, Sandra, Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven: Yale University Press, 1984.

Giomi, Fabio, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest: CEU Press, 2021.

Hawkesworth, Celia, *Voices in the Shadows: Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budapest: CEU Press, 2002.

Konstantinović, Radomir, *Filosofija palanke*, Beograd: Otkrovenje, 2004.

Parker, Rozsika, *The Subversive Stitch: Embroidery and the Making of the Feminine*, University of Michigan: Women's Press, 1983.

Robinson, S. Lillian, *In the Canon's Mouth: Dispatches From the Culture Wars*, Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1997.

Showalter, Elaine, *A Literature of Their Own: British Women Novelist from Brontë to Lessing*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1999.

The International Who's Who of Women 2002: A biographical reference guide to the most eminent, talented and distinguished women in the world [3rd edition], Bradford, West Yorkshire: Europa Publications & Routledge, 2001.

Ugrešić, Dubravka, *Brnjica za vještice*, Zagreb: Multimedijalni institut – 'MaMa', 2021.

Virginia Woolf, *Sopstvena soba*, Beograd: Plavi jahač, 2014.

Članci

Baym, Nina, "Melodramas of beset manhood: How theories of American fiction exclude women authors", u: *Feminist Literary Theory – A Norton Reader*. New York – London: W. W. Northon & Company, 2007, 503–513.

Beverley, Andrea, "Feminist Anthologizing: Women and Words: The Anthology/Les femmes et les mots: Une anthologie", u: *Studies in Canadian Literature / Études en littérature canadienne*, 2019, 44(2), 312–331.

Bijelić, Tatjana, "Reclaiming Lost Stars: Contemporary Female Voices from Bosnia", u: *Poetry and Voice: A Book of Essays*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 148–160.

Bock, Gisela, "Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History", u: *Writing Women's History: International Perspectives*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire – London: The Macmillan Press, 1991, 1–23.

Chester, Gail, "The Anthology as a Medium for Feminist Debate in the UK", u: *Women's Studies International Forum*, 2002, 25(2), 193–207.

Cixous, Hélène, "Smeh meduze", u: *Ars*, 2010, 14, br. 5–6, 18–31.

Đokanović, Bojana, Ivana Dračo i Zlatan Delić, "III DIO: 1945–1990. Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije", u: *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Cure i Ambasada Švicarske BiH, 2015, 104–176.

- Ezell, J. M. Margaret, “The myth of Judith Shakespeare: Creating the Canon of Women’s Literature”, u: *New Literary History*, 1990, 21(3), 579–592.
- Gilleir, Anke, Montoya C. Alicia, “Introduction: Toward A New Conception Of Women’s Literary History”, u: *Women Writing Back / Writing Women Back: Transnational Perspectives from the Late Middle Ages to the Dawn of the Modern Era*, Leiden: Brill, 2010, 1–20.
- Kolodni, Anet [Annette Kolodny], “Mapa ponovnog čitanja: rod i interpretacija književnih tekstova”, u: *Genero*, 2002, br. 1, 58–71.
- Lomović, Boško, “Od zaborava otrgnute”, u: *Letopis Matice srpske*, 1987, knj. 439, 163, 342–344.
- Omeragić, Merima, “Od maskulinog nasilja institucija... i književnog kanona preko heretičkog čitanja pa do alternativnog brbljanja u javnom prostoru”, u: *Zeničke sveske*, 2014, br. 19, 77–98.
- Showalter, Elaine, “Toward a Feminist Poetics”, u: *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature*, New York: Pantheon Books, 1985.
- Spender, Dale, “Women and Literary History”, u: *The Feminist Reader Essays in Gender and the Politics of Literary Criticism*, New York: Basil Blackwell, 1986, 16–25.
- Ugrešić, Dubravka, “Ženski kanon!?” u: *Europa u sepiji*, Zagreb: Profil, 2014.

Internetski izvori

- “U 93. godini preminula bh. pjesnikinja Ajša Zahirović”, Klix, 5. 7. 2024, dostupno na: <https://www.klix.ba/magazin/kultura/u-93-godini-preminula-bh-pjesnikinja-ajsa-zahirovic/240705179> (pristupljeno: 16. 7. 2024).

THE IMPERATIVE TO REMEMBER THE BREAK WITH THE DOMINANT LITERARY CANON - AJŠA DŽEMILA ZAHIROVIĆ, THE FIRST SCHOLAR OF WOMEN'S POETRY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This article presents an initial hypothesis regarding the task of remembering and re-evaluating the work of the recently deceased Ajša Džemila Zahirović (1938-2024). In order to analyse the context of the creation and works of the poet and researcher, a theoretical-critical framework was developed for this article, which is reflected in feminist literary criticism and gynocriticism. The aforementioned feminist construct was created with the objective of providing an appropriate response to the issue of double literary standards and the prevalence of stereotypes about women writers that result in their exclusion from literary history and the canon. Conversely, the objective of the gynocritic approach is to document and preserve the voices that have been marginalised, including that of Zahirović herself. The phenomenon discussed in this paper is determined by the processes of forgetting on the part of both the author and her work, in relation to the examination of the context in which women create and in which their work is evaluated. This study primarily examines the Zahirović criteria for selecting the field of research, as well as on the interpretation of the editorial practices in the first anthology of Bosnian women's poetry: *Od stiha do pjesme: Poezija žena Bosne i Hercegovine* [*From verse to poem: Poetry of women of Bosnia and Herzegovina*] (1985). This work has achieved several key objectives, including the affirmation of inventiveness and the evaluation of the Zahirović's output, demonstrating the significance of reconstructive procedures and establishing continuity within the field of women's literary tradition and culture. Furthermore, it articulates the history of women's writing and repositioning the researcher and the status of the writer, as

well as the anthology within new spaces of knowledge and memory. The anthology in question prompts reflection on the canon and its impact on the field of literature. In general, Zahirović's anthology has not only been subjected to detailed analysis as a discrete phenomenon. As a result, it is elevated to the status of a subgenre of women's poetry anthologies, which allows it to serve as a vehicle for women's voices and influence the dominant field of knowledge. The purpose of this article is to challenge the tendency to forget Ajša Džemila Zahirović and her research work. My analysis considers the author's social status, determined by her biographical and bibliographical data. These factors exert a considerable influence on her research, editorial practices and the compilation of her anthology. Answering this question means contesting dominant interpretive strategies, which involves the risky undertaking of critiquing the established canon and order. Literary scholars often avoid such endeavours because of the potential for controversy and the desire to maintain a neutral position in society. The marginalisation of Zahirović's poetic and research work is reflected in the characterisation of a closed community and the dismissal of an unsuitable author. The marginalisation of Zahirović's poetic and research work is reflected in the characterisation of a closed community and the dismissal of an unsuitable author. This interpretation of the anthology serves to highlight the importance of Ajša Džemila Zahirović's pioneering work in the field of gynocritical literature, which has been largely overlooked due to the prevailing attitudes within her culture. The article explores the editorial policy and accompanying discourse of Ajša Džemila Zahirović and her courageous work in challenging the dominant canon. In the following section of the article, I analyse the editorial practices and content of the anthology in the context of the establishment of the subgenre and the presentation of its basic characteristics. This takes place against the dominant poetics of the anthologies. In this research, my representation of Zahirović challenges dominant understandings of the subject by drawing on the collective experiences of marginalised and overlooked women poets throughout history. In addition, the article outlines a systematic approach to affirming these

poets, contextualised within the broader development of Bosnian women's poetry. This work aims to highlight Zahirović and her anthology, finally establishing them in the Bosnian literature. They become essential for women's history and literary tradition. In the context of studying women's literature, the transgenerational practice of memory is vital. Every woman, especially Ajša Džemila Zahirović, who has shown remarkable courage in challenging established norms and unwavering dedication in her research, should not be forgotten. In general, the evaluation of women's heritage is a crucial undertaking. It represents a comprehensive account of our ancestors, that should be inherited and preserved for future generations.

(NE)VIDLJIVOST ŽENA U ARHIVSKIM FONDOVIMA I ZBIRKAMA ARHIVA BOSNE I HERCEGOVINE (1878–1941)

Mina Kujović
m_nuhic@yahoo.com

Apstrakt: U bosanskohercegovačkoj historiografiji napisano je malo knjiga koje se odnose na žene i tzv. žensko pitanje. Dva su razloga takvog stanja. Prvi je činjenica da je to problematika koja spada u teme što nisu od velikog političkog, društvenog i “nacionalnog” interesa, a drugi razlog je nedostatak relevantne arhivske građe o ženama. Zastupljenost građe iz koje se može iščitavati ženska povijest u arhivskim fondovima u Arhivu Bosne i Hercegovine – a pretpostavljamo da je tako i u ostalim bosanskohercegovačkim arhivima – neznatna je. Ovaj rad ima za cilj pružiti uvid u (ne)vidljivost žena u arhivskim fondovima i zbirkama u Arhivu Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1941. godine. Ograničili smo se na period tokom kojega je cjelokupno bosanskohercegovačko društvo prošlo kroz velike društvene i ekonomske transformacije, pa je i položaj žena zbog nastalih promjena bio značajno izmijenjen. Naime, žene su u ovom periodu postale društveno vidljivije, izišle su u javni prostor kao službenice, liječnice, prosvjetne radnice i radnice u manjim privrednim pogonima, te su kao takve postale vidljive u arhivskim spisima nastalim u ovom periodu.

Ključne riječi: žene, žensko pitanje, (ne)vidljivost žena, društvene promjene, arhivski fondovi, Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH).

Abstract: In Bosnian-Herzegovinian historiography, few books have been written that address women and the so-called women’s question. There are two reasons for such a situation. The first is the fact that it is an issue that belongs to topics that are not of great political, social, and “national” interest, and the second reason is the lack of relevant archival material related to

women. The representation of the archival material from which women's history can be read in the Archives of Bosnia and Herzegovina – and we assume that it is the same in other Bosnian and Herzegovina archives – is insignificant. This paper aims to provide an insight into the (in)visibility of women in archival funds and collections in the Archives of Bosnia and Herzegovina in the period from 1878 to 1941. We have limited ourselves to this period because during it the entire Bosnian-Herzegovinian society went through major social and economic transformations, so the position of women, due to the resulting changes, was significantly altered. Namely, in this period, women became more socially visible, they came out into the public space as public officials, doctors, educators, and workers in small businesses, and as such they became visible in archival records created in this period.

Keywords: women, woman's question, (in)visibility of women, social changes, archival funds, Archive of Bosnia and Herzegovina (ABiH).

Uvod

Cilj ovog rada nije pisanje o ženama i “ženskom pitanju”, nego pružanje informacija o vidljivosti, odnosno nevidljivosti žena u arhivskim fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine nastalim u periodu od 1878. do 1941. godine. Pregledom tih fondova može se konstatirati da je u njima malo podataka o ženama, što nam ne daje uvid u to šta su žene osjećale, željele i mislile o svojim domaćim, pa i svjetskim problemima.¹

U Arhivu Bosne i Hercegovine² pohranjena je građa najviših organa javne vlasti i uprave te raznih društava,³ a prema podacima u *Vodiču Arhiva*

¹ Iz službenih spisa nastalih u periodu 1878–1941, bez obzira na njihovu provenijenciju, teško je i naslutiti šta su žene mislile, osjećale i željele. U brojnim dokumentima iz tog perioda spominju se grupnim nazivom “naše ženskinje”, dok su rijetki spisi u kojima su navedene pod vlastitim imenom i prezimenom.

² Arhiv Bosne i Hercegovine osnovan je 12. decembra 1947. godine pod nazivom Državni arhiv NR BiH. Zakonom o arhivima iz 1962. godine preimenovan je u Republički arhiv. Pod ovim nazivom radio je do izlaska novog Zakona o arhivima iz 1963. godine, a od tada do danas djeluje pod nazivom Arhiv Bosne i Hercegovine. Zadatak mu je da štiti, preuzima, stručno obrađuje te daje na korištenje arhivsku građu. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1987, 17–36.

³ Vlada, ministarstava, komiteta, savjeta, sekretarijata, direkcija, ustanova iz oblasti prosvjete, nauke, kulture, zdravlja, privrede, rudarstva, trgovine i ugostiteljstva, društava i udruženja, te nekoliko arhivskih zbirki.

Bosne i Hercegovine – u 110 arhivskih fondova i zbirki pohranjena je građa državnih organa koji su djelovali od 1878. do 1941. godine. Većina ovih arhivskih fondova i zbirki sređena je, arhivistički obrađena i dostupna za korištenje.⁴

Među tim arhivskim fondovima samo su tri koja svojim naslovom “pokazuju” da se odnose na žene: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – sekcija u Sarajevu; Glavni odbor Udruženja jugoslovenskih domaćica u Sarajevu i Društvo “Hrvatska žena” za Bosnu i Hercegovinu. Uvidom u bibliografiju radova urađenih na osnovu korištenja arhivske građe u ABiH u periodu od 1947. do 1987. godine utvrđeno je da se među 769 naslova samo dva članka odnose na žene, a niti jedna knjiga.⁵ U bibliografiji radova objavljenih u časopisu *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH* u periodu od prvog broja iz 1961. do trideset trećeg broja iz 1995. godine među 403 naslova samo su tri rada o ženama.

Bosna i Hercegovina se od 1878. do 1941. godine, nakon što je više od 400 godina bila u sastavu Osmanskog Carstva, našla najprije pod okupacijom Austro-Ugarske Monarhije, a potom je ušla u sastav Kraljevine SHS/Jugoslavije. Zaostavština tih uprava u Bosni i Hercegovini obimna je arhivska građa koja danas, sređena i arhivistički obrađena, koristi istraživačima, prije svega historičarima, za istraživanje različitih tema, uključujući one koje se odnose na žene i promjene što su tokom modernog doba zahvatile ženski dio društva u Bosni i Hercegovini.⁶

⁴ Vodič *Arhiva Bosne i Hercegovine*, 389–436.

⁵ Dana Begić, “Antifašistički front žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1965, br. 1, 145–165; Samija Sarić, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog saveza jugoslovenskih domaćica u Sarajevu, 1933–1941”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

⁶ Adna Šapčanin, “Bibliografija radova objavljenih u: ‘Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (I/1961 – XXXIII/1995.)’”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1995, br. 33, 191–221.

Fondovi nastali u periodu od 1878. do 1918. godine

Prema članu XXV. Berlinskog mirovnog ugovora, Austro-Ugarska Monarhija okupirala je Bosnu i Hercegovinu tokom druge polovine 1878. godine. Nedugo nakon okupacije uspostavljeni su novi organi vlasti kako bi upravljali osvojenom teritorijom. Među njima je bilo i Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu koje je djelovalo u Beču.⁷ Istovremeno, u Sarajevu je 1879. godine osnovana Zemaljska vlada, koja je djelovala kao niži organ vlasti u odnosu na Ministarstvo finansija. Zemaljska vlada za BiH isprva je imala tri odjeljenja: za unutrašnju upravu, pravosuđe i finansije, a kasnije je reorganizirana i proširena. Ova administrativna struktura ostala je nepromijenjena sve do 1918. godine, kada su se dogodile veće političke promjene zbog kraja Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije. Djelovanjem ovih dvaju organa vlasti i uprave tokom 40 godina stvorena je obimna arhivska građa koja, od osnivanja Arhiva Bosne i Hercegovine, predstavlja neiscrpan izvor informacija za različite teme. Među tim temama one koje se odnose na povijest žena najmanje su zastupljene.⁸

U arhivskom fondu Zajedničkog ministarstva finansija u seriji prezidijalnih (povjerljivih) spisa ženska imena su prava rijetkost. U seriji općih spisa javljaju se nešto češće, naročito u periodu Prvog svjetskog rata, kada su bosanskohercegovački pripadnici ginuli ili nestajali na brojnim ratištima kao pripadnici austrougarskih vojnih jedinica. U tim spisima žene se pojavljuju kao podnositeljice zahtjeva za pomoć zbog nestalih, poginulih ili ranjenih muževa.⁹

⁷ Nakon Prvog svjetskog rata ova je građa reparacionim ugovorima između Austrije i Kraljevine SHS vraćena 1926. godine prvo u Beograd, a nakon što je 1947. osnovan Državni arhiv, i u Sarajevo.

⁸ Ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu: knjiga 575, spisak kutija 2657, fasc. 938; Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu: knjiga 1.248, spisak kutija 3.578, fasc. 8543. *Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine*, 44, 46.

⁹ Tokom Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini nije bilo velikih ratnih operacija, ali su posljedice rata bile velike – zbog opće mobilizacije, zbog ratnih rekvizicija i sušnih godina. Bosanskohercegovačke žene ostale su da brinu o starim, djeci, imanju, a najvećim dijelom bile su neuke i neupućene u poslove. Tokom Prvog svjetskog rata, naročito 1916. i 1917. godine, austrougarske vlasti suočile su se s izraženim problemima u vezi sa zbrinjavanjem ratnih udovica, kao i s problemima u vezi sa snabdijevanjem civilnog stanovništva sve oskudnijim životnim namirnicama.

Djelovanjem Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu nastale su dvije serije građe – povjerljiva i opća građa. U seriji povjerljivih spisa ženska imena rijetko se pojavljuju, dok su u seriji općih spisa mnogo češća. Osim brojnih bosanskohercegovačkih ratnih udovica, u dokumentima se pojavljuju i udovice činovnika i službenika koji su često bili strani državljani zaposleni u raznim administrativnim službama Monarhije. Ove dvije skupine udovica zbog različitog socijalnog statusa imale su različit pristup finansijskoj podršci uprave, a u arhivskim dokumentima vodile su se i pod različitim šiframa.¹⁰ Ratne udovice bosanskohercegovačkih vojnika gubitkom svojih muževa gubile su i glavne izvore prihoda te su se suočavale s ekstremnim siromaštvom. S druge strane, udovice čiji su muževi često bili stranci imale su drugačiji položaj i uživale su u određenim pravima i povlasticama proizišlim iz službenog položaja njihovih muževa. Udovice službenika i činovnika imale su redovan pristup penzijama i određenim oblicima pomoći koje su bile regulirane kroz razne administrativne postupke. Naprimjer, u arhivskim dokumentima spominje se reguliranje penzija za udovice penzioniranih službenika Zemaljske vlade.¹¹

Razlike između ovih dviju skupina udovica leže u prirodi pomoći koju su dobivale i njihovom pristupu administrativnim resursima. Ratne udovice bosanskohercegovačkih vojnika bile su više ovisne o socijalnoj pomoći i podršci zajednice, dok su udovice činovnika imale pravo na institucionalizirane

U svrhu pravedne raspodjele hrane u svim gradovima formirani su tzv. aprovizacioni uredi ili uredi za raspodjelu hrane koji su imali zadatak da hranu dobivenu od Glavnog ureda u Sarajevu pravedno dijele. Međutim, vrlo brzo nastali su problemi zbog brojnih prevara jer se često dešavalo da je hrana preprodavana umjesto dijeljena narodu. U trećoj godini rata nakon dvije sušne godine i velikih preprodaja namirnica došlo je do masovne gladi. U spisima iz ovog perioda saznajemo kako su upravo žene bile borbene u traženju hrane. U sačuvanim izvještajima koje su u Zemaljsku vladu u Sarajevu dostavljali službenici aprovizacionih ureda, ali i anonimni građani, posebno je isticana borbenost žena koje su imale svoje ime i prezime, pa je navođeno i čije su bile kćerke/žene. Usp. Mina Kujović, "Spekulacije sa raspodjelom hrane u Sanskom Mostu", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2009, br. 3, 215–225.

¹⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Fond: Zemaljska Vlada u Sarajevu, (dalje: ZVS), kutija 60, signatura 35-113/1916.

¹¹ ABH, ZVS, kutija 12, signatura 12/1917.

oblike pomoći koji su im pružali veću sigurnost i stabilnost. Arhivski dokumenti o potpori udovica činovnika obimniji su i detaljniji u usporedbi s dokumentima bosanskohercegovačkih vojnika koji su ginuli na ratištima.¹² Za preminule činovnike prilozi su detaljniji, sadrže informacije o službi, imovinskom stanju i moralnom ponašanju, te često uključuju i službene odluke. S druge strane, dokumentacija za vojnike obično je oskudnija i često se svodi samo na osnovne informacije o izdržavanju i pripadajućim naknadama, bez nekih detaljnijih priloga ili informacija o poginulom vojniku i članovima obitelji. Najčešće su se upisivali samo ime i prezime vojnika i mjesto okružnog ureda nadležnog za njegov slučaj.¹³

Zbog obimnosti i nepreglednosti građe traženje podataka o ženama veoma je zahtjevan posao. I pored toga istražene su brojne teme i napisani zanimljivi radovi, uglavnom o prosvjetnim radnicama, bobicama, pa i

¹² Mnogi dokumenti o dodjeli potpora udovicama običnih vojnika sadrže samo kratke informacije, često bez navođenja imena udovica i ostalih članova obitelji. Ova praksa pokazuje nedostatak empatije i osobnog pristupa prema ženama koje su izgubile svoje muževe u ratu. Njihove individualne sudbine nisu ih interesirale. Za birokratiju ove žene bile su samo "udovice", dok je iznos potpore bio jedini važan podatak. Primjer takvog dokumenta nalazimo u 1916. godini, kada je Ratno ministarstvo iz Beča zatražilo informacije o udovici Salke Muminovića iz Bihaća od Okružnog ureda u Bihaću. Ministarstvo je zahtijevalo navođenje datuma od kada je udovica primala izdržavanje i u kojem iznosu. Također, bilo je potrebno izvijestiti kojem se vojnom poštanskom uredu trebaju slati iznosi priznate naknade, te da li je porodica pravoslavne ili katoličke vjere. Usp. ABH, ZVS, kutija 60, signatura 35-113-131/1916.

¹³ Pašana Hasić bila je udovica Sejfulaha-efendije Hasića, bivšeg osmanskog časnika i kasnijeg policijskog službenika u Trnovu. Sejfulah je služio u osmanskoj žandarmeriji 15 godina prije okupacije, a nakon toga prešao je u Bosanskohercegovački žandarmerijski korpus. Od 1886. do svoje smrti 1915. godine radio je kao policijski službenik u Trnovu. Njegova služba bila je vrlo zadovoljavajuća, te mu je 1908. godine dodijeljen Zlatni križ za zasluge. Nakon njegove smrti Pašana i Sejfulahova druga supruga Umija Hasić ostale su same. Obje su dobile godišnju penziju od po 240 kruna. Međutim, Umija se ponovno udala i time izgubila pravo na penziju. Pašana, koja je tada imala 70 godina, ostala je sama u teškom stanju. Bila je potpuno radno nesposobna i živjela je u siromaštvu. Zamolila je Zemaljsku vladu za povećanje svoje penzije kako bi mogla preživjeti. Zemaljska vlada je prihvatila njenu molbu, prepoznajući njezine teške uvjete života, starost i nemogućnost samostalnog izdržavanja, te joj je odobrila povećanje penzije za dodatnih 240 kruna godišnje. Povećanje je odobreno nakon obustave dijela penzije za ponovno udatu Umiju Hasić. Usp. ABH, ZVS, kutija 12, signatura 12-12-37/1917.

ženama tzv. marginalnih zanimanja.¹⁴ Istraživani su i podaci o suzbijanju sifilisa.¹⁵

Liječenje žena muslimanki u Bosni tokom austrougarske uprave bilo je izuzetno izazovno zbog njihovog specifičnog načina života. Izoliranost od javnog prostora otežavala je njihov pristup zdravstvenoj njezi i modernim medicinskim metodama. Godine 1891. Zemaljska vlada raspisala je konkurs za ženu liječnicu u Donjoj Tuzli. Od kandidatkinje se tražilo da bude doktorica *cjelokupne medicine*, odnosno opće prakse, a ne specijalistkinja, te da bude državni činovnik, s redovnom plaćom i pravom na mirovinu, kao i muški liječnici u kotarima. Bilo je poželjno da zna jedan od slavenskih jezika, a upravo se na taj neposredni kontakt sa ženama polagala najveća važnost. U dužnosti su joj bile uključene besplatne ambulantne i kućne posjete siromašnom stanovništvu, druženje i život sa ženama kako bi ih podučavala korisnim stvarima. Povremeno je trebala slati izvještaje Zemaljskoj vladi o svojim opažanjima.¹⁶

¹⁴ Amila Kasumović, "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave", u: *Historijski zbornik*, Zagreb: Društvo za hrvatsku povjesnicu, 2007, br. 60, 161–178.

¹⁵ Mina Kujović, "Aktivnosti austro-ugarske vlasti zdravstvenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini na suzbijanju endemskog sifilisa (1878-1910)", u: *Zbornik radova sa savjetovanja Izvori za prikupljanje i istraživanje podataka o zdravstvenoj i socijalnoj kulturi s posebnim osvrtom na kanton Sarajevo i šire*, Sarajevo: Zavod za javno zdravstvo FBiH, 2011, 30–38.

¹⁶ Kao i svaki početak, i ovaj je bio težak. Do 1894. godine djelovale su dvije žene liječnice u Bosni i Hercegovini. Dr. Bohuslava Kek liječila je te godine u Mostaru ukupno 763 bolesnika: 136 katolika, 200 istočnopravoslavnih, 404 muslimana, 20 židova (Španjolci) i 3 protestanta. Od tih bolesnika izliječeno je 307, umrlo 15, ostalo u liječenju 206, a kod 235 bolesnika uspjeh liječenja ostao je nepoznat jer su bili ambulantni pacijenti. U 1893. godini liječila je 710 bolesnika, od kojih su 369 bile muslimanske žene i djeca. Dr. Teodora Krajevska u Donjoj Tuzli liječila je 1894. godine ukupno 613 bolesnika: 269 katolika, 99 istočnopravoslavnih, 224 muslimana, 20 židova (Španjolci) i 1 protestanta. Izliječeno je 321, umrlo 25, otpušteno iz bolnice 24, ostalo na liječenju 73, a kod 170 bolesnika uspjeh liječenja ostao je nepoznat. I kod nje je došlo do povećanja broja bolesnika, jer je 1893. godine liječila 553 bolesnika. Najveće zadovoljstvo tadašnje vlasti izazivalo je sve veće povjerenje stanovništva prema modernim medicinskim praksama obrazovanih liječnica koje su istisnule *vračarice* što su liječile predmodernim, tradicionalnim metodama. Često su, čak i kada im nije trebala medicinska pomoć, žene iz uglednih obitelji pozivale liječnicu k sebi kao prijateljicu i savjetnicu. "O našem ženskom svijetu", *Sarajevski list*, br. 60, 19. 5. 1895, 1–2.

Tokom djelovanja Zemaljske i kasnijih vlada koje su se od 1918. do 1941. godine smjenjivale nastala je i velika serija službeničkih dosjea koji su obrađeni kao zbirka pod nazivom Personalni dosjei vladinih službenika. Ova zbirka bila je izvor za brojna istraživanja jer su u dosjeima podaci o zaposlenim službenicima i službenicama bili veoma detaljni, a na mnogima su bile zalijepljene i fotografije. Nažalost, više nije dostupna jer je izgorjela u požaru 2014. godine.¹⁷

U općim spisima fonda Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu nalazi se dosta onih koji se odnose na žene i iz njih možemo djelimično saznati nešto i o problemima i teškoćama žena, ali baš ništa o tome kako su one vidjele svoje probleme, šta su osjećale i željele, o čemu su razmišljale. Npr. kako su Bošnjakinje prihvatale činjenicu da su zatvorene u kućama, a na ulici prekrivenoga tijela i lica, iz arhivskih spisa nije moguće saznati jer su dokumente pisali isključivo muškarci.

U spisima koje su o ženama pisali Bošnjaci za žene i djevojke muslimanke redovno su koristili termin “naše ženskinje”.¹⁸ Najviše podataka o

¹⁷ U arhivskoj zbirci Personalni dosjei vladinih službenika bili su pohranjeni i podaci o učiteljima i učiteljicama, doktorima i doktoricama, apotekarima, babicama, arhitektima, građevinskim inženjerima iz Bosne i Hercegovine i iz ostalih zemalja u sastavu dvojne Monarhije. Početkom februara 2014. godine Federaciju Bosne i Hercegovine zahvatio je val protesta. U Sarajevu centar protestnih okupljanja bio je ispred zgrade Kantona Sarajevo i zgrade Predsjedništva Bosne i Hercegovine u čijem su prizemlju bili depoi s građom nastalom u periodu austrougarske uprave. U nastalim protestima depoi su zapaljeni i tom prilikom izgorio je dio vrijedne građe, od čega je u potpunosti uništeno 300 arhivskih kutija u kojima su bili personalni dosjei vladinih službenika. Tako su nestali podaci i o ženama, tadašnjim službenicama, najčešće babicama i učiteljicama. Sinija Domazet, “Govor sa otvaranja izložbe pod nazivom ‘Dan kada je gorjela povijest Bosne i Hercegovine’”. Izložba je održana 7. februara 2024. godine u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, kao sjećanje na proteste od 7. februara 2014. godine, kada je Arhiv zapaljen. Izložbu je organizirao Arhiv Bosne i Hercegovine, a povod je bila deseta godišnjica tih događaja. Na izložbi su predstavljene fotografije i dokumentarni film koji prikazuju razmjere štete i uništenja arhivske građe.

¹⁸ Glavni imam iz Bihaća uputio je molbu Zemaljskoj vladi u Sarajevu 1903. godine i tražio da se u Bihać pošalje doktorica ili babica jer je njihovo ženskinje neuko, rano se udaje, pa im nejač često umire i zbog slabe njege. Vakufska direkcija u Sarajevu 1908. godine tražila je od uprave Zemaljske bolnice da se “za njihovo ženskinje” podigne zasebni paviljon jer “njihove žene” leže u zajedničkim sobama pa su “izložene pogledima” posjetilaca drugih bolesnica. Usp. ABH, ZVS, kutija 86, signatura 49-216/1906.

bosanskohercegovačkim djevojkama i ženama u fondu Zemaljska vlada istraživač/istraživačica mogu pronaći među općim spisima koji se odnose na školstvo, prosvjetne i zdravstvene radnice. Često su upraviteljice škola za žensku omladinu u Prosvjetno odjeljenje dostavljale veoma opširne i zanimljive izvještaje iz kojih je moguće saznati da polaznicama škola za žensku djecu i djevojke nije bilo jednostavno. Iz tih izvještaja saznajemo da sredina nije rado prihvatila školovanje i obrazovanje djevojčica i djevojaka, te da su se tome često više protivile majke djevojčica nego očevi. Upraviteljice su redovno u svojim godišnjim izvještajima pisale Zemaljskoj vladi o stanju u školama, pa iz tih izvještaja saznajemo o položaju učenica, odnosu sredine (čaršije) i roditelja prema školovanju ženske djece. Izvještaji su uredno arhivirani u odgovarajuću šifru i nije zabilježen niti pronađen slučaj da je iz vlade neko reagovao u vezi s tim.¹⁹

Sudski fondovi 1878–1946.

U Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjena je građa nastala tokom rada šest najviših i viših sudova. Pet sudova osnovano je u periodu austrougarske uprave,²⁰ dok je Vrhovni šerijatski sud Sarajevo nastavio rad iz pretходnog osmanskog perioda i kao drugostepeni sud kotarskih šerijatskih sudova djelovao sve do 1946. godine.

¹⁹ Učiteljicu Mariju Kulijer Zemaljska vlada uputila je da otvori i vodi u Fojnici tečaj za ženski ručni rad. Tečaj je kasnije prerastao u Žensku osnovnu školu, a pohađale su ga djevojčice različite starosne dobi, pripadnice katoličke i islamske vjere. Iz njenih opširnih i izuzetno zanimljivih godišnjih izvještaja moguće je sagledati rad i djelovanje ženske škole u malom bosanskom gradu, kao i odnos lokalne sredine prema školovanju ženske djece. O tome vidjeti: Mina Kujović, “Tečaj za ženski ručni rad u Fojnici”, u: *Novi Muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2011, br. 45, 142–146. Odnos prema školovanju ženske djece nije bio mnogo bolji ni u Sarajevu jer iz jednog od brojnih izvještaja nastavnice Štefanije Franković, upraviteljice Muslimanske osnovne i Više djevojačke škole, koji datira iz 1914. godine, saznajemo kako je molila Zemaljsku vladu da ne odobri zahtjev učenica za odlazak na izlet jer se plašila da joj roditelji učenica ne zamjere. Naime, u čaršiji se nije odobravalo školovanje ženske djece. Mina Kujović, “Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produžnim tečajem (1894–1925)”, u: *Novi muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, br. 41, 72–79.

²⁰ Okružni sud Sarajevo, Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu, Državno odvjetništvo Sarajevo, Vojni pravobranilac Sarajevo i Vrhovni šerijatski sud Sarajevo.

Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu djelovao je od 1879. do 1945. godine, a građa je djelimično sačuvana, pohranjena u Arhivu Bosne i Hercegovine, hronološki sređena i arhivistički još nije obrađena.²¹ Zbog obimnosti i neobrađenosti građe možemo samo pretpostavljati da u sudskim spisima Vrhovnog suda ima i predmeta koji se odnose na suđenja ženama u sudskim postupcima. Za sada možemo navesti da među sudskim spisima ima podataka o ženama u seriji Dosjei sudskih službenika iz raznih godina. Dosjei se odnose samo na službenice zaposlene u Vrhovnom sudu, ali niti jedan na ženu sudinicu.²²

Vrhovni šerijatski sud Sarajevo (1879–1946) sudio je, na temelju šerijatskih propisa, kao drugostepeni sud kotarskim šerijatskim sudovima, pa su njegove odluke bile konačne, a sudski predmeti odnose se na cjelokupno područje Bosne i Hercegovine.²³ Odlukama zakonskih propisa donesenim od sudskih austrougarskih organa šerijatskim sudovima dato je u nadležnost da rješavaju porodične predmete i ostavinske sporove muslimanske populacije. Takve odluke bile su na snazi sve do ukidanja šerijatskih sudova 1946. godine. Predmeti pohranjeni u fondu Vrhovni šerijatski sud Sarajevo velikim dijelom sadrže sudske rasprave sa sporova koje su pokretale žene.²⁴ Zato je u ovom fondu moguće istraživati kakav

²¹ Arhivska građa Vrhovnog suda Sarajevo (1879–1945) odložena je u 1549 arhivskih kutija i 1119 fascikli.

²² Knjiga *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021. autorice Amile Kasumović bavi se istraživanjem položaja žena u zatvorskom sistemu za vrijeme austrougarske vladavine. Autorica analizira društvene, pravne i kulturne aspekte koji su utjecali na živote zatvorenica, te pruža detaljan uvid u njihove svakodnevnice borbe i uvjete u zatvorima.

²³ Arhivska građa Vrhovnog šerijatskog suda (1879–1946) pohranjena je u 196 arhivskih kutija.

²⁴ Primjer jednog takvog slučaja je Zulejha Zagić iz Ljubuškog, koja je pokrenula spor protiv Ibrahima Čučukovića zbog odgoja malodobne Hamide, koji je vođen 27. augusta 1896. godine. Kotarski ured kao šerijatski sud u Ljubuškom, te Vrhovni šerijatski sud za BiH bavili su se ovim predmetom. U parničnom predmetu Zulejhe udove Zagić iz Ljubuškog protiv Ibrahima Čučukovića iz Čapljine radilo se o predaji malodobne Hamide, rođene od oca Muharema Čučukovića, na odgoj Zulejhi. Sud je odlučio da tuženi Ibrahim mora predati šestogodišnju Hamidu materinoj sestri, jer Ibrahim nije imao pravo na odgoj Hamide, a Hamidina polusestra izgubila je to pravo udajom za stranca. Po odluci Šerijatskog suda malodobna Hamida predata je tetki Zulejhi. Usp. ABH, fond:

je bio pravni status muslimanske žene u ovom periodu na cjelokupnom području Bosne i Hercegovine²⁵. Teško je na temelju arhivskih spisa pohranjenih u fondu Vrhovni šerijatski sud koji se odnose na žene i njihova potraživanja utvrditi da li su one bile svjesne svojih prava ili su imale dobre savjetnike. Ono što se može utvrditi jeste činjenica da kad god je na Vrhovnom šerijatskom sudu rješavan neki predmet po zahtjevu žene, ona nije bila prisutna na raspravi, nego njen opunomoćeni zastupnik.

(Ne)vidljivost žena u fondovima Arhiva BiH u periodu 1918–1941. godine

Bosna i Hercegovina od 1918. do 1929. godine bila je u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, tj. od 1929. do 1941. godine u sastavu Kraljevine Jugoslavije. U tom periodu desilo se nekoliko administrativno-teritorijalnih izmjena. Česte promjene u političko-administrativnom uređenju imale su velikog utjecaja i na arhivsku građu najviših organa vlasti i uprave, konkretno na njenu količinu, kao i na izmiješanost spisa u graničnim godinama prilikom smjena vlasti, a naročito na “pokrivenost” bosansko-hercegovačkog područja tom građom.²⁶ Arhivski fondovi najviših organa vlasti nastali od 1918. do 1924. godine odnose se na cjelokupni teritorij

Vrhovni šerijatski sud (dalje: VŠS), kutija 81, spisi “E”, signatura 1896/51. Zagić Zulejha protiv Čučković Ibrahima zbog uzgoja mlđb. Hamide iz Ljubuškog.

²⁵ Sudski predmeti razvrstani su u tri serije koje se odnose na različite tematske cjeline, a prema slovnim oznakama naznačenim na fasciklima svakog pojedinog predmeta: B, F i E. Najbrojniji su predmeti koji su razvrstani u seriju “B” spisa, a odnose se na parnične postupke kao što su različita potraživanja za povrat imovine i predmeta, utvrđivanje vlasništva, parnice u vezi s nasljeđivanjem i spisi vezani za sporove razvedenih supružnika zbog utvrđivanja “nafake”, odnosno izdržavanja djece i žene. “E” spisi odnose se na različite sudske sporove vezane za vasijetname (oporuke), podjelu imovine iza umrlih, određivanje tutorstva za malodobnu djecu bez roditelja, utvrđivanje punoljetstva i drugo, dok se “F” spisi odnose samo na rasprave vezane za “nepravednu” raspodjelu imovine i ostavština iza umrlih. Najviše predmeta u kojima su prisutne žene nalazi se u seriji “B” spisa.

²⁶ Arhivski radnici prilikom sređivanja ovih fondova uložili su dosta truda da razgraniče fondove, dok građa koja se odnosi na period 1924–1941. godine ne pokriva cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine.

Bosne i Hercegovine, dok je u periodu od 1924. do 1929. godine Kraljevina SHS podijeljena na 33 oblasti/županije, a sama Bosna i Hercegovina na šest tzv. oblasti velikog župana²⁷. U Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjena je samo građa nastala tokom četverogodišnjeg djelovanja uprave velikog župana Sarajevske oblasti. Kraljevske banske uprave smijenile su oblasti velikih župana početkom novembra 1929. godine. Političko-administrativna vlast i uprava na području Bosne i Hercegovine razdijeljena je između četiri kraljevske banske uprave.²⁸ U Sarajevu je bilo središte Drinske banovine, koja je administrativno, osim Sarajeva, obuhvatala i gradove u istočnoj Bosni i u zapadnoj Srbiji. U okviru Drinske banovine djelovalo je 14 odjeljenja, a samo u I – upravnom i IV – prosvjetnom odjeljenju mogu se u “mrvicama” pronaći podaci o ženama. Ti podaci najvećim dijelom odnose se na period nakon 1930. godine, kad je usvojen Zakon o obaveznom osnovnom školovanju, i u izvještajima o školama i ženskim društvima.

Što se tiče arhivske građe koja se odnosi na rad Narodne vlade Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu (1918–1919), u Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjeno je 8 arhivskih kutija spisa, u seriji prezidijalnih, i 28 kutija, u seriji općih spisa.²⁹ Uvidom u popis imena u analitičkom inventaru³⁰ utvrđeno je da se među 2522 imena samo 7 (sedam) odnosi na žene.³¹

²⁷ To su bile oblasti velikih župana (Tuzlanska, Mostarska, Travnička, Vrbaska, Bihaćka i Sarajevska oblast) koji su u službenom funkcioniranju, svaki zasebno i neposredno, bili vezani za državne organe u Beogradu.

²⁸ Kraljevska banska uprava (KBU), Drinska, Zetska, Primorska i Vrbaska. Samo je Vrbaska banovina sa sjedištem u Banjoj Luci bila u cijelosti na bosanskohercegovačkoj teritoriji, a arhivska građa nastala tokom njenog djelovanja pohranjena je u Arhivu Republike Srpske u Banjoj Luci.

²⁹ Danas su to samo oni iz serije općih spisa jer su prezidijalni spisi izgorjeli 2014. godine. Vidi nap. 19.

³⁰ *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i Glavni odbor vijeća za Bosnu i Hercegovinu i inventar građe 1818-1919*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

³¹ Jedan predmet odnosi se na produženje sudske kazne, jedan je molba za otpis duga, jedan je utvrđivanje isplate za udovicu umrlog vladinog službenika, tri spisa odnose se na ostavštine, dok je jedan iznimno zanimljiv: Fata Smajić zabilježena je među desetak muških imena, tražitelja državne zemlje pod zakup. Usp. ABH, fond: Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (VNV SHS), kutija 27, signatura 166/55-93. Državno zemljište, uzimanje pod zakup.

Serijski prezidijalni i povjerljivi spisi nastali tokom djelovanja Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 1919. do 1921. godine uništeni su u požaru 2014. godine,³² dok je opća građa u potpunosti sačuvana, arhivistički obrađena i dostupna za istraživanje.³³ U registru imena koja se spominju u seriji općih spisa utvrđeno je da se samo 8 predmeta odnosi na žene.³⁴

Spisi iz serija prezidijalni i povjerljivi spisi arhivskih fondova Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu (1921–1924) i Velikog župana sarajevske oblasti (1924–1929) izgorjeli su u požaru 2014. godine, a za opće spise urađeni su sumarno-analitički inventari bez popisa imena, pa je iznalaženje predmeta koji se odnose na žene za sada veoma otežano.

Kraljevska banska uprava Drinske banovine/KBUDB (1929–1941), kao jedna od devet banovina koje su preuzele upravu od velikih županija, administrativno je djelovala na 37 srezova i 4 sreske ispostave, od čega je 16 srezova bilo na teritoriji istočne Bosne, a 21 na teritoriji zapadne Srbije. Središte KBUDB bilo je u Sarajevu. Najviši organ vlasti bilo je Bansko vijeće, a upravu je vodilo devet odjeljenja i nekoliko odsjeka. Za sada su urađeni sumarno-analitički inventari za I – opšte i IV – prosvjetno odjeljenje.³⁵ U Opštem odjeljenju ženska imena spominju se rijetko i odnose se na postavljanje, premještanje ili penzioniranje službenica u banovinskoj upravi

³² Vidi nap. 19.

³³ Samija Sarić, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu: 1919-1921: sumarno-analitički inventar za seriju općih spisa*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1991. U inventaru su obrađeni spisi pohranjeni u 259 arhivskih kutija.

³⁴ Pet predmeta je iz 1919. godine. Tri se odnose na traženje dozvola za obavljanje djelatnosti: baronici Osten Saken, glumici koja je trebala nastupiti u Narodnom pozorištu u Sarajevu, dok su Katarina Winter i Marija Gritsch trebale dozvolu da otvore streljanu u Sarajevu. Kuća Šerife Hadžiselimović u Travniku iznajmljena je za trgovačku školu, a Rozalija Fischer dobila je dozvolu za održavanje tečajeva plesa. Zanimljiv je predmet koji se odnosi na izmjenu imena Dobrotvorne prosvjetne zadruge, jer je u prilogu izvještaj Jagode Truhelke, tajnice Udruženja; u 1920. godini nalazi se molba Milice Price, studentice na Konzervatoriju u Zagrebu za dodjelu stipendije; dodjela koncesije za zubotehničku službu Izabeli Weis iz Dervente; u 1921. godini je molba Edite Goldenberg iz Beča za dolazak u Sarajevo. Usp. S. Sarić, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu*, 40, 42, 99, 187, 214, 276, 328, 391.

³⁵ Građa Upravnog odjeljenja 1 (1929–1941) smještena je u 112, a građa IV – prosvjetnog odjeljenja (1929–1941) u 276 arhivskih kutija.

i određivanje penzija udovicama umrlih banovinskih službenika i drugih uposlenika, najčešće žandara. U IV – prosvjetnom odjeljenju ženska imena daleko su češća. Predmeti se uglavnom odnose na personalije nastavnica i učiteljica, ali, nažalost, samo na 16 bosanskih gradova.³⁶

Česti su predmeti u kojima roditelji traže da njihova ženska djeca budu oslobođena pohađanja osnovne škole. Nakon što je 1930. godine objavljen Zakon o obaveznom pohađanju osnovne škole za svu djecu, u fondu je pohranjeno dosta predmeta koji se odnose na roditelje što su tražili oslobađanje od te obaveze.³⁷ Ima i predmeta koji se odnose na podsticanje školovanja.³⁸ U periodu kratkog djelovanja KBUDB redovno je dodjeljivala priloge za kulturna i sportska društva, pa bi se pažljivim iščitavanjem analitičkog inventara IV odjeljenja KBUDB-a mogao uraditi spisak ženskih društava koja su bila aktivna u ovom periodu.³⁹

Nacionalna društva/Zbirka arhivske građe o društvima i ženska društva

U Arhivu Bosne i Hercegovine pohranjena je građa tri nacionalna društva: *Prosvjete* – srpskog prosvjetnog i kulturnog društva (1905–1949), *Gajreta* – prosvjetnog i kulturnog društva muslimana u Bosni i Hercegovini (1903–1949), *Napretka* – hrvatskog kulturnog i prosvjetnog društva za Bosnu i Hercegovinu, te *Narodne uzdanice* – muslimanskog kulturnog društva Sarajevo (1923–1945). U okviru ovih društava djelovali su i ženski

³⁶ Postavljanje, premještaji i razrješenja nastavnica i učiteljica, prevođenje u više platne razrede, unapređenja, priznanja stalnosti službe, penzionisanja.

³⁷ ABH, fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (dalje: KBUDB), kutija 27, signatura 45.059/1930. Roditelji školske djece u Skelanima (Srebrenica) traže ispis ženske djece iz NOŠ, a zahtjev pravdaju udaljenošću škole. Zanimljivo je da su zahtjev potpisali svi roditelji ženske djece pravdajući to udaljenošću njihovog sela od Osnovne škole u Skelanima.

³⁸ ABH, KBUDB, signatura 33.743/1939, kut. 237. Ulema-medžlis iz Sarajeva traži od lokalne uprave u Đurđevcu kod Srebrenice da prisile roditelje da ženska djeca redovno pohađaju nastavu.

³⁹ Ženska društva spominju se ili kao dobitnici ili samo kao tražitelji sredstava iz banovinskog budžeta: Materinsko udruženje Sarajevo, Dobrotvorna zadruga *Srpkinja*, Hrvatsko katoličko žensko udruženje Brčko, Izraelsko gospojinsko dobrotvorno društvo i dr.

pododbori, ali njihova građa nije sačuvana.⁴⁰ U spisima nastalim radom ovih društava ima u manjem broju onih koji se odnose na žene, ali se one javljaju samo kao tražiteljice pomoći ili stipendija. Drugih podataka o ženama nema.

U Arhivu Bosne i Hercegovine u 14 arhivskih kutija pohranjena je evidencija raznih društava pod nazivom Zbirka arhivske građe o kulturno-prosvjetnim, zanatskim i sportskim društvima i udruženjima (1919–1941). Zbirka sadrži podatke o osnivanju društava, molbe za odobrenje rada u kojima je redovno navedena svrha osnivanja, odobrenja pravila za rad društva, pravila i popis članova, sve po odgovarajućim grupama.⁴¹ Ženska društva zabilježena su u grupama: 40 – Krojači, modistice (Udruženje krojačica, ženskih krojača i modistice za grad Sarajevo i srez Sarajevo); 59 – Primalje (Primaljsko udruženje za Bosnu i Hercegovinu); 53 – Udovice i siročad (Bh. odbor za osnutak zaklada u svrhu potpomaganja udova i siročadi poginulih vojnika i službenika sveukupne oružane vlasti); te u grupi 89 pod nazivom Žene nalaze se dva društva: Udruženje univerzitet-ski obrazovanih žena i Kolo ruskih sestara. U popisu po mjestima Bosne i Hercegovine navedeno je samo 13 ženskih društava.⁴²

U arhivskim fondovima iz perioda austrougarske uprave nema podataka o ženskim društvima i udruženjima. O djelovanju ženskih društava u periodu između dva svjetska rata ima podataka u arhivskoj građi, ali oni nisu pohranjeni u zasebnim arhivskim fondovima, nego u fondovima nastalim tokom rada najviših i viših organa vlasti koji su se u tom periodu često smjenjivali. Svrha ovih društava koja su osnivale pripadnice svih konfesija bila je da osnaže žene kako bi mogle same privređivati. Najviše ih je osnovano nakon Prvog svjetskog rata jer se brojni vojnici nisu vratili s

⁴⁰ Za KPD *Prosvjeta* urađen je sumarno-analitički inventar, dok su društva *Napredak* i *Gajret* analitički obrađena, pa se kroz registre imena mogu tražiti ženska imena.

⁴¹ U Zbirci su društva popisana abecedno po vrstama, a u okviru 90 vrsta pojedinačna društva i po mjestima.

⁴² Sandra Biletić, “Zbirka arhivske građe o kulturno-prosvjetnim, zanatskim i sportskim društvima i udruženjima (1919-1941)”, u: *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2011, br. 3, 97–136.

frontova po raznim evropskim ratištima ili su se vratili bolesni i ranjeni, a trebalo je nahraniti gladnu djecu, često i stare roditelje. Žene su tada samoinicijativno osnivale ženska društva i škole za ženski ručni rad. O motivima osnivanja ženskih škola najbolje kazuje pasus iz proglašenog Privremenog odbora za osnivanje škole za nepismene, za ženski ručni rad.⁴³ Proglas u vidu plakata ima naslov “Drage sestre i braćo”, dostavljen je Vladi Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini, gdje je i adaktiran uz službenu zabilješku: “Primljeno na znanje i zabilježeno”, 24. februara 1919. godine: “Strašan svjetski rat prisilio je muslimanku da izađe iz svog doma, iz zatišja života naturivši joj brige, za koje do sada nije znala.(...) Okružena starim predrasudama, nije se snašla i nije se znala ničeg privrednog latiti pa je prodavala što je imala samo da prehrani djecu. A kad je svega nestalo, okrenula se oko sebe, tvrda zemlja, a nebo visoko! Morala je biti jaka i previše jaka da ne pođe dalje. Kuda? Onamo, gdje se sada prstom upire na muslimanku: u prostituciju (...) i nemoral.”⁴⁴

U Arhivu Bosne i Hercegovine postoji djelimično sačuvana dokumentacija o tri ženska društva: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – Sekcija Sarajevo⁴⁵ i Glavni odbor udruženja jugoslovenskih domaćica u Sarajevu (1934–1941),⁴⁶ te pet knjiga zapisnika sa sjednica Društva “Hrvatska žena” za Bosnu i Hercegovinu (1924–1929, 1832–1938).

⁴³ Privremeni odbor činile su nastavnice Muslimanske i više osnovne djevojačke škole (MOVDŠ): Hasnija Berberović, Rasema Bisić, Almasa Iblizović, Šefika Bjelavac, Asifa Širbegović, Umija Vranić.

⁴⁴ ABiH, fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu II (ZVS II), signatura 86/140/136/1919. Dopis o organizovanju škola za nepismene i škola za ručni rad pri Odboru muslimanki u Sarajevu.

⁴⁵ Udruženje univerzitetski obrazovanih žena – Sekcija Sarajevo osnovano je 1933. godine, a prestalo je s djelovanjem 1941. godine. O radu Udruženja sačuvane su dvije arhivske kutije općih spisa i četiri arhivske knjige, dva djelovodna protokola i dvije knjige zapisnika od 1933. do 1941. godine. O ovim ženskim društvima vidi: Samija Sarić, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog odbora jugoslovenskih domaćica u Sarajevu (1933–1941)”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1982, br. 22, 33–39.

⁴⁶ O radu Glavnog odbora Udruženja jugoslovenskih domaćica u Sarajevu (1934–1941) sačuvane su dvije knjige zapisnika i jedna arhivska kutija spisa. O Odboru je pisala Samija Sarić, vidi nap. 47.

Sarajevski list kao izvor informacija o položaju i učešću žena u Prvom svjetskom ratu 1914–1918.

U navedenim arhivskim fondovima mogu se pronaći podaci o ženama, njihovim ulogama i aktivnostima. Međutim, *Sarajevski list* također je nezamjenjiv izvor za razumijevanje i ulogu žena, pružajući nam uvid u položaj žena i izazove s kojima su se suočavale, a koje arhivski fondovi ne obuhvataju u potpunosti. Tokom ratnih godina *Sarajevski list* redovno je izvještavao o položaju i ulozi žena u ratu, kako domaćih tako i stranih, čime je postao dragocjen izvor informacija o njihovom doprinosu i izazovima s kojima su se susretale. Radi ilustracije navest ćemo članak “Rad engleskih žena u ratu” iz 1916. godine, koji nam pruža sveobuhvatan pregled situacije žena u Engleskoj tokom Prvog svjetskog rata. Iz članka je vidljivo da je zbog nedostatka muških radnika koji su otišli u borbu rat doveo do povećanja sudjelovanja žena u radnoj snazi, što je ukazivalo na društvenu promjenu i povećanu prisutnost žena u javnom prostoru i poslovnom svijetu. Dolazi do značajnog porasta broja žena koje su se prijavljivale za rad u različitim sektorima, uključujući radionice, banke, tvornice i državne urede. U to su bile uključene žene iz svih društvenih slojeva, uključujući i one iz viših društvenih klasa.⁴⁷

U članku “Ženski svijet” objavljenom 1918. godine u *Sarajevskom listu* izvjesni Asim Duračković opisao je nepovoljan položaj muslimanskih žena, posebno onih iz siromašnijih slojeva u tadašnjim ratnim prilikama.⁴⁸ Njihov život dodatno se pogoršao jer su bile primorane više zarađivati. Sva nastojanja da im se olakša ostala su bez uspjeha. I dalje su bile usmjerene samo na kućne poslove, poput vezenja, pletenja i drugih stvari. Neke radnje u Sarajevu otkupljivale su vezene proizvode, ali zarada je bila vrlo mala i trud nije bio isplativ. Autor je u članku posebno istakao zalaganja reis ul-uleme Mehmeda Džemaluddina ef. Čauševića, koji je najviše

⁴⁷ “Rad engleskih žena u ratu”, *Sarajevski list*, 3. 1. 1916, br. 2, 4.

⁴⁸ Ni ženama iz drugih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini nije bilo ništa bolje. Sve su se jednako suočavale s teškim životnim uvjetima i ograničenim mogućnostima za rad. Podjednako su bile izvrgnute sličnim izazovima tokom ratnih godina.

propagirao rješavanje životnog pitanja muslimanki, ali nije naišao na dovoljno podrške među ljudima.⁴⁹ U drugom članku nepoznatog autora pod naslovom “Potreba ženskog rada za postignuće materijalne nezavisnosti” raspravljalo se o važnosti rada za žene i njihovog doprinosa društvu, posebno u kontekstu ratnih godina. Rat je naučio ljude u Bosni i Hercegovini da više cijene žene kao radnice na svim područjima jer su prije rata žene rijetko radile van svojih kuća, ali su se u najtežem vremenu prihvatile različitih poslova, kako unutar domaćinstava tako i izvan njih. Svojim radom mnoge žene uzdržavale su svoje obitelji, što je značajno doprinosilo ekonomiji, a posebno su se istaknule žene trgovkinje koje su održale trgovine tokom rata.

U Zagrebu je npr. postojala *Pučka radionica*, koja je pomagala ženama u pronalasku posla, dok takve radionice, što bi i za Sarajevo bilo veoma korisno u Sarajevu nije bilo. Žene bi se u takvim i sličnim radionicama mogle naučiti čitati i pisati, a mogle su steći i druge vještine iz različitih privrednih grana. Autor članka navodi da bosanska žena još nije naslućivala i znala mnogo toga što je donosilo moderno doba, te da je to predstavljalo važan društveni problem. Nedostatak ženskih organizacija dodatno je otežavao situaciju, jer se niko nije brinuo za ovakve inicijative. Na kraju je autor pozvao da se bosanske žene i djevojke ne šalju samo u tvornice, gdje im zdravlje može biti ugroženo, već da se nauče da postanu vrijedne radnice na zemlji na kojoj su rođene. Time bi kuće i porodice bile sretnije.⁵⁰

Zaključak

U arhivskim fondovima najviših organa vlasti (1878–1941) u ABiH vidljivost žena prisutna je u onim arhivskim spisima koji se odnose na obrazovanje, nešto manje na zdravstvo, te u sudskim spisima ukoliko su se žene zbog nečeg sporile tražeći svoja prava ili se javljaju kao sudionice u nekom krivičnom događaju o kojem je trebalo provesti istražni sudski postupak.

⁴⁹ “Ženski svijet”, *Sarajevski list*, 26. 1. 1918, br. 19, 5.

⁵⁰ Isto.

Žene nalazimo i u spisima ostavinskih parnica kao nasljednice ili u sporovima s članovima svoje porodice. Period od 1878. do 1941. godine bio je obilježen velikim društvenim i ekonomskim promjenama koje su utjecale na položaj žena. Žene su postale društveno vidljivije kao službenice, liječnice i prosvjetne radnice i često se suočavale s izazovima, specifičnim za tadašnje vrijeme i društveni kontekst, ali su njihovi glasovi i iskustva rijetko dokumentirani u arhivima. U mnogim slučajevima dokumenti su pisani isključivo od strane muškaraca, što dodatno otežava razumijevanje ženskih pogleda na zbivanja oko njih.

Bosanskohercegovački historičari i naročito historičarke su u situaciji da o povijesti žena u Bosni (i Hercegovini) i načinu te životnoj dinamici funkcioniranja ženskog dijela društva više naslućuju nego što mogu istraživati. Dodatna otežavajuća okolnost je i nepreglednost obimne arhivske građe, njezina (ne)dostupnost koja ovisi o stepenu sredenosti te gubitak dokumenata usljed požara 2014. godine. Ipak, postoje dokumenti prema kojima možemo ilustrirati društvene uloge i probleme s kojima su se žene suočavale, posebno kroz dokumente o prosvjetnim radnicama, bobicama i ženama u tzv. marginalnim zanimanjima.

Ograničen broj istraživanja i radova koji se bave ženskim pitanjem u historiografiji Bosne i Hercegovine ukazuje na potrebu za daljnjim istraživanjima i naporima u prikupljanju, odnosno očuvanju već postojeće arhivske građe koja se odnosi na žene. Ovo je ključno za stvaranje cjelovitije povijesne slike i razumijevanje uloge žena u društvu kroz različite povijesne periode.

Na kraju, iako je arhivska građa o ženama u Arhivu Bosne i Hercegovine oskudna, ona pruža vrijedan uvid u društvene promjene i izazove s kojima su se žene suočavale u Bosni i Hercegovini. Daljnji napori u istraživanju i očuvanju ove građe mogu doprinijeti boljem razumijevanju i priznavanju značaja žena u povijesti Bosne i Hercegovine.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH):

Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB)

Fond: Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu (VNV SHS)

Fond: Vrhovni šerijatski sud (VŠS)

Fond: Zemaljska Vlada u Sarajevu (ZVS)

Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu II (ZVS II)

Objavljeni izvori

Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i Glavni odbor vijeća za Bosnu i Hercegovinu i inventar građe 1818–1919, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

Štampa

Sarajevski list (Sarajevo), 1895, 1916, 1918.

Literatura

Knjige

Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017.

Kasumović, Amila, *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.

Sarić, Samija, *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu: 1919-1921: sumarno-analitički inventar za seriju opštih spisa*, Sarajevo: Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1991.

Vodič Arhiva Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 1987.

Članci

Begić, Dana, “Antifašistički front žena u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1937. do 1941. godine”, u: *Prilozi*, 1965, br. 1, 145–165.

Biletić, Sandra, “Zbirka arhivske građe o kulturno-prosvjetnim, zanatskim i sportskim društvima i udruženjima (1919–1941)”, u: *Građa Arhiva Bosne i Hercegovine*, broj 3, Sarajevo 2011, 97–136.

Kasumović, Amila, “Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austro-ugarske uprave”, u: *Historijski zbornik*, 2007, br. 60, 161–178.

Kujović, Mina, “Spekulacije sa raspodjelom hrane u Sanskom Mostu”, u: *Historijska traganja*, 2009, br. 3, 215–225.

Kujović, Mina, “Aktivnosti austro-ugarske vlasti zdravstvenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini na suzbijanju endemskog sifilisa (1878-1910)”, u: *Zbornik radova sa savjetovanja Izvori za prikupljanje i istraživanje podataka o zdravstvenoj i socijalnoj kulturi s posebnim osvrtom na kanton Sarajevo i šire*, 2011, 30–38.

Kujović, Mina, “Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894-1925)”, u: *Novi muallim*, 2010, br. 41, 72–79.

Kujović, Mina, “Tečaj za ženski ručni rad u Fojnici”, u: *Novi muallim*, 2011, br. 45, 142–146.

Sarić, Samija, “Aktivnost Udruženja univerzitetski obrazovanih žena i Glavnog saveza jugoslovenskih domaćica u Sarajevu, 1933–1941”, u: *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, 1982, br. 22, 33–39.

Šapčanin, Adna, “Bibliografija radova objavljenih u: ‘Glasnik društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (I/1961 – XXXIII/1995.)’”, u: *Glasnik*

arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, 1995, br. 33, 191–221.

Neobjavljeni radovi

Domazet, Siniša, “Dan kad je gorjela povijest Bosne i Hercegovine”, govor s otvaranja izložbe, neobjavljeno, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2023.

(IN)VISIBILITY OF WOMEN IN THE ARCHIVE FUNDS AND COLLECTIONS OF THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1878-1941)

Summary

The paper explores the representation of women in historical documents from 1878 to 1941, focusing on archival funds and collections. During this period, women began to gain more visibility in society, taking on roles as civil servants, doctors, educators, and workers in small businesses. As a result, their presence in archival records from this time also increased. The visibility of women can be observed in archival files related to education, to a lesser extent in healthcare, and in court files where women either defended their rights or were involved in legal proceedings. Additionally, women can be found in probate cases as heirs or in disputes with their family members. The period from 1878 to 1941 witnessed significant social and economic changes that had an impact on women's status. However, despite their increased visibility, women's voices and experiences were not often documented in archives. In many cases, the documents were authored exclusively by men, which further complicates our understanding of women's perspectives on the events of the time. Even though there is limited archival material on women in the Archives of Bosnia and Herzegovina, it offers valuable insight into the social changes and challenges faced by women in the region. Increased research and preservation efforts for this material can enhance our understanding and recognition of the significant role of women in the history of Bosnia and Herzegovina.

GRAĐA, NJENA PRIČA /
SOURCES, HER STORY

POKUŠAJ ORGANIZIRANJA ANALFABETSKOG TEČAJA ZA MUSLIMANKE U PURAČIĆU (1940–1941): SLUČAJ UČITELJICE BORKE DOBANOVAČKI

Ajdin Muhedinović

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
muhedinovicajdin@gmail.com

Apstrakt: U ovom radu objavljuje se nekoliko dokumenata koji govore o pokušaju učiteljice Borke Dobanovački da u zimu 1940/1941. godine organizira analfabetški tečaj za muslimanke u mjestu Puračić, u blizini Tuzle. Njena aktivnost da iskoristi mogućnosti koje su postojale naišla je na neodobranje mjesnih vjerskih službenika koji su onemogućavali organiziranje tečaja. Iz prezentiranih dokumenata, s obzirom na to da je učiteljica Dobanovački uputila protest Ulema-medžlisu, moguće je vidjeti kako se razvijao čitav slučaj, te kako se unutar Islamske zajednice djelovalo prema strogo konzervativnim shvatanjima pojedinih imama. Prezentirani dokumenti mogu biti korisni u istraživanju društvenih procesa u Bosni i Hercegovini sredinom 20. stoljeća, naročito za istraživanja koja su u relaciji s obrazovanjem muslimanskih žena i pitanjem odnosa vjerskih institucija prema istom.

Ključne riječi: Puračić, Ulema-medžlis, Borka Dobanovački, obrazovanje žena, muslimani, Bosna i Hercegovina, Kraljevina Jugoslavija.

Abstract: This paper publishes several documents that discuss teacher Borka Dobanovački's attempt to organize a literacy course for Muslim women in the winter of 1940/1941 in the village of Puračić, near Tuzla. Her efforts to utilize the available opportunities were met with disapproval from local religious officials, who obstructed the organization of the course. From the

presented documents, considering that teacher Dobanovački sent a protest to the Ulema-Medžlis, it is possible to trace the development of the entire case and observe how the Islamic Community operated according to the strictly conservative views of certain imams. The presented documents can be useful in researching social processes in Bosnia and Herzegovina in the mid-20th century, especially for research related to the education of Muslim women and the attitude of religious institutions towards it.

Keywords: Puračić, Ulema-Medžlis, Borka Dobanovački, women's education, Muslims, Bosnia and Herzegovina, Kingdom of Yugoslavia.

Uvod

Tokom perioda osmanske uprave u Bosni i Hercegovini obrazovanju žena nije se pridavala naročita pažnja. Historičarka Suraiya Faroqhi smatra da su tek u 18. i 19. stoljeću u većim urbanim centrima Osmanskog Carstva, zahvaljujući privatnoj inicijativi i dobročinstvu bogatih pojedinaца, nerijetko upravo žena, osnivane manje medrese u kojima su se žene mogle obrazovati.¹ Iako su postojale određene inicijative, još uvijek nemamo jasan pokazatelj na kojem je stupnju razvoja bilo obrazovanje žena u osmanskoj Bosni, odnosno prije okupacije 1878. Formalnom obrazovanju uopće, na tada moderniji i za evropska društva karakterističan način, u Bosni i Hercegovini pristupilo se tek od austrougarske okupacije.² Okupaciona vlast nastojala je prije svega kroz obrazovanje domaćeg stanovništva stvoriti činovnički kadar koji bi bio lojalan i provodio interese Monarhije u Bosni i Hercegovini.³ Obrazovanje žena ostalo je pri tome na margini interesa, a muslimanska zajednica po pitanju obrazovanja ženske djece bila je uglavnom negativno opredijeljena.⁴ Čitav proces tekao je vrlo sporo i

¹ Suraiya Faroqhi, *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*, London: Bloomsbury Publishing, 2023, 204.

² Pogledati: Mitar Papić, "Školstvo u Bosni i Hercegovini (1878-1918)", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 297–333.

³ Fabio Giomi, "Forging Habsburg Muslim Girls: Gender, Education and Empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)", u: *History of Education*, London: Routledge, 2015, br. 44 (3): 275.

⁴ Isto, 279.

gotovo isključivo u urbanim centrima, dok je u provinciji mogućnost obrazovanja djevojčica bila minimalna. Osnivanje četverogodišnje osnovne škole za muslimanke u Sarajevu 1897. godine i tečaja za obrazovanje učiteljica za ženske mektebe osnovanog 1901. godine,⁵ iako važan korak naprijed, ne mogu se smatrati krupnim promjenama kada je u pitanju obrazovanje muslimanskih žena u Bosni i Hercegovini. Tim pristupom austrougarske vlasti uspjele su tek 1915. godine izobrazovati prve muslimanke učiteljice, a to su bile **Hasni-hanuma Berberović** i **Behija-hanuma Ukšinagić**, o čijem je uspjehu pisano u “Sarajevskom listu”.⁶ Navedene, ali i druge rezultate koji su, gledajući u cjelini, značajno povoljniji neophodno je promatrati kroz prizmu “civilizacijske misije” i uopće kolonijalne politike Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini.⁷

S osnivanjem Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca (SHS) uređivanje sistema obrazovanja bilo je godinama opterećeno nefunkcioniranjem vlasti u državi. Dosadašnja istraživanja pokazuju da je do unifikacije školskog zakonodavstva došlo tek nakon uspostave šestojanuarske diktature,⁸ a napredak koji je postojao bio je i dalje daleko od potrebnog. Prema određenim statističkim pokazateljima, na prostoru Bosne i Hercegovine udio nepismenog stanovništva se smanjivao, tako da je 1931. godine popisano ukupno 70% nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina, za razliku od 77,7% koliko je nepismenih iznad 11 godina starosti bilo na popisu 1921.

⁵ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983, 245; Fabio Giomi, *Making Muslim Women European. Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest – New York: Central European University Press, 2021, 47. Više o radu u djelovanju prvih organiziranih škola za muslimansku žensku djecu pogledati u: Mina Kujović, “Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produžnim tečajem (1894-1925)”, u: *Novi muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, br. 41, 72–79.

⁶ “Prve muslimanke – učiteljice”, *Sarajevski list*, br. 104, 14. april 1915, 3.

⁷ Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg “Civilizing Mission” in Bosnia, 1878-1914*, Oxford – New York: Oxford University Press, 2007, 60–61.

⁸ Enes S. Omerović, “Kulturno-prosvjetne prilike u Bosni i Hercegovini (1918-1941)”, u: *Historija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, tom V, 91.

godine.⁹ Ovi podaci, iako djeluju kao određeni pomak, svjedoče koliko je zapravo nepismenost bila dominirajuća karakteristika bosanskohercegovačkog društva u posmatranom periodu, a pokazuju se kao poražavajući kada se fokus stavi na nepismenost žena, koja je u Bosni i Hercegovini 1931. godine u procentima iznosila 84%.¹⁰

Navedeno porazno stanje kada je riječ o sekularnom obrazovanju žena u Bosni i Hercegovini, a naročito unutar muslimanske zajednice, gdje su procenti bili značajno negativniji, bilo je u najvećoj mjeri uzrokovano konzervativnošću muslimanske zajednice i nastojanjima jednog njenog dijela da se emancipacija žena predstavi nemoralnom i suprotnom islamskom učenju. Pojedini predstavnici muslimanske inteligencije vodili su burne javne rasprave po ovom pitanju i nisu uspjeli prevazići razlike koje su među njima postojale.¹¹ Patrijarhalna sredina u kojoj je dominirala i odlučivala muška riječ nije ostavljala prostor za emancipaciju žena, što je stvaralo izrazito negativne uslove za obrazovanje muslimanskih žena u Bosni i Hercegovini. Adnan Jahić zaključuje da je sve do austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine u muslimanskoj zajednici u raspravama o obrazovanju djece preovladavalo mišljenje da je potrebno školovati isključivo mušku djecu, dok se za žensku djecu smatrala dovoljnom ona razina obrazovanja koju su mogle naučiti od mjesnog vjeroučitelja i u vlastitoj porodici.¹² Tek u periodu nakon aneksije Bosne i Hercegovine, a pod snažnim utjecajem rasprave o istom pitanju u Osmanskom Carstvu, što je bila posljedica Mladoturske revolucije i društvenih promjena koje su nastupale, muslimanska inteligencija započela je s intenzivnim vođenjem rasprava u javnom prostoru po pitanju obrazovanja muslimanskih žena i njihove društvene emancipacije u Bosni i Hercegovini. Ove rasprave postale su intenzivnije u međuratnom periodu, a kroz pojedine tekstove i javne istupe prve obrazovane

⁹ E. S. Omerović, "Kulturno prosvjetne prilike u Bosni i Hercegovini", 110-111.

¹⁰ Isto, 111.

¹¹ Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017, 42-43.

¹² Isto, 41.

muslimanke nastojale su dodatno iskazati potrebu da se pitanju obrazovanja muslimanske ženske djece mora pristupiti sistematski jednom sveobuhvatnom politikom emancipacije koja će prije svega muslimanki dati obrazovanje i osposobiti je za ravnopravan život, a zatim kroz skidanje zara i feredže omogućiti da stečeno obrazovanje upotrebljava u svakodnevnom životu.¹³

Postojeće konzervativno stanje i shvatanje mjesta i uloge muslimanske žene u društvu mijenjalo se vrlo sporo i ostalo je manje ili više jednako porazno sve do dolaska na vlast Komunističke partije Jugoslavije, koja je ovom pitanju pristupila na radikalna način.¹⁴ Uz sva nastojanja naprednog dijela muslimanske inteligencije, ali i državnih institucija, kako Austro-Ugarske Monarhije tako i Kraljevine SHS/ Jugoslavije, problem obrazovanja muslimanske ženske djece ostao je neriješen u prvoj polovini 20. stoljeća. Prilog koji slijedi primjer je borbe i nastojanja pojedinke da u svojoj sredini aktivno djeluje, ali i opstrukcija koje je u tom smislu kreirala konzervativna muslimanska sredina.

Lokalna učiteljica Borka Dobanovački¹⁵ odlučila je u zimu 1940/41. godine iskoristiti mogućnost i upute nadležnog ministarstva za organiziranje analfabetskog tečaja za muslimanske djevojčice u mjestu Puračić.¹⁶ Ipak, od samog početka organiziranja tečaja susrela se s opstrukcijama koje je po tom pitanju pravio džematski imam u Puračiću. Problem u organizaciji tečaja predstavljao je nedostatak podesnih prostorija za podučavanje. S obzirom da se u predviđeno vrijeme u lokalnoj školi održavao tečaj za muškarce, učiteljica Dobanovački željela je nastavu organizirati u mektepskim

¹³ A. Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 499–504.

¹⁴ Senija Milišić, “O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1999, br. 28, 225–241; Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*, 427–497.

¹⁵ O učiteljici Borki Dobanovački nisu pronađeni značajniji biografski podaci. Ono što znamo jeste da je u toku Drugog svjetskog rata bila učesnica Narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno da se s grupom iz Puračića koju je predvodio Adem Fatušić priključila Ozrenskom partizanskom odred. Ekrem Nuhić, “Veze Tuzlanskog partizanskog odreda sa snagama NOP-a u Lukavcu i okolini”, u: *Tuzlanski narodnooslobodilački partizanski odred*, Tuzla: Univerzal, 1988, 233.

¹⁶ Puračić je naseljeno mjesto u sastavu općine Lukavac.

prostorijama. To joj od strane džematskog imama nije dozvoljeno, zbog čega se i žalila Ulema-medžlisu. Kako sama u svom pismu navodi, lokalni džematski imam je “načelno protiv školovanja muslimanki, a posljedica takvog shvaćanja je da je pismena muslimanka rijedak izuzetak u ovom kraju”.¹⁷ Odgovor džematskog imama svodio se na to da medžlis u Puračiću “ne zabranjuje niti smeta održavanje tečaja sa muslimankama”, već su prostorije bile planirane za podučavanje i održavanje mektepske nastave. Zanimljivo je da je džematski imam optužio učiteljicu Dobanovački da ona zapravo “traži makar nešto na osnovu čega bi mogla da ne drži rečenog tečaja”, jer kako su primijetili iz njezinog pisanja, “njoj kao inovjerki nije u interesu, da se muslimanke nauče čitati i pisati”.¹⁸

Cijeli slučaj ispitivali su unutar Islamske vjerske zajednice Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Tuzli i Ulema-medžlis u Sarajevu. Nakon što je posvetio pažnju slučaju i ispitao “u čemu je zapreka i ko je tome uzrok” da se tečaj neće održati, povjerenik Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Tuzli saopćio je Ulema-medžlisu da je mogućnost postojala, ali da je glavni uzrok konzervativnost samog džematskog medžlisa u Puračiću, koji nije htio ustupiti prostorije za održavanje tečaja.¹⁹ Uz to navedeno je i da je sličan slučaj bio s ranijim pokušajem organiziranja “domaćinskog tečaja”, koji se na kraju nije mogao organizirati jer su propala sredstva i uslovi usljed izgubljenog vremena. Na ovu istragu Ulema-medžlis odgovorio je u korist žalbe učiteljice Borke Dobanovački, te je zatraženo od Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Tuzli da lokalnom džematu u Puračiću naredi da u vremenu kada se ne drži mektepska nastava prostorije budu ustupljene učiteljici u svrhu održavanja analfabetskog tečaja za muslimanske žene. Međutim, tečaj nije mogao biti održan. U jednom dopisu i odgovoru učiteljica Borka Dobanovački objasnila je da je vrijeme za održavanje tečaja prošlo s obzirom na to da je za održavanje istog postojao rok, a i

¹⁷ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Arhiv islamske zajednice (dalje: AIZ), fond: Ulema-medžlis (dalje: UM), kutija 5, signatura 1096/1941.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

proljetni radovi kojima su žene i djevojčice bile izložene onemogućavaju njihovo prisustvo na tečaju i kada bi se održao²⁰.

Ovaj slučaj u svojoj suštini pokazuje da i tamo gdje je postojala želja i volja od strane organa vlasti i aktivnih pojedinaca, kao što je u navedenom primjeru učiteljica Borke Dobanovački, nije mogla da se prevaziđe opstrukcija lokalnog konzervativnog džematskog imama koji je svojom pozicijom, dugotrajnim izbjegavanjem da postupi prema naređenju Ulema-medžlisa uspijevao onemogućiti osnovno opismenjavanje lokalnih žena i djevojak. Dokumenti čiji prijepisi slijede u nastavku sadrže različite dopise – od pisma i molbe učiteljice Borke Dobanovački upućene Ulema-medžlisu u Sarajevu, prijepiske između Ulema-medžlisa i njima podređenog povjerenstva u Tuzli, odgovora lokalnog imama u Puračiću, te u konačnici objašnjenje učiteljice Dobanovački o tome da tečaj nije moguće organizirati.

Transkripcija dokumenta:²¹

* * *

Puračić, I-XII-1940.

Ulema Medžlis

Sarajevo²²

[1] Ja sam učiteljica u Puračiću. [2] Ove godine sam htjela da održim [3] analfabetski tečaj sa ženskom mu[4]slimanskom omladinom, za što [5] je od Ministarstva i došlo nare[6](đeđe)²³đenje. Međutim, Džematski [7]

²⁰ GHB, AIZ, UM, kutija 5, signatura 1096/1941.

²¹ Isto. U ovoj transkripciji dokumenti nisu predstavljeni u onom redoslijedu u kojem su izvorno pronađeni. Zbog preglednosti cijelog slučaja i međusobne korespondencije više učesnika pokušao sam stvoriti redoslijed koji najbolje odgovara razvoju samog događaja, tj. transkripcija započinje žalbom učiteljice Borke Dobanovački koja je upućena Ulema-medžlisu, a nastavlja se korespondencijom Ulema-medžlisa s imamatom džemata u Puračiću i Sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvom u Tuzli, a na kraju se završava porukom učiteljice Borke Dobanovački o tome kako se tečaj ne može održati.

²² U originalu pisma podvučeno.

²³ U originalu pisma prekriziženo.

medžlis u Puračiću zabranio je [8] da se tečaj održava u mektebu, [9] gdje ima slobodnih prostorija [10] od 2-4 h popodne kada bi se [11] održavala nastava. Druge, za tu [12] svrhu podesne, zgrade u Puračiću [13] nema, jer će se u osn. šk. u to vreme [14] održavati tečaj sa muškarcima. [15] Izgleda da je ovdašnji Džematski [16] medžlis zabranom održavanja [17] tečaja u Mektebu htio da omete [18] uopšte rad tečaja, jer je načelno [19] protiv školovanja muslimanki, [20] a posljedica takvog shvaćanja je [21] da je pismena muslimanka [22] rijedak izuzetak u ovom kraju.

[23] Molim naslov da mi izađe [24] u susret mojoj molbi, a i potre[25]bi ogromnog broja ovdašnjih [26] muslimanki, te da naredi džematskom [27] medžlisu da dozvoli održavanje tečaja [28] u Mektebu, kako bi se odmah [29] počelo sa radom.

Učtiva
Borka Dobanovački
Učiteljica

* * *

Izvorno

Sreskom vakuf. mearif. povjerenstvu
u Tuzli

Izvolite narediti upravi mekteba u [1] Puračiću da u vremenu kada se ne drži mekteb[2]ska nastava t.j. iza podne ustupi mektebske [3] prostorije za održavanje analfabetskog tečaja a za [4] muslimansko ženskinje. Nastojte da jedan [5] od vjerskih službenika u Puračiću u ovom [6] tečaju održi bar preko dana po jedan čas [7] iz vjeronauke i da polaznice tečaja pouči u [8] najglavnijim vjerskim stvarima.

U Sarajevu 11. XII. 1940.

Predsjednik
(Pečat Ulema-medžlisa bez potpisa)

* * *

Izvorno!

ULEMA-MEDŽLISU
U SARAJEVU²⁴

[1] Ustupa se nazočni [2] izvještaj s molbom na nadležnost[3] time da je niže potpisani u želji [4] da se omogući održavanje pomenutog [5] tečaja htio da ispita bolje st[6]var u čemu je zapreka i koje to[7]me uzrok što je i vidjeo da je[8] ovome uzrok konzervativnost samog [9] Džemat-skog-medžlisa, jer bi postojala[10] mogućnost da se ove prostori[11] je mekteba ustupe za tečaj.

[12] Isti je slučaj bio i sa ot[13]varanjem Domaćinskog tečaja, koji [14] se na koncu nije mogao otvoriti [15] uslijed izgubljenog vremena te je [16] kredit propao i Puračić time je [17] ostao bez ove korisne ustanove.

[18] Pošto se je sada zakasnilo [19] sa otvaranjem ovog tečaja, to se [20] i ne može od strane ovog Povjerenstva [21] dati mišljenje i prijedlog, jer [22] Povjerenstvo želi da nastavnici za [23] održavanje ovog tečaja izadje u sus[24]ret u ustupanju prostorija.

Tuzla 10. feb.²⁵ 1941.

Predsjednik
(Potpis nije čitljiv)

* * *

Exp²⁶

Imamatu

Puračić²⁷

[1] Povratkom ovog dopisa izvjestite nas [2] hitno da li po mišljenju tamošnje učiteljice [3] gđice Borke Dobanovački ima mogućnosti, [4] t.j. da li nije zakasnilo da se održi [5] u Puračiću analfabetski ga-~~dr~~žanje²⁸ [6]

²⁴ U originalu pisma podvučeno.

²⁵ U originalu napisano na ćirilичnom pismu.

²⁶ U originalu pisma podvučeno.

²⁷ U originalu pisma podvučeno.

²⁸ U originalu pisma prekriženo.

tečaj za tamošnje muslimansko [7] ženskinje. Dopis nam vratite izravno [8] Hitno je²⁹.

Sar. 16. II 1941.

P-e- sli 1/III 41

* * *

Broj 11597/40

Exp³⁰ (na prepis pisma učiteljice)

Imamatu džemata

Puračić³¹

srez tuzlanski

[1] Prednji dopis učiteljice Drž. (narodne?) [2] škole u Puračiću dostavlja Vam se [3] s tim da po navodima iz istog ovu stvar [4] temeljito ispitajte i dostavite po istoj [5] svoj izvještaj putem (nečitko) Tuzli.

[6] Predmet smatrajte vrlo hitnim³².

23. XII/40

P. e. Sk. 15. I. 1941.

* * *

Exp Preporučeno³³

Imamatu džemata

Puračić³⁴

[1] Ponovo se pozivate (nečitko napisano) [2] Ujedno opravdajte zašto nam [3] taj izvještaj niste dostavili do [4] kraja mjeseca januara o.g. kako Vam [5] je navedeno vašim aktom broj gornji [6] od 15. I. 1941.

[7] Rok 15. II. 1941.

²⁹ U originalu pisma podvučeno.

³⁰ U originalu pisma podvučeno.

³¹ U originalu pisma podvučeno.

³² U originalu pisma podvučeno.

³³ U originalu pisma podvučeno.

³⁴ U originalu pisma podvučeno.

1.II./41 nije

Pe. sli. 15.2.41

* * *

Exp³⁵

Imamatu džemata ³⁶

Puračić³⁷

[1] (Udovoljite hitno dopisu ovog [2] Ul. m-a od 23/XII 1940 broj gornji [3] u predmetu držanja prostorija po [4] tamošnjoj učiteljici za održavanje analfa[5]betskog tečaja.)

[6] Hitno je, pa nam stoga odgovor[7] pošaljite najkasnije do kraja ovog mjeseca.

25. II. 1941.

Potpis (nije čitljivo)

pe. sli 1 II 41

* * *

Puračić 23/ I. 1941.

Ulema medžlisu

u

Sarajevu³⁸

[1] Na osnovu akta od 15. januara o.g. vaš broj [2] 11597/40 čast mi je izvijestiti naslov da je ovaj ima[3]mat poslao svoj izvještaj 3/I. 1941. (nije čitljivo) [4] brojem 4/41. preko sres. v. mearif. povjerenstva [5] u Tuzli.

[6] Ovaj je imamat danas poslao pitanje [7] sres. v. mearif. povjerenstvu dali je prosljedilo [8] ovaj akt Ul. medžlisu.

Džem. imam

Sulejmanov (?) (potpis nije čitljiv)

³⁵ U originalu pisma podvučeno.

³⁶ Pismo gotovo identičnog sadržaja u kojem se traži očitovanje Imamata džemata u Puračiću poslato je tri puta, što ukazuje da je lokalni imam izbjegavao odgovoriti višim instancama unutar Islamske vjerske zajednice.

³⁷ U originalu pisma podvučeno.

³⁸ U originalu pisma podvučeno.

* * *

Ulema medžlisu

u

Sarajevu³⁹

[1] Po udovoljenju dostavlja se predmet s molbom [2] na nadležnost. Imam⁴⁰: Sulejmanov (?) (nije čitljivo)

* * *

“Ulema medžlisu

u Sarajevu

Putem Sres. V. Mearif. povjerenstva u Tuzli

[1]Pozivom naslova broj 11587/40 od 23/12.940, [2] a u vezi dopisa učiteljice Borke Dobano[3]vački iz Puračića od 1/12.1940. u predmetu [4] analfabetkog tečaja u Puračiću čast mi [5] izvjestiti kako slijedi:

[6]Pozvao sam džem. medžlis u Puračiću [7] i potpuno ispitavo stvar i razumio odgovor [8] džem. medžlisa na sva pitanja prama [9] dopisu rečene učiteljice i ustanovio da [10] ovdašnji džem. medžlis ne zabranjuje niti [11] smeta⁴¹ održavanje tečaja sa muslimanka[12]ma nego nemogu dozvoliti mekteb[13]skih prostorija⁴² za tu svrhu jer im [14] trebaju za učionu djece koja su svršili[15]la II. r. mekteba, IV. r. os. škole i djece koja [16] nisu upisana u os. školu iz nekih raz[17]loga.

[18]Džem. medžlis ističe da učiteljica[19] ima odgovarajuću čitaonicu (učionicu) [20] za tu svrhu u ovdašnjoj Drž. školi [21] ali, da ona po njihovom mišljenju traži [22] makar nešto na osnovu čega bi mogla [23] da ne drži rečenog tečaja jer oni vele

[24]da oni (džem. medžlis) vide iz njezina [25] pisanja i postupka, da njoj kao inovjerkki nije [26] u interesu, da se muslimanke nauče čitati [27] i pisati.

³⁹ U originalu pisma podvučeno.

⁴⁰ Imam džemata Puračić – potpis na kraju nije čitljiv. Vjerovatno Sulejmanović.

⁴¹ Podvučeno crvenom olovkom u originalu.

⁴² Podvučeno crvenom olovkom u originalu.

Puračić 3/1. 1941.

Džem. imam
(Potpis nije čitljiv)

* * *

Ulema medžlisu u Sarajevu

Broj: 11597/40-2 Sarajevo, 16 februar 1941 godine.
Imamatu džemata

Puračić⁴³
srez Tuzla

[1] Povratkom ovog dopisa izvijestite nas hitno [2] da li po mišljenju učiteljice Borke [3] Dobanovački ima mogućnosti, t.j. da li nije zakasnilo da se [4] održi u Puračiću analfabetski tečaj za tamošnje muslimansko [5] ženskinje. Dopis nam vratite izravno.

[6] Hitno je⁴⁴!

Predsjednik
(Potpis nije čitljiv)
Pečat Ulema-medžlisa

* * *

Državnoj narodnoj os. školi
u Puračiću

[1] Po naređenju Ul. Medžlisa iz Sarajeva
[2] Umoljava se naslov, da hitno dostavi ovom [3] imamatu mišljenje tamošnjeg učiteljice gđi[4]ce Borke Dobanovački o održavanju analfabet[5]skog tečaja za muslimansko ženskinje u [6] Puračiću i dali nije okasnije taj tečaj.

Puračić 26/II. 1941.

Džem. imam
Sulejmanov (?) (potpis nije čitljiv)

⁴³ U originalu pisma podvučeno.

⁴⁴ U originalu pisma podvučeno.

* * *

26. febr.⁴⁵ 1941.

Imamatu džemata
U Puračiću⁴⁶

[1] Nakon udovoljenja zamolbi [2] toga imamata, dostavlja se [3] predmet na daljnje uredovanje.

Upr. škole
Dž. Azabagić
25.II/41

* * *

Nastavnici

Borki O. Dobanovački

[1] Dostavlja Vam se predmet, da [2] po prednjem traženju date svoj [3] izveštaj.

Upr. škole
Dž. Azabagić

[1] Na gornji predmet odgovoram [2] sledeće:

[3] U mjesecu novembru 1940. privatnim [4] putem poslala sam pismo Ulema[5]medžlisu u Sarajevo (~~da-na~~)⁴⁷s nadom [6] da naredi ovdašnjem Imamatu da [7] mi se dozvoli održavanje analfa[8]betskog tečaja sa muslimankama u [9] praznim prostorijama mekteba. [10] Očekivanje, da će Ulema medžlis, [11] uviđajući korist analfabetskog te[12]čaja za neverovatno zaostale musli[13]manke u prosvetnom pogledu u ovom [14] kraju, izaći mojoj molbi u susret, [15] bila je uzaludna. U pismu sam opšir[16]no obrazložila moju molbu.

[17] Sada je prošlo vreme za održavanje

[18] analfabetskog tečaja, jer je za to određen [19] rok koji traje četiri mjeseca, od [20] početka novembra do početka marta. [21] Zbog poljskih

⁴⁵ U originalu napisano ćirilicom.

⁴⁶ U originalu pisma podvučeno.

⁴⁷ U originalu pisma prekríženo.

radova i nemoguće ga je [22] u proljeće organizirati.

Puračić, 26-II-1941.

Borka Dobanovački
Učiteljica

* * *

Exp⁴⁸

[1] Stigao je odgovor na prednji [2] dopis. Stoga nam priloži ovaj akt [3] po referentu.

3.3.41

Potpis (nečitko)

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Gazi Husrev-begova biblioteka, Arhiv Islamske zajednice:

Fond: Ulema-medžlis (UM)

Štampa

Sarajevski list, Sarajevo, 1915.

Literatura

Knjige

Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.

Giomi, Fabio, *Making Muslim Women European. Voluntary Associations, Gender and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest – New York: Central European University Press, 2021.

⁴⁸ U originalu pisma podvučeno.

- Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950)*, Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2017.
- Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878-1914*, Oxford i New York: Oxford University Press, 2007.
- Faroqhi, Suraiya, *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*, London: Bloomsbury Publishing, 2023, 328.

Članci

- Giomi, Fabio, "Forging Habsburg Muslim Girls: Gender, Education and Empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)", u: *History of Education*, London: Routledge, 2015, br. 44 (3): 274–279.
- Kujović, Mina, "Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produžnim tečajem (1894-1925)", u: *Novi muallim*, Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 2010, br. 41, 72–79.
- Milišić, Senija, "O pitanju emancipacije muslimanske žene u Bosni i Hercegovini", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1999, br. 28, 225–241.
- Nuhić, Ekrem, "Veze Tuzlanskog partizanskog odreda sa snagama NOP-a u Lukavcu i okolini", u: *Tuzlanski narodnooslobodilački partizanski odred*, Tuzla: Univerzal, 1988, 231–237.
- Omerović, Enes S., "Kulturno-prosvjetne prilike u Bosni i Hercegovini (1918-1941)", u: *Historija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023, tom V.
- Papić, Mitar, "Školstvo u Bosni i Hercegovini (1878-1918)", u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987, 297–333.

AN ATTEMPT TO ORGANIZE A LITERACY COURSE FOR MUSLIM WOMEN IN PURAČIĆ (1940-1941): THE CASE OF TEACHER BORKA DOBANOVAČKI

Summary

This paper publishes several documents that broadly discuss the challenges faced by those actively involved in the process of emancipating Muslim women. The case presented through these documents tells the story of a teacher in Puračić, Borka Dobanovački, and her conflict with local religious officials who attempted to obstruct her efforts to organize a literacy course for Muslim girls. Although the Ulema-Medžlis, as the higher body of the Islamic religious community, ordered the local religious officials to assist and permit the organization of the course, they managed, through delays, to put teacher Borka Dobanovački in a situation where, due to the arrival of spring and the work obligations that girls and women had in terms of agricultural tasks, organizing such a course was no longer possible.

JEDNO ŽENSKO SJEĆANJE NA BOSANSKOHERCEGOVAČKI SOCIJALIZAM 1980-ih I NJEGOV KRAJ: MELIKA SALIHBEGOV(IĆ)¹

Sabina Veladžić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
sabina.veladzic@iis.unsa.ba

“Kriva sam što nisam sjedila u Partiji i pravila karijeru, prezirujući je, kriva sam što u dobu kad se sve žrtvuje za status, novac i sveopću laž ja žrtvujem sve za neki moral i sveopću istinu. (...) Kriva sam, ali ja sa dubokim osjećajem časti pred sobom nosim tu krivicu, i sretna sam što zbog nje trpim. Makar i po cijenu koju ćete nazvati ludilom ili još nečim grdjim.”²

“(...) ovo Vas kune majka djeteta za koje ste pomogli da mu se navali breme preteško za njegova djetinja ledja. I koji ste pomogli da zarana iskusi prezir osorne mase i zloću prisilnog osamljeništa.”³

“(...) želim da računate na moj glas protiv svih vrsta represije koja povijest čini samo prizorom dijalektičke preobrazbe dojučerašnjih žrtava u krvnike.”⁴

¹ Tekst predstavlja dio rezultata istraživanja provedenog u sklopu realizacije projekta pod naslovom “Prilog povijesti ženskog društva u Bosni i Hercegovini i modernom dobu: sjećanja žena na socijalizam i njegov kraj”, koji autorica realizuje pod pokroviteljstvom Fondacije “Heinrich Böll”, Sarajevo.

² Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: MKPU BiH), Zbirka: “Melika Salihbegović”, Iz pisma Melike Salihbegović bivšem mužu Ivanu Kneževiću, 16. 9. 1982.

³ MKPU BiH, Zbirka: “Melika Salihbegović”, Iz pisma M. Salihbegović, 18. 9. 1982.

⁴ MKPU BiH, Zbirka: “Melika Salihbegović”, M. Salihbegović, “Pismo P.E.N. Klubu – Hrvatskom centru”, Sarajevo, 16. 2. 1986.

“Upravo u činjenici što sam ja neposlušna Hasanaginicina kći, unuka, i praunuka, čija pobuna, za razliku od njene, podrazumijeva bar pobunjenu riječ, a umjesto umiranja od tuge zbog nepravde kao jedinog oblika borbe, borbu protiv nepravde po cijenu umiranja, molim vas da upravo u toj činjenici potražite prave, skrivene razloge moga dugogodišnjega pogroma, više hapšenja i zatvaranja i najava, kako se čini, i bukvalnog fizičkog uništenja. Ja nisam jedina Hasanaginicina kći (i unuka, i praunuka) koja ima što reći, ali sam, na žalost, za sada jedina koja se usudim glasno to reći.”⁵

“Doći će vrijeme čuda
Svijetlosti doći će vrijeme (...)
Probuđen sebi tad ćeš nakon dugog
progledat sna
Gospodaru, savršeno, rob odan
I tad ćeš slobode što si je nekada
Mahnito isko
postati sama suština”⁶

Apstrakt: Ovaj tekst za cilj ima prezentirati u integralnom obliku odabrane izvore iz zbirke “Melika Salihbegović”, pohranjene u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine, te osvijetliti jedan ženski unutarnji svijet, glas, pismo, poimanje društvene, idejno-političke stvarnosti te struktura institucionalne moći kasnog socijalizma u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji potkraj 1970-ih i 1980-ih. Budući je književnica Melika Salihbegović (ić) pritvorena, suđena i osuđena u Sarajevskom procesu 1983. godine, predočena građa prije svega daje upečatljiv uvid u načine na koje su se represija državnih te tzv. bezbjedonosnih organa, ali i društveni ostrakizam – koji je, na šta izvori upućuju, za cilj imao poništiti vidljivost jednog individuumu i njen glas u javnom prostoru – prelomili preko tijela, uma i duše žene koja se, beskompromisno vođena jednim dubokim uvjerenjem, nastojala u javnosti potvrditi kao slobodno političko biće i kulturni stvaralac.

Ključne riječi: Melika Salihbegović, žensko pismo, bosanskohercegovački socijalizam 1980-ih, Sarajevski proces, islam, Muslimani/muslimani, feminizam, nacionalizam, Služba državne bezbjednosti, društveni ostrakizam, Bosna, Palestina, Albanci.

⁵ MKPU BiH, Zbirka: “Melika Salihbegović”, M. Salihbegović, “Pismo Društvu slovenskih pisateljev”, nedatirano.

⁶ Melika Salihbegović, *Nebeska deva, pjesme*, Zürich: Bosnisches Institut Zürich, 1986, 42.

Abstract: This paper aims to present in an integral form selected sources from the “Melika Salihbegović” collection, archived in the Museum of Literature and Performing Arts of Bosnia and Herzegovina. It seeks to illuminate one woman’s inner world, voice, writings, her perception of social, ideological, political reality and the structures of institutional power during socialist period in Bosnia and Herzegovina in the late 1970s and 1980s. Since the writer Melika Salihbegović was detained, trialed, and convicted in the Sarajevo Process of 1983, the sources presented here offer a poignant insight into the ways in which repression by state and so-called security authorities – and also social ostracism, which, as the sources suggest, aimed to erase the visibility of her person and her voice in the public sphere – along with social isolation, took a toll on the body, mind, and soul of a woman who, driven uncompromisingly by deep conviction, sought to affirm herself publicly as a free political being and cultural creator.

Keywords: Melika Salihbegović, women’s writing, Bosnian socialism of the 1980s, Sarajevo Process, Islam, Muslims, feminism, nationalism, State Security Service, social isolation and ostracism, Bosnia, Palestine, Albanians.

Prolog

Činjenicu da je Zbirka “Melika Salihbegović” – sačinjena znatnim dijelom na temelju lične pisane zaostavštine i korespondencije književnice, intelektualke i osuđenice u Sarajevskom procesu 1983. godine Melike Salihbegović (1945–2017) – nakon smrti autorice našla svoje mjesto u Muzeju književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine bosanskohercegovačko društvo ima zahvaliti dvjema ženama – neumornoj društvenoj aktivistici Aidi Kalender,⁷ te književnici i direktorici Muzeja književnosti Šejli Šehabović. Obje su još za Melikinog života pokazale najprije svijest o važnosti očuvanja zaostavštine jedne iznimne a društvenom zaboravu nimalo slučajno prepuštene žene, a potom i vrlo konkretnu inicijativu da se građa preuzme i institucionalno pohrani. Zahvala pripada i Melikinom sinu Amiru Kneževiću, koji je pristao na realizaciju takve zamisli, te, što se potpisnice ovih redova tiče, novinaru, kolegi Nedžad Novaliću, koji je

⁷ Više o Aidinom društvenom aktivizmu i profesionalnom angažmanu vidjeti: “Aida Kalender”. <https://www.analitika.ba/people/aida-kalender> (pristupljeno: 29. 10. 2024).

25. 12. 2023. napisao sjajan tekst pod naslovom “Melika, žena koje nikad i nije bilo”, kojim je uputio svojevrzni poziv istraživačima i istraživačicama da daju odgovor na pitanje zašto su se centri ideološke i društveno-političke moći postsocijalizma s kojima je Melika naoko dijelila ista idejno-politička uvjerenja odlučili da je izostave iz kolektivnog sjećanja bošnjačkog društva.⁸

Moja namjera je da, za početak, djelimičan odgovor na to pitanje ponudim kroz Melikino pismo i njenu interpretaciju društveno-političke stvarnosti bosanskohercegovačkog socijalizma 1980-ih u kojoj, s razlogom, centralno mjesto zauzima brutalan način obračuna struktura mikro i makropolitičke i društvene moći s ovom književnicom.

Čini se da je svemu “kriva” struktura Melikine ličnosti. Književnica je, naime, 1979. godine napuštanjem Partije i stavljanjem hidžaba učinila konačan i radikalni iskorak u pravcu svoje *desubjektivizacije*⁹ spram ideološkog sistema socijalističkog samoupravljanja i ateističkog klerikalizma koji su diskurzivno, normativno i bar prividno formatirali društvo. Sve što je potom uslijedilo bilo je dosljedno, uporno, isključivo i krajnje nekomformističko nastojanje da se slijedi put i uvjerenje koje je sama odabrala. Ono što izdvaja ovu ženu od *monada društvenog totaliteta*¹⁰ ili komformističkog opreza i straha kao paradigme društvenog ponašanja jeste najprije ogromna energija, fatalna karizma, nepokolebljiva želja da se potvrdi kao javno, intelektualno, političko biće te kulturni stvaralac, blasfemično osporavanje autoriteta, institucionalnih ili individualnih, koje je smatrala dekadentnim, lažnim i nedosljednim u njihovom djelovanju, oštra (počesto neumjerena) kritika, hrabrost, izdržljivost i vanredna upornost, kao i samosvijest o vlastitoj bitnosti, koja je, čini se, kao odbrambeni mehanizam napadnije rasla

⁸ “Melika, žena koje nikad i nije bilo”. <https://analiziraj.ba/melika-zena-koje-nikad-i-nije-bilo/> 25. 12. 2023. (pristupljeno: 5. 11. 2024). Zahvala pripada i kolegi Ameru Masli s Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, koji me uputio na taj tekst.

⁹ Koncept *desubjektivizacije* preuzet je od: Mišel Fuko, Džudit Batler, *Šta je kritika?*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.

¹⁰ Sintagma preuzeta od: Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, *Sociološke studije*, Zagreb: Školska knjiga, 1980, 44.

što je jače bilo nastojanje struktura društvene i idejno-političke moći da njenu osobnost i važnost njene misli i stvaranja ponište i zaniječu.

Centralna mjesta Melikinog diskursa, kao što njena pisma pokazuju, jesu islam – kao uvjerenje, temelj individualnog, društvenog i političkog života, muslimani kao njena šira i Muslimani/Bošnjaci kao njena uža zajednica, Bosna, potom u kontekstu odbrane, kako je smatrala, ovih osporavanih, stigmatiziranih i za nju ugroženih vrijednosti i Palestina, Palestinci, Albanci u Jugoslaviji. Budući je Melika, koja je rođena 1945, socijalizirana na zvanično proklamiranim ideološkim vrijednostima bosanskohercegovačkog i jugoslavenskog socijalističkog društva, čija je integralna i aktivna članica bila do perioda *idejnog obrata*,¹¹ te nesumnjivo i na emancipatorskim rodnim principima socijalističke politike, smatram da je struktura njene ženske ličnosti, koja se ne potčinjava nikakvoj patrijarhalnoj matrici i nametnutoj normi, jednim dijelom bila proizvod navedenih okolnosti. Tako je i njen diskurs o Muslimanima i Bosni reflektirao idejna previranja u krugovima muslimanske kulturne inteligencije koja su se manifestovala jače od perioda nacionalnog priznanja Muslimana, te s kojima je koincidirala i tendencija intenzivnijeg strukturalnog idejnog osporavanja nacionalnog karaktera te zajednice, kao i zasebnog sociokulturnog lika i društvenog zajedništva Bosne i Hercegovine.¹²

Decenija Melikinog stradanja podudarila se s decenijom sveobuhvatne krize socijalističkog sistema te postupnog i konačnog pada komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini. To je bio period u kojem se najprije od strane kulturne inteligencije napose književnika načinjao, revidirao, te naposljetku radikalno ideološki preoblikovao oficijelni režim istine, a jugoslavenska

¹¹ Melika je o svom "intimnom vjerskom preobražaju na Karbali, u Iraku, 1978/79" govorila u intervjuu novinaru *Oslobođenja* Asafu Bećiroviću: Asaf Bećirović, "Kasno se pale lampe u mraku predrasuda". http://www.bosnawi.ba/en/intervju/download/57_bf9ca42bdf69775c176f2519543534d2 23. 3. 2013. (pristupljeno: 10. 11. 2024).

¹² O tome vidjeti: Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998, 229–344; Sabina Veladžić, "Kultiviranje sociokulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965.-1973.," u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2021, br. 3, 989–1021.

kultura sjećanja parcijalizovala se s naglaskom na nacionalne samoviktimizacije, period u kojem se inteligencija borila za slobodu mišljenja, a protiv omraženog člana 133 KZ SFRJ,¹³ i demokratizaciju, u čemu je dijelom vidjela način i put za javno saopćavanje isključivih nacionalnih istina o socijalizmu i povijesnom stradanju vlastite nacije. Potom je to bio period kreiranja *Kosovske krize* i besprimjernog stradanja albanskog naroda na Kosovu i na očii cijele Jugoslavije, porasta srpskog nacionalizma i populističkog pokreta, u Bosni i Hercegovini Olimpijade, ali i afera kojima je kompromitovano političko rukovodstvo te republike, demokratizacije, destabilizacije i početka urušavanja makar konceptualno jedinstvenog bosanskohercegovačkog društva. Na sve te procese je kao reakcija utjecao i period pojačane i neumjerene djelatnosti SDB-a, koji je svjedočio o nepostojanju svijesti struktura političke moći da je došao konac vremenu u kojem se socijalistički sistem mogao nastaviti braniti unutarnjom represijom.¹⁴

¹³ Sadržaj člana 133 KZ SFRJ glasio je: “Ko napisom, letkom, crtežom ili na drugi način poziva ili podstiče na obaranje vlasti radničke klase i radnih ljudi, na protivustavnu promenu socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja, na razbijanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti, na svrgavanje organa društvenog samoupravljanja i vlasti ili njihovih izvršnih organa, na otpor prema odlukama nadležnih organa vlasti i samoupravljanja koje su od značaja za zaštitu i razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa, bezbednost ili odbranu zemlje, ili zlonamerno i neistinito prikazuje društveno-političke prilike u zemlji, kazniće se zatvorom od jedne do deset godina.” Mark Tompson, *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (II dopunjeno izdanje)*, Beograd: Medija centar, Free B92, 2000, 10.

¹⁴ Pregled jugoslavenskih i bosanskohercegovačkih 1980-ih može se naći u: Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Questions 1961-1991*, doktorska disertacija, Cambridge: Harvard University, 1998; Dejan Jović, *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspom, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb: Prometej, 2003; Jasna Dragović Soso, ‘Spasioci nacije’ *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Edicija Reč, 2004; Dušan Bilandžić, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Zagreb: Globus, 1986; Raif Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Svjedočenja*, Sarajevo: Svjetlost, 2000; Denis Veladžić, *Bosna i Hercegovina u srbijanskim sredstvima javnog informiranja i izdavačko-publicističkoj djelatnosti od 1980. do 1984. godine*, magistarski rad, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2015; Sabina Veladžić, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*, magistarski rad, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2011; Sabina Veladžić, “Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – ‘stvaranje preduslova’ za tronacionalnu dezintegraciju”, u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, br. 7, 201–229; Sabina Veladžić, “Diskurzivne prakse srpske kulturne inteligencije i proizvodnja društveno-političke krize

Naposljetku, kako i Melikina pisma u ovom prilogu pokazuju, bio je to period dekadentne društvene povijesti koja se sumorno vukla institucijama kulture kao mikropozornicama bahate individualne i intelektualne (ne) moći.

Istovremeno, na islamskoj periferiji “globalnog plana”, na samom kraju 1970-ih, kao ključna za Melikin životni put desila se prva vjerska revolucija sekularne moderne – iranska¹⁵ – koja je potaknula nadu, pojačala nemir i želju književnice za društveno-političkim aktivizmom, kao i osjećaj tjeskobne zarobljenosti u sumornoj svakodnevnicu bosanskohercegovačkog socijalizma.

Građa u ovom prilogu prezentirana je hronološkim slijedom, uz dvije iznimke – *Presude* Okružnog suda u Sarajevu od 20. 8. 1983, na temelju koje je, po osnovu čl. 133 KZ SFRJ, Melika osuđena na 5 godina zatvorske kazne. Ovaj dokument, koji čitaoca upoznaje s onim što su joj na teret stavljale socijalističke strukture političke moći u Bosni i Hercegovini početkom 1980-ih, ne pripada izvorima iz Zbirke “Melika Salihebgović”. Nakon *Presude* slijedi potpoglavlje *Melikino (žensko) pismo*, u kojem donosim izvore iz Zbirke u doslovnom, originalnom, nelektorisanom obliku, te koje počinje Melikinom iznimno potresnom rekapitulacijom onoga što joj se dešavalo od hapšenja i osude, u zatvoru, a posebno nakon prijevremenog izlaska iz zatvora, iz kojeg su je, kako piše, pustili da umre. Bolest, iscrpljenost, nezaposlenost, borba za sina, socijalna izolacija, izloženost propagandnim i društvenim stigmatskim konstrukcijama, kontinuirani policijski progoni, te uskraćivanje elementarnih građanskih prava kao što je pravo na pasoš,

kroz i unutar Saveza književnika Jugoslavije tokom 1985. godine”, u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije, 2024, br. 11, 214–257.

¹⁵ O Iranskoj revoluciji, ideološkim frakcijama koje su je iznijele, povratku Homeinija u Iran 1. februara 1979, utemeljenju Iranske Republike Iran 1. aprila 1979, međunarodnim reperkusijama koje je revolucija izazvala i o njenim nacionalnim, antikolonijalnim i antiimperijalnim dimenzijama vidjeti: “*Naslijede jedne revolucije*, 1. dio – Al Jazeera Balkans”. <https://www.youtube.com/watch?v=c15fvrIdFJg> / 10. 8. 2012. (pristupljeno: 11. 11. 2024); “*Anatomija jedne revolucije*, 1. dio – Al Jazeera Balkans”. <https://www.youtube.com/watch?v=Z4FIT96VhVs> / 17. 10. 2012. (pristupljeno: 11. 11. 2024).

ličnu kartu problemi su koji su Melikinu postzatsvorsku životnu stvarnost “na slobodi”, kako je tvrdila, pretvarali u vid produžene robije.

Hronološkim redom potom slijedi dokumentacija koja se odnosi na Melikine sporove i korespondenciju s nadležnim i upravnim organima Kulturno-prosvjetne zajednice Bosne i Hercegovine, u kojoj je do augusta 1980, kada je dobila otkaz, radila kao stručni saradnik. Ovi izvori, osim što nas upućuju na početak i razloge Melikinih problema u radnoj sredini, daju iznimno živopisan uvid u funkcioniranje društvenih, kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini krajem 1980-ih. Slijedi pismo vođi Iranske revolucije imamu Homeiniju, koje je kao inkriminirajući materijal spominjano i u *Presudi*, a u kojem Melika piše o svom neuspjelom pokušaju selidbe u Teheran i o razočarenju praksama političkih i policijskih organa revolucije kojima je svjedočila. Tu je i pismo reakcije upućeno dr. Ahmedu Smajloviću u kojem Melika kritikuje strukture moći unutar Islamske zajednice, te reagovanje na tekst prof. Jovana Marjanovića objavljen u *Ninu* augusta 1982, kojim je autor nastojao ukazati na tzv. opasnost od *političkog islama*, poistovjećivanja vjerskog i nacionalnog kod muslimana/Muslimana, panislamizma. Tako je i vjerska i nacionalna zajednica u tom tekstu upućivana na to kako bi se *ispravno* trebala nominirati. Sva navedena pismena obraćanja, izuzev prvog dokumenta – *rekapitulacije*, koji nije datiran, ali se na temelju sadržaja može zaključiti da je nastao potkraj 1980-ih, nastala su u periodu 1979–1982. Nakon toga slijede pisma, pismena reagovanja iz 1985, 1986, 1987. te 1990: sudiji Murisi Makarević, P.E.N. klubu Hrvatske, Udruženju književnika Srbije, Društvu slovenskih pisateljev, *Krik javnosti*, Skupštini SR BiH, Redakciji *Valtera*, koja je, kako je Melika tvrdila, objavila njen tekst bez njenog znanja, pod pogrešnim imenom, te reagovanja u *Oslobođenju* početkom 1990-ih na antiislamski diskurs ovih novina, kao i odgovor prof. Muhamedu Filipoviću na poziv da se priključi radu Foruma građana.

Svi ovi izvori, način na koji su pisani, promišljanja i zapažanja iznesena u njima, energija i poetika kojom su na mahove snažno prožeti pružaju

uvid u jedan osebujan ženski unutarnji svijet koji vrlo energično, ostrašćeno i nepokolebljivo kreira i vodi svoje privatne i javne bitke. Iako na društveno-političku stvarnost kasnog socijalizma u Bosni i Hercegovini u ovim izvorima gledamo kroz prizmu Melikinog neumoljivo kritičkog, pa i jednostranog pogleda, neke činjenice i principi funkcioniranja društva, njegovih institucija i uopće stvarnosti iznesene u toj građi tako nepogrešivo rezoniraju i s našom svakodnevicom.

Iz Presude

XII SALIHBEGOVIĆ MELIKA¹⁶

1. 2.09.1982. godine u Sarajevu napisala i uputila pismo imamu Homeiniju, u kome je navela: “Već 37 godina živim u hrišćanskoj sredini i ateističkoj Evropi, u srcu jahiliyyata, u sredini gdje živi šačica preplašenih Muslimana, u atmosferi neistine i hipokrizije. Zbog toga nije ni čudo što je moja mladost kao i mladost hiljada mojih sunarodnika provedena u lutanju stazama neznanja, nije ni čudo što se vraćamo Allahu – što smo više pokorni to je veći naš očaj ... To nije samo gubitak/zahvaljujući mojoj stalnoj i otvorenoj islamskoj orijentaciji u sred jedne komunističke zemlje/osnovnih životnih uslova i svakodnevnog ponižavanja, to je razlog za moju odluku da napustim svoj dom i rodnu zemlju i da dođem u Iran.”
2. U periodu od 1980. do marta 1983. godine u Sarajevu u razgovorima sa Živalj Husom u više navrata govorila da IZ ne radi u interesu Muslimana i islama, već što joj vlasti naredi, da je Reis figura u rukama vlasti, kao i predsjednik Starješinstva, da su Muslimani u neravnopravnom položaju u odnosu na Srbe, da u Bosni nema slobode pisanja, da naše vlasti ne dozvoljavaju vjerske slobode i da su vjernici u neravnopravnom položaju u odnosu na ateiste, da Muslimani – ateisti

¹⁶ Presuda, OKRUŽNI SUD U SARAJEVU, broj K: 212/83, Sarajevo, 20. 8. 1983. godine. Zahvaljujem se kolegi dr. Edinu Omerčiću, koji mi je, kao i uvijek, nesebično ustupio dokument čiji je tekst ovdje prenesen u originalnom obliku, bez lektorskih intervencija.

nisu nikakvi Muslimani, da na njih ne treba računati, jer imaju samo svoje interese, zamjerala Živalj Husi što se druži sa nevjernicima i govorila da se Muslimani ne smiju družiti sa nevjernicima, pa i sa vjernicima koji griješe i da treba spriječavati brakove Muslimana sa ne-Muslimanima.

3. U vremenu od novembra 1981. do maja 1982. godine, u Sarajevu u više navrata u svom stanu i na Filozofskom fakultetu, prilikom razgovora sa Koprivica Biljanom, govorila da je rukovodstvo zemlje i Partije dovelo narod do totalnog moralnog kraha, da su Muslimani kod nas u robskom položaju, “da nemaju vjerskih sloboda, da je Savez komunista propala stvar, da su u njemu sve sami licemjeri, lažovi i prodani ljudi i da ovaj sistem mora neminovno propasti, jer mu je takva avangarda, isticala da su demonstranti na Kosovu u pravu što su se pobunili, a komentarišući Iransko – Irački rat, istakla da je istorija islama krvava i da će tim ratom biti stvorena svjetsko-islamska država koja će se prostirati od Teherana do Slavenskog Broda, da će u nju ući Bosna i Hercegovina, Kosovo i drugi krajevi naše zemlje, gdje žive i Muslimani”.
4. U toku 1980. godine u Sarajevu u razgovoru sa Jurišić Vedadom istakla da su komunisti poltroni i licemjeri koji se bore za svoj lični interes, da ne dozvoljavaju vjerske slobode Muslimanima, da im uskraćuju položaj i funkciju, da su Muslimani u neravnopravnom položaju, a u susretu 1982. godine u njenom stanu u Sarajevu, tvrdila da IZ nije ništa učinila za islam i da se njeno rukovodstvo prodalo komunistima.

XIII IZETBEGOVIĆ ALIJA I SALIHBEGOVIĆ MELIKA

U martu 1982. godine u Sarajevu, sačinili “Predgovor izdanju 1982. godine”, u kome su korigovali stav “Islamske deklaracije” o ulozi sveštenika u islamskom preporodu, tvrdeći da će isti odigrati aktivnu ulogu, da su vrhovi islamskog sveštenstva orudje u rukama vladajućih sistema da neprosvjećenim masama podmeću bratstvo sa ateistima, te da jedino islam može

ostvariti dostojanstvo čovjeka, pa ovaj predgovor – Izetbegović dao Džozo Huseinu, radi prevodjenja na arapski, Kozarić Vahidu radi prevodjenja na njemački, te Behmen Omeru i drugim licima na upotrebu, te isti zajedno sa “Deklaracijom” predao iranskom ambasadoru u Beču.¹⁷ (...)

Optuženi Živalj Huso u svoju odbranu na glavnom pretresu ističe da je Salihbegović Meliku upoznao prije dvije i po godine, te da je primjetio da je ona sve redom kritikovala i ispoljavala je uvijek neko nezadovoljstvo. U to vrijeme bila je bez posla, imala je dijete, pa joj je on nudio svoju pomoć, što je ona odbila. Tvrdi da pred njim Melika je isticala da sarajevski muslimani nisu nikakvi Muslimani, da će pored njih islam propasti, da Islamska zajednica ništa ne radi, da je Reis samo figura, a isto tako i dr. Smailović Ahmed. Kritikovala je i njegovu suprugu, što nije pokrivena i što je u radnom odnosu pa je zbog ovakvog njenog ponašanja i upućenih kritika došlo do prekida druženju. To je bilo u proljeće 1982. godine. Medjutim, u martu 1983. godine jednog dana Melika ga je nazvala telefonom i zamolila ga da dodje kod nje u stan, što je on prihvatio, pa mu je tom prilikom Melika pričala o svojoj vezi sa Izetbegović Alijom, ističući da je on nju izigrao, te da će ona takvim kao što je Izetbegović Alija spriječiti da pišu “Islamske deklaracije”. Zamolila ga je da ode do Izetbegović Alije i da mu to prenese, ali je on to odbio. Ističe da mu je prilikom razgovora Melika prigovarala što se druži sa nevjernicima, te da se ne bi trebalo družiti ni sa vjernicima koji griješe. Isticala je da su vjernici u neravnopravnom položaju u odnosu na ateiste, a takodje da u BiH nema dovoljno slobode pisanja. Takodje je pred njim Melika govorila da Islamska zajednica radi pod uticajem vlasti, da su Muslimani u neravnopravnom položaju u odnosu na druge nacije a naročito u odnosu na Srbe. U svojoj odbrani u prethodnom postupku Živalj Huso je u vezi Salihbegović Melike takodje istakao da je ona pred njim govorila da treba sprečavati brakove između Muslimanki i ne-Muslimana, te da Muslimane Komuniste ne treba računati u Muslimane, zato što ne rade u interesu svih Muslimana. Takodje je u prethodnom postupku naveo da je Melika pred njim isticala da se u Srbiji i Hrvatskoj može otvoreno

¹⁷ *Presuda*, 22, 23.

pisati, pa je pri tom navodila slučajeve nacionalističkih pisanja Beogradske i Zagrebačke štampe, te isticala da je u BiH sasvim drugačija situacija u pogledu slobode pisanja.¹⁸ (...)

Optužena Salihbegović Melika u svoju odbranu navodi da se u nekim navodima optužbe pominju riječi, koje ona uopšte nije istakla prilikom davanja svoje odbrane u prethodnom postupku. Naprimjer, u optužnici se navodi da je ona izjavila u prethodnom postupku da je čitala “Islamsku deklaraciju” i da je učestvovala u pisanju predgovora perzijskom izdanju, mada je ona na sasvim drugačiji način dala svoju odbranu u pogledu tih okolnosti. Vezano za pismo, za koje se u optužnici tvrdi da je upućeno imamu Homeiniju, tvrdi da se u optužnici pogrešno prevodi sadržaj tog pisma. Inače, prije nego što se odlučila da napiše to pismo, tvrdi da su tome prethodile mnoge okolnosti, koje su je navele na jedan takav postupak. Objasnjava da je njeno vjersko opredjeljenje i vraćanje “Kur’anu” počelo 1979. godine, u vremenu kada je tragala za nečim apsolutnim. Tada, kada je sebe prepoznala u islamu i kada joj je “Kur’an” postao skoro jedina tema razgovora, odlučila je da svoju knjižicu SK preda u Opštinski komitet Centar, pa je tada naglasila da je postala vjernica i da je nespojivo da i dalje bude član SK, ali da je pri tom istakla da ostaje dosljedna samoupravnim i humanističkim principima naše zemlje. Tada joj je u Opštinskom komitetu rečeno da zbog toga neće doživljavati nikakve neprijatnosti i šikaniranja, ali se dogodilo upravo suprotno. Naime, u svojoj radnoj organizaciji počela je doživljavati mnoga poniženja, psihičke pritiske, koji su bili teži od fizičkih, a bili su ugroženi i njeni majčinski interesi, a isto tako i interesi kao autora, jer nije mogla doći u kontakt sa čitaocima. Jednom rječju, bili su ugroženi skoro svi njeni interesi, a posebno samoupravni, radni interesi. U mjesecu septembru 1980. godine dobila je otkaz u svojoj radnoj organizaciji, koja odluka je poništena nakon tri i po mjeseca, ali je ponovo dobila otkaz zbog odsustva sa posla preko tri dana, a to je bilo u decembru 1980. godine. Tvrdi da su neodgovorni pojedinci, koji su uzurpirali položaj, oduzimali njena osnovna prava, koja su joj zagarantovana Ustavom. Imajući sve ove

¹⁸ *Presuda*, 55, 56.

okolnosti u vidu odlučila je da napiše jedno pismo, koje je uputila imamu Homeiniju, u kojem je između ostalog navela da je gubitak elementarnih uvjeta za život i svakodnevno poniženje bio jedan od razloga za njenu odluku da napusti svoj dom i rodnu zemlju i da dodje u Iran. Iz toga se vidi, da je ona shvatila da nema nikakvih uvjeta za život nakon svog vjerskog opredjeljenja. Slučajno, u to vrijeme su se upravo odigravali događaji u Iranu tj. islamska revolucija, pa u jednom dijelu pisma je navela “stoga ste došli vi, i tada ste došli vi i islamska revolucija, da povratite snagu i nadu da je još moguće živjeti u svijetu u punoći islamskog življenja.” U pismu je pomenula da živi u atmosferi neistine i hipokrizije, misleći na Muslimane u Sarajevu, koji su je prozvali špijunom, jer da im je provokativno djelovala što se naknadno vratila islamu. Objašnjava da je ona odgajana u jednoj porodici po tradicionalnim islamskim običajima, pa je zatim u sredini svog života imala jedan period, dramu ateizacije, da bi se 1979. godine ponovo vjerski potpuno opredijelila. Istakla je da je ona putovala u Iran legalno, gdje je provela 40 dana, odakle se vratila iznervirana i razočarana ponašanjem zvaničnih iranskih ustanova, koje nisu pokazale razumjevanje za njenu želju da ostane živjeti u Iranu. Nakon što je izložila ovaj dio odbrane na glavnom pretresu, optužena Salihbegović Melika je istakla da ustvari nikada nije ni poslala pismo imamu Homeiniju, kako je to navela u prethodnom postupku prilikom davanja svoje odbrane. Naime, objašnjava da je u takvom priznanju u prethodnom postupku vidjela mogućnost da joj se pruži prilika da pred jednim forumom, kao što je sud iznese sve one dramatične prilike, drastične situacije, u koje je bila dovedena kada je zbog svoje vjeroispovijesti napustila članstvo SK. Tvrdi da je ona službenicima bezbjednosti, prilikom lišavanja slobode 23. marta 1983. godine izjavila da nije poslala pismo imamu Homeiniju, ali prilikom privodjenja u službene prostorije radi saslušanja dosjetila se da bi trebala priznati da je to pismo otpremila, kako bi joj se pružila mogućnost, koju je sama željela, tj. da pred sudom istakne sve okolnosti u koje je dolazila nakon napuštanja članstva SK. Prilikom pretresa stana službenici bezbjednosti pronašli su kopiju pisma, a što se tiče originala ovog pisma tvrdi da ga je bila stavila u kovertu

i namjeravala da ga uputi imamu Homeiniju preko Mensuri Nosrat koja je supruga dopisnika “Irne” u Beogradu, ali je ipak odlučila da to pismo pocijepa, tako da ga nikada nije ni otpremila.

U vezi inkriminacije, koja joj se stavlja na teret na osnovu iskaza Živalj Huse, datog u prethodnom postupku, istakla je da su netačni navodi Živalj Huse da je ona napadala Islamsku zajednicu, nego se kritički osvrnula na rad predsjednika Starješinstva Ahmeda Dr. Smailovića. Ustvari napisala je jedno pismo sa željom da se ono objavi u “Preporodu”. Pretpostavljam da je Živalj Huso čuo glasine koje su kružile po sarajevskoj čaršiji o sadržaju tog pisma, koje su bile proizvoljne i izmišljene, pa je na osnovu tih glasina Živalj Huso dao svoj iskaz kao da je ona to iznosila u njihovim međusobnim razgovorima. Inače, za Živalj Husu je istakla da ga smatra jednim od najdosljednijih i najpoštenijih Muslimana koje poznaje i sumnja da su to njegove riječi koje su navedene u njegovom zapisniku iz prethodnog postupka. Ne poriče da je pred Živalj Husom govorila da joj je on bliži nego brat, te da srodstvo po vjeri pretpostavljeno krvnom srodstvu, ukoliko to krvno srodstvo vrijedja njene osnovne svetinje. Poriče da je pred Živalj Husom isticala da treba sprečavati brakove između Muslimana i ne-Muslimana, ističući da njeno dijete potiče iz mješovitog braka, pa da bi bilo licemjerno sa njene strane kada bi svoj grijeh, koji je učinila, nametala drugima. Vezano za ovu inkriminaciju ističe da ima nelogičnosti u optužbi, koja joj stavlja na teret da je ona nacionalista. Naime, Živalj Huso tvrdi da je ona napadala Muslimane koji su nacionalno neopredjeljeni, dakle koji nisu vjernici, pa se onda postavlja pitanje sa stajališta koje nacije je onda napadala Srbe. Poriče da je kritikovala Živalj Husu što se njegova žena ne pokriva i što je u radnom odnosu, nego su zajedno ona i Živalj Huso davali primjedbe njegovoj supruzi na njen odnos prema vjeri, što nije razlog da se stvara neko neprijateljstvo između nje i supruge Živalj Huse. Poriče navode optužbe, koji se baziraju na iskazu svjedokinje Koprivica Biljane. Objasnjava da je ona doista sa ovom svjedokinjom uspostavila bliske odnose, pa je ova svjedokinja često dolazila njenoj kući. Smatra da je dio iskaza ove svjedokinje u kontradiktornosti sa sadržajem njenog pisma, koje je trebala

uputiti imamu Homeiniju, jer ta svjedokinja tvrdi da je ona pred njom isticala stvaranje svjetske islamske države koja bi se prostirala od Teherana pa do Slavenskog broda, a u pismu se navodi da islamska revolucija u Iranu vraća nadu da je moguće živjeti još negdje u svijetu u punoći islamskog življenja. Dakle u pismu je ispoljila svoju želju da živi u toj islamskoj zemlji pa što bi onda zagovarala stvaranje neke islamske države od Teherana do Slavenskog Broda. Vezano za inkriminaciju, koju optužba potkrepljuje iskazom svjedokinje Jurišić Vedade, istakla je da su samo djelimično tačne tvrdnje ove svjedokinje, ali većinom je ova svjedokinja interpretirala njihove razgovore na sasvim drugi način nego što su oni doista vodjeni. Između ostalog, tvrdi da pred ovom svjedokinjom nije isticala da su Muslimani u neravnopravnom položaju, da su Komunisti poltroni i licemjeri i sl. Pred ovom svjedokinjom pominjala je Islamsku zajednicu, ali vezano za pismo koje je uputila Dr. Ahmedu Smailoviću. Sa ovom svjedokinjom većinom je razgovarala o sufizmu, islamskoj mistici i šitizmu. U pogledu inkriminacije da je ona pred Bojić Asimom govorila da su u Savezu komunista licemjeri i dvoličnjaci, da kod nas nema vjerskih sloboda i da se vjernici tretiraju kao građani drugog reda, istakla je da Bojić Asima uopšte ne može biti sagovornik za bilo kakve ozbiljne teme, a u pogledu iskaza svjedoka Turković Bisere i Saliha da je ona pred njima isticala da su vjernici u neravnopravnom položaju u našem društvu, te da se Muslimanke moraju pokrivati, istakla je da je lično svjedokinja Turković Biseru više puta zaticala pokrivenu maramom u njenoj kući, a takodje i u gradu susretala, kada je ova bila pokrivena maramom. Tvrdi da je svjedokinja Turković Bisera dolazila na svoju inicijativu kod njene kuće, kao što su to činile i Koprivica Biljana i Jurišić Vedada, pa se postavlja pitanje kako je ona mogla vršiti neku neprijateljsku propagandu u odnosu na ova lica. Smatra se izuzetno uvrijedjenom što joj optužba stavlja na teret da je ona nacionalista, jer to je za nju najgori poriv koji čovjek može imati. Tvrdi da se iz njenih knjiga i drugih pisanih materijala za televiziju i pozorište, kao i scenarija može apsolutno demantovati ovakva tvrdnja optužbe. Ističe da je ona, okrećući se vjeri, samo promijenila krug ljudi sa kojima se više družila, jer su imali

određeno zajedničko interesovanje za “Kur’an”, a i dalje je ostala u dobrim odnosima sa svojim prijateljima, koji su raznih nacionalnosti. U pogledu inkriminacije, koja joj se stavlja na teret zajedno sa Izetbegović Alijom tvrdi da je negdje u mjesecu martu 1982. godine došao kod nje Izetbegović Alija i pri tom donio jedan tekst da ga ovlaž pregleda. Rekao joj je da se taj tekst zove “Bejan” a ne sjeća se koliko je taj tekst stranica imao. Čitajući ovaj tekst letimično pronašla je nekoliko gramatičkih greški, koje je konstatovala na tom tekstu. Tvrdi da pri tom nije sačinila nikakav predgovor, jer nelogično je da piše predgovor nekom tekstu ukoliko ne zna potpun sadržaj tog teksta. Taj predgovor prvi put je vidjela, kada joj je predodčen u prethodnom postupku. Inače je navela da poznaje od optuženih Izetbegović Aliju, Behmen Omera, Čengić Hasana, Kasumagić Ismeta, Živalj Husu i Latić Džemala. Sa ovim ljudima imala je kontakte najviše dva-tri puta, osim sa Izetbegović Alijom i Živalj Husom, a nešto više kontakata imala je i sa Latić Džemalom, jer su njih dvoje pjesnici, pa su njihovi kontakti bili vezani i za poeziju. Tvrdi da nikada nije prisustvovala predavanjima u Tabačkom mesdžidu a niti je pripremala predavanja za Tabački mesdžid, ali dopušta mogućnost da je jedan njen tekst o sufizmu korišten u Tabačkom mesdžidu, koji je ona ranije dala Izetbegović Aliji na njegovo traženje da napiše nešto o sufizmu. Tvrdi da nikada ni pred kim, pa ni pred Živalj Husom nije pomenula “Deklaraciju”, jer je za nju čula tek u prethodnom postupku. Tvrdi da Behmen Omeru nije davala nikakav propagandni materijal, a odnosi između nje i Behmena bili su isključivo privatne prirode. Časopisi, koji su pronađeni u njenom stanu prilikom pretresa nemaju u sebi nikakvu neprijateljsku sadržinu, a inače ih dobijala kao publikacije iz Irana. Poriče da je prilikom tog pretresa stana kod nje pronađeni i tekst “Nužnost obnove”. Nikada na tom tekstu nije vršila nikakve korekcije.¹⁹

Melikino (žensko) pismo

“Melika Salihbegović, književnik iz Sarajeva, rođena u Sarajevu 1945, diplomirala na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu, a potom pohađala

¹⁹ *Presuda*, 72–76.

post-diplomski studij iz suvremene filozofije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i obavila šestomjesečno istraživanje na istu temu na fakultetima u Parizu kao stipendist francuske vlade. Bila član Udruženja književnika BiH, iz kojeg sam izbačena odmah nakon hapšenja, obavijest o čemu nisam nikada zvanično dobila. 23. marta 1983. uhapšena u okviru masovnih hapšenja i privođenja muslimanskih vjernika, od kojih je selekcionirana grupa od 13 muslimanskih intelektualaca (među njima dva književnika) kojima je suđeno u jednomjesečnom suđenju juli-august 1983., formalno-pravno pojedinačno ali u javnosti predstavljeno kao grupno suđenje. Osuđena sam na petogodišnju kaznu zatvorom po članu 133 KZ SFRJ, što je bio u tom trenutku vrhunac pogroma koji je uslijedio nakon mog napuštanja članstva u Savezu komunista poslije 16 godina, iz razloga potpunog slijeđenja vjerskih i moralnih principa i prakse islama. Nakon osam mjeseci boravka u istražnom zatvoru u Sarajevu, prebačena na osmomjesečno izdržavanje kazne u Slavonsku Požegu, u vrijeme koje je odlukom Vrhovnog suda BiH kazna smanjena na tri godine. Juna 1984. prebacuju me sa ostalim osuđenicama u novootvoreni zatvor u Foči gdje se intenzivno nastavljaju ranija psihička i naročito fizička zlostavljanja, zbog čega sam više puta štrajkovala glađu. Obraćanje republičkom i posebno Saveznom sekretarijatu za pravosuđe i upravu, traženjem statusa političkog zatvorenika i poštivanja minimuma ljudskog dostojanstva rezultiralo je samo dolaskom trojice službenika Službe državne bezbjednosti koji su u višesatnom razgovoru iznijeli niz prijatniji strašnim zlostavljanjima, koja su zaista i uslijedila, zbog čega stupam, na odjeljenju za izolaciju na kojem sam sa samicama ukupno provela punih šest i po mjeseci, u štrajk glađu i sedamdeset i tri dana štrajka glađu i žeđu bilo je u tim užasnim uvjetima prekidano samo sa nekoliko prisilnih hranjenja sondama i infuzijama, obustavljeno kada moje fizičko stanje nije više omogućavalo takvo održavanje na životu. Posljednjih nekoliko dana prenose me u zatvorski stacionar, opomenuvši me da ću početi zapadati u kome, a onda iznenada, u poslijepodnevnim satima obavještavaju me o prekidu kazne, pakiraju moje stvari i puštaju moga brata i sina da sa auttom uđu u sam zatvorski krug, pred stacionar, gdje me brat u potpunom

zdravstvenom rasulu, sa teškom astenijom unosi u kola. Na izlazu iz zatvora zaustavljaju nas i traže da potpišem otpusnicu na kojoj piše da me otpuštaju uz zatvorski uvjet. Odbijam i tražim da me vrata, ali brat, na uspaničenu molbu mog sina, potpisuje i vraća me kući. Od tog trenutka nastat će bespoštedno i sveobuhvatno proganjanje koje je imalo i izravne ili posredne teške posljedice po egzistencijalno i svako drugo stanje i moga brata, a naročito moga sina, koji je u trenutku moga hapšenja imao 12 godina i o kojem se u najvećem dijelu moga boravka u zatvoru brinuo moj brat.

27. septembra 1985. uvjetno otpuštanje iz zatvora u Foči, do isteka kazne 23. marta 1986.

28. sept. 85. hitno prebačena u bolnicu zbog teškog zdravstvenog stanja i smještena na odjeljenje intenzivne njege Interne klinike. Dobivam infuzije i naručuju mi niz pregleda, najavljujući mi da ću više mjeseci morati provesti u bolnici.

1. okt. 85. iznenada me otpuštaju iz bolnice, treći dan po primitku, rekavši da liječenje mogu nastaviti kod kuće, iako nisam u tom trenutku posjedovala ni zdravstveno ni socijalno osiguranje, a pogotovo ne materijalne mogućnosti za specijalnu ishranu kakvu je moje stanje zahtijevalo. Ostaju mi od tada trajno oštećena žuč i jetra, kao i bolovi u nogama, liječenje čega ni do danas nisam uspjela provesti.

Pomamna propaganda i hajka oko mene koja je počela trenutkom mog hapšenja, obilato vršena kroz sva sredstva masovnih medija, i sistem i atmosfera straha koji vladaju u Sarajevu, pogotovo oko politički kompromitirane ličnosti, osim u jednom jedinom slučaju, lišila su me svih mogućnosti normalnog građanskog medicinskog tretmana, čak i među članovima porodice od kojih su mnogi bili liječnici. Bio je ovo pogrom o kojem se ne mogu prikupiti egzaktni pokazatelji, i utoliko su veći izraz perfidnosti policijskih i svakih drugih progona koji su intenzivno nastavljeni do danas. Vezano uz nemogućnost zdravstvene zaštite je i podatak da sam prilikom posljednjeg boravka u zatvoru od 22. sept. do 22. okt. 1987. lišena uobičajenog liječničkog pregleda pri primanju u zatvor, iako su zatvorske vlasti

bile obaviještene da već osam dana štrajkam glađu. Takodjer sam iz zatvora otpuštena bez liječničkog pregleda.

POSAO I KNJIŽEVNI STATUS

Teško se krećem čitavu skoro slijedeću godinu, ali pokušavam riješiti svoje materijalno i stanje moga djeteta intenzivnim traganjima za poslom, od čega su bitne i ilustrativne slijedeće činjenice.

25. okt. 1985. prijavljujem se kod SIZ-a za zapošljavanje Sarajevo Centar gdje dobivam dobru bodovnu listu s obzirom da imam već oko 11 godina radnog staža, visoku stručnu spremu, na vrijeme završen fakultet itd. Odmah me obavještavaju da oni nisu u mogućnosti da mi nadju posao, već samo mogu naglasiti moj prioritet pri zapošljavanju koji se po zakonu mora poštivati. Do danas ni jedan put od njih nisu traženi podaci o meni, što je svaki oglašivač na čiji se natječaj za zapošljavanje javim, dužan da učini. Dobijam odbijenice iz organizacija na čijim uvjetima natječaja zadovoljavam, ali se oglasi poništavaju ili se izabiru drugi kandidati, koji su u pravilu već bili u radnom odnosu. Na primjer, odbijaju me UNIS, Privredna banka Sarajevo, IGKRO Svjetlost, Matica iseljenika ... U Islamskoj vjerskoj zajednici gdje tražim makar honorarne poslove koje kao književnik mogu da obavljam u njihovoj izdavačkoj djelatnosti gotovo me izbacuju, govoreći mi da policija strogo kontrolira moj dolazak njima i da zbog toga imaju niz problema.

– Presudom Upravnog suda BiH od 3.04.89. odbijena je moja tužba protiv Republičkog komiteta za obrazovanje, nauku, kulturu i fizičku kulturu, koji mi je oduzeo status samostalnog umjetnika danom hapšenja i budući da sam odmah po hapšenju izbačena iz društva književnika nemam nikakve šanse da povlastice koje se dobivaju iz tog statusa a koje su identične povlasticama iz radnog odnosa osim osobnog dohotka dobijem tim putem. Zato pristajem na sugestije, zapravo pozive nekoliko književnika iz Beograda da se obratim za prijem u srpsko književničko udruženje, perspektiva koja mi se u tom trenutku činila otvorenom za rješenje i tih egzistencijalnih,

ali i pitanja izvjesne moralne zaštite od srpskog, a time automatski jugoslavenskog književničkog staleškog udruženja. Na pristupnu prijavu koju prilažem nikada nisam dobila nikakav odgovor. Također nisam dobila ni odgovor od Predsjedništva Saveza književnika Jugoslavije kojem se u dva maha obraćam radi rješenja moga književnog statusa. Za mene začudan znak suglasnosti sa političkim i policijskim progonima kojima sam izložena. Također ni jedno od republičkih udruženja književnika ne šalje mi nikakav odgovor, koje istim pismom molim da učestvuju u rješavanju i zaštiti moga statusa kao pisca. Pozivajući se posebno na zaključke novosadskog kongresa u vezi sa članom 133. KZ SFRJ. Do danas, objavljuju mi radove jedanput u Novoj reviji i jedanput u beogradskom Delu, dok mi je više beogradskih redakcija najprije usvojilo a potom iznenada odbilo tekstove za objavljivanje (Kultura istoka i Književne novine, na primjer). Na međunarodnom sajmu knjiga u Frankfurtu 1986. pojavljuje se i kako sam obaviještena nagrađuje knjiga poezije "Nebeska dova", u izdanju Bosanskog instituta u Cirihu, izdavača kojem odbijam manipulaciju sa mojom političkom sudbinom u njegove ciljeve, zbog čega knjiga, tiskana u 5.000 primjeraka ostaje uglavnom nedistribuirana. Isti izdavač nedavno tiska knjigu o političkom procesu u kojem mi je suđeno, sramni historijski i jezički i svaki drugi apokrif od kojeg se potpuno ograđujem. Islamski vjerski časopis više znanstvene i umjetničke orijentacije najprije mi traži, a potom ne tiska neke eseje i prijevode, zbog intervencije, kako sam neformalno obaviještena, donedavnog vršioca dužnosti reisa (poglavara jugoslavenskih muslimana), inače predsjednika Starješinstva islamske vjerske zajednice za BiH, Hrvatsku i Sloveniju koji je 1983. tada u svojstvu direktora Medrese bio jedan od brojnih svjedoka na našem suđenju, protiv književnika Latić Džemala. Zato aktivno agitiram protiv njegovog izbora za poglavara jug. muslimana na koje mjesto je prije nekoliko dana izabran drugi čovjek, ali pomenuti (Ferhat Šeta) ostaje na ranijoj visokoj funkciji u zajednici (predsjednika starješinstva ...). I dalje se redovito javljam na biro rada, a oglasi čijim uvjetima bih ja mogla zadovoljiti u stručnom smislu gotovo redovito imaju klauzulu – moralno-politička podobnost, što podrazumijeva u Bosni

članstvo u SK, i o čemu sam bila posebno ispitivana na sudu da interpretiram. U dva maha dobivam pomoć od PENA, hrv. centra.

POKUŠAJ DOBIVANJA PISAČIH MAŠINA I DRUGIH STVARI ZAPLIJENJENIH PRILIKOM HAPŠENJA

Dolaskom šest službenika državne bezbjednosti u civilu, jednog uniformiranog milicionera i u prisustvu 2 građanina kao svjedoka, bez naloga za pretres stana i za hapšenje, 23. marta 1983. odnesene su mi iz stana dvije vrijedne pisaće mašine i niz časopisa, rukopisa, dokumenata, kaseta, itd., mnogo čega historijske i umjetničke vrijednosti, o čemu je sastavljen vrlo neprecizan zapisnik, i koji je misteriozno nestao iz mog stana koji je drugi dan bio prazan, slučaj koji je vrlo čest prilikom zaplijena stvari po muslimanskim kućama. Sav odneseni materijal bio je isključivo islamske provenijencije, to jest vjerske, i djelomično moje književničke i privatne prepiske. Dopis sa zahtjevom da mi se povrate svi oduzeti predmeti zajedno sa putnicom (pasošem), saobraćajnom dozvolom i drugim dokumentima od čega sud ništa nije izuzeo ni na prvoj ni na drugoj instanci, te da mi se uputi presuda Saveznog suda na kojem je zajednički bio predmet svih osuđenih u sarajevskom procesu dok sam ja bila u zatvoru, poslala sam:

- Okružnom sudu Sarajevo, 29.10.1985.
- Republičkom sekretarijatu za pravosuđe i upravu SR BiH, 5.03.1986.
- Okružnom sudu Sarajevo po odvjetniku mag. Demšar Drago, 30.4.1986. i urgenciju nešto kasnije, na što odvjetnik do danas ne dobiva odgovor.
- Saveznom sekretarijatu za pravosuđe i upravu SFRJ, 29.04.1987. od kojeg dobivam odgovor 26.05.1987. da je predmet vraćen republičkom pravosudju.
- 2.06.1987. obraćam se posebnim zahtjevom (formularom) pasoškom odjeljenju Sekretarijata za unutrašnje poslove u Sarajevu.
- 15.06.1987. šaljem urgenciju u kojoj se pozivam na zakonski rok. Do danas ne dobivam nikakav odgovor.

Na sastanku u Vijeću Republičke skupštine za pritužbe i žalbe građana o čemu ću kasnije govoriti predsjednik Vijeća, drug Selak insistira na besmislenosti moga insistiranja na povratu, odnosno produženju važnosti putnice u uvjetima kada nemam šta da jedem.

U dva maha odlazim u prostorije Službe državne bezbjednosti u kojima sam 1983. bila ispitivana više od 40 sati odmah po hapšenju. Prvi put odlazim samoinicijativno da bih tražila sve zaplijenjene stvari. Čekam na ulazu puni sat i po (tada u vrlo teškom zdravstvenom stanju), a potom me pozivaju na treći kat, gdje su aranžirali potpuno provokativnu atmosferu (karta svijeta sa obilježenim zelenim poljima islamskih zemalja i cjelina, za koju će me pitati da li se sa njom slažem, službenica DB koja me je svojevremeno uhapsila odjevena sva u crnom, na šta mi objašnjavaju da nošenje crnine kao znak žalosti izaziva poštovanje, a moja crna odjeća da manifestira politički stav, što je oboje i muslimanska geografija i muslimanska odjeća bilo predmet posebnih provokacija u istrazi i inkriminacija na sudjenju). Za to vrijeme, u uskomešanoj atmosferi kakvu uvijek stvaraju donose i odnose moje stvari, usput mi postavljajući pitanja: zašto sam odbila da budem šnajderica u zatvoru, a sada tražim posao, zašto mi se žurilo iz zatvora pa sam štrajkala, kakva sam majka koja sam žrtvovala svoje dijete (koje je posebno stradalo, o čemu ću kasnije govoriti), hoću li putovati u Iran i voditi dijete, zar još mislim da sam književnik, jesam li možda došla da s njima porazgovaram prijateljski, tako dva sata, a onda mi traže kopiju spiska oduzetih stvari (koju su sami uzeli iz stana, odvevši me) i obavještavaju da bez nje ne mogu dobiti ništa, čak i ako mi oni, ne koristeći u nekim slučajevima svoje diskreciono pravo, odluče nešto dati.

Odlazim sudiji koji ima naš predmet da bih pribavila kopiju o oduzetim stvarima, prima me vrlo arogantno i odbija da razgovara sa mnom o tome. Sekretar suda mi se podsmjehuje – šta će mi dvije pisaaće mašine, kada mi ni ono što napišem na jednoj niko neće objaviti. Svima je poznato da je jedna od mašina sporna, vrlo stara i vrlo vrijedna i savršeno sačuvana mašina,

raritete vrijednosti,²⁰ za koju mi je još u toku istrage jedan službenik DB koji je stalno kontaktirao sa nama davao visoku cijenu da mu je prodam, i umjesto koje su mi nudili neku pohabanu bijednu repliku pisaae mašine iste firme.

Drugi put odlazim u prostorije DB po stvari, ovaj put na njihov poziv, ne traže spisak oduzetih stvari, ali pokušavaju da odstrane advokatskog pomoćnika kojeg sam povelala kao svjedoka. Ponovno se razvija spor oko sporne mašine, nude mi niz stvari koje u stvari pripadaju suosudjenima, a odbijaju moje, tvrdeći da i nisu kod njih, ili se pozivajući na diskreciono pravo. Opet poslije više sati maltretiranja i šikaniranja odlazim bez ičega. Već dvije godine radim na posudjenoj mašini. Nekoliko mjeseci po izlasku iz zatvora odlazim također iz istih razloga u zgradu Izvršnog vijeća BiH i prijavljujem se na portirnici radi posjeta Sekretarijatu za pravosudje ... Službenik unutarnjeg obezbjeđenja koji radi na portirnici insistira da mu detaljnije iznesem razloge posjete sekretaru pravosudja što odbijam, a on mi vrlo agresivno onemogućava posjet.

MOJ DRUŠTVENI STATUS MEDJU SUGRADJANIMA, KNJIŽEVNICIMA I PRIJATELJIMA

Moja socio izolacija (koja je na najbrutalniji način sprovedjena i za vrijeme boravka u zatvoru) koja je otpočela 1979. izlaskom iz SK vrlo je uspješno proširena i učvršćena nezapamćenom propagandom protiv mene u vrijeme moga hapšenja i sudjenja, i nastavljena još više po izlasku iz zatvora, u otudjenoj i atmosferi straha koja je inače karakteristična za BiH posljednjih godina.

Dio gradjana (koji je upoznao moj "kriminalni lik" kroz niz tv emisija snimanih slikom u sudnici) i dio književne organizacije prihvatio je zvanične floskule o mojoj kriminalnoj, netolerantnoj, fanatičnoj, primitivnoj

²⁰ U knjizi *Katarzični snovi* Melika će spomenuti nestanak svoje "predivne pisaae mašine iz Massachusettsa (kraj 20. stoljeća)". Melika Salihbeg Bosnâwî, *Katarzični snovi Yâ Filistîn*, Sarajevo: Biblioteka 313, 1411/1991, 63.

itd. islamskoj ličnosti, ali mnogo veći dio i njih, i članova porodice, i nekada njih prijatelja i danas me se kloni očekujući, sasvim realno, neželjene posljedice ukoliko bi ostvarivali bilo kakav kontakt sa mnom. Jer, prilikom prvog hapšenja privodjeno je u policiju i ispitivano na desetine mojih prijatelja i poznanika, raznih vjeroispovijesti i svjetonazora, dio njih bio je prisiljen ucjenama i zaplašivanjima da daje svoja svjedočenja protiv mene koja su kasnije bezuspješno opovrgavali, a mnogi moraju odbiti svaki kontakt iz razloga položaja koje zauzimaju u društvu i radnom mjestom. Oni malobrojni koji su ipak nastavili prijateljstvo sa mnom, naročito muslimanski vjernici, pa i novi prijatelji koje sam zadobila upravo svojim stradanjem, slijedjeni su od strane policije, provocirani na razne načine, pozivani na saslušavanja, prijetili su im da ne smiju prijateljevati sa mnom niti me materijalno pomagati, a svima od reda pokušana sam biti predstavljena kao monstruoza ličnost, neprijatelj ove zemlje i ovog naroda, sa obaveznim pozivom od strane policije mojim saslušanim prijateljima: “Morate nam pomoći da je uništimo.” Svaki od njih je također ispitivan o tome ko me materijalno pomaže i traženo je od njega da suradjuje. Većina ih ne izdržava ove prijetnje i torture i odustaje od daljnjih kontakata sa mnom. Jedan broj prijatelja kojima su prijetile mnogo teže stvari sama odstranjujem, od sebe, nastojeći ih tako sačuvati od zlostavljanja i progona. Danas živim gotovo u potpunoj izolaciji, sa bratom koji je preuzeo u cijelosti i nepokolebljivo na sebe teret tih progona, i sa sinom koji je najveća žrtva tog političkog i policijskog bezumlja. Ovaj brat (stariji na značajnim akademskim položajima uopće ne kontaktira sa mnom) od početka angažiran oko mene morao je žrtvovati osnivanje vlastite obitelji da bi mogao izdržavati i voditi brigu o mom sinu u mom odsustvu, materijalno nas oboje izdržavati, ali i sam onemogućen u svojim poslovima. Oduzeta mu je dozvola za adaptaciju porodične kuće na kojoj je već radio po ranijoj dozvoli, nastojeći je prilagoditi potrebama otvaranja privatnog posla čime bi nas uspješnije materijalno zaštitio. U doba mog boravka u zatvoru i sam je privodjen iznenada i bez ikakvog objašnjenja u zatvor, da bi mu drugog dana objasnili da nije platio kaznu za saobraćajni prekršaj od prije dvije godine. Insistira da ga odvedu

kući, gdje nalazi potvrdu o uplati, koju je slučajno sačuvao. Ove godine ga kažnjavaju prekršajno, novčanom kaznom za pogrešno parkiranje, iako uopće ne posjeduje kola, niti je uopće bio legitimiran od strane saobraćajne policije. Prekršajna navodne povrede javnog reda i mira postat će i za mene stalno sredstvo uznemiravanja od strane sudova i policije o čemu ću kasnije govoriti.

Moj sin, rođen u sad razvedenom braku sa Hrvatom, potomkom katolika, inače članom SK i visokim partijskim funkcionerom, bio je poseban predmet i najperfidnije i najbrutalnije ucjene i manipulacija kojima je režirano i praćeno moje proganjanje. On je ujedno tema o kojoj mi je najteže govoriti i čiju patnju bih najradije zadržala u diskreciji koliko je to moguće, pa ipak moram naglasiti nekoliko događaja, značajnih za ilustriranje ovih progona mene kao islamske vjernice. Sama sam uz gotovo nikakvu moralnu i ponižavajuće malu materijalnu pomoć oca, odgajala moga sina punih devet godina. Dvadesetak dana pred hapšenje 1983. dobivam zahtjev od oca koji traži da se njemu povjeri dijete na brigu i odgoj, jer ga ja odgajam u islamskom duhu, “usred dvadesetog stoljeća” kako je pisalo u tužbi, što on, otac, kao komunista ne može dopustiti. I sličnim zahtjevima bit ću bombardirana cijelo vrijeme izdržavanja kazne, pune dvije i po godine, za koje vrijeme moj sin samo mali period (10 mjeseci) boravi kod oca i odmah mi se vraća po mom izlasku iz zatvora. No to vrijeme bilo je ispunjeno devalviranjem moje ličnosti i moga odgoja, a štampa, ulica i škola, sa svojim metodama uspjeli su da moje do tada stabilno i sretno dijete razapnu na križ gubljenja svake orijentacije i svakog uporišta. Do tada odličan učenik najprije koleba u nastavi, a onda isprovociran ponašanjem profesora kojima odlazi odlično spreman za odgovore, a od kojih se vraća sa jedinicama, i koji izazivaju u njemu frustracije i inhibiciju do tada mu nepoznate, sve više zapostavlja školu i na kraju je gotovo potpuno napušta. Dokazujući svoju visoku partijsku svijest ili ne skrivajući zapravo vlastite nacionalizme prema sinu prokazanog “muslimanskog nacionaliste” (u čijem prokazivanju je vezano uz njega naročito učestvovala beogradska štampa iz pera tzv. demokrata kao što je Rajko Djurdjević, novinar Duge) profesori Prve

gimnazije u Sarajevu koju sam i sama svojevremeno završila kao odličan očenik klasičnog odjeljenja, raspravljaju na sastancima nastavničkog vijeća o mom odijevanju, umjesto o razlozima neuspjeha mog sina, i mogućnostima da mu se pomogne. Niz daljnjih okolnosti, uz stalna policijska provociranja sina na ulici, o kojima zbog njegove budućnosti ne želim govoriti, i sam iskušava policijska batinanja, i dolazi na sud za maloljetnike koji ima zapravo primarni cilj da mene prisile da priznam sudske i druge organe ovoga sistema, čije sam bezakonje istakla u nekim intervjuima, najavivši da više nisam spremna da im se pokoravam. Budući da je otac već po mom izlasku iz zatvora odbio da prihvati sina kojeg je do trenutka dok mu ga nisam poslala panično tražio, sud dijete daje na brigu i odgoj u drugu porodicu, u stvari istom mom bratu koji od čitave kuće ima samo kupatilo i koji je i sam prisiljen da brigu i odgoj (bez tumačenja koja je to porodica i kuća u kojoj on živi) dovoljna je kao daljnji argument protiv mene, i neprestano sredstvo provokacije u slijedećim susretima sa policijom. Izgubivši jednu godinu u školi, a drugu privatno polagajući izgubio je navodno pravo na redovito školovanje, iako je generacijski tek sada u paralelnom razredu sa svojom generacijom (bio je ranije upisao školu, položivši sa šest godina psiho i testove inteligencije kao "dijete generacije"). Sada redovito pohađa nastavu samo kao hospitant, bez prava redovito upisanih učenika, i sa mogućnošću da privatno polaže razred, za šta su, osim toga potrebna posebna sredstva, koja ja nisam u mogućnosti priskrbiti. Tako je od odličnog učenika kakav je bio u trenutku moga hapšenja proizveden u socijalni problem sa ozbiljnim traumama čije su posljedice na njegovu psihi i intelektualni integritet još nesagledive. Živeći sa mnom pod stalnom policijskom prisilnom, bez privatnosti pošte i telefonskih razgovora, doživjevši nekoliko mojih hapšenja i ponovni nedavni zatvor, on živi u nenormalnoj i stalno neurotizirajućoj atmosferi, sve više shvaćajući iracionalnost današnjeg bh i jugoslavenskog političkog ponašanja čija je on jedna od najvećih žrtvi.

POLICIJSKI PROGONI MOJIH PRIJATELJA I MENE

Činjenica da policija bez prestanka kontrolira moje telefonske razgovore omogućuje joj stalnu kontrolu mojih kontakata i kretanja i slijedeći događaji u izravnoj su vezi sa ovim podatkom koji neću više posebno isticati.

Samo dva tri kontakta sa ing. Ibrahimom Avdićem bilo je dovoljno da ovoga učine predmetom policijske paske i konačno hapšenja u februaru 1987. i sudjenja u maju (upravo u vrijeme velikog muslimanskog posta Ramazana i najvećeg muslimanskog praznika Bajrama) gdje je osuđen na dvogodišnju robiju po članu 133 KZ SFRJ, imajući za glavnu inkriminaciju čitanje i davanje jednom prijatelju na čitanje moga intervjuja koji je objavljen u pedesetak svjetskih novina i časopisa sve do Australije, a u kojem ja iznosim teror kojem sam bila podvrgnuta u zatvoru. Spominjana svaki dan u sudnici po nekoliko puta u vezi sa sudjenjem sve trojici optuženih (ing. Fadilpašić, ing. Avdić, teolog Zahiragić) moje ime ipak nije spomenuto ni u jednom izvještaju sa sudjenja koje je reducirano na bh novine, sa jednim ciljem koji karakterizira sve moje progone: da me učini anonimnom i zaboravljenom žrtvom, kako moje stradanje ne bi izazvalo pobunu kod ljudi. Ali zato u sudskim spisima bivam stalno spominjana i citirana.

Julu 1986. posjetio me je, najavivši se telefonom, do tada meni nepoznati turski gradjanin, postdiplomac koji je prolazeći kroz Jugoslaviju na svom putu za Kembridž gdje je imao pohađati neki znanstveni ljetni seminar, svratio do mene na molbu jednog novinara iz Turske koji je tražio moj intervju. I bilo je dogovoreno telefonom da on moje odgovore na poslana pitanja ponese sa sobom i pošalje ih iz Engleske, pošto im je bilo poznato da je moja pošta potpuno nesigurna. No, odlazeći (ipak bez mog intervjuja), pomenuti akademski gradjanin jedne prijateljske zemlje sačekan je od policije u Zagrebu, skinut sa vlaka, odveden u policiju gdje je bio zadržan radi ispitivanja o meni 34 sata, oduzeto mu je pismo koje je nosio za mog prijatelja novinara, a potom ga je policija ispratila do s onu stranu austrijske granice, zabranivši mu da 6 mjeseci posjeti Jugoslaviju.

Ranije sam govorila o drugim primjerima policijskih progona mojih prijatelja, poznanika i suvjernika, kao i policijskim provokacijama moga, danas šesnaestogodišnjeg sina, naročito prilikom njegovih posjeta džamijama i pokušaja da kontaktira sa ostalom muslimanskom omladinom, kao i policijska i sudska provociranja moga brata (40 godina starog). Napominjem da prije moga hapšenja 1983. kada sam imala 38 godina, nikada moja porodica nije imala nikakvih policijskih niti sudbenih kontakata, a od tog perioda nekim čudom mi smo postali stalni njihov predmet, dobivši već i atribute osoba sklonih uznemiravanju javnog reda i mira, u nedavnoj jednoj presudi. Posljednji događaji koje ću opisati samo su najdrastičniji primjeri policijskih i sudskih progona mene, prema kojima psovke Allaha i Muhammeda koje mi upućuju policajci u civilu i oni uniformirani, prilikom prolaska ulicama i pored njihovih službenih zgrada i u njima, kad ih drugi ne čuju, zvuče skoro bezazleno.

Augusta mjeseca 1987. (mjesec dana nakon sprovođenja do granice moga turskog posjetitelja) dogovorila sam telefonom posjet u Beogradu jedne porodice stranih državljana (novinara). Na stanici, gdje sam stigla petnaest minuta prije polaska vlaka u pratnji prijateljice koja je u međuvremenu postala gotovo član moje obitelji, Hrvatice, bivše osudjenice po članu 133 koja je konvertirala u islam i nastanila se kod mene, Puljić Azre, dočekalo me je nekoliko službenika DB i tražilo da obje krenemo sa njima u stanične prostorije milicije. Odbila sam i uz pomoć uniformiranih milicionera privedena silom. Zadržana sam tri sata, izložena najvećim torturama. Odbivši da se skidam do gola kako bi oni izvršili potpun pretres, stavljene su mi lisice na ruke (gotovo godinu dana po izlasku na "slobodu" iz zatvora), te je njihov stisak povećavan u mjeri u koliko sam ja povećavala svoj otpor da budem tako brutalno unižavana. Uz brojne uvrede i fizička maltretiranja oduzet mi je sav papirnati priručni prtljag, koji je sadržavao i jedan intervju, pored telefonskog imenika i adresara i pisanog pribora za moje čisto molitvene potrebe. Otpuštena sam na najbrutalniji način, i odbijen je moj zahtjev da mi se kompenzira trošak oko karte zbog zakašnjenja na vlak. Nakon toga uvedena je moja prijateljica Puljić koju su službenici DB kratko ispitivali, a

onda je predali na maltretiranje uniformiranim milicionerima koji su je u službenim kolima (Marici, tzv.) odvezli u stanicu milicije u potpuno drugom dijelu grada, to jest u drugu gradsku općinu, od one u kojoj mi stanujemo. Isto privodjenje i oduzimanje pisanog materijala doživio je i engleski novinar jugoslavenskog porijekla koji me je posjetio u januaru 1987.

Maja mjeseca 1987. u vrijeme opet posta Ramazana, tri dana pred sudjenje pomenutoj trojici muslimanskih intelektualaca (Avdiću i dr.) oko kojih sam se bila anagažirala obavještavajući strane novinare i kojima sam telefonom najavila da ću prisustvovati sudjenju, prešavši disciplinirano jedno raskrš[ć]e, i već se podobro odmaknuvši, zaustavljena sam, opet u društvu pomenute prijateljice Puljić, od strane uličnog pozornika. Ovaj nas, dernjavom koja je vrlo brzo okupila gomilu prolaznika, žvačući žvakaću gumu, optužuje da smo prešle raskrscopicu za vrijeme crvenog svijetla, i onda bez pokušaja da nam naplati mandatnu kaznu, traži osobne karte koje mu dajemo, i traži podatke: koju smo školu završili, gdje radimo (obje smo već više od dvije godine prijavljene na birou rada) i kuda idemo. Odbijamo da dajemo podatke potrebne za eventualno mandatno kažnjavanje, a onda nam on obećava da će nas prekršajno tužiti zbog vrijedjanja milicije. I to čini. Slijedeća dva mjeseca bivamo bombardirani pozivima sudiji za prekršaje i mahnitim zvonjavama na vratima milicionera poslanih da nas silom privedu sudiji za prekršaje. Stranim novinarima sam u međuvremenu objasnila telefonom da bi naš pristanak da idemo sudiji za prekršaje otvorio novi prostor stalnih provokacija često besposlenih ali u Sarajevu nečuveno mnogobrojnih uličnih milicionera. Naravno, moj sin drhturi od straha pred tom zvonjavom, u već dvogodišnjoj nesigurnosti da li će me naći kod kuće i da li ću se vratiti u nju kada poslom izadjem iz nje. Ovaj incident poslužit će kao pretekst za događaje koji će uslijediti.

8. 1. sept. 1987.

U nemogućnosti da više na bilo kakav način steknem sredstva za život na častan način i na način koji neće povrijediti ljudsko dostojanstvo,

odlučujem se ponovno na štrajk gladju, ovaj put na “slobodi”, o čemu obavještavam pismom koji prilažem, Saveznu skupštinu i Savezno Izvršno vijeće i Republičku skupštinu i Izvršno vijeće SR BiH, kao i jugoslavenska dnevna glasila, tražeći da se meni i mome djetetu obezbijedi dostojanstven život povratom i garantiranjem ljudskih prava i građanskih sloboda, od kojih posebno ističem pravo na rad i na putnicu. Dvadeset dana nakon odašiljanja moga pisma, a treći dan štrajka telefonom me Selak Nikola, koji mi se predstavio kao predsjednik Vijeća Republičke skupštine za žalbe i pritužbe građana, poziva da taj dan 17. sept. dodjem u tri sata popodne kod njega u Skupštinu u vezi sa mojom predstavkom. Doživljam čudan doček. Mnoštvo službenika unutrašnjeg obezbjedjenja koji me sprovode do Selaka, i mnoštvo drugih koje već prepoznajem iz drugih prilika kao različite službenike obezbjedjenja. Kod Selaka zatičem još četvoro meni nepoznatih osoba koje mi on predstavlja kao predstavnike različitih općinskih tijela koji bi bili vezani uz moj slučaj. Najavljuju to kao zvanični sastanak Vijeća, odnosno jedne njegove komisije, no zapisnik se ne vodi, i na izvjestan način imam znake da se sastanak snima nevidljivim magnetofonom. U skoro troiposatnom razgovoru najprije, na njihov upit iznosim sve nedaće koje imam i sve progone kojima sam izložena, ja, moja obitelj, i prijatelji, tražeći, jedno po jedno da mi se vrate sva ljudska i građanska prava i slobode. Pokušavaju me uvjeriti da ja ne koristim dovoljno zakonska sredstva za zaštitu svojih prava, što opovrgavam primjerima: da se, putem odvjetnika, već šestu godinu sudski sporim sa Sutjeska filmom, filmskom kućom koja je protuzakonito uzurpirala moje autorsko pravo i da se postupak nepotrebno odlaže jer je predmet zakonski potpuno jasan, da već od 1982. stoji neriješen sudski spor oko alimentacije koju otac moga sina ima da daje za njega, koji je on nemoralno otezao zahtjevima da mu se dodijeli sin, da bi to na kraju, kad sam pristala na to, odbio (očekujući to upravo sam i pristala da bih prekinula daljnja višegodišnja provociranja na tu temu), da sam imala dobivati po odluci odgovarajućeg općinskog tijela subvenciju za stanarinu i struju kao socijalno ugrožena obitelj, ali da mi je to pravo uzurpirano i preobraženo u novi oblik ponižavanja i teroriziranja

tako što sam u uvjetima kada je stopa inflacije veća od 100% subvenciju dobivala po šest mjeseci unazad što sam odbila da uopće primim, obavijestivši o tim kriminalnim činima odgovarajuća općinska tijela, te da sam uredno prijavljena kod SIZA za zapošljavanje koji je po zakonu dužan da kontrolira zakonitost u procesu zapošljavanja nezaposlenih lica. Te iznosila podatke o nepoštivanju zakonskog roka pasoškog odjeljenja službe unutar-njih poslova koja je odbila da me na bilo koji način informira o odbijanju da mi se izda putnica. Itd. No, čitavo vrijeme, i pored mojih argumenata, svi učesnici sastanka insistiraju na mojoj problematici u svim aspektima života isključivo kao na socijalnom slučaju, obećavaju da će riješiti niz stvari (oko sinovog redovitog upisa u školu, sudskog spora oko autorskog prava i sl.) ali u vezi sa poslom predlažu najprije rad u vjerskim ustanovama što je u stvari vrsta geta za vjernike intelektualce, o teškoći pronalaženja posla za mene budući da je svaki posao koji bih ja mogla obavljati ideologiziran, pa na moju oštru reakciju ispravljaju se i preporučuju mi da tražim socijalnu pomoć (koja u Bosni iznosi 3 stara miliona za oboje) i energično odbijajući potrebu za putnicom, smatrajući traženje pasoša besmislicom u uvjetima kada nemam šta da jedem. Insistiraju da prekinem štrajk gladju, što ja obećavam da ću učiniti ukoliko sa sastanka odem sa ubjedjenjem da će mi se uistinu povratiti ljudska i građanska prava, i garantirati poštivanje dostojanstva. Moje proganjanje posebno im ilustriram incidentom sa uličnim pozornikom gore opisanim i obećavaju da će intervenirati kod sudije za prekršaje. I zaista interveniraju na način koji ću opisati kasnije. Ispraćaju me ponovno do izlaza iz zgrade u zvaničnoj, ali i nezvaničnoj pratnji. Obavještavam ih pismeno da nastavljam štrajk sve dok ne dobijem putnicu, pravo koje je najlakše povratiti, i najbrže, a što bi mi bio garant da više nisam tretirana kao kriminalna ličnost i da će mi i sva druga prava i slobode biti u najkraćem roku povraćene, kao i mome sinu i bratu. Ne dobivam nikakav odgovor. Budući da štrajkam gladju i da je moje zdravlje već od zatvora i ranijih štrajkova ozbiljno narušeno odlučujem se da javno demonstriram protivljenje nepravdi koja se nanosi meni ali i ostalim muslimanskim vjernicima.

21. sept. uvečer obavještavam telefonom strane novinare da ću sutradan sjesti pred Skupštinu SR BiH sa transparentom u rukama, s čije jedne strane će pisati: osmi dan štrajka gladju, a sa druge: slogan slijedećeg sadržaja:

GLAD JE NAJBOLJI ZAČIN KAD JEDETE

GLAD JE NAJSIGURNIJI NAČIN DA UMRETE

YU-ALTERNATIVA IZMEDJU LJUDSKIH PRAVICA

AKO STE MUSLIMANSKI VJERNIK ILI VJERNICA

22. sept. ujutro izlazim na ulicu sa pomenutim transparentom veličine crtačeg bloka, nekoliko minuta nakon prijateljice Azre Puljić koja je te noći doputovala iz Beograda gdje se nedavno udala, najavivši dolazak telefonom i koja je izašla prije mene na ulicu samo da bi vidjela šta se zbiva. Pred samom kućom, koja graniči sa raskrslanicom na glavnoj ulici, sačekuje me auto policije, parkirano na sredini ulice, i više milicionera u uniformi, uz prisustvo nekoliko službenika DB u civilu odmah me silom uvode u automobil, ali i prijateljicu Puljić koja mirno stoji na drugoj strani ulice. Protestiram i izvikujem izraze protesta kako i stoji u presudi. Obje nas odvođe u obližnju stanicu milicije i naglašavaju da nas privode zbog spomenutog prekršaja – navodnog prelaska ulice na crveno svijetlo, četiri mjeseca ranije (15. maja). Puna tri sata bit ću maltretirana u prostorijama milicije, gdje ću biti:

najprije ispitivana od uniformiranog milicionera, uz nijemo prisustvo izvjesne osobe u civilu, kao da sam na sudu, pa pošto od trenutka ulaska pa sve do sprovođenja u zatvor samo šutim, nastoje me isprovocirati nizom uvreda. Najprije me vodaju iz sobe u sobu, zadržavaju u svakoj izvjesno vrijeme, milicioner Vojo Gojković, ne znajući da sam već na ulazu čula njegovo ime kada ga je šef pozvao telefonom, predstavlja mi se kao Ramiz iz Foče, pa me pokušava isporovocirati na nacionalističkoj osnovi, govoreći mi da su mi na ulici psovali majku, onda me taj isti milicioner kasnije doslovno gazi na podu, pošto sam ponovno odbila da me skidaju do gola radi pretresa, što sada jedno žensko lice u civilu čini uz njegovu pomoć, i taj isti milicioner od tog trenutka će mi slijedećih sati sve do ulaska u sarajevski zatvor psovati više puta Allaha, komentirati da me treba ugušiti u

marici (pol. autu) i udarat u svakoj prilici kada ga niko ne vidi. Policijski šef, kada je on došao na red provocira me primjedbama da sam zapostavila odgoj mog sina kojeg je društvo moralo dati na brigu drugoj porodici (to jest mom bratu u moj stan kako sam to ranije objasnila), itd. pa pošto su napisali novu prekršajnu prijavu protiv mene, sprovode me u Marici, zajedno sa Puljić Azrom (koja takodjer cijelo vrijeme šuti i koju nisu skidali radi pregleda već samo ispikali cijelu) sudiji za prekršaje. Ovaj počinje moje pojedinačno (bez prisustva Azre) saslušavanje o prekršaju navodnog prelaska ulice, šutim, zatim o prekršaju uznemiravanja javnosti transparentom i povicima prilikom privodjenja, saslušava kao svjedoka pomenutog provokatora, milicionera Gojkovića i izvjesnog milicionera Ramiza koji sad stvarno nosi to ime, potom bez mog prisustva saslušava Azru Puljić zbog prelaska ulice i predaje nju bez presude ponovno dvojici milicionera koji je odvođe nazad u stanicu milicije i zadržavaju do devet sati uvečer, ispitujući je o mom transparentu i govoreći joj da će izgubiti glavu sa mnom. Ona cijelo vrijeme šuti. Mene pak zadržavaju dva sata u hodniku suda, za koje vrijeme samostalni sud, odnosno sudija obavlja konzultacije. Poslije više sati uručuju mi presudu i odvođe me ponovno u marici u sarajevski okružni zatvor, gdje čitam presudu: 55 dana zatvora i tri stara miliona novčane kazne, ili još dva mjeseca zatvora i prinudna naplata u slučaju neplaćanja u roku petnaest dana. U okružnom zatvoru smještaju me samu u jednu ćeliju, bez objašnjenja, a zatim dolaze po mene i u Marici me u kasnim popodnevrim satima sprovode u ženski zatvor u Foči. Putovanje više puta prekidamo odmorima zbog mog teškog stanja: deveti je dan štrajka gladju i iscrpljena sam cjelodnevnim maltretiranjima, gaženjima i batinama. U Foči, direktno iz Marice, kroz službeni ulaz za stražu sprovode me na kazneno odijeljenje i to maloljetničkog dijela zatvora, koji, saznajem kasnije, već više od dvije godine nije korišten, nakon samoubojstva na njemu jedne maloljetnice, koje se desilo za vrijeme mog bivšeg boravka u istom zatvoru. Tu ću, u potpunoj izolaciji, sa šetnjom dva puta po jedan sat, u mraku i nevjerovatnoj hladnoći i smradu provesti punih (...). Tek petnaesti dan na moje veliko insistiranje nabavljaju mi knjige iz biblioteke, a tek posljednjih

sedam dana omogućavaju mi večernji izlazak na tv emisije u susjedno kazneno odjeljenje gdje je bilo nekoliko osudjenica, sa potpuno drugačijim tretmanom. Na moje pitanje po kojem zakonu i kućnom redu (kojeg jako dobro poznajem) sam umjesto u karanten sprovedena bez počinjene zatorske nediscipline, i bez izricanja kazne od strane upravnika kako stoji u kućnom redu na kazneno odjeljenje i to u potpunu izolaciju, za čije potrebe je iskorišteno maloljetničko odjeljenje dobijam samo odgovor od zamjenice upravnika: "To je tako, ti znaš zašto." U zakonskom roku predajem prigovor na presudu, u kojem naglašavam da je moj pokušaj da steknem ljudska i građanska prava i slobode za sebe i svoje dijete, prije svega nasušni kruh, koji dakle nije akt agresije već reakcija na njihovo gaženje, praćen novom, produženom represijom – kaznom zatvora, a da je kažnjavanje visokom novčanom kaznom novi oblik cinizma. Naglašavam da stabilnost jednog sistema ne počiva na pokornosti građana iznudjenoj policijskim i sudskim terorom, niti njegovo dostojanstvo na skršenom dostojanstvu tih istih građana. Takodjer prosvjedujem što u svakom susretu sa službenicima Drž. Bezb. i milicije brutalno zaviruju ispod moga intimnog rublja, vrijedjaju moja majčinska osjećanja i psuju mi Boga, koji je moja najveća svetinja. Predlažem odmah ukidanje obje kazne i zaštitu zakonitosti u slučaju života i rada u društvu mene i moga sina, i njegovog školovanja. Tek dvadeset i peti dan boravka u zatvoru obavještavaju me da mi je kazna smanjena na 30 dana, pokazuju mi rješenje tek noć prije otpuštanja i potpuno ignoriraju moje insistiranje da se i meni uruči rješenje koje je sigurno moralo stići i za mene. Odbijam 31. dana boravka u zatvoru da ga napustim bez tog rješenja. Doslovno me izbacuju, primjenivši silu i sprovodeći me u Marici do gradske autobuske stanice. Tako sam u zatvor došla štrajkajući gladju o čemu su bili obaviješteni jer su me i pitali za to, a koji sam prekinula sutradan kada je moj sin dojurio sa mojim bratom nakon dan i po potpune neizvjesnosti što se sa mnom događa i gdje sam otpremljena, ne odvođe me uopće na liječnički pregled, inače redovit pri primanju u zatvor. Takodjer će me i otpustiti bez pregleda. Štrajk sam prekinula na preklinjanje moga sina, ali i zbog saznanja na osnovu iskustva da ću biti ponovno prisilno hranjena što

samo produžava vegetiranje do izlaska iz zatvora, ali zato trajno oštećuje jedan po jedan organ. Po mom povratku brat odlazi sudiji koji me je sudio i traži pravomoćnu presudu, a ovaj mu tvrdi da je obaviješten iz zatvora u Foči da mi je presuda uredno dostavljena i uručena. Ova činjenica naravno omogućava nove manipulacije, jer nemam nikakvog dokumenta, i dosadašnje iskustvo mi daje za pravo da očekujem da se iznenada pojavi potreba novog zatvora od dva mjeseca zbog neplaćanja novčane kazne, iako je sudija rekao bratu da mi je ta kazna ukinuta. No ne posjedujem nikakvog dokumenta o tome. Da nije kraj čudu, nove činjenice. Iako sam prvo bila saslušana po predmetu prekršajnog (navodnog) prelaženja ulice nekoliko dana po izlasku iz zatvora dobivam novu presudu, i ja i Azra Puljić, o kazni u iznosu od 350.000 st. dinara zbog prelaska ulice i navodnog provociranja uličnog pozornika (...).²¹

* * *

SEKRETARU KULTURNO-PROSVJETNE ZAJEDNICE BiH
drugu MARJANOVIĆU M:

– ŽALBA na formulacije i odluke Radne zajednice KPZ BiH sa sastanka od 16. III 1979.

Izražavam svoje duboko neslaganje sa formulacijama prve tačke dnevnog reda sastanka Radne zajednice KPZ BiH od 16. III 79. koje mene definiraju kao slučaj, moje odsustvovanje sa posla od 5-14. marta 79. kao povredu radne discipline, kao i neslaganje sa odlukom da mi se ti dani obračunaju kao neplaćeni izostanak sa posla. Moje duboko neslaganje nije ni u kakvom odnosu, tj. suprotnosti, sa formulacijama koje su sadržane u samoupravnim aktima kolektiva u kojem radim, jer, s jedne strane,

²¹ Dokument je integralno donesen, nije lektorisan, nepotpun je (nedostaju posljednje stranice), pisan je na mehaničkoj mašini, nije datiran, iako se na temelju hronologije navedene u njemu može pretpostaviti da je nastao potkraj 1987. ili možda i kasnije. O namjeni teksta, također, ništa ne nalazimo u dokumentu. MKPU, Zbirka "Melika Salihbegović".

smatram da sam i formalno i suštinski (obavještavanjem i pravovremenim ili prijevremenim okončanjem posla) zadovoljila svoje radne dužnosti o čemu ću opširnije govoriti, a, s druge strane, moje ponašanje u ovom slučaju upravo je u konstelaciji međusobnih odnosa radnika u našem kolektivu i odnosa prema radu koja, bar naizgled, ravnopravno umanjuju rigidnost formalnopravnih odredaba ponašanja.

U kolektivu u kojem su odsustvovanja sa posla ne tako rijetka pojava, bilo iz razloga stvaralačke angažiranosti radnika, što može biti opravdano, bilo iz razloga (skijanja ili uramljivanja slika, primjerice) koji su daleko od stvaralaštva, pa dakle i neopravdani, štoviše odveć komotni i odveć drski, u takvom dakle kolektivu gdje su se opravdanja odsustvovanja sa posla najčešće individualno, privatno i subjektivno zarezivala, postupak kojeg je Radna zajednica KPZ BiH izvršila nada mnom na pomenutom sastanku doživjela sam kao neobičnu farsu koja je u meni izazvala, ne revolt, nego duboko ogorčenje.

U svoju obranu (riječ koju bih rado stavila u navode) izjavljujem da sam o eventualnom svom odlasku na put bila onemogućena dogovoriti se sa Vama zbog Vašeg odsustva, da sam u ovaj odlazak i sama bila sigurna tek u petak u 16 sati, dakle poslije radnog vremena, što se može provjeriti u JAT-u danom i satom potvrđivanja moje putne karte, da je ponedjeljak 5. marta 79. bio prvi dan mog izostanka s posla i da ste tog istog dana bili sa moje strane pismeno obaviješteni o mome odlasku na put. Napominjem, i na tome naročito inzistiram, a što je potpuno previdjeno u raspravama pomenutog sastanka, da sam uz obavijest o odlasku ostavila i završenu "Analizu stalnih kulturno-umjetničkih manifestacija u BiH" na kojoj sam u posljednje vrijeme intenzivno radila, posljednjih dana i kod kuće nakon radnog vremena. Predala sam dakle završen posao za što bih prije i sa pravom očekivala neko priznanje, a nikako tako ignorantsko i uvredljivo ponašanje kakvo sam doživjela i sa Vaše i sa strane drugarice sekretarice (što me posebno ostavlja bez riječi), a u pogledu tehničkih rješenja koja niti su u mojoj kompetenciji, niti obavezi. Ponašanje ostalih članova kolektiva tim

je razumljivije. Na ovoj suštinskoj tački moga “disciplinskog prekršaja” posebno insistiram, smatrajući opravdanim da bar sama naglasim vlastitu korektnost prema poslu, koju ni jedan formalnopravni elemenat ne može iscrpiti, ne negirajući svakako ni tuđi rad ali ga i s pravom odmjeravajući sa, vjerovat ću, povremenim nehajem i indoletnošću nekih mojih radnih kolega. To je drugo lice farse koju ste mi kao kolektiv priredili na pomenutom sastanku. Jer, što može biti takvo iznenadno insistiranje na formalnostima, takva neubičajena rigoroznost u odnosu na “prisustvo” na radnom mjestu, i takvo olako prelaženje preko suštinskog, to jest preko obavljenog posla od strane većine onih koji te vrijednosti ponajmanje imaju izgrađene, doli farsa uvredljiva više za sistem humanih, korektnih, tolerantnih itd. odnosa koje kolektiv pretendira da je izgradio i gradi, nego za mene kao pojedinca. Kao privatna ličnost, ja mogu ne uklopiti se u svjetonazor, sistem vrijednosti, moralni kodeks itd. neke grupe, ali kao član kolektiva imam pravo i zahtijevam tretman kakvog ga imaju i ostali članovi, čak i ne uzimajući sebi slobode koje bi bitno a nikako formalno išle na uštrb zajedničkih interesa i zadatog mi posla.

Svjesna da bi ponizna blagost riječi vjerovatno bila efikasnija u praktičnom smislu mog zahtjeva da mi se sporni dani obračunaju na ime godišnjeg odmora nego što će biti iskrenost ovoga mog pismenog obraćanja, molim Vas ipak da upoznate Radnu zajednicu KPZ BiH sa mojom žalbom i uvjerenjem da će i Vaše i riješenje mojih radnih kolega imati neke opravdanije i više konotacije od onih koje izaziva samo ljutnja.

S poštovanjem

Sarajevo, 17. marta 1979.

Melika Salihbegović

* * *

SEKRETARU PREDSDJEDNIŠTVA KULTURNO-PROSVJETNE
ZAJEDNICE BiH
RADNOJ ZAJEDNICI KULTURNO-PROSVJETNE ZAJEDNICE BiH

Budući da sam danas (20. II 1980) po ko zna koji put bila izložena krajnje primitivnom i agresivnom ponašanju druga Seada Fetahagića na radnom mjestu i za vrijeme obavljanja dnevnih poslova, izražavam svoje nepovjerenje prema funkciji zamjenika sekretara koju drug Fetahagić ima i molim da se ozbiljno raspravi o njegovoj podobnosti za to radno mjesto. Znano nam je koje kvalitete mora da posjeduje ličnost koja se, u zamjeni, nalazi na čelu jedne republičke kulturno-prosvjetne ustanove.

Posebno sam u prilici da sekretara Zajednice i radnu zajednicu u cjelini zamolim da budem zaštićena od tako neodgovornih ponašanja, nadajući se da neću biti prisiljena da tu zaštitu tražim van kolektiva u kojem radim i sredstvima koji bi išli na uštrb i moga posla i stanja u radnim odnosima u cjelini. I dalje se zalažem za princip po kojem smo svi, kao članovi jedne radne zajednice, dužni u službenim odnosima ponašati se korektno i civilizirano, ostavljajući našim privatnim ponašanjima emotivna opredjeljenja i naboje, ali koji takodjer ne izlaze iz područja kulturnog.

Izražavajući svoju punu spremnost za poboljšanje međuljudskih odnosa u radnoj zajednici KPZ BiH, ali očekujući i odgovarajuću reakciju na ovo moje pisanje, drugarski vas pozdravljam

Sarajevo, 20.02.80.

Melika Salihbegović
Stručni saradnik u KPZ BiH

* * *

Melika Salihbegović

Stručni saradnik u KPZ BiH

Sarajevo Albanska 1

Predsjedništvu kulturno-prosvjetne zajednice BiH

Sarajevo

Obavještavam Predsjedništvo KPZ BiH da se nakon isteka godišnjeg odmora ne mogu vratiti na rad u stručnu službu Zajednice u dosadašnjim uvjetima. Ovaj stav rezultat je ustrajnog kršenja i pokušaja uskraćivanja mojih elementarnih radnih, samoupravnih, vjerskih i uopće ljudskih prava i dostojanstva. A te pojave rezultat su niza elemenata koji su nespojivi sa statusom i radom jedne republičke asocijacije u kulturi. Nabrojat ću neke od njih:

- Kulturno-prosvjetna zajednica BiH postala je poluprivatna radna organizacija u koju se, nekom čudnom kadrovskom politikom, na stalna i privremena radna mjesta kao i na honorarne poslove upošljavaju bliski rođaci ili pak bliski kućni prijatelji.
- U KPZ BiH moguće je da se u godini stabilizacije i u udarničkim danima skoro 2 miliona starih dinara mjesečno izdvaja na brutto lični dohodak bivšeg sekretara koji se šest mjeseci skoro i ne pojavljuje u prostorijama kolektiva u kojem je udružio svoj rad (1), ne izvršavajući svoje obaveze prema Zajednici ni po drugim nekim funkcijama.
- U KPZ BiH udomaćila se je atmosfera u kojoj se radni ljudi ne ujedinjuju prema poslu, pravima i obavezama koji proističu iz samo upravnih pravilnika i programa rada, već prema privatnim sklonostima i interesima, te se i posao obavlja ili ne obavlja ovisno o ličnim projekcijama.
- U KPZ BiH moguće je da se u najslužbenijim i najzvaničnijim prilikama komunicira galamom i psovkom.

- U KPZ BiH moguće je da se vrše jezičke intervencije u tekstu, u smislu izmjene jezičke varijante.
- U KPZ BiH moguće je da se stručni i kreativan rad svodi na nivo činovničkog i administrativnog.
- U KPZ BiH, koja ovo društvo košta stotinjak miliona godišnje samo za osnovnu djelatnost, moguće je da se mjesecima ne radi ništa suvislo i da se, naprotiv, svaki napor i želja za osmišljavanjem njenoga postojanja zanemaruju i čak negativno vrednuju. Neafirmirana u društvu, ne uspjevši nikada da artikulira svoju djelatnost u nekoj trajnijoj vremenskoj projekciji, KPZ BiH uglavnom ovisi o privatnim projekcijama, ambicijama i interesima pojedinaca koji njom rukovode.

Prirodno je da u naprijed navedenim uvjetima nije moguće ostvarivati i uspješno štititi svoja prava putem samoupravnih organa svedenih na simboliku i da postaje besmisleno trošiti svoje radne i kreativne sposobnosti koje, apsurdna li, što su veće tim su nepoželjnije. Mišljenja sam da bi Predsjedništvo KPZ BiH trebalo da razmotri situaciju u kolektivu i Zajednici u cjelini, na osnovu objektivnih analiza i uz učešće ljudi i izvan samog Predsjedništva, budući da su i neki njegovi članovi umnogome doprinijeli današnjem stanju. Moj osobni problem i rezultat je i simptom jedne nezdrave atmosfere, te vas molim da ga u tom kontekstu i razmatrate.

Uz drugarske pozdrave

Sarajevo, 25.06.80.

Melika Salihbegović

* * *

Melika Salihbegović

Sarajevo, Albanska 1

KOMISIJI ZA ŽALBE I PRITUŽBE SAVEZNE SKUPŠTINE SFRJ
BEOGRAD

U prilogu vam šaljem kompletnu dokumentaciju o sporu koji vodim sa Kulturno-prosvjetnom zajednicom Bosne i Hercegovine, a koji je rezultirao mojim otpuštanjem sa posla, radnog mjesta stručnog saradnika u Radnoj zajednici Stručne službe ove republičke ustanove. Moj bivši kolektiv, naime, poslužio se oprobanim metodom, ne odgovorivši mi na prigovor o otkazu, upućivanja radnika na traženje prava preko Suda udruženog rada, čija je praksa dugotrajnih procesa (nerijetko i do dvadeset godina) svima poznata, a čovjeku lišenom elementarnih uvjeta za egzistenciju potpuno obeshrabrujuća. No ovo nije jedini razlog što se obraćam vama, a ne Sudu udruženog rada. Jer, razlozi moga spora prevazilaze zakonsku nadležnost sudbenih organa.

Moji napori posljednjih mjeseci otkad traje pomenuti spor usmjereni su na pokušaj sačuvanja ustavom mi i zakonom zagarantiranih radnih, samoupravnih, vjerskih i drugih prava i dostojanstva i na borbu protiv one prakse u republičkoj asocijaciji u kulturi koja šteti ugledu i interesima principa na kojima počiva naše društvo. Kao dugogodišnji član kolektiva i ranije sam se protivila nizu nepravilnosti u radu Stručne službe KPZ BiH (na primjer, prilagodjavanju i prekrajanju normativnih akata prema trenutnim potrebama iza kojih je uvijek stajao nečiji osobni interes, ili kako nam je tumačeno "direktiva" nekog od političara) i time izazivala sukobe sa tadašnjim sekretarom (rukovodiocem) Mirkom Marjanovićem i nekim članovima kolektiva, pogotovo onim čiji je interes upravo i bio u pitanju. Kada sam prije godinu i pol dana bez licemjerja i otvoreno napustila članstvo u SK (dobivši u općinskom komitetu uvjeravanja da neću biti izložena nikakvim eventualnim šikaniranjima) objasnivši to svojim vjerskim opredjeljenjem

počeo je u kolektivu u kojem sam radila pravi pogrom. Svi moji napori protiv već navedene prakse nepravilnosti u radu tumačeni su u novom svijetlu. Ja sam otada bila čovjek koji više nikoga nema iza leđa. (Na žalost, ni ranije a pogotovo otada nije bila bez posljedica činjenica da sam samohrana majka i da pred primitivnim i arogantnim ponašanjem svojih kolega na poslu nemam ni privatnu zaštitu). Psovanje tadanjeg sekretara Mirka Marjanovića moje vizije čovjeka, moga poznavanja socijalizma i samoupravljanja (kada bih se pozvala na to), ometanje u radu psovkama Seada Fetahagića, zamjenika sekretara (!, u kolektivu koji broji šest stalno uposlenih lica), u početku nešto rafiniranije ali kasnije, nažalost i neočekivano za mene, takodjer brutalno ponašanje novog sekretara Mirona Djekića, kafkijanska atmosfera koja je vladala u kancelariji kada bih ja tu bila prisutna, te perfidna i zbog vrste posla nevidljiva i prema tome nedokazljiva “podvaljivanja” u poslu navela su me da 5. jula ove godine, jednim pismom, potražim zaštitu od Predsjedništva KPZ BiH. U tom podnesku navela sam samo neke od simptoma nezdrave i nezakonite situacije u mome kolektivu, očekujući da ću usmeno biti u situaciji da Predsjedništvu izložim koja su to ustavom i zakonom zagwarantirana prava koja mi se uskraćuju. Naprosto je nevjerovatno da Predsjedništvo KPZ BiH u kojem sjede društveno-politički i javni radnici tako olako predje preko teških optužbi, ne smatrajući za potrebno da ih provjerava više od jedne ograničene diskusije na sastanku na kojem je teško sakupljen i kvorum. Mada je u pitanju dugogodišnji član kolektiva i dojučerašnji član SK. (Moral, ukoliko uopće i postoji u jednom čovjeku, svakako nije tako lako izgubljen, pogotovo kad je u pitanju religiozan čovjek). Otkazom koji je uslijedio pet minuta nakon ove sjednice od strane Radne zajednice oduzeta mi je mogućnost da ljudima u Predsjedništvu zaduženim za ugled, dostojanstvo i pravilno funkcionisanje ne samo naše ustanove nego čitavog sistema, bar kažem da mi je, na primjer, u istom tom kolektivu uskraćivano pravo da na vrijeme budem obaviještena o sjednicama radne zajednice, pogotovo da na vrijeme i tačno budem obavještavana o odlukama ukoliko nisam tim sjednicama prisustvovala, da raspoložem rezultatima svoga rada, da se, iz vlastitog unutarnjeg moralnog imperativa,

imam pravo, a zbog čega sam također bila anatemizirana, usprotivi(ti) kada dobijem nekoliko, mada neznatnih, viška bodova jer ni kao ostali članovi kolektiva nisam zaradila ni plaću (što je u toj ustanovi najčešći slučaj), da živim i oblačim se kao vjernica, ne ometajući u tome ni rad ni uvjerenja i ukuse drugih, na primjer zamjenika sekretara koji u kancelarijama sasvim intimno nosa kućne papuče, održava sjedeljke za kafom i rješava sportske prognoze, pričajući pri tom neukusne i priproste viceve o vjernicima, da makar šutnjom, jer drugog načina više nisam imala, ne odobrim činjenicu da sekretar zajednice (Mirko Marjanović) sam sebi daje honorarni posao (pisanja, tj. prepisivanja normativnih akata) i onda ga naplaćuje od kolektiva kojim rukovodi, da se usprotivim sadašnjem sekretaru Mironu Djekiću i njegovoj interpretaciji ustavnih i zakonskih prava na vjeru, jer – ovo je direktno ideologija, i Kulturno-prosvjetna zajednica BiH ne proizvodi čavle, te stoga kao vjernica moram živjeti u strogoj ilegalnosti. Traženo je od mene obećanje, a ja sam ga se usudila uskratiti. Itd, itd. Posljedice su rječitije od svakog daljnjeg nabiranja. Ja i moje malodobno dijete ostali smo, kako to narod kaže, na ulici. Mirko Marjanović nije u tom cilju bio aktivan samo u kolektivu u kojem, trebalo bi provjeriti da li još uvijek, samo prima plaću.

Misleći na eventualnu mogućnost da se zbog nepromijenjenih uvjeta (i ovaj pesimizam pokazao se, na žalost, opravdanim) neću moći vratiti u KPZ BiH na rad, a želeći da, dok ne nadjem drugi posao (u čem sam također pesimista) imam bar socijalno osiguranje za sebe i dijete i kontinuitet u radnom stažu, a još nikakav odgovor nije stizao na moju žalbu Predsjedništvu KPZ BiH, uputila sam Savezu zajednica kulture BiH molbu za dodjeljivanje statusa slobodnog umjetnika. Ovu molbu poslala sam Udruženju književnika BiH čiji sam član, koje je bilo dužno da je odmah proslijedi Savezu, neovisno o preporuci koje ono treba da da. Mirko Marjanović, predsjednik ovog udruženja opet je ostao dosljedan sebi. Ubjedio je Predsjedništvo Udruženja književnika da odloži moju molbu dok ja ne dadnem dokaz da sam otkazala svoj posao u našem zajedničkom kolektivu, mada je Udruženje kompetentno da raspravlja samo o mojoj književnoj

podobnosti za dobijanje tog statusa, a ne i o zakonskim uvjetima. Saznavši uskoro o otkazu kojeg mi je njegova radna zajednica dala na narednoj sjednici Predsjedništva Udruženja moja književna podobnost je pozitivno ocijenjena, ali je molba, prosljedjena tako tek nakon dva mjeseca, prekasno stigla za rješavanje. Ostalo mi je da sama plaćam i socijalno osiguranje. A sve zbog privatiziranja republičkih ustanova i udruženja i vlastitih interpretacija principa politike po kojoj ja kao vjernica, zaboga, ne mogu biti ni umjetnik. Ko god poznaje uvjete rada i zarade književnika u BiH jasno mi je da ja nisam mogla očekivati od statusa slobodnog umjetnika da prehranim sebe i dijete i da sam ga očekivala samo kao privremeno rješenje. Koji mi je to humanizam oduzeo i tu mogućnost?

Moj jedini "griješ" u kolektivu Stručne službe KPZ BiH bio je prošlogodišnje devetodnevno odsustvovanje sa posla zbog hitnog putovanja, a bez prethodnog dogovora sa sekretarom zajednice koji je bio službeno odsutan. U to doba on (opet Marjanović) bio je jedini faktor u kolektivu koji je odobravao odsustvovanja. Drugi faktor, (zamjenik sekretara, Fetahagić) boravio je na radnom mjestu računano u polovicama a ne u punim satima, a najčešće i potpuno odsutan zbog mamurluka, što smo doznavali ponekad njegovom telefonskom isprikom. Treći faktor, Radna zajednica nije od sekretara uopće ni dolazila do izražaja. U prilogu vam šaljem i pismo koje sam nakon tog putovanja uputila Marjanoviću, sa uzaludnom molbom da ono bude pročitano na sastanku Radne zajednice. U njemu doduše ne spominjem optužbe sekretara da sam u Bagdad išla možda i iz špijunskih razloga (ime te zemlje mu je zvučalo odveć muslimanski, zaboravivši njenu nesvrstanu politiku i nedavnu posjetu pretsjednika Tita toj prijateljskoj zemlji), jer sam te optužbe smatrala smiješnim i infantilnim. Na žalost one su bile sastavni dio jedne psihologije koju ne želim definirati i koja, što je još žalosnije, prevazilazi moje pojedinačne nevolje, ostavljajući dugotrajno neizlječiv trag u svim sredinama u kojima radi.

I tako sam ja, zbog neodgovornih pojedinaca koji (...) rado prijete sa "svojim političarem" koji ih je i postavio na određenu funkciju, prisilno i odveć drastično naučila lekciju da su, u njihovoj interpretaciji, ustavom i

zakonom zagarantirane samoupravne, socijalističke demokratske slobode samo f[r]aza i stvorene samo kao paravan za njihovo vlastito napredovanje. Moje obraćanje nekim političarima i pravobraniocima samoupravljanja koji su se nerado upuštali u razumjevanje ove složene i delikatne situacije samo je, mada dosta diskretno, proširilo krug onih koji mi tu lekciju očitavaju. Pošto sam, braneći svoja ljudska prava, bila spremna da i po cijenu zaposlenja ustanem protiv onoga i onih u kojima odbijam da vidim uzor socijalističkog i humanističkog i komunističkog ponašanja ja ne tražim zaštitu od Suda udruženog rada. On bi možda ubrzo utvrdio nezakonitost otkaza kojeg sam dobila na osnovu nedopustivo proizvoljno interpretiranih mojih vlastitih riječi, ali ne bi sam mogao razriješiti ove druge probleme koji su me na moje riječi i navele. Ili bi možda i taj sudbeni zaštitnik prava radnika, kao i Predsjedništvo Kulturno-prosvjetne zajednice BiH, u mojoj prvoj rečenici – da se ne mogu vratiti na posao u dosadašnjim uvjetima – vidio sam ultimatum i ucjenu, previdjevši u rečenici koja odmah za njom slijedi vapaj “zbog ustrajnog kršenja i pokušaja uskraćivanja mojih elementarnih radnih, samoupravnih, vjerskih i uopće ljudskih prava i dostojanstva”. I Predsjedništvo KPZ BiH, i Radna zajednica kojoj to pismo nisam ni uputila ali koja je sebi dozvolila da ga čita (protivno ustavnom pravu) i na osnovu njega odlučuje, i pravobranioci samoupravljanja čitali su, po svemu se čini, samo prvu rečenicu iz moje tužbe ispisane na pune dvije strane. Tako sam iz tužitelja, logikom većine i sile, pretvorena u tuženog. Nadam se da se vaša Savezna komisija neće zadržati na njihovom obimu i načinu čitanja.

Zahvaljući vam na strpljenju, drugarski vas pozdravljam

Sarajevo, 15. nov. 1980.

Melika Salihbegović

P.S. Upravo završavajući ovo pismo dobila sam, nakon punih mjesec i pol dana, odgovor na moj prigovor o otkazu. Zanimljivo, on se poziva na onaj moj “grieh” o kojem vam pišem gore, tražeći i u lažnoj interpretaciji tog “slučaja” opravdanje za svoj “humanizam”, kojeg sam eto sama odbila. Hvala.

* * *

Kulturno-prosvjetna zajednica BiH

Sarajevo, Vrazova 1

Telefon: br. 24-229

Br. 33

Datum: 29. I 1981.

Zbor radnih ljudi Radne zajednice Stručne službe Kulturno-prosvjetne zajednice BiH, na svom sastanku održanom 16. januara 1981. godine, po predmetu prigovora Salihbegović Melike uloženoj protiv odluke o prestanku radnog odnosa zbog teže povrede radne obaveze pod brojem 500 od 17. XII 1980. godine, donio je sljedeću

ODLUKU

1. Odbija se prigovor Salihbegović Melike, kao neosnovan;
2. Potvrđuje se odluka o prestanku radnog odnosa Salihbegović Melike, zbog teže povrede radne obaveze učinjene neopravdanim uzastopnim izostajanjem s posla duže od pet radnih dana, računajući od 22. augusta 1980. godine kad je trebalo da se vrati na posao nakon iskorištenog godišnjeg odmora.

O b r a z l o ž e n j e

Razmatrajući uloženi prigovor, Zbor radnih ljudi Radne zajednice Stručne službe Kulturno-prosvjetne zajednice BiH utvrdio je sljedeće:

Salihbegović Melika je i ranije činila povrede radne obaveze, a posebno neopravdano izostajanje s posla. Tako je, dana 5. III 1979. godine, bez saglasnosti i odobrenja nadležnog organa, napustila posao radi odlaska u Bagdad, da bi se vratila na posao tek 15. III 1979. godine. "Opravdavajući" te svoje teže povrede, nije prezala ni od uvreda pojedinih članova Radne zajednice i iznošenja netačnih i tendencioznih navoda sa ciljem prikazivanja

nezdravih i nesamoupravnih odnosa u Zajednici koji bi joj služili da nastavi sa svojim samovoljnim ponašanjem. Tako, imenovana u toku korištenja odobrenog godišnjeg odmora za 1980. godinu upućuje pismo Predsjedništvu Kulturno-prosvjetne zajednice BiH u kojem ističe: “Obavještavam Predsjedništvo Kulturno-prosvjetne zajednice BiH da se nakon isteka godišnjeg odmora ne mogu vratiti na rad u Stručnu službu Zajednice u dosadašnjim uvjetima”. Nadalje, u tom pismu Salihbegović Melika iznosi razne klevete, neistine i svoje “ocjene”, ne prezajući da omalovažava i osporava rad, djelovanje i rezultate kako društvenih tako i samoupravnih organa u okviru Kulturno-prosvjetne zajednice BiH. Međutim, nakon završenog i iskorištenog godišnjeg odmora tj. dana 22. augusta 1980. godine Salihbegović Melika se nije javila na posao i nastavila je sa neopravdanim izostajanjem sa posla uzastopno više od pet radnih dana, a što Salihbegović Melika u svojim podnescima ne osporava. Zbor radnih ljudi je utvrdio da je Salihbegović Melika bila na bolovanju, tj. nesposobna za rad u vremenu od 23. juna do 3. jula 1980. godine, o čemu je pridonijela doznaku Doma zdravlja “Sarajevo” – ordinacija opšte medicine “Dobrovoljačka”, potpisana i ovjerena od Banjac dr Slavice, u kojoj je navedena dijagnoza Neurozis sa šifrom 300. Zbog toga imenovana je stupila na godišnji odmor 7. jula 1980. godine, a ne 3. jula kako je bilo predviđeno u Rješenju broj 236 od 27. 6. 1980.

Razmatrajući dato mišljenje dra Cerića od 22. 12. 1980. godine, čija je fotokopija priložena uz prigovor, ista se ne može prihvatiti, jer je u izričitoj suprotnosti sa važećim pozitivnim propisima.

(...)

4. Na zakazani pretres radi utvrđivanja teže povrede radne obaveze za koji joj je takodjer dostavljen pismeni poziv pod brojem 483 od 28. XI 1980. godine Salihbegović Melika se ponovo nije odazvala.²²

²² Melika je zapravo na taj poziv uputila pismeno saopćenje idućeg sadržaja: Melika Salihbegović, Sarajevo, Albanska 1, Z B O R U R A D N I K A K P Z B i H: “Saslušanja vrše se samo u sudskim i istražno-policijskim postupcima. Obavještavam vas da se neću odazvati vašem pozivu “radi saslušanja”, a da ću što se tiče mog dolaska na rad sačekati odgovor Predsjedništva KPZ BiH. Ovaj organ Zajednice obavijestila sam o svom postupku u dva maha, predstavkom upućenom na

Imenovana je upozorena da će se pretres održati iako se ne odazove na dostavljeni poziv.

Dosljedno svemu izloženom Zbor radnih ljudi je utvrdio da je uloženi prigovor Melike Salihbegović neosnovan, zbog čega je potvrdio izrečenu mjeru prestanka radnog odnosa zbog teže povrede radne obaveze. Protiv ove odluke može se podnijeti zahtjev za zaštitu prava pred sudom udruženog rada u roku od 30 dana.

DOSTAVLJENO:

1. Salihbegović Meliki,
Sarajevo, Albanska 1
2. U spis
3. Arhivi

PREDSJEDNIK

Zbora radnih ljudi
KPZ BiH
Duvnjak Mira

* * *

adresu KPZ BiH i na adresu predsjednika Predsjedništva KPZ BiH, druga Muhsina Nalića, dana 5.07.1980.?, Sarajevo, 10. 9. 1980, Melika Salihbegović.

In the Name of Allah, The All-compassionate The All-merciful²³

Dear and Honoured Imam Khomeini,

Salam alaykum. I have already been living thirty seven years amidst the Christian and atheistic Europe, in the heart of jahiliyyat, in the middle of a handful of scared muslims, in the atmosphere of untruth and hypocrisy. No wonder then that my youth, just as the youth of thousands of my compatriots,

²³ “U ime Allaha, Svemilosnog, Samilosnog, Poštovani i uvaženi Imame Homeini, Selam alejkum. Živim već trideset i sedam godina usred kršćanske i ateističke Evrope, u srcu džahilijeta, među šaćicom uplašениh muslimana, u atmosferi neistine i licemjerja. Nije čudo što je moja mladost, kao i mladost hiljada mojih sunarodnjaka, zalutala putevima neznanja, niti što se vraćamo Allahu, sve pokorniji što nam je očaj bio veći. Onda ste došli Vi i Islamska revolucija, da nam vratite snagu i nadu da je još uvijek moguće negdje u svijetu živjeti punim islamskim životom. Nije samo gubitak osnovnih životnih uvjeta (zbog mog dosljednog i otvorenog islamskog opredjeljenja u komunističkoj zemlji) i svakodnevna poniženja bila razlog moje odluke da napustim svoj dom i rodnu zemlju i dođem u Iran sa svojim maloljetnim sinom. Strah da moj jedanaestogodišnji sin odrasta u istom neznanju na koje sam ja ovdje bila osuđena i želja da se obrazuje u islamskoj školi i kulturi bili su snažni razlozi kao i moji lični. Zatim sam se susrela s taifskim iskustvom Muhammeda, mir i blagoslovi bili na njemu i njegovoj porodici. Našla sam ljude koji znaju sve o Bobiju Sandsu i Kubanskoj revoluciji, ali ništa o žrtvama i sudbini svoje braće i sestara u vjeri koji opstaju usred svijeta neprijateljskog prema islamu. U Vašoj zemlji sam vidjela ljude koji stvaraju revoluciju, ali i druge ljude koji je uništavaju tvrdeći da joj služe. Toplina bratske islamske ljubavi koju sam pronašla na jugu Teherana, među anonimnim, ali entuzijastičnim ljudima bila je u tolikom kontrastu s neosjetljivošću i brutalnošću ljudi na položaju i institucija koje navodno štite i osiguravaju život Islamske Republike. Nekoliko mjeseci prije mog dolaska u Iran u mojoj zemlji sam se upoznala s gospodinom Muhammedom Hašemijem Rafsandžanijem i dr. Šahidijem, braćom, za koje sam mislila da će mi, kao što su obećali, pomoći pronaći azil za mene i moje dijete, ali i omogućiti moj doprinos revoluciji koja, prema Vašim riječima, nije samo iranska. Dr. Šahidi mi je, na jugu Teherana, pokazao prvu, ljepšu stranu stvarnosti Islamske revolucije. Drugu, brutalnu i surovu stvarnost pokazao mi je g. M. H. Rafsandžani, koji se kasnije sjetio da bih možda mogla biti sumnjiva i opasna za vašu zemlju jer je, po njihovom mišljenju, sumnjiv i opasan profesor koji me njima predstavio, zaboravivši da u ovom bezbožnom svijetu nisam u mogućnosti birati svoje profesore, baš kao što Vaši ljudi nisu mogli birati u vrijeme šaha. Tako je mišljenje jednog čovjeka, bez ikakvog obrazloženja, u zemlji moje hidžre odlučilo o sudbini jedne nemoćne žene i nemoćnog djeteta. Grubo i ponižavajuće ispitivanje kojem sam bila izložena nakon mjesec dana čekanja, u prostorijama Edareh Atbae Biganeh, bilo je samo u funkciji odluke koja je donesena na samom početku, uz pomoć g. Rafsandžanija. Umjesto bratskog lica našla sam grubo lice policijske vlasti, jednako kao i svake druge policije u svijetu. Zar opravdana predostrožnost prema strancima koji dolaze u Iran s različitim, često neprijateljskim namjerama ne bi trebala biti praćena izuzetnom pažnjom prema muslimanskom bratu ili sestri? Kako bi moja borba putem hidžaba, pera, riječi, pripadnosti i života za dosljedan islamski put, koja me kompromitirala pred

strayed the roads of ignorance, and no wonder that we return to Allah, the more submissively the greater was our despair. And then came You and the Islamic Revolution in order to give back the strenght and hope that it is still possible to live somewhere in the world in the fulness of the Islamic life.

It was not only loss (due to my consistent and open Islamic orientation amidst the comunist country) of elementary living conditions and everyday humiliation the reason for my decision to abandon my home and native country and to come to Iran, taking with me my minor son. Fear that my eleven year old son grows up in the same ignorance to which I was here condemned and my wish him to be educated in the Islamic school and culture were strong as my personel reasons.

Then I met with Ta'ifian experience of Muhammad, peace be upon him and his progeny. I found the people that know everything about Bobby Sands and Cuban revolution but nothing about sacrifices and destiny of their brothers and sisters in faith that persist amidst to Islam hostile world. I have seen in your country the people that create revolution and, at the same time, the other people that are destroying it claiming to serve it.²⁴

vlastima u mojoj zemlji, mogla ugroziti mene u jednoj islamskoj zemlji? Da, moje iskreno priznanje o mom lutanju i povratku na put Allaha također je bilo protiv mene. Tako sam, nakon četrdeset dana, bila primorana vratiti se sa sinom u svijet iz kojeg smo, kako smo vjerovali, pobjegli zauvijek. Prema vlastitoj odluci, jer nas je ovdje čekao stan u kojem smo mogli naći zaklon nakon što smo ostavili sve što smo imali pohlepnim iranskim stanodavcima. Ali iznad svega, u skladu s njihovom odlukom, jer je neka mračna sila, ni na koji način islamska, odlučila o neprikladnosti mog boravka u Iranu. Moje iransko iskustvo i razočaranje svakako su dio sudbine koja mi je određena i zaslužena, ali to ne isključuje odgovornost i grijeh građana jedine islamske zemlje na svijetu, prema kojoj su s gotovo utopijskom nadom uprte oči svih iskrenih muslimana svijeta. obraćam Vam se iz dva razloga. Iz straha da brutalnost i neosjetljivost kojima sam bila izložena ne postanu praksa koja bi mogla pogoditi mnogu moju braću i sestre koji bi mogli odlučiti napraviti isti korak kao ja. I u nadi da će mi Vaše čisto islamsko srce i pravda pomoći da se vratim tamo, jer moje povjerenje u islamski put, revoluciju i našeg Imama nije slomljeno. U nastojanju da zadobijem zadovoljstvo Allaha, molim se za Vaše zdravlje i pobjedu Islamske revolucije. S poštovanjem, Melika Salihbegović, 2. 8. 1982, M. S., Albanska 1, 71000 Sarajevo, Jugoslavija.” Pismo prevela: Anela Hodžić. MKPU, Zbirka: “Melika Salihbegović”, M. Salihbegović, “Pismo Imamu Homeiniju”, Sarajevo 2. 8. 1982.

²⁴ Jedan pogled na Iransku revoluciju, njene ideje i stvarnost koju je oblikovala vidjeti u dokumentarnom filmu: Jocelyne Saab and Rafic Boustani, *Iran: Utopia in Motion*, 1980, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=o2dQXIOHr4Y> (pristupljeno: 15. 10. 2024).

The warmth of brotherly Islamic love that I found in the south of Tehran amidst anonymous but enthusiastic people, was in such a great contrast with unfeelingness and brutality of people of rank and institutions allegedly protecting and ensuring the life of the Islamic Republic.

Several months before my coming to Iran I got acquainted in my country with Mr. Muhammad Hashemi Rafsanjani and Dr Shahidi, brothers, I thought, that would help me, as they did promise, to find asylum for myself and my child, but also to give my own contribution to the Revolution which, according to Your own words, is not only Iranian.²⁵ Dr Shahidi, in the south of Tehran, showed me the first, more beautiful side of the reality of the Islamic Revolution. The second one, the brutal and rude reality showed me Mr. M.H. Rafsanjani that afterwards remembered that I might be suspect and dangerous for your country since is also dangerous and suspect the professor who had introduced me to them. Forgetting that in this godless world I am not able to choose my professors exactly as your people were not able to choose them in the time of shah. So the opinion of a single man, without any argumentation, in the country of my Hijra, decided the destiny of a helpless woman and a helpless child. The rude and humiliating interrogation to which I was exposed after a month of waiting, within the premises, of Edareh Atbae Biganeh, was only in function of the decision which had already been taken at the very beginning, with the help of Mr. Rafsanjani. Instead of the brotherly face, I found the rude face of the police authority, equal to any police on the world. Does the justified precaution against foreigners, who with different and often hostile intentions come to Iran, should not also be followed with extreme consideration by representatives of an Islamic country in case of sincere muslim brother or sister? How could my struggle by means of hijab, pen, word, belongings and life for a consistent Islamic path, that had compromised me with the authorities in my own country, how could that struggle imperil (compromise) me in one Islamic country?

²⁵ O tome kako, gdje i s kim je dogovoren Melikin odlazak u Iran vidjeti: "Na proslavi iranske revolucije", *Sedam dana*, br. 5, 11. 3. 1990, 6. *Sedam dana* je bio podlistak *Oslobođenja*, koji je izlazio nedjeljom.

Yes, my sincere confession about my wandering and returning to path of Allah also was against me. So, after forty days, I was forced to come back with my son to the world from which, as we believed, we escaped for ever. In accordance with my own decision, because here waited for us our flat where we could find shelter after having left all means we had to greedy Iranian landlords. But above all in accordance with theirs, since some obscure force, in no way Islamic, decided on Insuitability of my staying in Iran. My Iranian experience and disappointment are certainly a part of destiny ordained to and earned by me but it does not exclude responsibility and sin of citizens of the only Islamic country on the world, to which, with almost Utopian hope, the eyes of all sincere muslims of the world are directed.

I have applied to You for two reasons. For fear that brutality and insensibility, to which I was exposed, become a practice that could hit many of my brothers and sisters who might decide to make the same step as I did. And for hope that Your pure Islamic heart and justice would help me to return there, because my trust in Islamic path, Revolution and our Imam has not been cruched. In an effort to gain contentment of Allah, I pray for Your health and triumph of Islamic Revolution.

Yours faithfully

Melika Salihbegović

Th 2. 08. 1982.

M.S. Albanska 1, 71000 Sarajevo

Yugoslavia

* * *

MOŽDA STE BOLESNI, DOKTORE

Otvoreno pismo dr Ahmedu Smajloviću

Bismillahir-Rahmanir-Rahim

Čitamo posljednjih dana u Preporodu, Oslobođenju i Ninu kako se profesor dr Ahmed Smajlović oštro suprotstavlja neistinama i klevetama, kojima obiluje inozemna štampa, o položaju muslimana u Jugoslaviji. I posebno na skupovima međunarodnog značaja na kojima je dr Smajlović u prilici da i usmeno intervenira. Lijepo i dobro, izuzetno dobro od profesora dr što se protivi, i time on izražava raspoloženje svih jugoslavenskih muslimana, notornim neistinama o masovnim progonima i zlostavljanjima islamskih vjernika u ovoj slobodnoj, nesvrstanoj Jugoslaviji. Lijepo za muslimane a lijepo i za njega samoga što izvan kuće (to jest domovine) dokazuje njihovu i svoju lojalnost slobodarskim tekovinama narodnooslobodilačke borbe i poslijeratne izgradnje. No nešto ipak nije lijepo niti dobro, izuzetno nije dobro kad vas druže dr Smajloviću, i to vam evo ovim pismom spočitavamo u istoj dobroj namjeri koju i vi sebi prečesto uzimate da govorite za i u ime muslimana. Odajući vam priznanje za to istupanje izvan kuće, mada ste i tu pretjerano usamljeni a nikako nam nije jasno zašto, da vidimo šta to vi radite u kući. Ko je čitao Preporod ili Nin lahko uočava da je prof. dr Smajlović glavni i odgovorni urednik tih islamskih informativnih novina. Ali ne uočava lahko i da je jedini, i ne samo tog glasila muslimana u BiH. Polovicu (iako nebrojene) islamske štampe uredjuje, za nju odgovara i najčešće piše jedino dr Smajlović. (Drugu polovicu drugi jedan jedini glavni i odgovorni, no o tome ne bismo ovom prigodom).

O čemu nam to najčešće pišete dr Smajloviću? Začudo, o onome što je svim muslimanima u Jugoslaviji savršeno poznato. Pišete otprilike, u različitim oblicima i različitim povodima, o pravima muslimana u Jugoslaviji koja su jednaka pravima drugih pripadnika ove socijalističke zajednice, o njihovom ravnopravnom učešću u izgradnji samoupravne i nesvrstane Jugoslavije, o njihovim vjerskim kao i drugim slobodama i slično. Sve notorne činjenice koje zna i živi svaki musliman kao slobodan građanin zemlje

za koju se i sam borio i koju i sam izgradjuje. Ono što ne pišete i o čemu ne govorite i u ime čega ništa ne radite to je niz onih pitanja koja donosi svakodnevnicu u procesu oživotvorenja slova ustava i zakona koji su nam, vjerujte, svima dobro poznati. Zašto prof. dr, ako ste se već stavili u položaj kojim dokazujete da jedini znate i možete da govorite za i u ime muslimana, ne učinite nešto za rješenje onih problema s kojima se naš vjernik, musliman, svakodnevno susreće, osjećajući da mu neko u njihovom rješavanju mora i treba pomoći? Zato ste valjda i izabrani za predsjednika Starješinstva islamske zajednice u BiH, Hrvatske i Slovenije. Ta pitanja odnose se na mogućnost uspostavljanja veze između apstraktnosti proklamiranih sloboda i njihovog praxisa, između unutarnje slobode vjerovanja i njegove vanjske manifestacije. Vi znate, doktor ste napokon, o značaju odnosa i suglasnosti ova dva pola na kojima počiva čitav svijet, svaka vjera, filozofija i ideologija, svaka pojedinačna kao i kolektivna sudbina.

Ostvarivši, sa ostalim građanima ove zemlje, slobodnu Jugoslaviju kao demokratsku zajednicu ateista i teista različitih konfesionalnih pripadnosti, zbratimljeni narodi ove zemlje donijeli su i usvojili ustav i zakon koji je principijelno regulirao temeljna prava i slobode svih. Među ta temeljna prava i slobode pravo i slobode vjeroispovijesti. Reguliranje pojedinačnih problema i oživotvorenje ustavnih i zakonskih normi u domenu je organizacije svakodnevnog života. I tu je mjesto, dr Smajloviću, gdje se osjeća da nešto nije u redu sa vama. Navest ćemo samo nekoliko problema i pitanja koja bi trebalo da se nalaze na stranicama islamske štampe koju uredjete i posebno u drugim vašim djelovanjima kada se već na neki način nalazite na čelu muslimana. Napominjemo unaprijed da ni jedan od problema koje ćemo ovdje izdvojiti ne protivurječi niti slovu ustava i zakona, niti bilo kojem političkom, pravnom ili radnom principu koje je svaki musliman dužan da poštuje i brani. Ta pitanja su slijedeća:

Kako da se muslimanka, izjednačena u svim drugim pravima sa svojim sugrađanima, oblači i ponaša u skladu sa specifičnim zakonima svoje vjere koju je sama odabrala, a da pritom ne naidje na čudjenje, ponekad, na

žalost, i na porugu od strane svojih školskih, studentskih, radnih i drugih kolega i kolegica? Pokrivena muslimanka može i mora, i njena vjera joj to nalaže, biti školovana i obrazovana i odgovorna na svom radnom mjestu, na primjer, ali ne bi smjela i ne mora biti predmet posebnog promatranja i tretiranja. Zakonom, nakon rata ukinuto je u Jugoslaviji nošenje zara. Hvala Bogu, jer pokrivanje lica žene nije propis koji ima svog osnova u Objavi, niti u Haditu. Ono što je tada stvorilo zabunu među muslimankama i što ni danas nije otklonjeno, a za što su, između ostalih, krivi tumači zakona među samim muslimanima, to je pokrivanje glave uopće. Poznato je ko se sve mogao kriti ispod vela koji je skrivao lice. Ali, pokrivanje kose, što Slovo vjere jedino i traži od muslimanke, ne može izazvati ništa veću zabunu od one koju izazivaju danas duge raščupane kose kod naših mladića, kratke muške frizure kod naših djevojaka i unisex moda. Pa ipak, još uvijek samo muslimanka izaziva pozornost i nerijetko porugu ako se na ulici pojavi propisno vjerski obučena. Na žalost, takvu je još ne možemo zamisliti na njenom radnom mjestu, mada nam nije jasno šta bi se to u njenoj pokrivenoj glavi promijenilo i negativno odrazilo na posao koji obavlja.

Ili, kako je moguće praktično živjeti po propisima vjere, koju slobodno ispovijedamo, u pogledu ishrane? Izbjegavanje određene hrane koje Kur'an propisuje također nije u suprotnosti niti sa jednim od pomenutih propisa i principa. Pa ipak, neriješeno je pitanje kako se musliman hrani u vojsci, bolnici, na radnoj akciji, u školskim, izvidjačkim i drugim odmaralištima, kako da za sebe kupuje hranu u prodavnicama potpuno siguran da se neće ogriješiti o propise svoje vjere?

Kako da naša djeca, na provokacije nekih neodgovornih odgajatelja i profesora, bez kompleksa kažu da su vjernici, da poste i klanjaju a da pritom njihovi roditelji ne budu nazivani zatucanim, neobrazovanim primitivcima? Jer, bude među njima, na primjer i djece doktora različitih naučnih disciplina, pa ko onda da riješi zabunu u njihovim malim glavama. Nekoga moraju prestati poštivati. Ili svoje roditelje, ili svoje nastavnike, a ni jedno ni drugo nije dobro po njihov odgoj, niti je u skladu sa interesima

našeg društva. Važno je dr Smajloviću, riješiti dileme kako je moguće odgojiti buduće građane ove zemlje, a da budu i dobri muslimani i podanici slobodne Jugoslavije.

Kako iskorijeniti nasljedjena identificiranja hadžija i muslimana uopće sa primitivizmom i neznanjem, što se tako obilato koristi u različitim “literaturama”, kad mi znamo, a vi ste valjda očit primjer, da među muslimanima ima i profesora, i doktora i umjetnika i radnika koji kvalitetno doprinose općem napretku jugoslavenskoga društva. Kako otkriti javnosti bogatstvo tradicije i kulture islamske provenijencije (minijature, kaligrafija, graditeljstvo, književnost, filozofska misao naših sufija) koja bi muslimane emancipirala od tih pogrešnih uvriježenih shvaćanja, kako kada ni oni sami nemaju, na primjer, prevedenu tu književnost i tu misao autentičnog filozofa? Kako ih dakle emancipirati od vlastitog sebenepoznavanja? Obrazujući je, tu islamsku svijest, dr Smajloviću, što je takodjer u vašoj moći jer vi ste glavni i odgovorni i jedini urednik javnih glasila kojima je to i svrha i funkcija.

Kako i gdje omogućiti omladini koja gaji vjerska osjećanja da se sastaje, na svoj način zabavlja i kolektivno obrazuje ako ona to već neće u disko klubovima, kafanama i na igrankama? I ovdje se upravo, dr Smajloviću, vaš rad za i u ime muslimana počinje naglavačke kotrljati. Vama izgleda smeta što se muslimanska omladina ne želi, primjerice, da drogira već se umjesto toga odgaja na samim izvorima klasike islamske misli koja joj je sve do danas ostala skoro skrivena, vama izgleda smeta što se mlada muslimanka pokriva a da se pri tom ne osjeća ni unižena ni podređena, vama izgleda smeta što muslimani u Jugoslaviji nakon toliko stoljeća svog boravka u ovim prostorima imaju napokon (samo) tri knjige prevedenih hadisa, mada ih svijet poznaje na tisuće, smeta vam što napokon imaju nekoliko prijevoda Kur’ana, makar sa svim prevodilačkim omaškama od kojih boluje i svaka veća literatura a što je dobro poznato svakom iole obrazovanim čovjeku, smeta vam što, kada vi galamite sa mimbere, mnogi ispod mimbere ne vide u vama primjer ahlaka kakav je propisan svim muslimanima Kur’anom i sunnetom, bio neko doktor nauka ili skroman zanatlija. Smeta vam mnogo toga, dr Smajloviću! Da vam sve to smeta ne dokazuju to vaša istupanja izvan kuće. Ali vaša jedinstvenost

u titulama i funkcijama u islamskoj štampi, te vaša jedinstvenost koja se ne da titulirati a koja uključuje skoro jedino vaša učešća na međunarodnim skupovima ili jedino vaša arbitriranja o tim učešćima ukoliko uznedostaje vaša osobna zainteresiranost, vaše jedinstveno procjenjivanje što je to dobro a što ne za muslimane u Jugoslaviji ili u BiH, sve to i još mnogo više govori da nešto sa vašim ponašanjem u kući nije u redu. Da nije u redu to što vi nigdje ne postavljate i ne pokušavate da riješavate pitanja, od kojih smo neka nabrojali, a koja su od vitalnog značaja, već smo vidjeli. Vidjeli smo da ih vi, štoviše, okrećete naopačke. I da ih zatvarate nekim vlastitim ključevima u bravu. No potrebno je i da vi nešto vidite.

Ako muslimani postavljaju navedena i slična pitanja tražeći opravdano njihove odgovore onda oni već znaju da žive u slobodnoj socijalističkoj Jugoslaviji, da su se i oni krvavo borili za njenu sadašnjost i da je u toj velikoj rijeci krvi izmiješana i krv vjernika muslimana koji stoljećima žive na ovom tlu i žele to i u slijedećim stoljećima, i da samo ta zajednička krv može da obrani boje Jugoslavije. I kada postavljaju ove probleme i očekuju njihovo rješenje onda to rade sa punom sviješću da ne čine ništa što bi se protivilo bilo kojem principu na kojem počiva sloboda ove zemlje, a sloboda zemlje na slobodi i ravnopravnosti svih koji u njoj žive. Oni postavljaju ove probleme i traže njihovo rješenje i sa osjećanjem logičnog prava da se izbere za praksu koju im ustav i zakon u principu garantira. Postavljati ove probleme i tražiti najbolje načine za njihovo rješenje ne znači, druže Smajloviću, čin neprijateljstva prema ovoj zemlji i ovoj zajednici. Naprotiv, to znači preduhitriti moguće ili liječiti već nastale frustracije koje se radjaju u vjerniku uslijed neusaglašenosti vjerovanja i vjerskog očitovanja. Da za to nisu krivi ni ustav ni zakon ni principi na kojima počiva politika naše zemlje osvjedočili smo se toliko puta. Ali da su za to krivi pojedinačni uzurpatori vjerskih i drugih sloboda, to je ono što želimo da vam spočitamo ovim pismom, prof. dr Smajloviću.

I ne samo vama. Nije tako davno (tek prije petnaestak godina) kako je tadanji reis-ul-ulema toliko sebe identificirao sa slobodama svih muslimana da je izmedju to dvoje nestala skoro svaka razlika. Primjerice, dogodilo se da je on svojoj bratični i njenim mladim kolegama i kolegicama omogućio

slavljenje Nove godine u službenim prostorijama Vrhovnog islamskog starješinstva. Ti mladci nisu bili krivi što su nenavikli još na alkohol silno povraćali po tepisima, a gospodin reis-ul-ulema, neka mu Allah ispravno sudi, nije se dosjetio da ih upozori da to nije privatan stan i pogotovo da to nije mjesto za besprizorno kršenje jedne od temeljnih zabrana u islamu – upotrebe alkoholnih pića. Bio je to besprimjeran prizor koji nikoga od učesnika te svetkovine privatiziranja tuđjih svetinja, imovine i sloboda nije proslavio. No, stvari se lahko zaboravljaju, ali se rado nastavljaju. Danas, dr profesor Smajlović vrši još odvažnija identificiranja. Jer, on je, ovdje među nama muslimanima, u mnogo čemu jedini: ponovit ćemo, jedini glavni, odgovorni i svaki drugi urednik islamskih glasila, jedini (skoro) zastupnik na međunarodnim skupovima na kojima se raspravlja o položaju i drugim temama muslimana današnjeg svijeta, te sa mimbere jedini ispravan prevodilac i tumač Kur'ana, u službi jedini koji upošljava i razrješava radnih i drugih prava, na izborima jedini (skoro) koji glasa, bira i opoziva, jedini koji omogućuje, zapravo dokida mogućnosti omladinskih sastajanja, sve u svemu jedini koji piše, radi, govori živi “za” i “u ime” muslimana. I, reklo bi se, jedini musliman koji je ispravan i lojalan građanin našeg samoupravnog društva. Ali sve to samo po njegovoj, ne baš skromnoj procjeni.

Ne vjerujemo, družo Smajloviću, u takvu i toliku zabludu naših društveno-političkih organizacija. One se svakodnevno osvjedočuju u ispravnost brojnih vjernika na njihovim radnim mjestima, u školama, na fakultetima, u bolnicama, tvorničkim halama, na svim onim mjestima na kojima se nalaze rame uz rame sa ostalim članovima ovoga društva. Kažemo da ne vjerujemo u tu i toliku zabludu ljudi odgovornih za pravilno funkcioniranje našeg samoupravnog sistema. Vjerujemo u postojanje nekih oblika izigravanja povjerenja i izigravanja samoupravnih i drugih prava koja su u ovoj zemlji neotudjiva. Neotudjiva su, družo Smajloviću, prava muslimana kako vjerska tako i samoupravna, i prava na obranu tih prava. A ona se izražavaju i kroz slobodu mišljenja (drugачijeg od Vašeg, Bogu hvala), i kroz slobodu sastajanja, i kroz slobodu pisanja, uređivanja i štampanja

glasila što je samo jedan manifestan oblik njihovih sloboda. Nema jednog, jedinog i jedinstvenog muslimana u Jugoslaviji, dr.

Jedinstveni su svi muslimani u želji da proklamirano pravo vjerskog ispovjedanja bude njihova svakodnevna zbilja, da sve slobode i naročito sloboda samoupravljanja i odlučivanja unutar jedinstvenog socijalističkog sistema budu za sviju neotudjiva. Bojte se, dr profesore Smajloviću da ne ostanete jedini i jedinstveni – munafik. Jer, izvan kuće vi štitate svoju čeljad, a u kući joj ne date da diše. Ne vjerujemo da vam je to pravo iko dao. Vi ste ga jednostavno uzurpirali na ime i na račun drugih. A na ispravnim i savjesnim građanima ove zemlje je da vas opomenu. Ili ste možda bolesni, dr Smajloviću?

“Znajte da u svakom tijelu ima komad mesa, pa kad je ono zdravo, zdravo je i cijelo tijelo, a kada je ono bolesno, bolesno je cijelo tijelo. To vam je, znajte, srce!” Ovo su riječi našeg Poslanika. Možda ste bolesni, doktore Smajloviću?!

P.S. Nadam se da će ovo pismo biti objavljeno u Preporodu za što je i namijenjeno, a da neću umjesto toga biti pozvana na razgovor u četiri oka. I meni je istina milija od Platona.

U Sarajevu, 29. Džumadel-Uhra 1400.

Melika Salihbegović

* * *

Poštovani druže Foretiću,²⁶

Tekst kojeg Vam šaljem reakcija je na krajnje neznalački, uvredljiv i politikantski intoniran članak kojeg je profesor sarajevskog sveučilišta dr Jovan J. Marjanović objavio u NINu od 29. augusta 1982. pod naslovom

²⁶ Dalibor Foretić (1943–2001), “kazališni” kritičar i hrvatski novinar, koji je od 1982. godine radio za hrvatski tjednik *Danas*. “Deset godina od smrti Dalibora Foretića (1943.-2001.): Vjeran novinarstvu do posljednjeg daha”. <https://www.novolist.hr/ostalo/kultura/kazaliste/deset-godina-od-smrti-dalibora-foretica-1943-2001-vjeran-novinarstvu-do-posljednjeg-daha/> /1. 11. 2011. (pristupljeno: 1. 11. 2024).

“Musliman i Islamit”.²⁷ Taj članak uvrstio se u red onih članaka i “literarnih djela” kojima se u posljednje vrijeme sustavno i, reklo bi se možda, organizirano na najbezočniji način vrijeđa nacionalno i vjersko biće Muslimana i muslimana. Ja osobno kao pripadnik te vjere i te nacije, kao intelektualac i kao književnik povjerovat ću u istinsku slobodu i ravnopravnost u granicama ove naše zemlje onda kada mi se da mogućnost da se od ovakvih uvreda obranim. I vjerujem da u toj prirodnoj težnji nisam usamljena. Budući da je redakcija NINa petnaestodnevnom šutnjom dala do znanja da neće objaviti moj tekst obraćam Vam se sa molbom da to vi učinite u svom listu, dajući nam nadu da je, ako ne u okviru jednog duhovnog kruga, a ono bar u okviru jugoslavenske duhovne zajednice moguće vidjeti na djelu demokratičnost pod čijom se zastavom i proklamacijom zbivaju ovdje naši zajednički usudi.

Ljubazno Vas pozdravljam

Melika Salihbegović

Sarajevo, Albanska 1

Sarajevo, 18.09.82.

tel. 25-826

* * *

²⁷ “Musliman i islamit”, *Nin*, br. 1652, 29. 8. 1982, 35–36. Marjanović je u svom tekstu ustao protiv poistovjećivanja pojmova *islamski*, *islam*, *islamit* kao vjerskih odrednica s pojmovima *muslimanski*, *muslimanstvo*, *Musliman* budući je, po njegovu mišljenju, takvo poistovjećivanje impliciralo poistovjećivanje vjerskog i nacionalnog, te panislamistički, tj. koncept političkog islama: “Duboko je crno korijenje: Ovo poistovjećivanje pojmova Musliman, muslimani i islam, islamit, islamski inspirisano je: (...) od strane zastupnika velikomuslimanske politike i ideologije, koja na ovom našem prostoru nalazi podsticaj u panislamizmu, u identifikaciji narodnog, nacionalnog i vjerskog, religioznog.” Isto, 36. Uz sve navedeno koncept političkog islama direktno je vezao uz ideologiju fašizma, te potom sugerirao muslimanima da kao svoju vjersku odrednicu mogu koristiti i pojmove *muhamedanac*, *muhamedanski*: “Slično nešto (op. a. koncept političkog islama) su zagovarali pripadnici ilegalne organizacije ‘Mladi Muslimani’ kod nas, podstaknuti idejama i primjerom jerusalimskog muftije El Huseinija, koji je u toku prošlog rata došao u Sarajevo i inspirisao sa Gestapoom organizaciju tzv. Handžar divizija u BiH za borbu protiv NO pokreta – prim. J. M.” Isto, 35.

ISLAM I MUSLIMANI – PRILOG KRITICI SMUTNJE

Arapski glagol esleme znači predati se (Bogu). Islam infinitiv je tog glagola i znači predanost (Bogu). Muslim aktivni je particip i označava onoga koji je prihvatio islam. Musliman perzijski je oblik za množinu iste imenice i, došavši vjerovatno preko turskog, udomaćio se u našim krajevima kao singularni oblik. Ova gramatička nepreciznost nije, međutim, utjecala na semantiku riječi, te ćemo je u tom obliku i mi upotrebljavati. Tako je arapski jezik, savršen kakav jest, isključio svaku mogućnost lingvističke pomutnje. Označivši jednu vjeru i njene pripadnike, on nije mogao ponijeti odgovornost za eventualnu pomutnju koja je, za neke, nastala onoga trenutka kada su jugoslovenski politički autoriteti imenovali istom riječju pripadnike jedne nacije, ne našavši sretnijeg riješenja. Srpskohrvatska gramatička norma razlučila je doduše vjersku i nacionalnu pripadnost različitom upotrebom velikog i malog slova u pisanju nacionalne i vjerske pripadnosti, ali ona eto nije bila dovoljna za otklanjanje smutnji koje će se u nekim glavama proizvesti u nevjerovatnim razmjerama. Nevjerovatnim pogotovo za obrazovanost koju očekujemo naći kod jednog prof. dr i za političku zrelost koju bismo takodjer očekivali od jednog sveučilišnog profesora.

Prof. dr. Jovan Joco Marjanović objavio je u NIN-u broj 1652, od 25 augusta 1982. članak pod naslovom MUSLIMAN I ISLAMIT, navodno s namjerom da otkloni neke, i ne samo lingvističke smicalice, koje se po njegovom sudu predu oko ovih pojmova. Da nema nikakve lingvističke pomutnje (osim kod samozvanih reformatora) može nas poučiti svaki srednjoškolski profesor arapskog jezika. Pomutnja, lingvistička naravno, nastaje onog trenutka kada se glagolu jednog jezika (ovdje arapskog) hoće podmetnuti particip nekog drugog (ovdje bi to po prijedlogu prof. dr Marjanovića trebalo biti nešto nalik participu latinskoga) jezika. Lingvistička pouka, dakle, koju je ovaj profesor htio dati i domaćim i inozemnim (pa i arapskim) novinarima i svima onima koji se laćaju pera, učinila je samo grotesknom figuru profesora koji se pača u ono što ne zna.

Da to nije samo “lingvistički problem” ilustrira nam profesor nekim citatom iz lista KPI “Rinašita”, citatom s odveć aktualnim političkim konotacijama da njegova namjera ne bi bila očita, pa makar bila i u takvoj suprotnosti sa zvaničnim stavom naše zemlje prema Islamskoj republici Iran kao, na čelu sa Imamom Homeinijem, ravnopravnoj članici nesvrstanog pokreta. Ne očekuje valjda sveučilišni profesor da će pisanje jedne novine, pa bila to i “Rišanita”, ubjediti upućene u navodnu heretičnost ši'itskog islamskog specifikuma. Ni ši'iti ni sunniti, među kojima postoji samo onoliko razlika koliko se to sviđjalo nekim političkim pretendentima koji su se ravnali po geslu “Divide et impera”, ni jedni ni drugi, dakle, ne prihvaćaju naziv muhamedanci koji im ovaj profesor natura. Dobro je poznato da je taj pojam nastao u jeku križarskih nastojanja da se ovoj vjeri oduzme svaki atribut božanskoga, zanegira svetost Kur'ana i poslanstvo Muhammeda Alejhisselam. Ovaj termin su muslimani svugdje u svijetu, pa i ovdje u nas, doživljavali uvijek samo kao uvredu, insistirajući na tome da su sljedbenici Svete knjige a ne čovjeka. On se, ima skoro već stoljeće, ne može više naći ni u najjeftinijim listovima. Kad su muslimani već prihvatili ime koje im je njihova Knjiga dala, Vi nemate pravo nazivati ih drugim imenima, kao što nikome ne pada na pamet da Vas zove Vojislav kad se vi već potpisujete imenom koje Vam je dato valjda od rođenja.

Kako su premise netačne tako su netačni i profesorovi zaključci. Pošto, dakle, ne postoji lingvistička pometnja i pošto je pojam islamit samo jezičko-reformistička ambicija dr Marjanovića slična nadobudnosti nekog francuskog “jezikotvorca”, pošto su naši politički autoriteti naglasili differentiu specificu između pojmova musliman i Musliman, pošto je, nadamo se, Handžar divizija stvar prošlosti kao što su i one četničke i ustaške, pošto je pitanje navodne ši'itske “hereze” stvar islamskih teologa, pošto dakle ništa nije tačno što je prof. dr Marjanović o svemu ovome rekao nije tačno niti da iza te navodne lingvističke smutnje stoje: oni koji navodno nisu još prihvatili nacionalnost Muslimana (kao da je nacionalnost nešto što se daje i oduzima) a koji su toliko neosjetljivi da nam se njihovo pominjanje u Marjanovićevom članku čini samo kao ukrasna figura. Drugo, nije tačno da bi iza

te “lingvističke pomutnje” mogla stajati neka velikomuslimanska politika i ideologija, jer muslimansku ideologiju ne može baš radovati činjenica da se istim imenom nazivaju i oni koji štuju i oni koji psuju Boga. Kad je već na red došlo i pominjanje nekog panislamizma iza ledja svega ovoga podsjetili bismo se: karakteristično je da se nikada papsko-rimske veze naših katolika i grčko-ruske veze naših pravoslavaca nisu proglašavale pankatoličanstvom niti panpravoslavljem. Nije li vrijeme da se prestane sa etiketiranjima?

Šta je htio profesor Marjanović sa svojim člankom? Da pomuti ono što je jasno s mutnim da povampiri aveti koje naša književnost, s Lubardom na čelu, već dovoljno povampiruje. I šta su htjeli urednici NIN-a objavljivanjem ovog članka? Da i Muslimani i muslimani zazebu kada se nadju na njegovim stranicama.

Sarajevo, 5.09.1982.

* * *

Melika Salihbegović, književnik

Albanska 1/III

71 000 Sarajevo

SUDIJI MAKAREVIĆ MURISI

U predmetu broj Pii – 1095/82.

Prije više od tri godine uputila sam, preko advokata Žarka Radovanovića, vašem sudu zahtjev za utvrđivanje alimentacije koju bi Knežević Ivan, profesor, iz Sarajeva imao davati za dijete iz zajedničkog braka, malodobnog Amira Kneževića. Pet mjeseci otprilike nakon pokretanja ovog spora, Ivan Knežević uzvraća protutužbom kojom zahtjeva izmjenu odluke o odgoju i izdržavanju djeteta, koja će odigrati vrlo važnu ucjenjivačku ulogu u događajima koji nastupaju. Tim činom počinje perfidna i brutalna igra,

manipulacija sa malodobnim djetetom i majčinskim osjećanjima, koja traje gotovo pune tri godine, za koje vrijeme je malodobni Amir samo deset mjeseci (od 29. novembra 1984 – 27. septembra 1985.) boravio kod svog plemenitog oca. To jest samo posljednjih mjeseci majčinog robijanja u Foči, na koje je osudjena po članu 133 KZ SFRJ, augusta 1983. Ranijeg dvadesetmesečnog boravka kod majčinog brata, bez ikakve očeve pomoći, pogotovo ne u troškovima obilaska majke u zatvorima u Sarajevu, Slavonskoj Požegi i Foči, ne smije se ni sjećati. Jer ga je njegov istinoljubivi otac negira. Bombardirana najbeskrupuloznijim lažima u mnogobrojnim tužbama Ivana Kneževića, koje je Sud prosljedjivao, ne smatrajući da bi trebao zakonski postupiti u pogledu nedavanja alimentacije od strane oca, što povlači za sobom, po mom saznanju, kaznu zatvorom i do šest mjeseci, ja evo na njih odgovaram: pristajem da se malodobni Amir Knežević, rođen u ranijem braku između Melike Salihbegović, književnika i Ivana Kneževića, profesora i društveno-političkog radnika povjeri na izdržavanje ocu, Knežević Ivanu. Pristanak dajem iz slijedećih razloga:

- 1) Kao politički robijaš, a iz razlogâ koji su djelovali u istom smislu još davne 1980. kada sam ostala bez posla, lišena sam zaposlenja, i prema tome osnovnih egzistencijalnih uvjeta, te sam materijalno onemogućena da izdržavam svoje malodobno dijete.
- 2) Vrativši se sa robije kao invalid, uništenog zdravlja, onemogućena sam, ako ne već stručnim, da pokušam fizičkim radom obezbijediti minimalna sredstva za vlastito i za izdržavanje malodobnog sina.
- 3) Za odgoj malodobnog Amira, po općejugoslovenskom policijskom, sudskom, novinarskom consensusu ne posjedujem ni moralnu podobnost. Jer sam po istini tog hajkaškog consensusa kakvim je predstavljeno u javnim glasilima moje hapšenje marta 1983. i sudjenje augusta iste godine, ja između ostalog, a to je u ovom slučaju jedino važno, prepustila moje dijete ulici, drogi ... ostavljala ga radi svojih kriminalnih radnji svakih petnaest dana da bih putovala u Beograd

(sic!), i napokon ga ispisala iz škole. Da ga islamom oprimitivljena, odgajam u nedopustivo religioznom duhu stoji u prvoj očevoj tužbi. I sve je to vjerovatno istina, jer ni jedan društveni pa valjda i moralni faktor nije ni pokušao demantirati u javnosti te glasine koje su se slobodno širile diljem Jugoslavije, odgovarajući na pitanje Ko je Melika Salihbegović? Dok se toj monstruoznoj primitivnoj majci sudilo, Duga na primjer u broju 247, od 3-27 augusta 1983. otkriva: “Dvanaestogodišnji sin je poveren (sic moj!) na čuvanje ocu i ponovo pohadja školu iz koje ga je ispisala majka”. Ovu “istinu”, u gomili njoj sličnih nije demantirala ni Osnovna škola Slaviša Vajner Čiča, čiji je Amir bio u doba hapšenja odličan učenik, ni otac-komunista, pa valjda i moralan Ivan Knežević, ni Socijalna služba općine centar, ni Sud I, ni Okružni sud koji je upravo bravurozno pretvarao časnog čovjeka u kriminalca. Za sud, za javnost, za socijalističku zajednicu humanih opredjeljenja nije bilo dileme o kriminalnoj ličnosti Melike Salihbegović. Ko je u doba te hajke još imao vremena da misli na malodobnog Amira, koji je čitao novine i gledao tv. emisije koje su mu raskrinkavale njegovu majku, a koja je do jučer dobivala čestitanje od pedagoga škole i stručne službe Socijalne službe Centar na odgoju i obrazovanju djeteta. U kakvoj su strašnoj zabludi bili oni. I on, njen sin. Majčinim odlaskom na robiju, siroto dijete je od odličnog učenika postao dobar, vrlodobar, i sa dnevnikom punim jedinica i neopravdanih časova u doba kada je o njemu vodio brigu plemeniti i istinozagriženi otac. On je naučio da su mu otac, policija, novinari i sudovi prijatelji. Zato spasite, hitnom intervencijom, to siročić iz ruku majke-čudovišta.

Sarajevo, 11. XII 1985.

Melika Salihbegović
Sarajevo, 16. II 1986.

* * *

P.E.N. Klubu – Hrvatskom centru

Dragi kolege, Mir na vas.

Prilažući svoj glas hajkaškom zboru koji me je zbog zločina vjerovanja, pa prema tome i mišljenja, ispratio na petogodišnju, to jest trogodišnju robiju, jedan društveno-politički radnik, svojevremeno predsjedavajući Udruženja književnika BiH, spočitao mi je u kontekstu sramnog novinarskog članka da je “bilo (je) tu između nje i stvarnosti neke tragične nesaglašenosti”. No, doista, tragičan li je književnik koji je s njome u skladu. Gotovo da sam zahvalna tom “tragizmu” koji me je i iskustveno uvjerio da su pisci piscu jedini narod. Ne znam od kakve je bolestito obolio “bh” ograna tog planetarnog plemena, ali mi je na duši tuga što on nije ništa učinio protiv pogroma koji nije ni otpočeo sa danom moga hapšenja, niti se ni pošto završio sa trenutkom moga iznošenja iz robijašnice. Dapače! Utoliko potresnije doživljavam ove izraze solidarnosti Hrvatskog centra, odnosno jugoslavenskih centara i P.E.N.-a u cjelini.

S uvjerenjem da su sva vremena nesuglasja plodonosna za Istinu, pa otud i za književnost, mada zacijelo tragična po empirijsku dimenziju naših sudbina, želim da računate na moj glas protiv svih vrsta represije koja povijest čini samo prizorom dijalektičke preobrazbe dojučerašnjih žrtava u krvnike.

Primite izraze moje zahvalnosti i prijateljstva

Melika Salihbegović

* * *

UDRUŽENJU KNJIŽEVNIKA SRBIJE PREDSJEDNIŠTVU

Iz zazora prema riječi molba koju su sredstva represije oduzela od vjere i literature i stavila je u službu najbezobzirnijeg unižavanja čovjeka, neću moliti već predložiti. Moj prijedlog da me primite u članstvo Udruženja književnika Srbije, eventualno od 23. marta 1983. retroaktivno, mogu popratiti s mnogo navođenja razloga, a malo onoga što me preporučuje. Hapšenje, po članu 133. KZ SFRJ, iza kojeg će slijediti dvoipogodišnje nastojanje da bukvalno fizički, a iznad svega duhovno i moralno opstanem u zatvorima Sarajeva, Slavonske Požege i Foče, neke neznane sile u Udruženju književnika BiH iskoristile su da me odmah izbace iz mog književničkog esnafa. Tako sam ujedno izgubila i status slobodnog umjetnika, od kojeg sam u prethodnom periodu nekako životarila. Kako je moje hapšenje bilo dugo pripremano socijalnim i svakim drugim izopćenjem, u mom stolu slagali su se godinama neobjavljivani rukopisi, ili djelomično objavljeni, koji su utoliko nevoljkije prihvaćani ukoliko su dosljednije bili izraz moga duhovnog (i literarnog) zrenja kojem je rodno mjesto islam kao duhovnost, filozofija, kultura, civilizacija ... I ukoliko je na quasi literarne kriterije više utjecao zazor od mog islamskog imagea, napose u kontekstu historijskog kruženja svijetom nove aveti – “aveti islama”. Tako je nadjeno dovoljno prostora za nečije paranoično obračunavanje sa vjerom (možda i čitavom jednom duhovnošću), koristeći vrlo spretno “turski sindrom” koji su baštinile naša povijest i naši mentaliteti. Uz političku maksimu “divide et impera”, časni ljudi preobraćani su u “političke kriminalce”, potvrđujući još jednom apokrifnost historije i nužnost literarnog prosvjeda.

Moja voljnost da budem član Udruženja književnika Srbije i vaša da me primite bili bi najbolji demanti onih stupidnih političkih fabrikacija koje bi bile smiješne, gotovo opscene, kada ne bi bile, ipak, toliko tragične po naše i sudbine naše djece i, rekla bih, naše sveopće sudbine. S nadom da bih u vašim redovima mogla očuvati svoj duhovni i svaki drugi integritet,

i dostojanstvo pisca koje su naročito nastojali skršiti moji tamničari, pozdravljam vas sa željom da u vašem okruženju uspiju one snage čije slobode mišljenja, govora, književnog i svakog drugog djelanja ne pretpostavljaju utamničenje tamo nekih drugih. Pisaca i naroda.

Melika Salihbegović

Sarajevo, 10. III 1986.

Melika Salihbegović
Albanska 1/III, Sarajevo
tel. 25-286

* * *

U IME ALLAHA, MILOSTIVOG, SAMILOSNOG
KRIK JAVNOSTI

Izvjescni “Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja” s potpisom Dobrice Ćosića uputio je 9. juna 1986. na brojne adrese “Apel javnosti” u cilju zaštite književnih i intelektualnih sloboda disidenata i političkih zatvorenika, poimenice ističući Vladu Gotovca, Milovana Djilasa, dr Franju Tudjmana, dr Vojislava Šešelja i Gojka Djogu. Veličina tragike s kojom se muslimanski vjernici u ovoj zemlji potiru ne samo kao pisci i intelektualci već uopće kao ljudi, i značaj naučnog i književnog djela ISMETA KASUMAGIĆA, DŽEMALUDINA LATIĆA, ALIJE IZETBEGOVIĆA i MELIKE SALIHBEGOVIĆ, ocijenjeni ne po jugoslavenskim i evropskim već po svjetskim znanstvenim i estetičkim kriterijima, ne dopuštaju im da se nadju samo u parentezi “između ostalih” navedenog apela. Ne vjerujemo u borbu za ljudska prava i slobode kada one zastaju na pragu pojedinaca i čitavih naroda samo ili baš zato što su njihova vjera, filozofija, umjetnost, znanost, politički nazori i možda mentaliteti neke druge, u našem slučaju islamske provenijencije. Podsjećamo, krikom, jugoslavensku i svjetsku javnost da muslimanski disidenti, borci za ljudska prava, politički

zatvorenici izdržavaju petostruko i desetostruko veće zatvorske kazne po istom članu zakona SFRJ o “verbalnom deliktu” od njihove srpske i hrvatske “braće”, dok slovenačka pak “braća” žive potpuno drugačiju političku stvarnost unutar iste zemlje. Drakonske kazne, praćene “preodgojem” koji može otpustiti preživjele samo kao intelektualne i umjetničke invalide, muslimanski književnici, intelektualci i teolozi dijele još samo sa (valjda takodjer “braćom”) Albancima u Jugoslaviji. Njima prethode i posljeduju dugogodišnji perfidni sistemi uništavanja književnog, naučnog i napose vjerskog, muslimanskog identiteta. I dok njihova znanstvena i literarna djela, magistrati i doktorati ostaju u mraku radnih stolova, tavana i podruma, njihova djeca, takodjer ako prežive, rastu okružena mrakom mržnje pothranjivane historijskim i ideološkim sindromima od kojih, nažalost, nisu izliječeni ni najveći jugoslavenski borci za ljudska prava.

ODBOR ZA ZAŠTITU POJMA ČOVJEKA

Sarajevo, 14. juna 1986.

Melika Salihbegović, muslimanska književnica,
Albanska 1/III, Sarajevo

* * *

Poštovani kolega [Veno] Taufer,²⁸

Neka je mir na Vas. Želim (...) izraziti svoju zahvalnost Društvu slovenskih pisateljev i njegovoj Komisiji za zaščito mišljenja in pisanja, potpisanim i drugim kolegama i kolegicama književnicima iz Slovenije, kao i

²⁸ O slovenačkom pjesniku, prevodiocu, teatrologu Veni Tauferu, vidjeti: “Taufer, Veno (1933-2023)”. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi684023/> (pristupljeno: 11. 11. 2024); “Veno Taufer”. <https://društvo-dsp.si/pisatelji/veno-taufer/> (pristupljeno: 11. 11. 2024). Taufer je od 1985. do 1989. bio sekretar slovenačkog književnog društva. U drugoj polovini 1980-ih bio je aktivan u procesima podupiranja demokratizacije i jačanja civilnog društva u socijalističkoj Sloveniji, te je 1985. osnovao Komisiju za zaštitu misli i pisanja, a 1988. bio je suosnivač Komiteta za zaštitu ljudskih prava.

Vama osobno na zalaganju, putem vašeg Otvorenog pisma javnosti ... za zaštitu i mojih ljudskih prava i sloboda koje mi se u ovoj zemlji tako nečovječno i brutalno uskraćuju već punih osam godina. Od trenutka kada sam se javno, u skladu sa njenim načelima, očitovala kao pripadnik islamske vjere. Ma kakvi bili rezultati vašeg prosvjeda protiv kršenja ljudskih prava i dostojanstva u Jugoslaviji, u mom i drugim slučajevima, on je već ispunio svrhu kao znak postojanja ljudske sućuti i solidarnosti u svijetu koji sve više prestaje ličiti na ljudsko stanište.

Između našeg kontakta i Vašeg pisma uturilo se vrijeme samo novih programa koji su se sad iz policijskih i zatvorskih prostora neskriveno preselili na ulice, u javne zgrade, u medicinske ustanove čiji radnici polažu zakletve svoje profesionalne humanitarne misije. Sa Stomatološke klinike Medicinskog fakulteta u Sarajevu istjerivana sam najprije psovanjem “muslimanske matere” iz usta zdravstvene radnice, pa onda legitimiranjem prije davanja stomatološke usluge i napokon survavanjem niz stepenice pred ulazom u tu istu kliniku od strane lica zaduženog za njeno obezbjeđenje. Tako sam umjesto zdravstvene usluge dobila povrijeđenu nogu, višetjedno nošenje gipsa, brojne masnice po tijelu, no još modrije masnice duše za koju svaki put povjerujem da na njoj više nema mjesta za nove ožiljke. Za to vrijeme, radnici Službe državne bezbjednosti pozivaju i tragaju za mojim šesnaestogodišnjim sinom radi obavljanja “informativnog razgovora”, odbivši da bilo pismeno bilo usmeno obrazlože njegove razloge. Novopridošle prekršajne presude osigurale su mi daljnjih jedanaest dana boravka u zatvoru, koji će se vjerovatno, po već poznatoj progresiji, umnožavati i dalje. No, više od ovog mog osobnog i od užasa iz čijeg ponora već dvije godine pokušavam izvući moje dijete, ovog našeg koji je postao svakodnevni, ulični i opći (prvi komšija, Srbin, službenik Izvršnog vijeća BiH presreće me na stubištu sa riječima da selim svome Homejniju), na ovo što ću sada reći potakao me je užas koji se radja u svijestima i dušama pripadnika moga naroda gledanjem tv serije, svečarskog hommaga Vuku Karadžiću, junaku godine.

Moja je ljudska potreba, i moralna i intelektualna dužnost da upozorim na opasnu kosovizaciju Bosne koja sigurno ne može ostati bez implikacija po čitavu jugoslovensku političku zajednicu i po one najave slobodnijeg disanja koje dolaze sa vaših slovenačkih strana, protivno zarazi koja se tako neumoljivo brzo širi kroz ove prostore. Ja sam, kao što ste to tako dobro rekli u svom Otvorenom pismu ... “dežurna žrtva”. Dodajem, dežurna žrtva ispred čitavog jednog naroda kojem već četrdeset godina u ovoj jugoslovenskoj komunističkoj viziji slobode, bratstva, jednakosti, ravnopravnosti ... ne daju da se emancipira od umišljene krivnje. Prvo, da se emancipira od neprestanih mu imputiranja nekakve “historijske krivnje” jer je vjerski, kulturni, civilizacijski, psihosocijalni, politički ... navodni relikv navodno vjerski, kulturno, civilizatorski inferiornog naroda, uz to višestoljetnog osvajača i tiranina (kojeg su, začudo, preživjeli toliki manastiri Studenice). I drugo, da se emancipira od imputacija mu tuđih nacionalnih identiteta, a to znači i vjerskih, i kulturnih, i historijskih matica koje je on navodno izdao nakon nekih tragičnih srednjovjekovnih balkanskih poraza, imputacija koje su tim glasnije postale otkada on i formalno smije da identificira (doduše nesretno izabranim imenom) svoje samostalno nacionalno biće. I jedna i druga amputacija vrše mu se milom, metodom na koji pristaje jedna njegova manjina raznim oblicima socijalne i političke mimikrije. Ali još više silom, metodom čijom je žrtvom postala njegova, na žalost, onijemjela većina. To je onaj dio tog naroda u čijoj se svijesti otvara ponor užasa pred svečarskim tv serijama u kojima mu “ubijaju hodže i hadžije”, “siluju bule” i otimaju Hasanaginice. Rekla sam kosovizacija, jer u ovom pomahnitalom jugoslavenskom političkom trenutku citirane rečenice o ili iz beogradske tv serije o Vuku čine se samo namjerno nevještim skrivanjem aktualnih poruka iza Vukove historijske i političke zbilje. Da sam prije mog kontakta sa Vama gledala posljednju vidjenu epizodu ove tv serije, ja bih vas zamolila da umjesto mene uzmete u zaštitu identitet, pravo, čast i dostojanstvo jednog književnog lika. Plemenite Hasanaginice (iz prelijepa muslimanske balade), moje majke i nane, i majke i nane moga naroda koja ga je zadojila mlijekom nijemog otpora kao jedinog historijskog čina, i umiranja od tuge zbog nepravde kao jedinog oblika borbe.

Upravo u činjenici što sam ja neposlušna Hasanaginicina kći, unuka, i praunuka, čija pobuna, za razliku od njene, podrazumijeva bar pobunjenu riječ, a umjesto umiranja od tuge zbog nepravde kao jedinog oblika borbe, borbu protiv nepravde po cijenu umiranja, molim vas da upravo u toj činjenici potražite prave, skrivene razloge moga dugogodišnjega pogroma, više hapšenja i zatvaranja i najava, kako se čini, i bukvalnog fizičkog uništenja. Ja nisam jedina Hasanaginicina kći (i unuka, i praunuka) koja ima što reći, ali sam, na žalost, za sada jedina koja se usudim glasno to reći. Zato najbolji, najsigurniji i trajan način da se ta zakašnjela Hasanaginicina pobuna protiv slijepa poslušnosti pred još sljepljom vlasti ušuti i time učini nepostojecom jest hapšenje, moralno i političko blamiranje, zatvaranje, intelektualno i umjetničko ubijanje, reduciranje na nivo bezimene i time nepostojeće žrtve jednog pogroma koji se samozvano proglasio, krijući ko zna koje svoje lice, humanizmom, socijalizmom, komunizmom, demokratijom, Jugoslavijom. Da nisam sama s ove strane intelektualno i umjetnički desetkovane vjerske obale jednog ušutkanog naroda svjedoče imena Hasanaginicinih sinova (i unuka, i praunuka) inženjera, pravnika, matematičara, eksperata Ujedinjenih naroda, sveučilišnih profesora, teologa, književnika ... poredanih ispred i pored i poslije mene po osudjeničkim klupama. Natjeranih da se, punih ustiju, guše usirenim mlijekom pradavne nijeme majčine pobune. Osviještenih tek možda na tim klupama u pobuni da njih, suvremenike ovog doba, guraju u idiotizirana privatna geta "vjerske tolerancije" koja ih ne čine drugorazrednim nego vanrazrednim krojačima svjetske i svoje vlastite sudbine.

Može vam se činiti, poštovani kolege, da sam u ovom pismu nevješto pomiješala nivo vjerske i nivo nacionalne kosovizacije Hasanaginicine domovine. No, trebalo mi je i samoj iskustvo sudjenja i robije, i još više trebala su mi ova post-zatvorska potucanja da shvatim da su muslimansko vjersko i muslimansko nacionalno beskućništvo proizvod jedinstvene maćehinske politike. U skladu sa njom, predstavljanje vašeg Otvorenog pisma ... u bh štampi ni malo slučajno ne ispušta pominjanje gotovo trećine njegovog sadržaja u kojem se spominje moje stradanje. Nedavno smo na sarajevskoj tv, u udarnoj emisiji Dnevnika, čuli nešto što je zvučalo kao izvinjenje Vojislavu

Šešelju a u vezi sa skidanjem zabrane sa njegovog pisma burazeru-panislamisti za vrijeme čije vladavine (begovske, spahijske, pašinske, kako je već ne zovu) toliko muslimanskih vjernika ode na dugogodišnje robije. A u ovogodišnjoj produkciji sarajevskog izdavača Veselin Masleša nadjosmo i knjigu Rajka Petrova Noge. Istoga onog Noge koji je uz svoje djoge, i drugu braću i vukobraću, još koliko lani uputio pismo najvišim organima u BiH na temu navodnih progona Srba iz Bosne. U jednoj nedavnoj “književnoj” polemici imenovala ih svijju (odavna sam to očekivala) iseljenicima pod pritiskom iz njihove i Hasanagicine domovine. Protjeraše ih, kažu, u njihovu širu domovinu, u Srbiju, i čini se, dobro im je tamo, u Beogradu. A i ovdje, u užoj domaji ih katkad tiskaju, ili bar ruže, reklamirajući masovno njihove prosvjede. Jer, negativnog lahko je, kad dodje vrijeme, učiniti pozitivnim junakom. Možda su to iste one junačine koje su sakrile u ladice srpske i jugoslavenske književničke organizacije moje jadikovke takodje zbog protjerivanja iz rodne Bosne. I tako me protjerali iz neke moje šire, bar jugoslavenske domovine. Pa kada me hapšenjima i zatvorima, ili, u nježnijoj varijanti, sahranjivanjima u ladice, izbrišu iz historije umjetnosti ali i iz umjetne historije, kada moju intelektualnu i književnu riječ amputiraju od jugoslavenskog kulturnog kruga kojem je i duh islamske provenijencije stoljećima gradio temelje, a ostavi me samo u sjećanju iz sramne 1983 godine kao lik jedne fanatizirane vjerske muslimanske nakaze, kad me se protjera iz nacionalne, jezičke, iz geografske domaje, gdje da se djenem ja, kći (i unuka, i praunika) plemenite Hasanaginice? Gdje da se sklone njeni sinovi, i unuci, i prauunci kad nam zaniječu širu, i jugoslavensku i evropsku domovinu, a u ovoj užoj preostanu nam samo kule i kazamati, zindani sarajevske, zeničke i fočanske robijašnice, gdje nas se puste crkavati (ni to kad mi to hoćemo) jer nismo htjeli, kao naša majka i pramajka, dostojanstveno nijemo umrijeti od tuge. Pred licem nepravde, padati nice.

Poštovani kolege i kolegice, slovenački pisci. Ne sumnjam da ćete teško razumjeti moj jezik i da ćete, ako budete htjeli, morati uložiti nešto više napora da razumijete nehistoričnu tugu bosanske verzije moje vjere i tugu moje nesretno imenovane nacije usred ove naše europske, jugoslavenske,

bosanske otete domovine. No, ako postoji iskorištavanje, onda postoji i sloboda čovjeka po čovjeku. Ostajem vjerna svom uvjerenju da je čitav svijet nedjeljiva sjenka iste Metafizičke Zbilje, a osobna, nacionalna, svjetska, kozmička historija (ako hoćete, književna) artikulacija jedinstvene metahistorije. Nema tog pojedinačnog, tog glasa jedne nacije, ni jedne zemlje, niti tog glasa neke strane svijeta, niti rase, koji se ne sustiže i ne ponavlja isti motiv jedne jedine fuge. Ovakvo pismo vam i pišem sa uvjerenjem da posjedujete dovoljno nacionalnog iskustva, osobnog ljudskog poštenja svaki pojedinačno i dovoljno historijom poučene razložnosti za priznanje da je identitet, ljudsko pravo, dostojanstvo i sloboda Hasanaginice dio, rezultat ali i uvjet identiteta, ljudskog prava, dostojanstva i slobode i svake vaše Ane.

Sretna sam, napokon, što mogu otvoreno čestitati nastupajuće božićne praznike onim članovima Društva slovenskih pisateljev koji žele da im takve čestitke budu upućene. I novogodišnje i njima i drugima, posebice onima koje iz stare u novu godinu uvode nove nade.

Pišući Vama, poštovani kolega Taufer, ja sam osjetila potrebu da pišem odmah i drugima, pa stoga, molim Vas, shvatite ovo pismo i kao osobno i kao kolektivno, upućeno onima kojima ponovno izražavam moju zahvalnost i šaljem najprijateljskije pozdrave.

Melika Salihbegović

P.S. Rado bih i sama ovo pismo uputila kao otvoreno pismo javnosti, no ja do sada sa javnošću nisam imala sreće. Zato Vas molim da ga bar učinite dostupnim članovima vaše komisije, pa možda i Društva kao cjeline.

* * *

Melika Salihbegović
Albanska 1/III, Sarajevo

SKUPŠTINI SR BiH

Sve mjere službi sigurnosti koje su pratile moj dolazak, prisustvovanje i odlazak sa sastanka kod druga Selaka, predsjednika komisije kojoj ste

prosljedili moj dopis, insistiranje na nepotrebnosti pasoša (to jest osnovne ljudske slobode, slobode kretanja) u sadašnjoj egzistencijalnoj situaciji, kao i insistiranje na primanju socijalne pomoći do nekog trajnijeg (neizvjesnog) rješenja, nisu me uvjerali u stvarnost perspektive života u slobodi i dostojnog čovjeka. Budući da je, dakle, čitava atmosfera, mada diskretno, sugerirala moj tretman kao tretman jedne kriminalne ličnosti nastavila sam sa prinudnim gladovanjem sve do trenutka dok ne dobijem produženu putnu ispravu. Kako je to najbrži mogući dokaz povraćaja uskraćenih temeljnih ljudskih sloboda, a značajan, on bi mi dao uvjeravanje da će i slijedeće pravo, pravo na rad biti u najhitnijem roku vraćeno. On (pasoš) bio bi i dokaz jedne zablude po kojoj se kriminogena ličnost tražila u mojoj osobi, čiju su kriminalnost morali na sudu da dokazuju svjedoci navodnim svojim šaputanjima sa mnom u četiri oka i u mojoj kući, umjesto da se hajka usmjerila u pravcu djurdjevića i kalajića čiji su zločini nad mojim nedužnim djetetom, mojim moralnim integritetom pred jugoslavenskom javnošću i nad čitavim jednim narodom samoeksplicitni u njihovim javno objavljenim tekstovima, obojenim svim “duginim” bojama nacionalizma, rasizma, erotsko-koljačkog atavizma, fobizma ... I u onim nacionalističkim i inim kuloarima koji vladaju nad izvozom vijesti stranih dopisništava iz Jugoslavije u čijoj začudnoj (možda nekoj rasnoj) selekciji umiranje od gladi usljed uskraćenih elementarnih prava predstavlja ništavnu vijest u usporedbi sa šamarom koji je maloljetnik jedne nacije dao maloljetniku druge. Da li im je oduzeta putna isprava, ili su lišeni posla, ili su poslani na dugogodišnje robije, i jesu li im službenici državne bezbjednosti prilikom pretresa zaplijenili pretenciozne kolonijalne naslonjače u kojima su se slikali za jedne islamske novine dajući u tim novinama umne lekcije tom quasi narodu protiv kojeg evo pozivaju u nove križarske vojne? Budući da nema demokratske novine u kojoj bih ja u ovom trenutku mogla da iskažem svoje (kriminalno?) mišljenje, napisala sam ovo u kontekstu jedne službene prepiske, energično odbijajući da se moj slučaj reducira na socijalni slučaj čiju problematiku ima da rješavaju općinske socijalne službe.

Ukoliko dužina moga prinudnog gladovanja bude tolika da zaprijeti trajnim oštećenjem moga iovako načetog zdravlja, odbit ću sva naknadno povraćena prava, smatrajući ih cinizmom ukoliko bih u njima mogla da uživam kao invalidna osoba.

Sarajevo, 20.09.1987.

* * *

MELIKA SALIH-BEG (ović)

Albanska 1, Sarajevo

REDAKCIJI VALTERA

Upravo u to su me počeli pretvarati još '79 vaši mame i tate (moji bivši prijatelji i kolege): u avet bez imena i prezimena. Osim '83, kada sam identificirana u rubrikama iz sudskih klupa, i u tv emisijama, en face, desni, pa lijevi profil. Zar ste vi samo njihova nestašna djeca?

Tekst NE MOGU BITI REHABILITIRANA sam, dakle, prepoznala, moj je. Pojma nemam ko je potpisnik, Meliha S. Tako mi je ljudska sloboda političkog izražavanja, koju ste mi ponudili između margina, pod tuđim i nepotpunim imenom, i uz ilustraciju, umjesto koje bi više odgovarao grupni portrait Jugoslavije i njene krvavo-crvene partije, samo izazvala mučninu. Kao i sloboda umjetničkog izražavanja, kakvu ste očitovali ispod donje margine.²⁹ (Baš sam nazadna!).

Melika Salih-beg(ović)

²⁹ Melikino pismo predstavljalo je reakciju na tekst koji je, čini se, bez njenog znanja, pod pogrešnim imenom objavljen u *Valteru*, omladinskom časopisu, početkom 1990. Njena poruka bila je da ne može biti rehabilitirana kao politička zatvorenica iz razloga što islamska uvjerenja zbog kojih je osuđena nisu društveno rehabilitirana. "Ne mogu biti rehabilitirana", *Valter*, br. 22, 12. 1. 1990, 18, 19. Tekst ispod donje margine stranica bio je lascivnog, šovinističkog sadržaja koji je bio uobičajen "ures" omladinske štampe u Bosni i Hercegovini potkraj 1980-ih: "Diko, nego, ja bi s tobom leg'o! Srce, nego, nisi lepo leg'o. Ustan' gore da namestim bolje! Ova seka do meneka Ište mesa od meneka Ja imado pa joj dado!"

P.S. Jedino vam je demokratija nešto originalnija. Dopustite drugačije mišljenje, ali progutate njegovog mislioca

* * *

UIGRAVANJE MRŽNJE³⁰

Nisam, na žalost, u stanju poslati uz ovaj tekst broj moje osobne karte (kako to, izričito, zahtijeva Redakcija *Oslobodjenja*). Razlog: SUP - Centar Sarajevo odbija mi izdati tu ispravu, jer prilažem fotografije koje vjerno odražavaju moj islamski izgled. Taj postupak policije, dostojan jedne Securitate, ne bi smio proizvesti smetnju za objavljivanje moga teksta. Tim prije što on, na uzorku nekih pisanja u “novini godine”, hoće upozoriti na sve rašireniju tendenciju uigravanja mržnje protiv islama, i islamskih vjernika diljem Planete. Mogući rezultat koji je već dobro znan iz dugovjeke, ljudske, historije.

Da za uzorak uzimam broj *Oslobodjenja* od 30. januara 1990. razlog je što mi je upravo on dao više neposrednih poticaja za ovo javljanje. Ako je tekst iz tribine **Zašto obilazimo Izrael?** potpisnika Andjelka Vuletića,³¹ najjači “emotivni faktor”, ne mogu reći da je on najuzorniji za moju tezu. O tom prosvjedu skupštinskog savjetnika (možda već bivšeg, jer je neopozivo bivši i nesudjeni predsjednik federalne države kojeg je svojevremeno, vidimo nedostavno, savjetovao) rekla bih Jugoslavija nema ama baš nikakvog valjanog razloga da ne uspostavi diplomatske odnose sa državom nacije, koja, po Vuletiću “mora konačno imati svoje vlastito ognjište, i mora ga braniti”.

Jugoslavija, naime, već ima na Kosovu svoju vlastitu Palestinu, Palestince, specijalne jedinice, dječiju krv, i ostale rekvizite, potrebne da se nečija nacional(istička) žudnja za historijskim ognjištem zadovolji pretvaranjem tudjeg u zgarište. Na tlu, koje i tom drugom takodjer povijesno pripada. Problem, čini se, nastaje u onom trenu historije kad autori vladajuće nacije

³⁰ “Uigravanje mržnje”, *Oslobođenje*, br. 14961, 13. 2. 1990, 15.

³¹ “Zašto zaobilazimo Izrael?”, *Oslobođenje*, br. 14947, 30. 1. 1990, 15.

hoće od nje načiniti (kobajagi) znanost. Prema toj znanosti, ali i izvještajima službenog izvještaja Oslobođenja o kosovskim zbivanjima, Nenada Novakovića, jugoslavenski Albanci su opasni teroristi, separatisti, nepošteni građani poštene nam domovine. Vijesti o čijem nagonu za silovanjem su deset godina punile uši Jugoslavije i svijeta. Da su i Palestinci i kosovski Albanci narodi većinskog muslimanskog porijekla, a da srpsko-jevrejska društva i njihov američki lobby mijenjaju – demokratsko – mišljenje američkog kongresa, podatak je koji treba imati na umu u toku daljnjeg čitanja.

Zatim. Stalni dopisnik Oslobođenja iz Moskve, Mirko Šagolj, ne žali truda da onu istu ždrebicu – mržnju – uigra u svojim izvještajima o nacionalnim sukobima između “islamskog” naroda Azerbajdžana i “pravoslavnog” naroda Armenije. (Za koje bih ja osobno rekla da im je prije svega preko glave živi ležati u “grobnici naroda”). Još od prošlogodišnjeg početka, pa sve do ovih krvavih događaja posljednjih dana, saznajemo iz ovog pera sve više nego istinu. Ova ocjena gotovo da proizlazi i iz samog članka **Glasnost u zagrljaju armije**.³² U kojem, potpisan inicijalima, dopisnik piše o više zvaničnih priznanja centralne sovjetske televizije “da je netačno obavještavala svoje gledaoce o stanju u Azerbejdžanu”. Te da je obmanjivala javnost, prešućujući da su, pri ulasku Gorbieve armije u Baku, “ginuli i žene i djeca”.

Toliko nama oslobođenjev novinar o zvaničnim sovjetskim priznanjima zvaničnih sovjetskih (i TASS-ovih) laži. No, dotični dopisnik propušta reći da li je on na istim lažnim izvorima zasnivao svo vrijeme svoje izvještaje. Od kojih je poneki bio isto toliko “stravično” neobjektivan, i ličan, koliko su i “stravične” bile pojedinačne vijesti iz njih koje nam je servirao. Uzorit je u oba smisla Šagoljev članak na dvije stranice, od 28. januara, u kojem podacima o azerbajdžanskim žrtvama (1.500 mrtvih) posvećuje jedva koji redak.

Sav ostali dio teksta, valjda objektivno novinarski, kako je to red i zakon, obavještava o historijskom stradanju Armena od krvoločnih muslimana. Uključujući i tako stravičnu najnoviju “objektivnu činjenicu” da su 32 (muslimanska) Azerbajdžanca silovala, a zatim živu spalila, u Nagorno Karabah,

³² “Glasnost u ‘zagrljaju armije’”, *Oslobođenje*, br. 14947, 30. 1. 1990, 1.

jednu (pravoslavnu) Armenku. Izvor: kasna noćna emisija sovjetske tv. koja se, vidjeli smo, naknadno posula pepelom. Ali ne i naš dopisnik. Iz njegovog pera takodjer se ne može pročitati da je Gorbačov, pucajući u narod, postao “čudovište sa Kavkaza”. Niti se trгови i ulice Bakua sa gomilama mrtvih porrede sa temišvarskim i pekinškim. I ovaj put treba imati na umu, da prvima teče muslimanska krv.

Zatim. Stalni dopisnik Oslobođenja iz Pariza, Momo Pudar, čini se, revnije nego iko, daje sebi zadatak objesnog uigravanja mržnje, kojoj su prvi na udaru Allâh, i njegov Hizbu'llâh (onaj iz Qur'âna, a ne iz Libana). Naime, ni najmaštovitiji nečiji emotivni faktori ne mogu objasniti kako su se u (Pudarovu) “Allahovu partiju”, “pokret islamskih fanatika”, mogli učlaniti svi oni “teroristi”, koje on nabraja u svom članku **Komandosi smrti pred sudom**.³³ Riječ je, po njemu, o **islamskim fanaticima**, koji su prije četiri godine sijali smrt po francuskoj metropoli, ostavljajući svaki put potpis: “Komitet solidarnosti sa **arapskim** političkim zatočenicima”.

Da rečena Pudarova uobraziljna “Allahova partija”, koja se navodno krije iza maske, nije arapsko-nacionalistička, odmah ćemo vidjet. Jer, “komandosi-satane” tražili su, prema istom izvještaču, oslobađanje trojice zatočenika. Prvi je Iranac, prema tome, ne-Arap, ali musliman. Drugi Armenac, ne-Arap i ne-musliman, uz to šef armenske armije ASALA. (Šta li je ona radila pri rečenom silovanju na sovjetskoj tv?). Treći je Libanac Žorž, (napokon) Arap, ali ne-musliman, i uz to vodja libanske revolucionarne armije FARL. (Šta li ova radi za vrijeme čestih pokolja muslimanskog življa sa juga Libana, od strane genocidirane izraelske nacije, koja na taj način štiti svoje ognjište?).

Ali, ista “Allahova partija” iz Pudarove uobrazilje zasigurno je rasistička. Jer, iz istog članka saznajemo da je “terorist” Fuad Ali Salah (napokon i Arap i musliman) uzviknuo na sudu: “Uništićemo bijelu rasu.” Dakle, čitatelji Oslobođenja, muslimani, i uz to pripadnici bijele rase, saznaju, od istog dopisnika, da i njih (Momina) “Allahova partija” ima na spisku. I da

³³ “Komandosi smrti’ pred sudom”, *Oslobođenje*, br. 14947, 30. 1. 1990, 7.

njih, prema tome, njihov Bog, Allâh (uzvišeno je Njegovo ime) ne priznaje za svoje vjernike. Treba se sjetiti da je tih potencijalnih muslimanskih bijelih čitatelja Oslobođenja na milione, U zemlji, i u inozemstvu.

Tako se uigrava ždrebica – mržnja – prema islamu i muslimanima, koji su, začudo, u svim spominjanim okršajima najbrojnije žrtve. Da li su njeni jahači jedna partija, ili (tobož) demokratija, to je po objekte mržnje svejedno. No, sigurna sam da svijet mogu spasiti samo istinite vijesti.

Jer:

Naravno, SUP – Centar Sarajevo zna da je on još jedini takav općinski organ koji prakticira protuzakoniti propis o osobnim ispravama. I to isključivo u slučajevima muslimanskih vjernica.

Naravno, predsjednica frontovske organizacije, koje je Oslobođenje list, zna da je autor ovog protesta protiv **uigravanja mržnje** još i danas, (i) njenom zaslugom, lišen prava na život, to jest zaposlenje. Mada me je ista novodemokratkinja '83 poslala na robiju, navodeći u svojoj Optužnici, i ovu (bezumnju) inkriminaciju: da sam ja navodno **verbalno** (propagirajući među muslimankama da nije dostojno da one rade) “oduzimala na taj način ustavno pravo” svojim suvjernicama. (Za bolje razumijevanje ove fantazije pogledati spomenutu Optužnicu iz pera frontovske predsjednice Rešidović).

Naravno, i Oslobođenje zna, da bi mojim upošljavanjem, u ime demokratije, kao dopisnika sa Indijskog potkontinenta, njegova čitalačka publika napokon dobila šansu saznati nešto o stravičnim pokoljima koji se istih ovih dana vrše nad muslimanskim stanovništvom u Kašmiru.

Naravno, dirigenti javnog mnijenja u BiH, pa i Novaković, novinar Oslobođenja, znaju da su čitateljima ovog lista dostupne i drugačije informacije o Kosovu. Tragedija čijeg albanskog življa nipošto nije počela proteklom desetljećem. Svako zna da je decenijama čitava (komunistička) Jugoslavija, a ne samo (pravoslavna) Srbija, imala za (muslimanske) Šokove samo izraze prezira. I kozlič za pilanje drva, kao njihovo jedino ljudsko pravo?

Naravno, i drug Vuletić zna da jedan narod ne smije svoje rane od **europskog** genocida liječiti genocidom nad drugim, **azijskim**, muslimanskim, narodom.

Dabome, i novinar “novine godine”, Šagolj, zna da će svako razuman postaviti pitanje: koji je to kameraman sovjetske tv. mogao, nepometen stravom, snimati manijakalno izživljavanje grupe “muslimana” nad jednom “pravoslavnom” ženom? Ili je snimatelj mislio da je samo riječ o sceni iz umjetničkog filma? Zna, takodjer, da i svi muslimani znaju da je Gorbieva i Bushova **Malta ipak bila Yalta**. Inače bi nahičevanska i druge granice između Azara bile isto što i njemački Berlinski zid.

Zna, dabome! dabome! i stalni dopisnik Pudar da će **islamski fanatici** (prevazidjeni naziv za islamske borce za ljudska prava i slobode), kao i svi oni ne-muslimani koje je on učlanio u svoju “Allahovu partiju”, izgubiti razlog za vježbanje svoga “satanizma” kad Europa (i Francuska) i Amerika prestanu u Palestini, Libanu, Zaljevu, Hong-Kongu itd. štititi interese svojih tisućama kilometara udaljenih nacija.

Zna, naravno, i Europa i čitav zapadni svijet da, kad neki demos, grupe, ili pojedinci traže islam, po cijenu života, oni onda isto tako izražavaju svoje nekriminalno – demokratsko – pravo, kao i tražitelji drugih društvenih sistema i svjetonazora. Ko bira bolje, pokazat će vrijeme. A dotle, pesimistični autor ovih redova skorašnju budućnost muslimana vidi u sudbini **Ashaba Kahf**, stanovnika Pećine. (Za bolje razumijevanje pogroma nad vjericima vidjeti istoimenu sūru iz Qur’ana, poglavlje XVIII).

MELIKA SALIH-BEG(ović)

* * *

ALI JA SAM IZNENADJENA

Mir! To je moj prvi i Qur’anom mi propisani odgovor gospodinu Mirku Šagolju, na njegov tekst NISAM IZNENADJEN, Tribina čitalaca “Oslobodjenja”, 27.02.1990.³⁴ Ostale odgovore koje mu dugujem pokušat ću izložiti što je moguće kraće, budući da sam svjesna broja onih koji bi da, nakon decenijskog muka, takodjer jeknu na ovoj stranici.

³⁴ “Nisam iznenađen”, *Oslobodjenje*, br. 14975, 27. 2. 1990, 12.

Pitanje je časti da li suditi o mojim “idejnim i drugim okvirima” na osnovu rubrika IZ SUDSKIH KLUPA, “Duginih” žutih eseja, i sličnih “autentičnih” i “nepobitnih” izvora. Ako bi mi “Oslobodjenje” i drugi mediji za oživotvorenje ljudskih prava i sloboda građana prvoga reda napokon ponudili suradnju, tek tad bi gospodin Šagolj imao časnog osnova za odluku da li da zažali ili ne zbog nezadovoljenja mojih “idejnih i drugih pogleda i potreba”.

Ozbiljno čitanje moga teksta UIGRAVANJE MRŽNJE otkriva da mi nije bila namjera raspravljati quasi-biblijsku “teoriju krvi i tla”, inauguriranu u međunarodnu politiku od strane “izabrane nacije”, niti brojati njene žrtve od Palestine, preko Nagornjo Karabah, do Kosova. Moja sasvim jasna namjera bila je, pomoću “činjenica” zdravog razuma i logike, podvrći principijelnoj kritici jedan stil izvještavanja (i sudjenja), koji u posljednjem desetljeću ima centralnu žrtvu: “avet” islama. Bila ta “avet” dominantna u vjerskom, civilizacijskom, kulturnom, historijskom ili političkom biću nekog naroda, grupe, ili pojedinca.

Nisam se bavila istraživanjem da li je gospodin Šagolj “srpski nacionalista”, niti danas znam koje je nacije sin. A drug Mladjo Oljača, bivši metaforom mržnje, nikada nije bio izvor mojih informacija. Za pretpostavku da je dopisnik iz Moskve “ortodoksni ateist” dovoljan je opet samo zdrav razum, jer drugačiji, sve do jučer, nisu ni mogli biti novinari i dopisnici u ovoj, kažu, već 45 godina slobodnoj, državi.

Da li sam u okviru jedne načelne kritike “Oslobodjenja” citirala gospodina Šagolja, ili Tanjug (Decenija stradanja Jermena, 23. januara '90), govoreći o “muslimanskom” narodu Azerbejdžana, i “pravoslavnom” narodu Armenije, nije naročito važno. Bili Armeni kršćani-pravoslavci, ili kršćani-monofiziti, konotacija medijskih mini portraita zavadjenih naroda ostaje ista. Navodni znaci u mom tekstu upućuju da atribucija nije nipošto bila moja, kao što nije ni moja promocija rečenog sukoba u vjerski. Čemu bi onda služila rečenica iz spornog teksta: Za oba naroda bih ja osobno rekla da im je prije svega preko glave živi ležati u “grobnici narodâ”?

Kao što gospodin Šagolj ne pravi razliku između svojih moskovskih prijatelja, Armenca i Azerbejdžanca, i dva sina od majki različitog vjerskog porijekla, tako ni ja ne pravim razliku između dvije polovice moga jedinog sina. Samo volim ili ne volim ona njegova djela koja su u skladu sa Božijim zakonom, ili su protiv njega.

Nadalje, uprkos Historiji kao kobajagiznanosti i mass-medijima kao tobož objektivnim čulima stvarnosti, ja ne vjerujem da postoje narodi ovce, i narodi vuci. Vjerujem samo da postoje narodni (vlastodržački) vukodlaci, koji ljudsku historiju pretvaraju u krvavi karneval. U skladu s tim ne vjerujem da je moguće izvagati kojeg je naroda tragedija teža, bilo da je rezultat plesa “vanjskih”, bilo “unutarnjih” vampira. Fanfare koje stradanja jedne nacije uzdižu na nivo mita i legende, začepljujući usta drugim žrtvama, glazba je koja je samo u mom bezazlenom djetinjstvu mogla iz mog čula sluha i suznih kanala nekritično prijeći u centar mišljenja.

Kako rekoh, nisam ja rečeni sukob uskrslih mrtvaca iz “grobnice naroda” proglasila vjerskim. Ali kad sam već upitana u tom povodu o ratu između Irana i Iraka, ponudit ću gospodinu Šagolju, na njegovo traženje, nekoliko činjenica:

1. Ako je riječ o muslimanima, onda su to oni vjernici čije je fundamentalno načelo iskazano prisegom da “nema boga osim Allâha, a Muhammad (da) je Njegov rob i Poslanik”. Ličnost Imâma ‘Alia (A), objubljenog od strane svih muslimana, sporna je samo utoliko što jedna škola mišljenja, ši’itska, vjeruje u njegov, i u imamat njegovih odabranih potomaka (A), kao u Božiju i Muhammadovu (S) investituru. Dok druga, sunnitska, vjeruje da je vjersko-političko vodjstvo stvar historijskog izbora.
2. Atribut muslimana spojiv je sa graditeljem “Nove el Kadisije” i njegovih doglavnika onoliko koliko su silovanja malodobnih djevojčica po zatvorima, na oči roditelja, “domaćih izdajnika” Saddam(udonosora), spojiva sa praksom Božijeg Poslanika, neka je blagoslov i mir na njegov i na njegov čisti rod. I daleko je on od ove usporedbe.

3. Iranci i Iračani su narodi koji u većinskom postotku pripadaju ši'itskoj džadžferijskoj pravnoj školi, te je svaka manipulacija tim ratom kao sektaškim sukobom unutar islama odveć providna.
4. Tanjugova vijest iz istog broja "Oslobodjenja" u kojem je objavljen i gospodin Šagoljev prilog kaže da se u Islamskoj Republici Iranu, koja je "domaćin jedne od najvećih izbjegličkih kolonija u svijetu", "živi trenutno ... oko milion Kurda i Arapa iz Iraka". Ima li boljeg dokaza da Iračko-Iranski rat nije bio nacionalni, to jest Arapsko-Iranski? Misao koja poštuje činjenice mora zaključiti da on uopće i nije bio rat između naroda. Već agresija jedne bezbožne vlastodržačke mafije, sa plaćeničkom vojskom, protiv Islamske revolucije, za koju su živote davali tzv. islamski fundamentalisti. (Trebalo reći da su činjenice o silovanju i sl. postale dostupne posredstvom BBC i drugih svjetskih medija tek nakon iranskog prihvatanja rezolucije UN o primirju.)

Gospo'n Šagoljovu činjenicu da u Iranu, slobodno, i neometani u svom vjerovanju, žive toliki Armeni objašnjavam ovako: da sam tu i druge slične istine ja znala (i to znanje skupo plaćala) svih ovih godina. Za vrijeme kojih je žurnalistika, onog tipa koji sam podvrgla kritici, a što moje je naljutilo dopisnika iz Moskve, obavještavala domaću i svjetsku javnost o istoj zemlji kao stratištu ljudskih prava i sloboda.

Glede preporuke da čitam i druge jugoslavenske listove moram reći da za to nemam materijalnih uvjeta, te sam samo "Oslobodjenje" izabrala za svoju stalnu novinu. Ali zato slušam radio-vijesti na maternjem, bosanskom, i drugim jugoslavenskim i svjetskim jezicima, te mi ne nedostaje uvid u moral ratnikâ mass-medijskog rata, koji nikako nije lokalni, već međunarodni fenomen.

Na kraju, zahvaljujem se gospodinu Šagolju na izrazima poštovanja prema mojim mrtvim roditeljima (R). Žao mi je da nisu otvorili pred njim svoja plemenita srca i otkrili mu svu patnju i poniženja koja su kao neprikladni klasni, plemenitaški, neprijatelji, begovi, trpjeli od ujedinjenih

(k'o fol) proletera. Gurnuti na najnižu socijalnu ljestvicu i skoro prosjački štap, e da bi se crveni drugovi šepurili po "narodnim" feudima, od Dedinja, preko Briona, Neuma i Bugojna, do "Muzeja ZOI '83".

Ali, moram reći, ja sam iznenadjena što gospodin Šagolj, saznavajući o mojim "idejnim i drugim pogledima i potrebama" iz pera Rešidovićeve, tj. pisaca iz Francuske 7, i drugih "legalnih" autora jugoslovenskog beznadja, nikada nije pomislio na onu narodnu poslovicu da plod ne pada daleko od stabla. I što bar nije imao samilosti prema unuku onih "koji su mu ostali u najljepšoj uspomeni" (originalno Hadži Salih-beg, tj. Proho). Njegova patnja i tragedija čeka svog historičara, novinara, i pokajnika. Pa bujrum, gospodine Šagolj! Vjerujem da su Vas i moji roditelji dočekivali sa istim izrazom dobrodošlice.

MELIKA SALIH-BEG

* * *

Sarajevo, 19. 03. 90.

Gospodinu Muhammedu Filipoviću,

Salam alaykum. Učinili ste mi čast sa Vašim pismom kojim me pozivate na suradnju u Forumu građana³⁵ ... što ga kanite osnovati. Dakako, kao čovjeku kojemu je Islâm jedina definicija opstojanja, i jedini zavičaj, moja prva reakcija je bila da se odmah pridružim Vašim težnjama organizirane zaštite muslimûna i njihovih religijskih, kulturnih, civilizacijskih, i političkih entiteta. Koji su do te mjere ugroženi, i ovdje i u svijetu, da prijete ukidanjem povijesnog islâmskog entiteta uopće. No, jedan me je jutrošnji događaj sklonio od te prvotne namjere.

Krađa mog poštanskog sandučeta ovog ranog jutra sama po sebi mogla bi se shvatiti kao prosti banditizam svijeta u kojem živim, da ona nije samo

³⁵ Naposljetku je utemeljen *Forum za zaštitu individualnih i duhovno-tradicijskih prava muslimana i Muslimana*, čija je osnivačka skupština održana u Amfiteatru Doma mladih u Skenderiji 14. maja 1990. Predsjednik Foruma bio je inicijator osnivanja – prof. dr. Muhamed Filipović. "Prvi korak za ravnopravnost Muslimana u Jugoslaviji", *Preporod*, br. 10/474, 15. 5. 1990, 1.

jedan u nizu oblika najbrutalnijih progona kojima sam godinama izložena, sa vrlo kratkim polugodišnjim, zatišjem od mog povratka iz svijeta. Pakao je ponovno počeo otkad sam u Tribini čitalaca Oslobođenja objavila dva moja teksta, koja su me opet nepobitno portretirala kao islamskog fundamentalistu, uz to osobu koja suosjeća i bori se protiv patnji albanskog življa na Kosovu. Nije potrebno Vama govoriti koliko to predstavlja samoubojiti čin, no, na žalost, potrebno je da i Vama kažem slijedeće.

Jedanaest punih godina moj sin (startao je u ovom džehennemu u svojoj sedmoj godini) i ja trpimo najgori zamislivi svakdašnji teror od vlasti i njihovih sudskih i policijskih organa. Ali, Bože! Ako nevjernička vlast ima narav i lice čudovišta, pitala sam se svih ovih godina, kakva je narav i lice čovjeka, pogotovu onog, vjernika u Tebe, koji još tvrdi da si ga Ti učinio Svojim namjesnikom na zemlji?

Neću Vas opterećivati pričom o našoj agoniji. Samo ću reći: ako sam ja dio jedne nacije, onda je ta nacija pokazala svu svoju bijedu i inferiornost dozvolivši da joj se desetkuju njeni intelektualci i umjetnici, među kojima ja, bez lažne i nepotrebne skromnosti, zauzimam visoko mjesto. Ako sam ja dio jedne Islâmske zajednice, onda je ta zajednica pokazala svu svoju mizeriju i hipokriziju pljujući po tako iskrenom vjerniku kao što sam ja, čiji ponovno intelektualni i umjetnički kvaliteti su rijetko blago u njenim redovima. Ako sam ja bila prijatelj, kolega, rođak i suvjernik, onda su moji prijatelji, kolege, rođaci, suvjernici pokazali svu svoju kukavnost i kuka-vičluk, okrenuvši mi leđa onog trenutka kada sam postala meta političkih i drugih progona. Ako ... napokon, čemu uopće više govoriti?

Htjela sam samo reći da se pred ravnodušnim, ili strahom paraliziranim, očima svih gore nabrojanih, a oba su stanja jednako nedostojna čovjeka, više od jednu deceniju zbiva pogrom nada mnogim i mojim sinom. Ako sam ja imala snagu izdržati dosad, moj sin je bio odveć mlad a da se ne smrvi njegova psiha, i vjera. U stanovitom trenutku naša je patnja našla tobož zaštitnike s krinkama demokrata. U stvari nacionaliste najprostijeg tipa, od Slovenije, preko podle hrvatske sipe, do jednomne višeglave srpske

aždahe. Ništa časnije ciljeve sa našom mukom nisu imali ni nitkovi kao onaj Bošnjak iz Švicarske, a da ne spominjem one koje sam sretala po svijetu.

Nemam prava, gospodine Filipoviću, optuživati Vas za ljudsku izdaju koju mi je nanio Vaš sin. Njegova moralna ekscentričnost (vrlo slična njegovoj intelektualnoj) učinila je da izgubim nekad dragog prijatelja. Niti ka-
nim Vas osobno optuživat(i) za bilo šta, samo teško odolijevam upitati Vas ovom zgodom: ako je sve prije bilo kako je bilo, osim onog Vašeg časnog i hrabrog postupka u Galeriji *artisticum*, i ako nije moglo biti drugačije, a šta je sa ovim danas? Jeste li, učestvujući na okruglim stolovima u organizaciji zvaničnih islamskih institucija, ikada javno upitali gdje je Melika Salihbeg? Jeste li, dajući svoje interviewe onim plaćenim demokratskim nitkovima iz Naših dana pitali te momke, švicarske pladnje za serviranje, gdje su Melikini S. tekstovi na vašim stranicama? I njene suze, dečki, koje ste čuli preko telefona, kada je molila da nešto učinite za njeno dijete da ga napokon uvrste u ljude u školi? Jeste li mi na ulici uputili pozdrav, i jeste li ikad, jedući, upitali šta jede neko ko deset godina nema zaposlenje, a nije ničiji plaćenik, niti prima sadaqu? Jeste li mi, napokon, osobno donijeli svoju ponudu, kao što čujem da ste učinili sa nekim nitkovima koji za svu svoju patnju i tragediju moga sina imaju samo jednu podlu, nisku, mizernu, prljavu misao: da ja eto nešto radim za policiju? Ili onim damama kojima njihov sveznani guru nikako da šapne na uši: hej, neko strada (...) eto pred tvojim očima. Ili onim tobož vjericima koji se klanjaju, ne Bogu, već svojim strastima i svom samobogu. I koji nešto kobajagi rade za Islâm, e da bi našli svoje ime među vječnicima, upisano u tobož znanosti Historiji.

Gospodine Filipoviću, moje riječi nipošto ne znače da nemam stanovitog osjećanja poštovanja prema Vama i Vašoj inicijativi. Pogotovu prema onom što nazirem iza Vaših najnovijih riječi i dijela, i što pripada razlozima koji me još uvijek drže na životu, i uspravnu. No ono što zasad mogu, to je reći Vam: ja moje preostale snage mogu ujedinit samo sa “onima koji se mnogo kaju, i koji se mnogo čiste” (Qur’an).

Primate moje najbolje želje za Vaš rad u kojem ću surađivati ukoliko me Vi ovakvu možete sresti u Vašim zamislima. Salam alaykum

Melika Salihbeg

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine
Zbirka "Melika Salihbegović"

Presuda, OKRUŽNI SUD U SARAJEVU, broj K: 212/83, Sarajevo, 20. 8. 1983. godine.

Štampa

Nin, Beograd, 1982.

Oslobođenje, Sarajevo, 1990.

Preporod, Sarajevo, 1990.

Valter, Sarajevo, 1990.

Literatura

Knjige

Adorno, Theodor W., Max Horkheimer, *Sociološke studije*, Zagreb: Školska knjiga, 1980.

Bilandžić, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Zagreb: Globus, 1986.

Dizdarević, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, Svjedočenja*, Sarajevo: Svjetlost, 2000.

- Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Fuko, Mišel i Džudit Batler, *Šta je kritika?*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.
- Jović, Dejan, *Jugoslavija država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Karde-ljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Zagreb: Prometej, 2003.
- Salihbegović, Melika, *Nebeska deva, pjesme*, Zürich: Bosnisches Institut Zürich, 1986.
- Salihbeg Bosnâwî, Melika, *Katarzični snovi Yâ Filistîn*, Sarajevo: Biblioteka 313, 1411/1991.
- Soso Dragović, Jasna, 'Spasioci nacije'. *Intelektualna opozicija Srbije i oživ-ljavanje nacionalizma*, Beograd: Edicija Reč, 2004.
- Tompson, Mark, *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (II dopunjeno izdanje)*, Beograd: Medija centar, Free B92, 2000.

Članci

- Veladžić, Sabina, "Destabilizacija Bosne i Hercegovine krajem osamdesetih godina 20. stoljeća – 'stvaranje preduslova' za tronacionalnu dezintegraciju", u: *Historijska traganja*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, br. 7, 201–229.
- Veladžić, Sabina, "Kultiviranje sociokulturnoga identiteta Bosne i Hercegovine kroz jezičnu politiku 1965.-1973.", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2021, br. 3, 989–1021.
- Veladžić, Sabina, "Diskurzivne prakse srpske kulturne inteligencije i proizvodnja društveno-političke krize kroz i unutar Saveza književnika Jugoslavije tokom 1985. godine, u: *Historijski pogledi*, Tuzla: Centar za istraživanje moderne i savremene historije, 2024, br. 11, 214–257.

Neobjavljeni rukopisi

- Budding, Audrey Helfant, *Serb Intellectuals and the National Questions 1961-1991*, Dissertation, Cambridge, Massachusetts: Harvard University, 1998.

Veladžić, Sabina, *Bošnjaci u Bosni i Hercegovini od 1990. do 1992. godine: Uzroci i sredstva nacionalne homogenizacije*, Magistarski rad, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2011.

Veladžić, Denis, *Bosna i Hercegovina u srbijanskim sredstvima javnog informiranja i izdavačko-publicističkoj djelatnosti od 1980. do 1984. godine*, Magistarski rad, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, 2015.

Internet

“Aida Kalender”. <https://www.analitika.ba/people/aida-kalender> (pristupljeno: 29. 10. 2024).

“Anatomija jedne revolucije, 1. dio – Al Jazeera Balkans”. <https://www.youtube.com/watch?v=Z4FIT96VhVs> / 17. 10. 2012. (pristupljeno: 11. 11. 2024).

“Kasno se pale lampe u mraku predrasuda”. http://www.bosnawi.ba/en/inter-vju/download/57_bf9ca42bdf69775c176f2519543534d2 / 23. 3. 2013. (pristupljeno: 10. 11. 2024).

“Deset godina od smrti Dalibora Foretića (1943.-2001.): Vjeran novinarstvu do posljednjeg daha”. <https://www.novolist.hr/ostalo/kultura/kazaliste/deset-godina-od-smrti-dalibora-foretica-1943-2001-vjeran-novinarstvu-do-posljednjeg-daha/> / 1. 11. 2011. (pristupljeno: 1. 11. 2024).

“Naslijeđe jedne revolucije, 1. dio – Al Jazeera Balkans”. <https://www.youtube.com/watch?v=c15fvrIdFJg> / 10. 8. 2012. (pristupljeno: 11. 11. 2024).

“Melika, žena koje nikad i nije bilo”. <https://analiziraj.ba/melika-zena-koje-nikad-i-nije-bilo/> / 25. 12. 2023. (pristupljeno: 5. 11. 2024).

“Iran: Utopia in Motion”, 1980, <https://www.youtube.com/watch?v=o2dQXIO-Hr4Y> (pristupljeno: 15. 10. 2024).

“Taufer, Veno (1933-2023)”, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi684023/> (pristupljeno: 11. 11. 2024).

“Veno Taufer”, <https://drustvo-dsp.si/pisatelji/veno-taufer/> (pristupljeno: 11. 11. 2024).

ONE FEMALE REMEMBRANCE OF BOSNIAN SOCIALISM 1980s AND ITS END: MELIKA SALIHBEGOV(IĆ)

Summary

In this paper, the author presents selected sources from the “Melika Salihbegović” collection, housed in the Museum of Literature and Performing Arts of Bosnia and Herzegovina. These sources pertain to the period of late socialism in Bosnia and Herzegovina in the 1980s and shed light on the life and character of writer and intellectual Melika Salihbegović, who was detained in March 1983 and subsequently sentenced in August of the same year to a five-year prison term, within the Sarajevo Process and based on Article 133 of the Criminal Code of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The sources highlight the tribulations she had in her workplace in the late 1970s, as well as attacks, social isolation and persecution that Salihbegović faced from the moment she began publicly expressing her Islamic religious beliefs, left the Party, and wore the hijab – consciously departing from ideologically defined social norms. In this context, the sources vividly portray her political and ideological activism, her unrest and rebellion against the system, its protagonists, institutions, and proclaimed values, which, as she asserted, were never truly realized in the socio-political reality of Bosnian socialism. Finally, her painful fate, which also deeply affected those closest to her, is illustrated. Presented sources are the testimony to an extraordinary woman existence, her tremendous energy, radical nonconformism, and her exceptionally sharp and relentless intellectual criticism, woman who fearlessly, with strong self-awareness, fought for the right to speak publicly and the right to live in accordance with her own beliefs.

BILE SU MEĐU NAMA /
WOMEN WHO WERE AMONG US

NATAŠA ŠAHINOVIĆ I NJEN ZNAČAJ U ZAŠTITI KULTURNO-HISTORIJSKOG NASLIJEĐA BOSNE I HERCEGOVINE

Dženana Arnautović
dzenanaarnautovic@yahoo.com

Apstrakt: Rad je posvećen istraživanju lika i djela Nataše Šahinović kroz period školovanja u Visokom, Beogradu i Sarajevu te profesionalni rad u Zavičajnom muzeju u Visokom i Zavodu za zaštitu spomenika u Sarajevu. Zbog njenog istaknutog doprinosa i posvećenosti proučavanju bosansko-hercegovačkog kulturno-historijskog naslijeđa njeno ime trebalo bi ostati upisano među važne ličnosti BiH. Sve što je ostalo iza nje u navedenom području u formi stručnih i naučnih radova, muzejskih postavki, arheoloških istraživanja, projektnih dokumentacija za urbane komplekse, upućuje na to da je većinu svog života posvetila istraživanju, proučavanju i zaštiti različitih vidova baštine na našim prostorima. U radu je korištena privatna dokumentacija porodice Šahinović, arhivska građa Zavičajnog muzeja u Visokom i dokumenti iz Zavoda za zaštitu spomenika FBiH. Rad je obogaćen i fotografijama koje doprinose vjerodostojnosti prikaza rada N. Šahinović.

Ključne riječi: Nataša Šahinović, kulturno-historijsko naslijeđe, umjetnost, arheologija, Zavičajni muzej Visoko, Zavod za zaštitu spomenika

Abstract: The paper is dedicated to the research of the life and work of Nataša Šahinović through the period of schooling in Visoko, Belgrade and Sarajevo, as well as professional work at the Regional Museum of Visoko and the Institute for the Protection of Monuments in Sarajevo. Due to her prominent contribution and dedication to the study of the cultural and historical heritage of Bosnia and Herzegovina, her name should be remembered among the prominent figures of Bosnia and Herzegovina. Based on

what she left behind in this field, in the form of professional and scientific papers, museum exhibits, archaeological research, and project documentation for urban complexes, one can conclude that she devoted most of her life to the research, study, and protection of various forms of heritage in our region. The paper utilizes the private documentation of the Šahinović family, archival materials of the Regional Museum of Visoko and documents from the Institute for the Protection of Monuments of FBiH. The work is further enriched with photographs that contribute to the credibility of the insight into the work of N. Šahinović.

Key words: Nataša Šahinović, cultural and historical heritage, art, archaeology, Regional Museum of Visoko, Federal Institute for Protection of Monuments

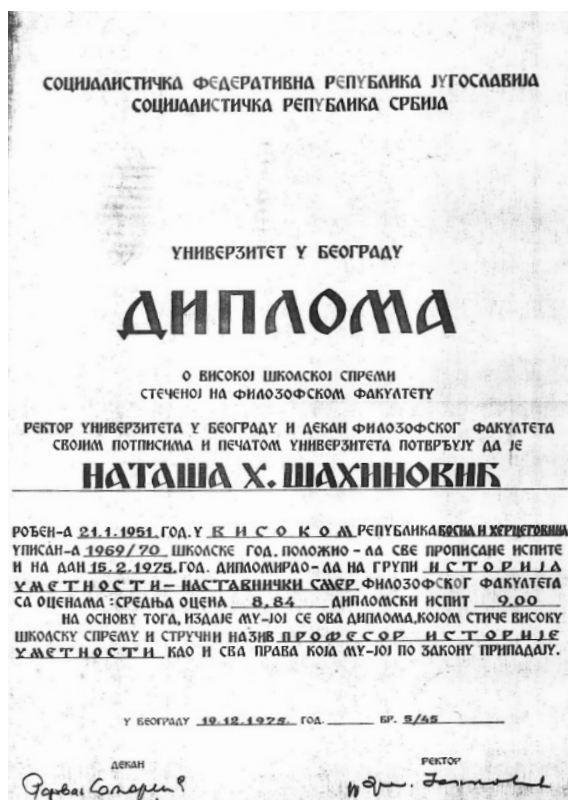
Biografski podaci

Slika 1 – Nataša Šahinović, Privatni album porodice Šahinović (dalje: PAŠ).

Nataša Šahinović, profesorica historije umjetnosti i zaštitnica kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine, živjela je i radila u tri historijska perioda tokom kojih je na različite načine interpretirano pitanje položaja žene i njene uloge u društvu. To pitanje počinje od borbe žena za osnovno pravo na obrazovanje i rad, preko uloge žene žrtve rata pa do poslijeratne borbe između patrijarhata i feminizma. Rođena je 21. januara 1951.

u Visokom. Osnovno i srednje obrazovanje završila je u rodnom gradu. Akademске 1969/1970. upisala je studij historije umjetnosti – nastavnički smjer na Odsjeku za istoriju umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Godine 1975. završila je studij odbranivši diplomski rad “Srednjovjekovni utvrđeni gradovi u Bosni i Hercegovini”, čime stječe zvanje *profesorice istorije umetnosti*. Na istom fakultetu prijavila je magistarski rad na temu “Gotička skulptura u Bosni i Hercegovini”, ali su je događaji iz 1992. spriječili da okonča postdiplomski studij.¹

Slika 2 – Diploma o visokoj školskoj spremi Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1975, Privatna dokumentacija porodice Šahinović.

¹“In memoriam”, u: *Naše starine*, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, 2013, br. XXII, 212–213.

Akaderske 2003/2004. upisala je dvogodišnji postdiplomski studij “Arhitektonske strukture – linija 4: revitalizacija kulturno-povijesnih objekata i cjelina” na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, koji, nažalost, zbog bolesti nije završila.² Od 1. 8. 1975. do 24. 2. 1996. radila je kao kustosica, viša kustosica i rukovodilac radne jedinice Zavičajnog muzeja u Visokom. Svoj rad nastavila je u Odjeljenju za naučnoistraživački rad u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa u BiH u sastavu Federalnog ministarstva za kulturu i sport, najprije na poziciji stručne saradnice, a zatim i stručne savjetnice za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa BiH. Zbog zdravstvenih problema 2010. otišla je u prijevremenu penziju. Preminula je 1. decembra 2013. u Visokom.

Rad u Zavičajnom muzeju Visoko

Svoj radni vijek historičarke umjetnosti N. Šahinović počinje u Zavičajnom muzeju u Visokom 1975. nakon završetka studija historije umjetnosti u Beogradu. Ostala je upamćena kao jedna od najznačajnijih uposlenica ove institucije čija su istraživanja, bilješke, stručni i naučni radovi i izložbe polazna osnova muzejskog rada. Kao profesorica historije umjetnosti biva zaposlena na radnom mjestu kustosice.³ Pripada grupi prvih uposlenika ove institucije koji su kontinuirano radili na prikupljanju muzejske građe i učestvovali u prvim arheološkim istraživanjima.⁴ Tokom višegodišnjeg rada u Muzeju bila je angažovana na više funkcija koje su uključivale posao kustosice, zatim više kustosice, a na kraju i rukovodioca radne jedinice Zavičajnog muzeja (1982–1996) pri Radničkom univerzitetu “Rešad

² Ikbal Cogo, *Crtice o ženama – istraživačima bosanskohercegovačke arheologije: 1939–2008*, Zenica: JU Muzej grada Zenice, 2024, 268.

³ JU Zavičajni muzej – Visoko (dalje: ZMV), *Matična knjiga radnika Zavičajnog muzeja Visoko*. Sklapanje radnog odnosa: 1.8.1975; stručnost: profesorica istorije umjetnosti; naziv radnog mjesta: kustos; prestanak radnog odnosa: 24.2.1996.

⁴ Prvi kustos Zavičajnog muzeja bio je Antun Smodič (1957–1960), a nakon njega prve usposlenice bile su historičarke umjetnosti Ljiljana Tomičić (1960–1982) i Nataša Šahinović (1975–1996). Vidjeti više: *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, Visoko: JU Zavičajni muzej – Visoko, 2020, 340.

Saletović”⁵ Neophodno je naglasiti da je zbog manjka broja muzejskih uposlenika istovremeno obavljala funkciju kustosice i rukovodioca.⁶ Dala je značajan doprinos na skupljanju, istraživanju i prezentaciji kulturno-historijskog naslijeđa nekadašnjeg centra srednjovjekovne Bosne. Krajnji rezultat njenog rada jesu katalogi raznih izložbi, muzejskih i galerijskih, stalnih i povremenih, brojni stručni materijali poput prikaza i članaka te predavanja. Radila je u arheološkim ekipama vrhunskih stručnjaka: Pavla Anđelića, Ive Bojanovskog i Đure Baslera. Pavao Anđelić Natašine terenske izvještaje sa samostalnih istraživanja i rekognosciranja uvrstio je kao punopravne stručne rezultate u svoje naučne radove.⁷

Slika 3 – Nataša Šahinović u Glamoču pored Bašića nišana, 1979, PAŠ.

⁵ Pregled uposlenika Zavičajnog muzeja u Visokom. <https://www.zavicajnimuzej.com/o-muzeju/> (pristupljeno: 6. 6. 2024).

⁶ Branka Šulc, “Adresar muzeja i galerija Jugoslavije”, u: *Informatica museologica*, Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 1984, br. 1–3, 68–80. Privatna dokumentacija porodice Šahinović (dalje: PDS), *Rješenje uredbe o radnoj obavezi Općinskog sekretarijata odbrane Općine Visoko*. 30. 4. 1992.

⁷ “In memoriam”, u: *Naše starine: Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika*, Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika, 2013, br. XXII, 212–213.

Po dolasku u Muzej angažovana je na projektu “Dokumentacije za stalnu postavku iz 1975–1978. godine”, koji je uključivao izradu sinopsisa što obuhvata: radni, ekspozicioni, tekstove legendi za turski i austrougarski period, razvoj radničko-sindikalnog pokreta, formiranje Partijske ćelije, period NOB-a, VVFPO, arheološku izložbenu postavku, kao i geološku postavku. Stalna postavka otvorena je za javnost 12. decembra 1978.⁸

Terenski obilasci srednjovjekovnih lokaliteta Stari grad Visoki i područje Klisa te obrada terenskog inventara o kojima svjedoče izvještaji sačuvani u dokumentaciji Zavičajnog muzeja u velikoj su mjeri obilježili početak njenog rada u Muzeju. Na osnovu muzejske dokumentacije se vidi da tokom 1976. i 1977. N. Šahinović intenzivno radi na dokumentiranju i analizi terenskog inventara sa Starog grada Visoki. Vrlo detaljno pristupa obradi inventara: željezni predmeti, predmeti od kamena, novac, keramički materijal, životinjske kosti te cigla, gdje pored opisa pronađenog nalaza daje i njegov crtež, dimenzije, opis mjesta na kojem je nalaz pronađen, dubinu i njegovo trenutno stanje.⁹ Na isti način pristupa i analizi terenskog inventara: keramički materijal, staklo, željezni predmeti i kamen sa zaštitnog iskopavanja sonde Parcela Grad-Visočica (“Klisa”).¹⁰ Isti rad nastavlja i tokom 1976, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982. i 1983.¹¹ N. Šahinović intenzivno obilazi šire područje Visokog u cilju istraživanja i identifikiranja kulturno-historijskog naslijeđa, što ukazuje na to da čini presudne korake ka arheološkom istraživanju visočkog kraja. Između ostalog, vrši istraživanje lokaliteta neolitskog naselja u Radinovićima, srednjovjekovnim lokalitetima u Muhašinovićima i Arnautovićima, ali i lokalitetima u Okolištu, Moštrima, Hlapčevićima, Prijeku, Percu, Zbilju i drugim. Pored toga, piše i o osmanskim spomenicima na području Visokog, ali i o starim muslimanskim grobljima.¹² Nataša Šahinović tokom ratnog perioda

⁸ ZMV, Dokumentacija za stalnu postavku iz 1975–1978, 1978.

⁹ ZMV, Terenska dokumentacija i fotodokumentacija (dalje: TDF), 1976.

¹⁰ ZMV, TDF, 1977.

¹¹ ZMV, TDF, 1976, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983.

¹² Nataša Šahinović, Podaci o turbetu na Hadžijinoj vodi u Visokom 26. 8. 1980; Selo Zbilje kod Visokog, Staro muslimansko groblje, 1986. Muzejska dokumentacija: Informacije o kulturno-historijskim lokalitetima na području Visokog, JU Zavičajni muzej – Visoko.

obnaša funkciju rukovodica radne jedinice Zavičajnog muzeja. Od početka ratnih događaja 1992. u potpunosti se angažovala na spašavanju zbirki Zavičajnog muzeja i evidentiranju oštećenja na kulturno-historijskim spomenicima u Visokom i okolini.¹³ Upravo je tokom ratne godine 1994. od 25. juna do 3. jula provela zaštitno arheološko istraživanje na Starom gradu Visoki.¹⁴

Slika 4 – Pohvala za Natašu Šahinović ispred Prve patriotske lige žena Visoko, 1994, Privatna dokumentacija porodice Šahinović.

Godine 1984. kao članica Redakcionog odbora učestvuje u izradi monografije “Visoko i okolina kroz historiju I”.¹⁵ Kao jedan od kustosa Muzeja

¹³ Armija Republike Bosne i Hercegovine: Prva patriotska liga žena – Visoko, PDŠ, “Pohvala za ispoljenu hrabrost, požrtvovanost i humanost u borbi protiv agresora na Republiku Bosnu i Hercegovinu i Bošnjacki narod”.

¹⁴ Nataša Šahinović, “Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoko”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2001, sv. 48/49, 386–394.

¹⁵ Pavao Anđelić, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović, Brunislav Marjanović, *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984.

1986. radi na “Prostornom planu Opštine Visoko za period od 1986. do 2000, odnosno 2015.”. Studija predstavlja mogućnosti zaštite i uređenja kulturno-historijskog naslijeđa na području općine i reviziju urbanističkog plana Visokog.¹⁶ Piše o brojnim temama koje uključuju umjetničku obradu predmeta iz osmanskog perioda.¹⁷ Pored naučnog i istraživačkog rada funkcija rukovodioca radne jedinice zahtijevala je i administrativne poslove koji su uključivali: planiranje rada Muzeja,¹⁸ izvještaje o realizaciji plana rada,¹⁹ saradnju s gradskim vlastima i Zavodom za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti SR BiH,²⁰ učestvovanje na sastancima radi zaštite spomenika kulture na području Visokog²¹ te pružanje informacija Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama Skupštine Opštine Visoko.²² Na osnovu podataka iz

¹⁶ ZMV, *Prostorni plan Opštine Visoko za period od 1986. do 2000, odnosno 2015.* Skupština opštine Visoko, Sarajevo 1986. (neobjavljeno). Navedena studija sastoji se od više dijelova koji obuhvataju historijsku i urbanističku analizu sljedećih perioda: mlađe kameno doba – neolit, period upotrebe metala, period rimske vladavine, srednji vijek, prikaz razvoja naselja u okviru perioda turske vlasti, prikaz razvoja naselja u okviru perioda austrougarske vlasti, Visoko u periodu između dva rata i periodu NOB-a, razvoj naselja u poslijeratnom periodu, umjetnost na području općine Visoko (uslovi razvoja, zbirki i ustanova, društava i sl. čija je djelatnost vezana za ovu problematiku), pregled kulturno-historijskih spomenika s kategorizacijom.

¹⁷ Nataša Šahinović, “Intarzirana vrata iz Visokog”, *Znak Bosne: list za kulturni preporod Bosne*, br. 2, 25. 9. 1995, 51–53.

¹⁸ Nataša Šahinović, *Plan rada Zavičajnog muzeja Visoko za 1989. godinu; Plan rada Zavičajnog muzeja Visoko za 1996.* ZMV, Muzejska dokumentacija: Izvještaji o radu Zavičajnog muzeja – Visoko, JU Zavičajni muzej Visoko.

¹⁹ Nataša Šahinović, *Izvještaj o realizaciji plana rada Zavičajnog muzeja Visoko za 1989.* ZMV, Muzejska dokumentacija: Izvještaji o realizaciji plana rada Zavičajnog muzeja – Visoko, JU Zavičajni muzej – Visoko.

²⁰ Nataša Šahinović, *Predmet: Informacija o stanju lokaliteta iz mlađeg kamenog doba u selu Zbilje kod Visokog i pokretanje postupka njegove zaštite*, 5. 9. 1982; *Predmet: Informacija o stanju kompleksa srednjovjekovne crkve svetog Nikole u Arnautovićima i praistorijskog lokaliteta u Zbilju kod Visokog*, 16. 3. 1983; *Predmet: Zahtjev za produženje rješenja za nastavak zaštitnog arheološkog iskopavanja (područje Zbilje)*, 24. 4. 1990, ZMV, Muzejska dokumentacija: Informacije o kulturno-historijskim lokalitetima na području Visokog, JU Zavičajni muzej – Visoko.

²¹ Nataša Šahinović, *Službena zabilješka sa sastanka u vezi sa zaštitom spomenika kulture na području opštine Visoko*, 21. 3. 1988, ZMV, Muzejska dokumentacija: Izvještaji sa sastanaka, JU Zavičajni muzej Visoko – Visoko.

²² Nataša Šahinović, *Informacija o stanju i broju kulturno-istorijskih objekata koji su pod zaštitom države a u vlasništvu su mjesnih zajednica sa osvrtom na zakonsku regulativu.* (Komisiji za odnose

Matične knjige radnika Zavičajnog muzeja Visoko N. Šahinović prekida radni odnos u toj instituciji 24. 2. 1996.²³

Pored predanog i istaknutog rada u Muzeju Nataša je od 1975. bila članica visočkog Udruženja građana likovnih umjetnika LIKUM'76, gdje je aktivno učestvovala pišući predgovore u katalogima izložbi.²⁴ Također, u periodu od 1975. do 1987. objavljivala je različite sadržaje u visočkom časopisu *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog* (1953–1987), upoznavajući javnost u prvom redu o događajima u Muzeju poput: izložbi, novih muzejskih akvizicija, arheoloških radova na srednjovjekovnim visočkim lokalitetima, stanju kulturno-historijskih spomenika, ali i o kulturnim događajima u gradu.²⁵ Upravo je u spomenutom časopisu zabilježena posjeta

sa vjerskim zajednicama Skupštine općine Visoko), 28. 1. 1988, ZMV, Muzejska dokumentacija: Informacije o kulturno-historijskim lokalitetima na području Visokog, JU Zavičajni muzej Visoko – Visoko.

²³ ZMV, *Matična knjiga radnika Zavičajnog muzeja Visoko*. Sklapanje radnog odnosa: 1. 8. 1975; stručnost: profesor istorije umjetnosti; naziv radnog mjesta: kustos; prestanak radnog odnosa: 24. 2. 1996.

²⁴ IX *Visočki likovni susreti: [katalog izložbe]: Atelje'76 [i.e. Galerija Likum'76]*. Visoko: Društvo likovnih umjetnika, 1980; XV *Visočki likovni susreti: [katalog izložbe]: Atelje'76 [i.e. Galerija Likum'76]*. Visoko: Društvo likovnih umjetnika, 1986; XVI *Visočki likovni susreti: [katalog izložbe]: Atelje'76 [i.e. Galerija Likum'76]*. Visoko: Društvo likovnih umjetnika, 1987.

²⁵ Nataša Šahinović, "Iz Zavičajnog muzeja: Izložba za osnovce", *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 113, decembar 1975, 9; Nataša Šahinović, "Arheološki radovi na srednjovjekovnim lokalitetima u Arnautovićima i starom gradu Visoki", *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 120, juli 1976, 9; Nataša Šahinović, "Stanje starih grobalja u Visokom i okolini – Nužna veća brigada", *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 124, novembar 1976, 12; Nataša Šahinović, "Osvrt: Još više ovakvih izložbi – sa izložbe Razvoj fotoamaterizma u Visokom", *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 129, april 1977; Nataša Šahinović, "Novost iz Zavičajnog muzeja: Otkriven rimski žrtvenik", *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 139, juli 1978, 10; Nataša Šahinović, "Uz jubilej visočko-fojničkog partizanskog odreda: Izložba dokumenata", *Naš život: list narodnog fronta visočkog sreza*, br. 139, juli 1978, 10; Nataša Šahinović: "Vrijedan kulturni događaj: Sa izložbe Književno djelo Hamze Hume", *Naš život: list narodnog fronta visočkog sreza*, br. 156, decembar 1979; Nataša Šahinović, "Čilimarstvo", *Naš život: list narodnog fronta visočkog sreza*, br. 163, juli 1980; Nataša Šahinović, "Vri život u oslobođenom gradu", u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 171, mart 1981; Nataša Šahinović, "Zbirke Zavičajnog muzeja Visoko tokom 1980. godine obogaćene novim muzealijama", *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 171, mart 1981; Nataša Šahinović, "Uz jedan lijep jubilej: Zavičajni muzej – čuvar baštine", *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 198, juli 1983, 4–5; Nataša Šahinović,

žena Visokog Memorijalnom kompleksu na Brionima od 15. do 19. maja 1984. Među ženama bila je i Nataša, koja je o samoj posjeti napisala prigodan tekst.²⁶

Rad u Zavodu za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta

Nataša Šahinović od 1996. radi kao stručna saradnica, a zatim i stručna savjetnica za zaštitu kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine u Odjeljenju za naučnoistraživački rad u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa u BiH u sastavu Federalnog ministarstva za kulturu i sport. Svojim stručnim i predanim radom u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH daje izuzetan doprinos u očuvanju kompletne kulturno-historijske baštine BiH, zbog čega 2000. dobiva zvanje muzejske savjetnice.

Oblavlja vrlo složene zadatke na izradi projektne dokumentacije za urbane komplekse Bihaća, Bužima, Travnika, Tešnja, Gradačca, Bobovca i drugih. Učestvuje u obnovi mnogih spomenika kulture: Tabačke džamije u Visokom, Stare džamije u Sokolu – Gračanica, kasnoantičke bazilike u Brezi, Crkve sv. Nikole u Arnautovićima. Vrlo često na terenu zamjenjuje arheologa, kao što je slučaj pri identifikiranju rimskog lokaliteta u Turbetu kod Travnika, antičkog lokaliteta u Putovićima kod Zenice. Dio je tima koji radi na kompletnoj restauraciji na nekropoli nišana u Lisini. Također, značajan je njen angažman na uspostavi rada rasturenog Muzeja grada Sarajeva.

“Iz Zavičajnog muzeja: Korisna izložba – izložba fotografija *Ovde se pisala istorija*”, *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 199–200, august–septembar 1983, 13; Nataša Šahinović, “Zavičajnom muzeju poklonjen Mujezinovićev akvarel Visokog”, *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 207, 31. mart 1984, 1; Nataša Šahinović, “U organizaciji sekcija žena: Visočanke na Brionima”, *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 209, 31. maj 1984; Nataša Šahinović, “Da vas upoznamo: o poklon zbirci Srđe Price”, *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 246, april 1987, 11.

²⁶ Nataša Šahinović, “U organizaciji sekcije žena: Visočanke na Brionima”, *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 209, 31. maj 1984, 6.

Slika 5 – Fotografisala Nataša Šahinović. Staro muslimansko groblje,
Kopčić Polje, Bugojno, 1976, PAŠ.

Godine 1999. učestvuje u radionici kustosa pod nazivom “Muzeji i galerije savremene umjetnosti – nakon rata” u organizaciji Soros centra za savremenu umjetnost Zagreb i Soros centra za savremenu umjetnost Sarajevo. Jedan je od učesnika iz Bosne i Hercegovine ispred Zavoda za zaštitu spomenika.²⁷ Kao saradnik učestvuje u izradi dokumentacije za nominaciju Mostara na listi svjetske baštine.²⁸ Uzima učešće u stručnoj raspravi o radnom tekstu Zakona o kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine, koja je održana 6. januara 2005. u zgradi institucija Bosne i Hercegovine u Sarajevu kao predstavnik Zavoda za zaštitu spomenika FBiH.²⁹ Kao stručna

²⁷ Centar za savremenu umjetnost Sarajevo, Curatorial workshop. <https://scca.ba/knowledge-transfer/workshops/museums-and-galleries-of-contemporary-art-after-the-war-curatorial-workshop/> 11. 5. 1999. (pristupljeno: 7. 6. 2024).

²⁸ Centar za mir i multietničku saradnju, Nagrada za Mostarce nakon godina patnje i razaranja. <https://v2.centarzamir.org.ba/pro/nagrada-za-mostarce.html> 21. 7. 2015 (pristupljeno: 7. 6. 2024).

²⁹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Stručna rasprava o radnom tekstu zakona o kulturnom naslijeđu Bosne i Hercegovine. http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=suradnja&action=view&id_vijesti=368&lang=1 26. 1. 2005. (pristupljeno: 7. 6. 2024).

saradnica na obnovi graditeljskog naslijeđa učestvuje u izradi monografije *Zaštita kulturne i graditeljske baštine 2003–2009*. u izdanju Federalnog ministarstva kulture i sporta.³⁰ Jedna je od autora kataloga i saradnika na idejnoj koncepciji, izboru i obradi materijala za katalog izložbe “Tkanje i vez u Visokom”, koja nastaje u okviru manifestacije *Dani evropskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini*;³¹ učestvuje u pisanju knjige “Visoko: privredno-kulturni informator”,³² piše o arhitektonskom naslijeđu Visokog,³³ te obrađuje nove nalaze sa srednjovjekovnog grada Visoki.³⁴ Piše i o Jahja-pašinoj džamiji i Svrzinoj kući u Sarajevu.³⁵ Dana 29. 12. 2008. održana je svečana dodjela priznanja institucijama, pojedincima i medijima povodom 55 godina postojanja Zavičajnog muzeja Visoko. Među dobitnicima priznanja bila je i Nataša Šahinović. Dodijeljeno je ukupno 38 priznanja u prostorijama Male sale općine Visoko. U ime Zavičajnog muzeja zahvalnice je uručila predsjedavajuća Upravnog odbora Jasminka Limo.³⁶ Zbog zdravstvenih problema Nataša Šahinović 2010. odlazi u prijevremenu penziju.

Zaključak

Nataša Šahinović bila je ugledna istraživačica u području bosanskohercegovačkog kulturno-historijskog naslijeđa u periodu od 1975. do 2010. u

³⁰ Federalno ministarstvo kulture i sporta, *Zaštita kulturne i graditeljske baštine 2003–2009*. <https://www.fmks.gov.ba/download/monografija.pdf> 2010. (pristupljeno: 7. 6. 2024).

³¹ Svetlana Bajić, Enver Imamović, Ibrahim Krzović, Mevlida Serdarević, Nataša Šahinović, *Tkanje i vez u Visokom: izložba = Textiles and embroidery: exhibition: Gazi Husrevbegova (Kuršumli) medresa, Sarajevo, 09–23 oktobra, 1998*. Sarajevo: AiAsn BiH, 1998.

³² Nataša Šahinović, Tarik Ahić, “Arhitektonsko naslijeđe Visokog”, u: *Visoko: privredno-kulturni informator*, II izdanje, Visoko: Smajlović d.j.l. Visoko, 1998.

³³ Nataša Šahinović, “Arhitektonsko naslijeđe Visokog”, *Znak Bosne: list za kulturni preporod Bosne*, br. 5/6, 29. 7. 1998, 80–81.

³⁴ Nataša Šahinović, “Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoko”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2001, sv. 48/49, 386–394.

³⁵ Nataša Šahinović, “Jahja-pašina džamija i Svrzina kuća”, u: *Svrzina kuća*, Sarajevo: Muzej Sarajeva, 2001, 27–34.

³⁶ Promocije Zavičajnog muzeja Visoko. <https://www.zavicajnimuzej.com/promocije/> (pristupljeno: 12. 6. 2024).

Zavičajnom muzeju Visoko i Zavodu za zaštitu spomenika FBiH. Rad je posvećen upravo njenoj ličnosti koja obuhvata taj profesionalni dio. Bilo je potrebno pisati na ovu temu kako bi se osvijestila vrijednost takve vrste rada u BiH, ali i šire, te ukazalo na važnost pojedinca za razvoj i njegovanje kulture, umjetnosti i historije. Značaj izučavanja njenog života i rada leži u tome što je ona jedna od rijetkih žena koje su se dugoročno nalazile u radnom okruženju koje zahtijeva i izlazak na teren.

Kroz istraživanje toka obrazovanja i profesionalnog usavršavanja neminovno se nametnulo i pitanje žene i njene uloge u društvu. Nataša je živjela i odrasla u socijalističkoj Jugoslaviji, veći dio svog radnog vijeka provela je u njoj, ratni period dočekala je i preživjela u visočkom Muzeju, poslijeratni period provodi u Zavodu za zaštitu spomenika u Sarajevu. Jedna je od rijetkih svijetlih primjera jugoslavenske žene koja ne samo da je završila osnovno i srednje obrazovanje nego i fakultet. Hrabro je prkosila obrazovnoj statistici u kojoj su, nažalost, dominirale nepismene žene. Ona je žena koja je tokom ratnih godina provela arheološko istraživanje na Starom gradu Visoki. Poslijeratni period provela je pišući, priređujući izložbe, učestvujući na naučnim skupovima, izvodeći arheološka istraživanja, sve u cilju zaštite i promoviranja bogatog naslijeđa BiH. Nažalost, listajući i čitajući dostupnu literaturu koja se bavi ovom tematikom, poražavajuće je primijetiti da se njeno ime skoro pa i ne spominje, uprkos istaknutom i predanom radu, o čemu svjedoči ovaj rad.

Rad se sastoji od biografskog dijela koji sadrži podatke o procesu obrazovanja što je započeo u Visokom, nastavljen u Beogradu na Filozofskom fakultetu na Odsjeku za istoriju umjetnosti i u Sarajevu na Arhitektonskom fakultetu. Dat je i kratak pregled njenog radnog angažmana najprije u Zavičajnom muzeju u Visokom, a zatim u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH. Njen rad u Zavičajnom muzeju i Zavodu prikazan je u drugom i trećem dijelu ovog teksta koji za cilj ima osvijetliti značaj tog rada u očuvanju kulturno-historijskog naslijeđa BiH.

Ovo istraživanje može poslužiti onima koji čitaju i istražuju o zaštiti bosanskohercegovačkih spomenika, očuvanju kulturne baštine, vrijednosti historijskog naslijeđa, važnosti rada u ovim oblastima, te posljedicama koje nastaju zbog zapostavljanja rada kao što je rad Nataše Šahinović.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

JU Zavičajni muzej Visoko (ZMV)

Matična knjiga radnika JU Zavičajnog muzeja Visoko.

Terenska dokumentacija i fotodokumentacija (TDF).

Muzejska dokumentacija (Izveštaji o radu Zavičajnog muzeja – Visoko, Izveštaji o realizaciji plana rada Zavičajnog muzeja Visoko, Informacije o kulturno-historijskim lokalitetima na području Visokog, (Izveštaji sa sastanaka).

Prostorni plan opštine Visoko za period od 1986. do 2000, odnosno 2015. godine. Skupština opštine Visoko, Sarajevo, 1986. (neobjavljeno)

Privatna dokumentacija porodice Šahinović (PDŠ)

Diploma o visokoj školskoj spremi Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 1975.

Pohvala za Natašu Šahinović ispred Prve patriotske lige žena Visoko, 1994.

Rješenje uredbe o radnoj obavezi Općinskog sekretarijata odbrane Općine Visoko. 30. 4. 1992.

Privatni album porodice Šahinović (PAŠ)

Nataša Šahinović.

Nataša Šahinović u Glamoču pored Bašića nišana, 1979.

Staro muslimansko groblje, Kopčić Polje, Bugojno, 1976.

Štampa

Znak Bosne: list za kulturni preporod Bosne, Zenica, 1995, 1998.

Literatura

Knjige

Anđelić, Pavao, Ivo Bojanovski, Borivoj Čović, Brunislav Marijanović, *Visoko i okolina kroz historiju I*, Visoko: Skupština opštine Visoko, 1984.

Bajić, Svetlana, Enver Imamović, Ibrahim Krzović, Mevlida Serdarević, Nataša Šahinović, *Tkanje i vez u Visokom: izložba = Textiles and embroidery: exhibition: Gazi Husrevbegova (Kuršumli) medresa, Sarajevo, 09 – 23 oktobra, 1998*. Sarajevo: AiAsn BiH, 1998.

Cogo, Ikbal, *Crtice o ženama – istraživačima bosanskohercegovačke arheologije: 1939–2008*, Zenica: JU Muzej grada Zenice, 2024.

Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko, Visoko: JU Zavičajni muzej Visoko, 2020.

IX Visočki likovni susreti: [katalog izložbe]: Atelje'76 [i.e. Galerija Likum'76]. Visoko: Društvo likovnih umjetnika, 1980.

XV Visočki likovni susreti: [katalog izložbe]: Atelje'76 [i.e. Galerija Likum'76]. Visoko: Društvo likovnih umjetnika, 1986.

XVI Visočki likovni susreti: [katalog izložbe]: Atelje'76 [i.e. Galerija Likum'76]. Visoko: Društvo likovnih umjetnika, 1987.

Zaštita kulturne i graditeljske baštine 2003–2009. Sarajevo: Federalno ministarstvo kulture i sporta, 2010.

Članci

Šahinović, Nataša, “Iz Zavičajnog muzeja: Izložba za osnovce”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 113, god. XXIII, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, decembar 1975, 9.

Šahinović, Nataša, “Arheološki radovi na srednjevjekovnim lokalitetima u Arnautovićima i starom gradu Visoki”, u: *Naš život: list narodnog fronta*

- sreza visočkog*, br. 120, god. XXIV, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, juli 1976, 9.
- Šahinović, Nataša, “Stanje starih grobalja u Visokom i okolini – Nužna veća briga”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 124, god. XXIV, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, novembar 1976, 12.
- Šahinović, Nataša, “Osvrt: Još više ovakvih izložbi – sa izložbe Razvoj fotoamaterizma u Visokom”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 129, god. XXV, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, april 1977.
- Šahinović, Nataša, “Novost iz Zavičajnog muzeja: Otkriven rimski žrtvenik”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 139, god. XXVI, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, juli 1978, 10.
- Šahinović, Nataša, “Uz jubilej visočko-fojničkog partizanskog odreda: Izložba dokumenata”, u: *Naš život: list narodnog fronta visočkog sreza*, br. 139, god. XXVI, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, juli 1978, 10.
- Šahinović, Nataša, “Vrijedan kulturni događaj: Sa izložbe Književno djelo Hamze Hume”, u: *Naš život: list narodnog fronta visočkog sreza*, br. 156, god. XXVII, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, decembar 1979.
- Šahinović, Nataša, “Ćilimarstvo”, u: *Naš život: list narodnog fronta visočkog sreza*, br. 163, god. XXVIII, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, juli 1980.
- Šahinović, Nataša, “Vri život u oslobođenom gradu”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 171, god. XXIX, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, mart 1981.
- Šahinović, Nataša, “Zbirke Zavičajnog muzeja Visoko tokom 1980. godine obogaćene novim muzealijama”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 171, god. XXIX, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, mart 1981.
- Šahinović, Nataša, “Uz jedan lijep jubilej: Zavičajni muzej – čuvar baštine”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 198, god. XXXI, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, juli 1983, 4–5.

- Šahinović, Nataša, “Iz Zavičajnog muzeja: Korisna izložba – izložba fotografija Ovde se pisala istorija”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 199–200, god. XXXI, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, august–septembar 1983, 13.
- Šahinović, Nataša, “Zavičajnom muzeju poklonjen Mujezinovićev akvarel Visokog”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 207, god. XXXII, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, 31. mart 1984, 1.
- Šahinović, Nataša, “U organizaciji sekcija žena: Visočanke na Brionima”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 209, god. XXXII, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, 31. maj 1984, 6.
- Šahinović, Nataša, “Da vas upoznamo: o poklon zbirci Srđe Price”, u: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, br. 246, god. XXXV, Visoko: Centar za informisanje i edukaciju, april 1987, 11.
- Šahinović, Nataša, “Novi nalazi na srednjovjekovnom gradu Visoko”, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sv. 48/49, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2001, 386–394.
- Šahinović, Nataša, Tarik Ahić, “Arhitektonsko naslijeđe Visokog”, u: *Visoko: privredno-kulturni informator*, II izdanje, Visoko: Smajlović d.j.l. Visoko, 1998.
- Šahinović, Nataša, “Jahja-pašina džamija i Svrzina kuća”, u: *Svrzina kuća*, Sarajevo: Muzej Sarajeva, 2001, 27–34.
- Šulc, Branka, “Adresar muzeja i galerija Jugoslavije”, u: *Informatica museologica*, Vol. 15, No. 1–3, Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 1984, 68–80.

Internetski izvori

- Centar za savremenu umjetnost Sarajevo, Curatorial workshop. <https://scca.ba/knowledge-transfer/workshops/museums-and-galleries-of-contemporary-art-after-the-war-curatorial-workshop/> (pristupljeno: 7. 6. 2024).
- Centar za mir i multietničku saradnju, Nagrada za Mostarce nakon godina patnje i razaranja. <https://v2.centarzamir.org.ba/pro/nagrada-za-mostarce.html> (pristupljeno: 7. 6. 2024).
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. http://old.kons.gov.ba/main.php?mod=vijesti&extra=suradnja&action=view&id_vijesti=368&lang=1 (pristupljeno: 7. 6. 2024).
- Federalno ministarstvo kulture i sporta. <https://www.fmks.gov.ba/download/monografija.pdf> (pristupljeno: 7. 6. 2024).
- Pregled uposlenika Zavičajnog muzeja u Visokom. <https://www.zavicajnimuzej.com/o-muzeju/> (pristupljeno: 6. 6. 2024).
- Promocije Zavičajnog muzeja Visoko. <https://www.zavicajnimuzej.com/promocije/> (pristupljeno: 12. 6. 2024).

NATAŠA ŠAHINOVIĆ AND HER SIGNIFICANCE IN PROTECTION OF THE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

Nataša Šahinović was a distinguished researcher in the field of Bosnian cultural and historical heritage in the period from 1975 to 2010 at the Regional Museum of Visoko and the Institute for the Protection of Monuments of Federation B&H. This work is dedicated to her personality, which encompasses that professional part. It was necessary to write on this topic in order to raise awareness of the value of this type of work in Bosnia and Herzegovina, but also more widely, and to point out the significance of an individual effort for the development and nurturing of culture, art and history. The significance of studying her life and work lies in the fact that she was one of the few women who have been in a long-term working environment that also required going out into the field.

Through research into the course of her education and professional development, the question of women and their role in society inevitably arose. Nataša lived and grew up in socialist Yugoslavia, she spent most of her working life in that period, she encountered and survived the war while working at the museum in Visoko, continued her post-war career at the Institute for the Protection of Monuments in Sarajevo. She was one of the rare bright examples of a Yugoslav woman who not only completed primary and secondary education, but also obtained a university degree. She bravely defied the educational statistics, which were unfortunately dominated by illiterate women. She was a woman who conducted archaeological research in the old town of Visoko during the war years. She spent the post-war period writing, organizing exhibitions, participating in scientific meetings, conducting archaeological research, all with the aim of protecting and promoting the rich heritage of B&H. Unfortunately, scrolling through and

reading the available literature that deals with this topic it is devastating to notice that her name is almost never mentioned despite her outstanding and dedicated work, as evidenced by this paper.

The paper consists of a biographical piece containing information about the educational process that began in Visoko, continued in Belgrade at the Faculty of Philosophy at the Department of Art History and in Sarajevo at the Faculty of Architecture. This paper provides a brief overview of her professional engagements, first at the Regional Museum of Visoko and then at the Institute for the Protection of Monuments of Federation B&H. Her work at both institutions contributed significantly to the cultural and historical heritage of B&H. This review is imbued with various historical conditions and processes and this research can serve those interested in the protection of Bosnian monuments, the preservation of cultural heritage, the value of historical heritage, the importance of work in these areas and the consequences of neglecting efforts like those of Nataša Šahinović.

PRIKAZI / BOOK REVIEWS

Ponovno čitanje *Memoara Jelice Belović-Bernadzikowske*
 Enes S. Omerović, Tomasz Jacek Lis (ur.), *Memoari Jelice
 Belović-Bernadzikowske (Ljube T. Daničić)*, Sarajevo: Univerzitet
 u Sarajevu – Institut za historiju, Historijski arhiv Sarajevo,
 2023, 685 str.

Katkad je teško razumjeti ljude. I njihove postupke. Kako onda razumjeti i odgonetnuti motive ljudi u prošlosti osim posmatrajući ih kao sebi bliske i istovremeno kao ličnosti jedinstvene osobenosti i životnog iskustva? Tada je lakše prepoznati one usamljeničke glasove koji ostavljaju svoj ljudski trag pisanom riječju.

Takvu jednu bujicu riječi ostavila nam je jedna žena – Jelica Belović-Bernadzikowska (Osijek, 1870 – Novi Sad, 1946), čiju je znatiželju, kreativnost, strast i senzibilnost, pretočene u pisanu riječ, teško definisati i precizno klasifikovati s obzirom na još nedovršene i neistražene rukavce njenih mnogobrojnih posvećenih aktivnosti. I mada ona već ima svoje poštovatelje među predanim istraživačicama ženske istorije, novo utemeljenje za pronicanje u njen život i rad nude objavljeni njeni *Memoari*, koji su rezultat neumorne ustrajnosti i profesionalnosti dr. Enesa S. Omerovića i dr. Jaceka Tomasza Lisa, njihove utemeljene i poticajne saradnje u pripremi djela koje zadivljuje ne samo obimom¹ nego i bogatstvom svoga sadržaja i opservacija, iako se njena autobiografija u ovom izvoru završava sa 1909. godinom.

U cilju boljeg razumijevanja i praćenja teksta *Memoare* prate bogate *Bilješke* (937 kratkih pojašnjenja, skraćenih biografija, vremenskih naznaka, uredničkih komentara i prevoda dijelova pisanih na engleskom, njemačkom, francuskom, talijanskom, latinskom, mađarskom i poljskom jeziku),

¹ Preuzeti rukopis *Memoara Jelice Belović-Bernadzikowske* pohranjen je u Historijskom arhivu Sarajeva i sadrži 411 stranica rukopisa.

čija složenost govori o zadivljujućoj energiji Jelice Belović-Bernadzikowske, ali bi se moglo reći istovremeno i uredničkoj, te uloženom naporu da se što profesionalnije pripremi za korištenje i dobrobit istraživačima.

Kao prateći i pomoćni prilozi sastavni su dio knjige autorski tekstovi priređivača – predgovor, biografija autorice i tekst o tadašnjim trendovima prvenstveno ženskog obrazovanja u Banskoj Hrvatskoj koje je iskusila Jelica Belovićka. Zatim tu su i *Prilozi*, 18 dokumenata – pisma, podsjetnice, smrtovnice i drugi arhivski dokumenti. Specifičnost je ovih priloga u tome što omogućuju čitaocima da budu sudionici uredničkog rada i da preko QR kodova još nepročitane dijelove teksta pokušaju odgonetnuti.

Pojavljivanje izvora ovog tipa značajnije je i time što historiografija dugo vremena nije prepoznavala učešće žena u stvaranju društvene realnosti, pa su i sada pomaci ka izmjeni te konstruktivne datosti nedovoljni jer je pola čovječanstva postalo *društvena manjina*, o čijoj se ulozi i mjestu u prošlosti malo zna. Neosporna je činjenica da sačuvani arhivski izvori gotovo u beznačajnom obimu dokumentuju obim, značaj i domete društvene participacije žena u kreiranju društvene stvarnosti, ali jednako tako je to i rezultat sveprožimajućeg hijerarhijskog rodnog poretka koji nije samo zaobišao, nego je institucionalizovao motive i modele arhivske selekcije.

Na jednom nivou *Memoari* su slika iskustva svjedoka vremena i života u Bosni 1894–1909. godine, njene društveno-političke klime i uspostavljenih korupcijsko-klijentelističkih mreža, protekcijskih veza u institucionalnom, prije svega prosvjetnom sistemu, njegove stratifikacije i posljedično međuljudskih odnosa koji su refleksija ustanovljenog sistema moći. Riječ je o vremenu austrougarske uprave, njenoj prosvjetnoj politici, rasporedu kadrova, načinu protežiranja pojedinaca, onih podobnih, i potvrdi “da vlast i preko mrtvih glava dolazi do poštivanja svojih naloga!” Galerija likova već poznatih historiografiji, koja se pojavljuje u Jelicinom društvenom krugu, igra neočekivane i živopisne uloge, te čini *Memoare* hronikom književne i intelektualne scene, kao i značajnim prilogom za istoriju bosanskohercegovačkog obrazovnog sistema. Njeno odrastanje i sazrijevanje u Osijeku, školovanje

u Đakovu i Zagrebu, istovremeno uključuje i njene susrete s istaknutim ličnostima onovremenog hrvatskog učiteljstva, pedagoškog i kulturnog miljea i ostavlja svjedočanstvo koje obogaćuje i dopunjuje već prisutne i etablirane spoznaje. Netipično je i dobrodošlo takođe kazivanje o prodoru ideologija devetnaestovjekovnih nacionalizama i njihovog uticaja kako na svakodnevni društveni saobraćaj tako i na preoblikovanje pojedinaca u duhu novih političkih očekivanja i novog kursa Monarhije s početka dvadesetog vijeka.

Na drugom nivou ovo je priča o dijelu života jedne žene, izuzetno obrazovane, gotovo institucije po sebi, koja je govorila sedam jezika, po školskom obrazovanju učiteljice, ali samoizgradnjom i žarom za znanjem – ličnosti renesansnog profila. Zbog toga je njena do sada dokumentovana djelatnost zadirala u gotovo sve humanističke discipline. Ostavila je radove iz oblasti pedagogije, psihologije, antropologije, sociologije, filozofije, feminizma, rezultate etnografskih istraživanja, književne radove – prozne i poetske, muzičke, pozorišne i književne kritike, te prevode naučnih tekstova i novinarske osvrte, pod punim imenom, ali i pod pseudonimima, no i pored toga ipak je ostala prešućena u kanonu. Izgleda da “50-ak knjiga i najmanje 2.200 članaka (u nekim autobiografijama se spominje i više od 4.000 članaka) objavljenih u više od 90 periodičnih publikacija na južnoslavenskom prostoru i 15-ak u Evropi”,² te rad na uređivanju nekoliko časopisa i drugih brošura, kako se navodi u biografiji koja je još jedan od priloga uređivača u knjizi, nije bilo dovoljno. A i to znano samo je dio nje bogate ostavštine. Onaj dio kojem istraživači još nisu prišli predstavlja iznimno veliku neobjavljenu rukopisnu građu, ličnu prepisku s više od 440 istaknutih savremenika, kao i tekstilnu kolekciju uzoraka sakupljenih na prostoru Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Vojvodine, koji se čuvaju u nekoliko ustanova u Novom Sadu, Sarajevu, Zagrebu, Beču, Los Angelesu, te ostavštinu u predmetima i fotodokumentaciju. Nije bio dovoljan taj nevjerovatni stvaralački fundus koji još uvijek nije do kraja prepoznat, autorizovan, pobrojan i sistematizovan, pa je izostalo promovisanje obrazovanja, znanja i rezultata rada ove autentične autorice.

² Enes S. Omerović, “Jelica Belović-Bernadzikowska (1870–1946)”, u: *Memoari*, 19.

Vjerovatno zbog toga što je bila superiornija od mnogih učenih muškaraca tog vremena, ova obrazovana Evropljanka gotovo kao neka fikcija dokazala je da prostor i vrijeme, Bosna s kraja 19. i početkom 20. vijeka, zemlja analfabeta, s procentom pismenosti koja ne doseže ni dvocifreni broj, nisu bili ograničavajući faktori za njen izraziti individualizam koji se pretakao u posvećeni rad.

U svojim *Memoarima* Jelica Belović-Bernadzikowska ipak svoja sjećanja nije oblikovala samo u okviru tradicionalnog “ženskog pisma”. Ona se kritičkom oštricom obračunavala s onovremenim idejama i društvenim vrijednostima i time omogućavala da buduća istraživanja “nastoje preispitati tradicionalne pojmove, strukture mišljenja i znanstvene kategorije što ih je izgradila ‘muška znanost’”.³ Tako je na osnovu *Memoara* opet moguće opovrgnuti čest stav kako je spol prirodna, biološka razlika koja je dovela do psihološke, društvene i kuturne razlike, odnosno da se rodne pozicije ne propituju, niti način uspostavljanja hijerarhije moći, gdje je, naravno, muški spol dominantan, a ženski subordiniran.

Svjesna toga, ona detektuje patrijarhalnu prisilu i kontrolu, uspješno prevazilazi brojne okolnosti koje su joj nametali porodica odakle je potekla, društvo u kome je odrasla, školovala se i kretala, sve ono što ju je paralisalo u dodiru s pristupom u javnu sferu, gdje su se manifestovali odnosi moći i manje plaćenog ženskog rada. Mada joj se često ne čini tako, ona uspješno pišući prevazilazi strepnju, strah od slobode, pa i onda kada je kročila na bosansko tlo, gdje se njen dolazak samo pretvarao u beskonačne mogućnosti, a sloboda združena s vlastitom odgovornošću za brojne odluke izgradila onu autentičnost kojoj *Memoari* samo nude obrise. S istančanim, pa možda i pretjerano strogim etičkim nazorima, sa senzibilitnošću na društvene nepravde, ona se samoprijegorno stalno okretala radu, s jasnom sviješću da nije dovoljno biti izvrstan u svojoj sobi, nego se nešto od te izvrsnosti mora pokazati i u javnom životu. Sve su to uzroci što pred sobom imamo jednu gorku i oporu ličnu ispovijest žene, ali i specifični

³ Mirjana Gros, “Nevidljive žene”, u: *Erasmus, Časopis za kulturu demokracije*, Zagreb: Erasmus Gilda, 1993, br. 3, 59–61.

uklon na njeno okruženje, bosanskohercegovačko društvo, u kojem više nije participirala nego što jeste. Gotovo potpuno izolovana, bez podrške bilo institucije, porodice, supruga ili neke udruge “svetih gospođa”, ženskih udruženja ondašnjeg visokog staleža, ona je samostalno krčila svoj put pisanom riječju.

Uprkos tome što joj se događalo u Bosni dok je učiteljela u Mostaru, Sarajevu, Banja Luci i Ključu i što čitav njen autobiografski ispis ima elemente drame – ni u jednom momentu, i pored brojnih donkihotovskih, ali i gorkih kritika upućenih okolini, ona ne pominje da bi napustila svoje novo obitavalište – Bosnu. Prihvatanje onog gdje jesi – u Bosni, vlastito prepoznavanje i potvrda postojanja koju joj Bosna nudi svjedoči da je Jelica dala svoj unutrašnji pristanak, šansu i sebi i Bosni. Razlučivši tuđa očekivanja – društva, porodice, *Mentora*, supruga – od svojih vlastitih želja i odluka, opredjeljuje se bez kompromisa za vlastiti put, vlastitu misiju. Priređivači su omogućili da se nakon više od sto godina ožive iskustva, razmišljanja, nedoumice i izazovi jednog bogatog unutrašnjeg ženskog svijeta, a time da se potvrdi žensko povezivanje preko granica vremena i prostora, da se nanovo posvjedoči dodijeljena društvena nejednakost za ženu i time pronade “kontinuitet u diskontinuitetu”⁴

Na sljedećem nivou to je uvid u žensku svakodnevnice, njene emotivne reakcije i blokade, očekivanja, njene ideje, stavove i djelovanja, te u sliku društva kome je bila savremenica i mnoštvo barijera što su je ograničavale i time oblikovale i njene moralne stavove. U *Memoarima* njena se raspoloženja kreću od sjetnih lamentacija, nezadovoljstva, gorčine, melanholije, do gorkog cinizma i verbalnih obračuna s drugima, koji o tome, naravno, ništa ne znaju i koji potvrđuju da je u svijetu s početka 20. vijeka, ali i danas, za dramu neophodan “tragični čovjek”, odnosno onaj koji problematizuje društvene pojave i njihove devijacije i anomalije, život sam, a to je po pravilu predstavnik onih koje društvo vidi kao poražene i koji i dalje idu svojim putem.

⁴ Renata Jambrešić Kirin, “Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije”, u: *Treća*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2015, br. 1–2, 12.

Da nemamo uvid u memoare, ne bismo mogli razumjeti motive, porive, okolnosti i izazove u kojima je nastajao njen stvaralački opus. Njena interpretacija stvarnosti ne bi bila prepoznata u njenim brojnim raznovrsnim, sadržajnim, minucioznim i utemeljenim, ali duhom oplemenjenim stručnim tekstovima.

Ovo govori o tome da su moguća brojna čitanja kako Jelice Belović-Bernadzikowske tako i *Memoara*, što će biti očigledno svakom budućem čitaocu. Pod utiskom svog prvog čitanja identitet Jelice Belović-Bernadzikowske prepoznala sam kao “trostruku drugost”,⁵ pri čemu se imenovanje odnosi na one podređene koji trpe dominaciju, one uskraćene i neostvarene. To se tada pokazalo utemeljenim jer je Jelica bila “druga” u rodnom kontekstu – kao žena u patrijarhalnom društvu, u socijalnom – kao obrazovana, intelektualka među neobrazovanim i nedoškolovanim, i kao od društva neprihvaćena strankinja u sredini koja ju je takvom vidjela. Iz njenog statusa, istovremenog bivstvovanja u sve tri navedene pozicije proistekla je posebna vrijednost, njena izuzetna pronicljivost i u *Memoarima* izražena prednost egzota – one koju zaobilazi asimilacija, koja ne dijeli navike nove sredine, ali ih uočava. Protekcijonizam, koruptivnost, jedinstven sklop lopovluka: “Ovako izgleda kulturna misija Austrije u Bosni: cijena joj je nemoral i otrovana mladež moga naroda.” Ipak, višestruka drugost, inkorporirana u jednoj poetskoj duši, govori o Bosni i Hercegovini bez uobičajenog kolonijalnog diskursa, tako svojstvenog svim putopiscima i sastavljačima slike Bosne.

Ne isključujući prvo čitanje, model kojim ćemo možda biti bliži razumijevanju ne samo Jelice Belović-Bernadzikowske nego i vlastitom, a imajući u vidu njene dojmljivo prenesene unutrašnje borbe i rezultate koje je ostvarila da bude djelatna ne samo za sebe nego i druge, nužno je smješta u kontekst liminalnosti. Pritom ona čini jedinstvo identiteta, sa značenjem praga prostora koji pripada i tamo i ovamo, a čija je osnovna karakteristika

⁵ Sonja Dujmović, “Pogledi Jelice Belović-Bernadzikowske iz njene bosanske ‘Sopstvene sobe’”, u: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011, 481–503.

međuzona i mogućnost izbora i jednog i drugog, bilo prostora, društva ili ideja. Jelica djeluje na granici vijekova, djeluje i s ove i s one strane Save, radi istovremeno više poslova, registruje društvene promjene u cijeloj Monarhiji, svjedoči svoje postojanje odabirom i jednog i drugog kao jedinstvenog – bez ikakvih fiksiranih identiteta – suprotno onim prisvajanjima što će se vijek kasnije pojaviti.

Ona pripada svima i nikome, njena ličnost je ujedinjujuća i postaje novi kvalitet, crpi izvore svih prostora, razbija njihovu zatvorenost. Poput leće izoštrava pogled, daje novu vizuru, jer oni koji pripadaju limenu, koji jesu u njemu, posjeduju te karakteristike – imaju mogućnost izoštrenog i procnljivog sagledavanja stvarnosti. Ona je u poziciji nekog ko ne prihvaća pravila, ona odbija da se odredi, a time i ograniči i definiše, posjeduje svoje izbore, koristeći kvalitete svih s kojima stupa u dodir. Odsustvo svake isključivosti daje joj mogućnost odabira, donosi novi kvalitet i autentičnost. Takva pozicija je pozicija stalnog promišljanja, stalnog kretanja i promjene, sumnji i nedoumica, što nam ovi *Memoari* i pokazuju. Pozicija *homo universalisa*, odnosno intelektualke koja bira stalni izazov i sumnju i ta tjeskoba proizašla iz slobode (izbora) konstanta je razvoja samosvijesti i *izvor provjere vlastitih* snaga. Možda bi to mogao biti ključ razumijevanja ličnosti Jelice Belović-Bernadzikowske.

Njene bitke proizašle iz samoće, nelagode i strepnje nisu javne, ali njena se djela suprotstavljaju muškoj konstrukciji i tumačenju svijeta, raskidajući s uvriježenim očekivanjem “njihovog” prostora, okoline koja determiniše mjesto i vrijednost žene u društvu. Ona se ne pojavljuje u javnosti kao djelatna feministkinja, nego neko ko svoj ženski aktivizam usmjerava putem svog radnog, profesionalnog angažmana. Svojim životom i radom subverzivno dekonstruiše performativnost svoje rodne uloge primajući istovremeno pohvale da je sâm Kraljević Marko, jer izgleda nije bilo imenice ženskog roda koja bi bila pohvalnija od ove simboličke, iskaza poštovanja za hrabrost i snagu. Time rezignirano podsjeća da se njen spol u hijerarhiji moći koristio da je obezvrijedi i eksploatiše, da ženi od iskona nije dato da

uspije u muškom ambijentu, gdje lični motivi, prostačka taština i pakost remete istančane emocije žene, ali, što je važnije, ne uspijeva da uništi njenu neizmjernu, gotovo nerazumljivu energiju kojom se uvijek i nanovo diže.

Svojim životom samo je prividno narušavala proporciju ženskog javnog i privatnog, kao ideološki podijeljenih rodnih uloga u bosanskohercegovačkom patrijarhalnom društvu, i to uglavnom svojim javnim angažmanom. Isto tako, mjesto i zvanje istorijski privilegovane, muške pozicije, kao što će se vidjeti, često joj je dodjeljivano samo kao sredstvo za izgradnju njoj nadređenog autoriteta – muškog identiteta. Dakle, ona je svojom pozicijom gotovo simbolično uzela mjesto muškarca, ali nije osvojila nikakvu ulogu u zadanoj strukturi moći. Ta vrsta uskraćenosti i frustracije, mnogostruke drugosti donosila joj je izoliranost, obilježnost, neprihvatanje; istovremeno, ta marginalna pozicija, stečena još u djetinjstvu, imala je i određenih prednosti, jasno očitovanih u *Memoarima* – ona joj je izoštravala vizuru, profilirala kritički ton. Dakle, kao ishodište marginalne pozicije nalazimo kreativni čin, koji se ogledao kako u njenom stvaralačkom opusu tako i u elaboracijama o bosanskohercegovačkom društvu i njegovim skrivenim stranama. Nametnutoj rodnoj ulozi oduprla se upornim i kontinuiranim pregalačkim spisateljstvom, iznalazeći za svoj životni izbor moto: “U Formi je život – u radu je spas.”

Unutar patrijarhalnog okvira *Memoari* nude sticanje saznanja o ženskom iskustvu. To je priča o ženskom odrastanju, podršci ili odsutnosti podrške, porodičnim odnosima, školovanju i iskustvu u internatu s kraja XIX vijeka, dobijanju posla, komunikaciji s nadređenima, bračnim odnosima, pa i ženskoj (ne)solidarnosti. To sistematsko seciranje vlastitog života često je bolno, ali i razumljivo zbog priznanja o emotivnoj uskraćenosti, fizičkom kažnjavanju i doživljavanom verbalnom nasilju ne samo u sistemu rigidnog institucionalnog školstva i vršnjačkog poniženja nego i tokom cijelog života. Njena autobiografija otkriva silnu usamljenost, potištenost i ljudski nemir. To je intimna ispovijest, gotovo ispovjedna hirurgija vlastitih osjećaja, strasti, nadanja, potajnih želja; ona se svakako ne može čitati

drugačije nego uranjanjem i saučestvovanjem s jednim ljudskim postojanjem, bilo ono porazno ili uspješno, ako se uopšte to tako može kvalifikovati.

Iz svega toga proizašla je nesigurnost, ali u ovom slučaju kao pokretačka sila, preduslov stvaranja. Sama o tome kaže:

“Grössenwahn” [prikazuje] ujedno neku kompenzaciju za nekakvu oskudicu. Za to mali i potlačeni narodi iznose najveći narodni ponos. Kod individua je isto tako. Čim te više gnječe i tište, tim [je] veća ambicija u tebe! Ogroman potrošak energije u izvjesnom pravcu, naime “genijalnost”, rađa se često iz mladosti, provedene u poniženju, oskudici, suzama i patnji. Moja velika ambicija, revnost, radinost i požrtvovnost imade bez sumnje svoje vrelo već u najranijem djetinjstvu mome, u onim djetinjim bolovima, s kojih sam toliko patila (...).”

Moć memoara, kao bilo kog drugog iskazanog vlastitog iskustva, proizlazi iz uvjerljivosti i nemogućnosti da se čitalac odupre silini emocija utkanih u autoričina zapažanja, iskaze i vrijednosne sudove. Njen izabrani vrijednosni sistem, ujedno i dosljedan i nedosljedan, svjedoči o složenosti ženskog, ljudskog postojanja. Svojim autobiografskim iskazom Jelica premošćuje vremenske, klasne i rodne granice i nudi mogućnost da se ostvari bliskost s jednim ljudskim iskustvom i životnim iskušenjima. Kako je to sama navela: “Ako ovi moji memoari i ne će nikoga mnogo naučiti, ali će moći mnoge da pobudi na nauku. Nesistematičnost njihove forme naknađuje životna istina.”

Ničiji, pa ni život Jelice nije sistem. Stoga ona odbija da ga tako definiše, jer njen izbor i životna istina jeste oslobađajuće hodanje po oštirci noža. Biti “između” njen je izbor, koji je životom i radom prihvatila. Slažem se i predlažem ga.

Sonja M. Dujmović

Martina Bitunjac, *Lea Deutsch: Dijete glume, glazbe i plesa*,
Zagreb: Srednja Europa, 2021, 73 str.

Nakladnik *Srednja Europa* izdao je u Zagrebu 2021. godine važnu monografiju povjesničarke dr. Martine Bitunjac – *Lea Deutsch: Dijete glume, glazbe i plesa*. Urednik knjige je dr. Damir Agičić, a izdavač Alenka Barišić. Martina Bitunjac već prije toga objavila je ovu knjigu na njemačkom jeziku u Leipzigu u kući Hentrich&Hentrich, a prema informacijama dostupnim iz medija, knjiga će se prevesti na poljski jezik. Neizostavno je napomenuti da su dr. Bitunjac i dr. Agičić autori izložbe o Lei Deutsch “Između slave i zaborava – Lea Deutsch, čudo od djeteta i žrtva holokausta”, koja se mogla posjetiti u Hrvatskoj, Njemačkoj i Poljskoj. Ova hvale vrijedna knjiga otrgnula je iz zaborava Leu Deutsch (izgovor po jidišu Dajč), najvažniju dječju glumicu u povijesti hrvatskog kazališta. Dr. Bitunjac analizirala je njezinu impresivnu karijeru, koja je trajala devet godina. Usto, važno je pohvaliti idejnu realizaciju naslovnice, koju je izradila Ana Vujasić stavivši fotografiju Lee Deutsch za vrijeme kazališnog nastupa, čime Vujasić također stavlja naglasak na djelo Lee Deutsch. Dodatna vrijednost knjige je u tome što je pisana vrlo jasnim, pitkim jezikom, tako da je mogu čitati i učenici osnovnih škola. Cijela monografija popraćena je brojnim fotografskim, vrlo važnim materijalom, koji najčešće prikazuje Leu Deutsch za vrijeme njenih brojnih nastupa.

Lea Deutsch bila je slavna za svoga života. Postavlja se pitanje zašto je zaboravljena i još donedavno bila relativno nepoznata. Moguće je naći odgovor u *konceptu nevidljivosti*, koji je postavila i primijenila mađarska povjesničarka Andrea Pető. Naime, Pető naglašava da sjećanje “nije deskriptivna kategorija, već koncept koji aktivno stvaraju oni koji se sjećaju u odnosu na kontekst i prostor sjećanja. Kroz sjećanje odabiremo, prikrivamo, ušutkavamo, činimo nevidljivim, mijenjamo, pretjerujemo, minimiziramo, hvalimo i

demoniziramo (...).¹ Na tragu tog zaključka je i dr. Bitunjac izjavom u intervjuu koji je dala za Radio Nacional (izjava je i naslov intervjua), govoreći da “Leu Deutsch bivši sustav nije glorificirao, jer je bila ‘samo’ žrtva i nije pripadala partizanskom korpusu, za razliku od Boška Buhe”.² Bez obzira na to što dr. Pető obrađuje ratne zločinke čija se odgovornost desetljećima umanjivala zbog feminističkog pristupa u kojem se biraju isključivo “lijepo priče” i biografije “zaslužnih žena”,³ a dr. Bitunjac u ovoj knjizi obrađuje lik i djelo djeteta žrtve ustaškog režima, izuzetno je važno što su dvije znanstvenice u dvjema različitim znanstvenim studijama došle do istog zaključka koji se odnosi na problematiku sjećanja ili zaborava povijesnih osoba. Dakle, politika sjećanja prvenstveno je rezultat društveno-političkih čimbenika koji mogu ostati desetljećima ukorijenjeni u društvu, ali i u historiografiji. Ako bismo pak uzeli u obzir razlog koncepta nevidljivosti koji navodi Pető, nameće se pitanje zašto se onda brojne jugoslavenske feministice nisu izborile za sjećanje na Leu Deutsch. Jugoslavenske feministice nisu se zamjerale socijalističkoj politici, niti socijalistički političari feminizmu. U diskurs koncepta nevidljivosti moguće je uključiti i monografiju *Diana Budisavljević – Prešućena heroína Drugog svjetskog rata* povjesničarke Nataše Mataušić. Naime, činjenica da je Diana Budisavljević spasila 10.000 srpskih žena i djece iz nekoliko ustaških logora nije odgovarala kreatorima političkog narativa u SFRJ, koji je gotovo uvijek izbjegavao tematiku o mogućnostima spašavanja iz logora, te je slavio “herojsku smrt partizana”. U takvoj politici sjećanja nije bilo mjesta za velikanke poput Lee Deutsch i Diane Budisavljević.

U prvom poglavlju knjige naslovljenom “Najmlađa kći zagrebačke božice Thalije” Martina Bitunjac zaokružuje cijeli život Lee Deutsch, od

¹ Andrea Pető, *The Women of the Arrow Cross. Invisible Hungarian Perpetrators in the Second World War*, Cham: Palgrave Macmillan, 2020, 7.

² <https://www.nacional.hr/dr-martina-bitunjac-za-radio-nacional-leu-deutch-bivsi-sustav-nije-glorificirao-jer-je-bila-samo-zrtva-i-nije-pripadala-partizanskom-korpusu-za-razliku-od-boska-buhe/>, / 18. 5. 2023. (pristupljeno 15. 7. 2024.).

³ Andrea Pető, “Who is afraid of ‘Ugly Women.’ Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block”, u: *Journal of Women’s History*, br. 4, 2009, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 148.

njezinog porijekla do tragedije. Stoga, dr. Bitunjac donosi informacije o Židovima u Jugoslaviji prije i za vrijeme NDH. Ove informacije pripremaju čitatelja na sva sljedeća poglavlja. Dr. Bitunjac navela je prethodne radove o Lei Deutsch, među ostalima i važnu knjigu Pavla Cindrića iz 2008. godine, suvremenika Lee Deutsch, pod nazivom *Lea Deutsch, zagrebačka Anne Frank*. Taj naslov bio je prikladan kao vid političkog sjećanja u vrijeme dok je Lea Deutsch bila još manje poznata u javnosti. Stoga, usporedba s Annom Frank ukazivala je na činjenicu da je riječ o darovitom djetetu koje je tragično skončalo u holokaustu, čime je Cindrić na neki način okružio lik i djelo Lee Deutsch. Martina Bitunjac učinila je to još izravnije naslovom ove knjige, dajući time Lei Deutsch individualnu važnost koju zaslužuje kao velika umjetnica.

U drugom poglavlju “Rođenje velike male umjetnice” dr. Bitunjac piše o političkoj situaciji u Kraljevini Jugoslaviji, položaju Sefarda i Aškenaza i njihovom važnom utjecaju na društvo i kulturu. Lea Deutsch (punim imenom Lea Dragica Deutsch) pripadala je Aškenazima. Rođena je 18. siječnja 1927. godine u Zagrebu. Obitelj joj je pružila kvalitetno umjetničko obrazovanje i bila je u prijateljskim odnosima s čuvenim redateljem Titom Strozijem. On je veoma poznat u hrvatskoj javnosti, kao i nekoliko njegovih članica obitelji, također znamenitih umjetnica. Njegova majka bila je čuvena hrvatska tragedkinja Marija Ružička Strozzi, a njegova sestra hrvatska sopranistica međunarodnog značaja Maja Strozzi-Pečić. Okružen znamenitim umjetnicama, Tito Strozzi lako je prepoznao značajnost Lee Deutsch i ponudio joj da se priključi dječjoj umjetničkoj skupini “Dječje carstvo”⁴, u kojoj je Deutsch uvježbavala prve scenske tekstove.

U trećem poglavlju naslovljenom “Cirkuska djevojka – otmjeni lord: kazališni svijet Lee Deutsch” dr. Bitunjac analizira karijeru Lee Deutsch od njezinih početaka do prvih angažmana u zrelih ulogama, odnosno angažmana na kraju karijere. Preko navedenih njezinih angažmana čitatelj ujedno doznaje i za vrlo bogat kazališni repertoar u Zagrebu. Lea Deutsch

⁴ Martina Bitunjac, *Lea Deutsch: Dijete glume, glazbe i plesa*, Zagreb: Srednja Europa, 2021, 16.

imala je sporedne uloge u opereti *Grofica Marica* Emmericha Kálmána (kao Juliška)⁵ i kao Louison u Molièrovom *Umišljenom bolesniku*⁶. Prvu glavnu ulogu dobila je kao šestogodišnjakinja u predstavi prema romanu *Tonček i Točkica* Ericha Kästnera, koju je režirao Alfons Verli.⁷ Novine i časopisi često su pisali o njoj, a kritičari hvalili njezine nastupe. Glumila je lik Ahmeda u komadu *Hasanaginica*. Dr. Bitunjac naglašava važnost ove uloge u kontekstu multikulturalnosti tadašnje Jugoslavije, jer je Lea Deutsch glumila muslimanskog dječaka. Važnost Hasanaginice dr. Bitunjac naglašava činjenicom što ju je Johann Wolfgang Goethe preveo na njemački jezik.⁸ Lea Deutsch glumila je Gitu u komadu *Čudnovate zgode šegrta Hlapića*, koji je režirao Verli prema istoimenom djelu Ivane Brlić Mažuranić.⁹ Nastupala je i u suvremenoj operi i to u djelu *Oganj* skladatelja Blagoja Berse. Djelo je tematiziralo socijalne probleme rane industrijske revolucije.¹⁰ Veoma je upečatljiva informacija da se uprizorilo djelo poljske glumice, književne kritičarke i književnice Gabriele Zapolske, jer je Lea Deutsch glumila u njezinoj socijalnoj drami *Moral gospođe Dulske*.¹¹ Gabriela Zapolska oštro se borila protiv društvenih nepravdi i predrasuda, te je svojim djelima tematizirala društvene probleme izazivajući time u Poljskoj opću sablazan.¹² Najzad, u jednoj od svojih posljednjih uloga, utjelovljujući lik Anjutke u *Moći tmine* Lava Tolstoja, Lea Deutsch glumila je “odraslu gospođicu”.¹³

U četvrtom poglavlju naslovljenom “Odbačeno čudo od djeteta” – borba za preživljavanje u fašizmu” dr. Bitunjac piše o promjenama koje su zadesile Europu i o nastanku Nezavisne Države Hrvatske kako bi se pružila kompletnija slika nadolazeće tragedije. Lea Deutsch nije više smjela

⁵ M. Bitunjac, *Lea Deutsch*, 21.

⁶ Isto, 23.

⁷ Isto, 26.

⁸ Isto, 31.

⁹ Isto, 33.

¹⁰ Isto, 35.

¹¹ Isto, 46.

¹² Skupina autora. *Povijest svjetske književnosti*. Sv. 7, Zagreb: Mladost, 1975.

¹³ M. Bitunjac, *Lea Deutsch*, 47.

glumiti, izbačena je iz škole,¹⁴ uzaludno slala molbu, popraćenu potpisima i zagovorom hrvatskih velikana poput Nine Vavre-Bach i Jakova Gotovca.¹⁵ Nije pomoglo ni njezino poznanstvo s drugim njezinim kolegicama poput Vike Podgorske, Zinke Kunc Milanov i Božene Kraljeve, kao ni njezin neizbrisiv doprinos hrvatskom kazalištu, zato što čelnicima NDH kultura nije nikad bila od značaja.

U posljednjem, petom poglavlju knjige naslovljenom “Uoči tragedije: deportacija i smrt” dr. Bitunjac vrlo detaljno piše o posljednjim pokušajima Lee Deutsch i njezine obitelji da se spasi i time zorno prikazuje beznadnost svih ljudi koje je NDH predodredila za smrt. U noći s 2. na 3. 5. 1943. lokalna i njemačka policija uhitila je 1.600 Židova, među kojima i Leu Deutsch. Nakon zatvora u Zagrebu deportirana je stočnim vagonom u Auschwitz i vjerojatno umrla za vrijeme transporta.¹⁶

Posljednji fotografski materijal na četiri stranice u knjizi reprodukcija je pisma koje je Lea Deutsch uputila Rasnom odjelu Ministarstva unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske. U pismu Lea Deutsch moli da se primijeni na nju čl. 6. Zakona o rasama, prema kojemu stoji da arijevska prava mogu dobiti osobe koje su se prije travnja 1941. zalagale za interese i oslobođenje hrvatskog naroda. Lea Deutsch u pismu nabraja svoje važne uloge i naglašava svoj doprinos kulturi. Nadalje piše da njezini roditelji nisu pripadali nijednoj cionističkoj ili stranoj udružbi i da je sve što se oko nje događalo u pravom smislu riječi samo hrvatsko, te da su njezini preci boravili u Hrvatskoj već od 1797. godine. Zatim piše i o svojem preobraćenju na katoličku vjeroispovijest, te navodi da je redovito prisustvovala satovima vjeronauka. Pismo je uz Leu Deutsch potpisala i sestra ustaškog pukovnika Hermina Pećina, rođ. Rukavina, uz riječi da “iskreno preporučuje i moli”, te Nina Vavra-Bach, koja uz potpis “moli da se prepozna i uvaži ovaj veliki mladi talenat u ime umjetnosti”. Međutim, pismo upućeno organima države koja se temelji na terorizmu i rasizmu nije moglo biti

¹⁴ M. Bitunjac, *Lea Deutsch*, 56.

¹⁵ Isto, 53.

¹⁶ Isto, 61.

uvaženo. Nisu prihvatili ni riječi same Lee Deutsch da slavni naslov “uvaži ovu moju molbu, a ja ću svojom predanošću i nadalje služiti hrvatskoj Italiji, koja me je tako toplo već kao sasma malo dijete primila”.

Marina Alia Jurišić

Jelena Milinković, Žarka Svirčev (ur.), *Ženski pokret (1920–1938): Zbornik radova*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2021, 599 str.

Zbornik radova *Ženski pokret (1920–1938)* rezultat je rada međunarodnog znanstvenog skupa *Časopis Ženski pokret (1920–1938)*, održanog na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu u periodu od 6. do 9. listopada 2020. godine. Riječ je, dakle, o zborniku koji objedinjuje i predstavlja rezultate znanstvenih istraživanja iz rodne perspektive, fokusirajući se primarno na časopis *Ženski pokret*, glavnu feminističku medijsku platformu u međuratnom periodu u Jugoslaviji. Njegov sadržaj čine: *Uvodna riječ*, *Biografije autorki*, *Izvodi iz recenzija*, *Indeks imena*, *Indeks periodike* te devet zasebnih poglavlja koja objedinjuju trideset i tri rada. Kroz analizu časopisa *Ženski pokret* autorice su istražile i predstavile širok spektar društveno-političkih, ekonomskih i kulturnih tema, osvrćući se ne samo na prostor Jugoslavije već i na prostor većeg dijela Europe.

U okviru prvog poglavlja pod nazivom *Društveno političke linije delovanja* predstavljena su tri rada. U prvom radu “Međuratni liberalni feminizam: Narodni ženski savez i odnos humanitarnog i socijalnog pitanja u dvadesetim godinama 20. veka” autorica Isidora Grubački bavi se pitanjem (dis)kontinuiteta u radu Narodnog ženskog saveza s jedne strane, a s druge pitanjem odnosa humanitarnog i socijalnog rada u kontekstu povijesti međuratnog liberalnog pokreta. U pogledu odnosa humanitarnog i socijalnog rada posebna je pažnja u tekstu posvećena stavovima Alojzije Štebi i Milene Atanacković. Autorica iznosi tvrdnju da je dihotomija humanitarnog i socijalnog rada korespondirala s dihotomijom humanitarnog i feminističkog, te zaključuje da je jedna struja međuratnog liberalnog feminizma uz koncept feminizma usko povezivala zahtjeve sa socijalnom pravdom i društvenim reformama, kao i dužnost prema državi, javni rad, te politička

prava žena. Djelovanjem Ženske stranke bavi se rad autorice Kristine Jorgić Stepanović pod nazivom “Ženska stranka – (ne)prijatelj Ženskog pokreta”. Riječ je, naime, o prvoj političkoj organizaciji žena u Kraljevini SHS osnovanoj 1927. godine, a u samom radu prati se razmimoilaženje između Ženske stranke i Ženskog pokreta i konačno ukidanje stranke 1929. godine. Autorica zaključuje da je Ženska stranka predstavljala jedno od najvećih političkih dostignuća feminizma međuratne Jugoslavije. Treći i posljednji rad u ovom poglavlju autorice Francesce Rolandi nosi naslov “Women’s organizing in a contested bordeland: the case of pro-Yugoslav associations in Sušak and Fiume in the interwar period”. U radu se prate aktivnosti i djelovanje Jugoslavenske ženske demokratske udruge i Kruga srpskih sestara na području Suška i Fiume, te kako je pitanje feminizma utjecalo na njihov rad. Dakle, kroz prvo poglavlje predstavljena je analiza uloge feminizma u međuratnoj Jugoslaviji, bazirana na dinamici između humanitarnog i socijalnog rada, odnosno ženskog angažmana u njima. Pokazano je kako su se različite političke struje unutar feminizma s jedne strane sukobljavale, a s druge pak usklađivale s društvenim reformama i pravima žena.

Drugo poglavlje naslovljeno *Uredničke i jezičke politike* također čine tri rada. Rad “Katarina Bogdanović i Mileva Milojević kao urednice i saradnice jugoslavenskog feminističkog časopisa *Ženski pokret* (1920–1938)” Zorane Simić prvi je u nizu. Naime, u radu je predstavljena (re)konstrukcija intelektualnih, profesionalnih i privatnih biobibliografija Katarine Bogdanović i Mileve Milojević, a uži fokus je na njihovom uredničkom i suradničkom doprinosu časopisu *Ženski pokret*. O značaju Alojzije Štebi piše Irena Selišnik u radu “Alojzija Štebi in jugoslovanski feminizem ter *Ženski pokret*”, pri čemu se posebno osvrće na njezinu teorijsku feminističku misao u *Ženskom pokretu*. Posljednji rad u ovom poglavlju, autorice Margarete Bašaragin, posvećen je uporabi rodno osjetljivog jezika (ROJ). Ona je u radu “Upotreba rodno osjetljivog jezika u feminističkom časopisu *Ženski pokret*” istražila, analizirala i kritički procjenjivala kako se pisalo o ženama početkom prošlog stoljeća i to u situacijama kada žene govore o sebi, obraćaju se čitateljima ili pak kada govore o drugim ženama. Na osnovu

istraživanja zaključila je da feministkinje (autorice tekstova) dosljedno koriste rodno osjetljivi jezik samo kada govore o drugim feministkinjama ili ženama općenito. U cjelini gledano, u drugom poglavlju predstavljena je urednička i jezička politika u časopisu *Ženski pokret*, gdje je temeljito analiziran intelektualni i profesionalni doprinos urednica časopisa, značaj teorijskog rada pojedinih feministkinja, kao i upotreba rodno osjetljivog jezika u tekstovima. Njime se nudi uvid u način na koji su uredničke odluke i jezičke politike oblikovale feministički diskurs u međuratnoj Jugoslaviji.

Idejna (ideološka) težišta i raslojavanja naslov je trećeg poglavlja ovog Zbornika i čine ga četiri rada. Rad “Drage sestre Jugoslavenke...: Iluzije o transnacionalizmu Male ženske antante na stranicama *Ženskog pokreta*” autorice Marijane Kardum ima za cilj istražiti djelovanje Male ženske antante (MŽA), međuratnog ženskog saveza Čehoslovačke, Grčke, Jugoslavije, Poljske i Rumunjske, te tumačiti ključne ideje koje je demokratski “Zapad” prenosio, odnosno prevodio u jugoslavenski kontekst narodnog jedinstva. Ivana Pantelić je u svom radu “‘Obrazovanje za mir’. Pacifistički sadržaji u časopisima *Ženski pokret*, *Jugoslavenska žena* i *Žena danas*” nastojala pomoću analize žanrovskih sličnosti i razlika u ovim časopisima predstaviti uređivačke politike kada je tema mira i nenasilja u pitanju. Na osnovu toga zaključuje da su urednice i suradnice *Ženskog pokreta* svoje čitatelje i čitateljice upozoravale na sva događanja u svijetu, a osobito na pojavu fašizma i nacizma kao najvećih prijetnji miru. Treći rad u poglavlju djelo je Žarke Svirčev i bavi se temom seksualnosti. Sam rad “Politike seksualnosti *Ženskog pokreta*” autorica je zamislila kao prilog intelektualnoj povijesti žena u 20. stoljeću, osobito u okviru historiografije seksologije, konkretno se osvrćući na značaj Julke Hlapec Đorđević, koja je tvrdila da “putem svog oslobođenja, žena mora ići sama bez pratnje i preporuke”. Posljednji rad u ovom poglavlju bavi se pitanjem bolesti i zdravlja, a napisala ga je Stanislava Barać. Ona je u radu pod nazivom “Tema bolesti i zdravlja u *Ženskom pokretu* (1920–1938) i aktuelnoj ženskoj prozi” nastojala pokazati kako je *Ženski pokret* imao za cilj suzbijanje bolesti i unapređenje zdravlja žena i djece, ali i unapređenje rada zdravstvenih institucija. Trećim

poglavljem dat je, dakle, uvid u različite ideološke i tematske pristupe ženskog pokreta kroz radove koji doprinose razumijevanju načina na koji su se ideje o miru, rodnoj jednakosti i zdravlju formirale, a zatim i dodatno razvijale na jugoslavenskom prostoru. Naglasak je stavljen na žensko samostalno djelovanje i kritičko sagledavanje političkih i društvenih izazova toga vremena, ali je riječ o pitanju koje je i danas vrlo aktuelno, ne samo na Balkanu već i šire.

Temi prostitucije u časopisu *Ženski pokret* posvećeno je četvrto poglavlje, koje se sastoji od četiri rada. Prvi u nizu je rad Leje Vujošević pod nazivom “Prostitucija – ‘najfeminističnija tema’ u časopisu *Ženski pokret*”, gdje je autorica nastojala pokazati kako je tema prostitucije u *Ženskom pokretu* obrađivana ne kao marginalna, već kao društveno relevantna tema. Na nešto drukčiji način pitanjem prostitucije bavila se i Ana Rajković u radu “Prostitucija kao odraz socijalnog stanja žena i njezina analiza (1920.–1934.)”. Naime, ona je nastojala pokazati na koji način se prostitucija kao društveni fenomen analizirala u časopisu *Ženski pokret*. Autorica Jelena Seferović u radu “Analiza prezentacije i interpretacije prostitucije i prostituiranih žena u časopisu *Ženski pokret*” teži rekonstruirati strategije oblikovanja pozitivnih i negativnih predstava o prostituciji i prostituiranim ženama. S druge strane, rad Sonje Veselinović “Načini predstavljanja prostitutke u časopisu *Ženski pokret* i literarni kontekst” analizira nastojanje da se prostitucija i prostituirane žene predstave u društvenom kontekstu i iz perspektive žrtve i tragičnog života. Svaki od radova doprinosi razumijevanju prostitucije ne samo kao društvenog problema već i kao odraza društvenog položaja, te na taj način produbljuje empatiju prema ženama koje su se našle u tom položaju, ističući potrebu za razumijevanjem i podrškom, umjesto osude, u okvirima društvenog preispitivanja ove jako složene teme, koja je još uvijek vrlo aktuelna.

Peto poglavlje u Zborniku pod naslovom *Rad i socijalna pitanja* sastoji se od tri rada. Rad Ane Lovreković “‘Zato zbijmo svoje redove da uzmognemo što snažnije povesti borbu za politička i ekonomska prava žene u društvu!’ – Sindikalke u redovima Omladinske sekcije Ženskog pokreta u Zagrebu”

bavi se ulogom sindikalki u djelovanju zagrebačke Omladinske sekcije Ženskog pokreta u Zagrebu u periodu od 1934. do 1937. godine, kojeg je obilježio val štrajkova u tvornicama gdje je prevladavala ženska radna snaga. Jednom ekonomskom temom bavi se Emilija Cvetković u radu “‘Za jednak rad – jednaka nagrada’: Analiza ekonomskih tema u časopisu *Ženski pokret*”. Naime, autorica je analizirala sadržaje tekstova iz časopisa kroz koje se opisuje proces ženske profesionalne emancipacije u međuratnom periodu Jugoslavije. Autorica Teodora Todorić Miličević u radu “O samohranim majkama i vanbračnoj deci u časopisu *Ženski pokret* (1920–1938)” bavi se slučajem Ružice Stojanović, koja je trudna izvršila samoubojstvo, jer nije željela biti samohrana majka. U petom je poglavlju, dakle, predstavljena važnost ženskog profesionalnog osnaživanja i borbe za ravnopravnost u radnom okruženju, kao i tragične sudbine žena suočenih s raznoraznim društvenim pritiscima.

Šesto poglavlje pod nazivom *Žene Jugoslavije u Ženskom pokretu/Ženskom pokretu i oko njega* ujedno je i najobimnije poglavlje u ovom Zborniku i sastoji se od šest radova. Prvi u nizu je rad Dajane Milovanov pod nazivom “Smrt Ružice Stojanović – od privatne do javne sfere”, u kojem autorica analizira diskurs izvještavanja o samoubojstvu Ružice Stojanović, kao i njen dnevnik. Maša Miloradović u radu “Dr. Maša Živanović (1890–1960) – lekarka i saradnica časopisa *Ženski pokret*” predstavlja biografiju sarajevske dječje doktorice Maše Živanović, a ujedno i članice jugoslavenškog Ženskog pokreta. Biografija se sastoji od dokumenata i malobrojnih rukopisa koje su sačuvali njeni nasljednici. Naredna dva rada bave se likom i djelom Ksenije Atanasijević. Rad Katarine Lončarević pod nazivom “Časopis *Ženski pokret* i Ksenija Atanasijević” polazi od konstatacije da je Ksenija Atanasijević bila model i uzor koji je *Ženski pokret* nudio drugim ženama, te se zbog njezinih stavova analiziraju neki od ključnih tekstova koji pokazuju kakva je bila urednička politika časopisa tog doba. Drugi je rad Đurđice Šijaković Maidanik “Žena u pokretu: članak Ksenije Atanasijević o Euripidovim junakinjama”, u kojem autorica analizira stavove Ksenije Atanasijević u članku “Žene u Euripidovim tragedijama”, te nastoji

pokazati koliko je čitanje književnosti utjecalo na razvoj njene filozofske misli i njenog viđenja feminizma. Rad Ivane Dežović posvećen je muslimankama. Naime, u radu “Sestre muslimanke u *Ženskom pokretu*” autorica analizom tekstova objavljenih u *Ženskom pokretu* o muslimanskoj ženi u Kraljevini Jugoslaviji i o dostignućima žena u Turskoj nastoji osvijetliti stavove feminističke javnosti o “muslimanskom ženskom pitanju” i istaknuti akcije poduzete za unapređenje njihovog položaja. O značaju bibliotekarki pisala je Gordana Stokić Simončić u radu “Bibliotekarke – članice udruženja univerzitetski obrazovanih žena (1927–1941)”. Naime, autorica u ovom radu teži iz kuta bibliotekarki promatrati doprinosa obrazovanih žena na polju srpske kulture, a uz to međuratni period označava kao prijelomni za profesionalizaciju ženske djelatnosti. U cjelini, ovim poglavljem ostvaren je dubok uvid u različite aspekte života i rada žena u Jugoslaviji, ističući pri tome važnost njihovog doprinosa feminističkom pokretu. Raznolikost tema, od samoubojstva Ružice Stojanović do biografija istaknutih žena poput Maše Živanović i Ksenije Atanasijević, pokazuje kompleksnost ženskog iskustva u borbi za ravnopravnost. Od posebnog su značaja radovi koji osvjetljavaju položaj muslimanki i bibliotekarki, naglašavajući na taj način činjenicu da je feminizam u Jugoslaviji obuhvaćao različite kulturne i profesionalne zajednice.

Dok je šesto poglavlje bilo posvećeno ženama Jugoslavije u *Ženskom pokretu*, sedmo poglavlje bavi se ženama Europe u dotičnom časopisu. Poglavlje *Žene Evrope u Ženskom pokretu/Ženskom pokretu* sastoji se od tri rada. Prvi od njih bavi se njemačkim feministkinjama među pripadnicama Ženskog pokreta, a djelo je Svetlane Stefanović. Autorica u radu “Differenzfeminismus: O recepciji ideja njemačkih feministkinja među pripadnicama Ženskog pokreta” ističe značaj Getrude Bäumer i Helene Lange, te analizira njihov utjecaj na jugoslavenske feministkinje. Autorica Bojana Maksimović u radu “Recepcija ideja švedske feministkinje Elen Kej u časopisu *Ženski pokret* (1920–1938)” nastoji osvijetliti recepciju ključnih ideja švedske feministkinje u Jugoslaviji, koja je prisutna kao autorica mnogih tekstova još u prvim godinama izlaženja časopisa. Posljednji rad u ovom

poglavlju “Recepcija ideja Aleksandre Kolontaj u časopisu *Ženski pokret* (1920–1938)” djelo je Minje Bujaković, koja je nastojala analizom nekoliko reprezentativnih članaka ukazati na relevantnost i utjecaj ideja Aleksandre Kolontaj na feminističku misao u Kraljevini Jugoslaviji. Prvi dio rada posvećen je odnosu ranije spominjane Alojzije Štebi i Aleksandre Kolontaj, dok se drugi dio rada fokusira na jedan od oblika recepcije ideje “nove žene” u jugoslavenskoj javnosti. Ovim poglavljem dat je značajan doprinos razumijevanju transnacionalnih feminističkih tokova kroz analizu recepcije ideja europskih feministkinja u Jugoslaviji. Dakle, ovim poglavljem potvrđuje se važnost intelektualne razmjene između europskih feminističkih krugova, što je obogatilo lokalni diskurs o pravima žena.

Osmo poglavlje *Ženski pokret i književno polje: historijski i suvremeni aspekt* sastoji se od četiri rada. U radu “Studije književnosti i *Ženski pokret* (1920–1938)” autorica Ana Kolarić postavlja pitanje o tome zašto bi bilo poželjno analizirati *Ženski pokret*, ili neki drugi njemu sličan časopis, u učionici. U tom kontekstu ona nastoji propitati vezu između konceptualizacije “nove žene” i stavova u polju seksualne etike. Od teze da je *Ženski pokret* mjesto rađanja jugoslavenske feminističke književne kritike polazi u svom radu “Feministička književna kritika u *Ženskom pokretu*” autorica Jelena Milinković. U prvom dijelu rada ona daje opći pregled kritičkih tekstova u časopisu, a u središnjem dijelu rada bavi se analizom dvaju romana: *Preteča* Ljubice Velimirović Popadić (1929) i *Deca* Drage S. Janković i njihovih kritika. Rad Jelene Lalatović “Između ‘proleterskog’ i ‘građanskog’ feminizma: oblici moderne ženske subjektivnosti u časopisu *Ženski pokret* (1934–1938)” bavi se analizom suradnje marksistički i prokomunistički orijentiranih studentica, inače, članica Omladinske sekcije *Ženskog pokreta* s jedne strane i feministkinja okupljenih oko časopisa *Ženski pokret* s druge strane. Posljednji u nizu u ovom poglavlju rad je Tijane Matijević pod nazivom “Časopis *Ženski pokret* u debati o (post) jugoslovenskoj književnosti”. Autorica kroz rad više puta napominje kako časopis *Ženski pokret* zaslužuje mjesto u (post)jugoslavenskoj književnosti, prije svega zahvaljujući feminističkim principima, ali i teorijskim konceptima koji su artikulirani na

stranicama *Ženskog pokreta*. Ovim poglavljem istraženo je kompleksno prožimanje između književnosti, feminističkih principa i društveno-političkog konteksta, čime se otvaraju novi horizonti za razumijevanje književnosti kroz prizmu ženskih prava i rodne ravnopravnosti. Posebno je značajno što autori prepoznaju *Ženski pokret* ne samo kao prostor književne kritike već i kao platformu za artikulaciju modernih feminističkih ideja, što ga čini relevantnim i u suvremenim književnim diskursima.

Posljednje, odnosno deveto poglavlje Zbornika – *Počeci feminističke periodike u drugim kulturama* – sastoji se od tri rada. Prvi u nizu je rad Dubravke Brunčić pod nazivom “U funkciji (na)roda: koncepti ženskog identiteta u časopisu *Hrvatica* Marije Jurić Zagorke”. Naime, autorica nastoji analizirati znakovite modele ženskih identiteta koji su reprezentirani u spomenutoj publikaciji, te zaključuje da se *Hrvatica* može čitati kao medij koji je sudjelovao u kreiranju institucionaliziranih, odnosno dominantnih diskursa kulture. Autorica Zorica Mladenović u radu “Feministička politika časopisa *Neue Bahnen*” nastoji prezentirati prvi njemački feministički časopis *Neue Bahnen* (*Novi putevi*), koji je izlazio u periodu od 1866. do 1920. godine. “*Femeia* – prvi ženski časopis u Rumuniji ili režimski instrument u stvaranju nove socijalne psihologije?” djelo je autorice Zorane Đukić, koja je nastojala na primjeru *Femeia*, ženskog rumunjskog časopisa s najdužom tradicijom, utvrditi negativne aspekte, odnosno principe po kojima ženska periodika može biti iskorištena u političke svrhe, a sam časopis veže se uz vrijeme komunističke diktature Nikolaja Čaušeskua. Radovi u ovom poglavlju istražuju kako su časopisi poput *Hrvaticе*, *Neue Bahnen* i *Femeia* služili kao platforme za oblikovanje ženskih identiteta, ali i kako su korišteni kao instrumenti političke manipulacije. Ovi radovi ukazuju na dvosmislenu ulogu feminističke periodike, koja je s jedne strane osnaživala žene, a s druge strane bila podložna utjecajima političkih režima.

U cjelini gledano, ovaj Zbornik radova dokaz je koliko je časopis *Ženski pokret* (1920.–1938.) kao prvi feministički časopis na prostoru Kraljevine Jugoslavije značajan povijesni izvor kada su u pitanju teme vezane uz ženska prava i sam feministički pokret, primarno na prostoru Jugoslavije, ali

i šire, diljem Europe. Naime, sam Zbornik svjedok je da se iza tematike vezane uz feminizam i povijest žena krije niz političkih, društvenih i ekonomskih pitanja, ali i pitanja svakodnevice, koja su, kao i pitanja položaja i prava žena, dugo vremena bila zanemarivana kod istraživača/istraživačica povijesti. *Ženski pokret* nije bio običan časopis, on je bio glas mnogih žena koje su težile promjenama u društvu u kojem su živjele. Također, ovaj časopis omogućavao je ženama da se informiraju, educiraju i aktivno sudjeluju u borbi za ravnopravnost. Iz radova prezentiranih u Zborniku vidljivo je koliko je uredništvo časopisa *Ženski pokret*, zajedno s brojnim suradnicima, analiziralo i promišljalo o temama kao što su pravo glasa za žene, ravnopravnost u obrazovanju i na radnom mjestu, zdravstvena zaštita, te o mnogim drugim temama koje su bile od vitalnog značaja za unapređenje položaja žena u društvu. Trideset i tri rada bazirana na sveobuhvatnoj analizi tekstova u *Ženskom pokretu*, koji kroz raznovrsne tematske koncepcije obrađuju različite aspekte društvene stvarnosti predstavljene u časopisu, zasigurno predstavljaju kamen temeljac za buduća sveobuhvatnija istraživanja, kako ženskih časopisa s prostora bivše Jugoslavije tako i širokog spektra tema koje feminizam i povijest žena uključuju. Budući istraživači imaju priliku da, koristeći ovaj Zbornik kao polazišnu točku, dublje istraže i dokumentiraju bogatu i raznoliku povijest ženskog društva i pokreta kako bi se osigurala vidljivost žena u povijesnom znanju i priznanje njihovog raznovrsnog društvenog doprinosa u širem povijesnom kontekstu.

Vedrana Šimić

Stanislava Barać (ur.), *Časopis Žena danas (1936–1940): Prosvjećivanje za revoluciju*, Beograd: Institut za književnost i umetnost, 2022, 463 str.

Institut za književnost i umetnost u Beogradu 2022. godine objavio je Zbornik radova pod naslovom *Časopis Žena danas (1936–1940): Prosvjećivanje za revoluciju*. Zbornik je nastao kao rezultat skupa održanog 2015. godine koji je imao za cilj da okupi istraživačice časopisa *Žena danas*. One su multidisciplinarnim pristupom predstavile sam rad časopisa, ističući značaj feminizma i mukotrpane borbe žena za njihova prava, stavljajući fokus prije svega na historiju antifašizma, odnosno na rad Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Zbornik je podijeljen na četiri cjeline i sadrži ukupno devetnaest radova.

Prva cjelina nosi naziv *Konteksti: memorijalni, biografski, omladinski, međunarodni i feministički* i sadrži pet radova. Stanislava Barać u radu pod naslovom “*Žena danas (1936–1940) i kultura sećanja*” predstavlja historijski slijed djelovanja sjećanja i zaborava u časopisu *Žena danas*, gdje je zaključila da je časopis radio na borbi protiv zaborava feminističkog naslijeđa. Osnovna teza na kojoj počiva rad jeste da je samo pokretanje i vođenje ovog časopisa ujedno predstavljalo prvu fazu organizovanog djelovanja Antifašističkog fronta žena te da je sadržaj časopisa zapravo i arhiv pokreta. Časopis *Žena danas* nastao je na inicijativu Komunističke partije Jugoslavije, te je glavni istraživački okvir za proučavanje prve serije časopisa *Žena danas* bila globalna historija antifašizma, Narodnog fronta, Komunističke internacionale i historija KPJ. Barać zaključuje da je ovaj časopis pripadao kako historiji žena tako i historiji jugoslavenskog feminizma. Veljko Stanić u radu pod naslovom “Parče velikog života: Mitra Mitrović o tridesetim godinama 20. veka” analizira autobiografske zapise iz tridesetih godina 20. stoljeća i ličnu zaostavštinu Mitre Mitrović, nastojeći sačuvati uspomenu

na nju kao jednu od glavnih učesnica komunističkog pokreta u Jugoslaviji. U svojim zapisima Mitra je nastojala prikazati vlastiti razvojni put prateći oscilacije između pripadnosti pokretu i individualne svijesti. Milica Ćuković u radu “Jedan je front: Predratna antifašistička glasila *Naš život* (1936–1938) i *Žena danas* (1936–1940)” poredi dva časopisa – *Naš život*, koji je izlazio u Novom Sadu u periodu od 1936. do 1938, te časopis *Žena danas*, prikazujući njihove međusobne konceptualne sličnosti. Oba časopisa nastala su kao rezultat potreba i ciljeva Komunističke partije Jugoslavije. Kao najpozitivnije civilizacijske tekovine obje publikacije isticale su mir i slobodu. Jelena Lalatović u radu “Internacionalizam ženske periodike: časopisi *Žena danas* (1936–1940) i *The Woman Today* (1936–1937)” analizira sličnosti i razlike između uredničkih politika časopisa *Žena danas* i časopisa *The Woman Today*, koji je izlazio u New Yorku od 1936. do 1937. godine, te ispituje na koje su sve načine ideologije antifašizma i internacionalizma oblikovale žensku štampu. Oba časopisa bila su utemeljena na idejama solidarnosti među ženama. Svetlana Stefanović u radu “Apel za pravo glasa žena” analizira kakav su stav prema biračkom pravu žena imale političke stranke. Naime, prvi zahtjevi za pravo glasa žena formulirani su u Srbiji pred Prvi svjetski rat. Nakon usvajanja Vidovdanskog ustava ponikla je ideja o stvaranju jugoslavenske feminističke alijanse, pa je u vezi s tim 1927. godine osnovana Ženska stranka. Autorica zaključuje da je međunarodni pokret za pravo glasa žena utjecao na ženski pokret u Jugoslaviji.

Drugi dio Zbornika nosi naslov *Urednice – saradnice – čitateljke* i obuhvata pet radova. Larisa Kostić u radu “Bibliografija časopisa *Žena danas*: nedoumice i problemi” analizira bibliografske tehnike koje su se koristile pri izradi časopisa i zaključuje da se u njemu nalaze obrisi nezaustavljive revolucije i emancipacije žena. Navodi i to da je časopis *Žena danas* bio namijenjen rasonodi i općem obrazovanju žena, a u širem kontekstu da je bio skriveni glas KPJ. Ukupno je izdato trideset brojeva časopisa *Žena danas*, od kojih je dvadeset i devet sačuvano, dok je posljednji broj zaplijenjen od strane milicije, nakon čega je ovaj časopis i zabranjen. Iva Tešić u radu “Jugoslovenski karakter *Žene danas* (1936–1940): saradnici i publika” piše o načinima

promoviranja jugoslavenske orijentacije kroz časopis, te daje osvrt i na saradnike časopisa. Napominje da je časopis bio medijska platforma KPJ, te da su se u njemu ukrštale ideje komunizma i jugoslavenstva s feminizmom. Također, navodi se da je Redakcija pored štampanja anketa o pravima žena štampana i citate poznatih pisaca i političara, što je za cilj imalo preobraziti pasivne čitateljke. Žaneta Bukić Perušić u radu pod naslovom “Olga Timotijević kao urednica *Žene danas*” piše o Olgi Timotijević, koja je određeno vrijeme bila urednica časopisa *Žena danas*. Pod njenom palicom u časopisu se ukazivalo na važnost revolucionarne borbe s jedne strane, a s druge strane nastojala je utjecati na svijest žena da se bore za samostalnost i nezavisnost. Ostavila je veliki trag u uređivačkoj politici časopisa. Umrla je 1973. godine. Ana Koralić u radu “Pisma čitateljki: lično iskustvo/zajednički forum” analizira pisma čitateljki, gdje u upotrebu uvodi pojam *ličnog iskustva*. Analiza pisma čitateljki, kao odraza njihovih ličnih iskustava i priča, predstavlja prilog historiji privatnog, svakodnevnog života, ali i pokušaj teoretizacije zabilježanih ličnih iskustava. Isidora Grubački u radu koji nosi naslov “Angažman Vere Štajn Erlih u časopisu *Žena danas* (1936–1940)” zaključuje da je angažman Erlihove u časopisu bio odraz njenog naučnog rada te antifašističkih i feminističkih uvjerenja. Fokus unutar spomenutog opusa stavljen je na teme kao što su: transformacija školskog sistema, odnos aktivizma i naučnog istraživanja, položaj žena na selu i sl. Kroz svoj rad Erlihova je posebno isticala problem položaja ženske djece i potrebu njihovog školovanja.

Treća cjelina Zbornika nosi naziv *Književnost* i sadrži pet radova. Jelena Milinković u radu pod naslovom “Od šegrta do voza koji juri: pripovetka u časopisu *Žena danas* (1936–1940)” analizira pripovijetku koja je štampana u časopisu, te napominje kako je uloga književnosti u njemu bila emancipatorska, s osnovnom misijom da obrazuje. Goran Lazičić autor je rada “Književna kritika u časopisu *Žena danas*”, u kojem piše o književnoj kritici, te beletrističkim tekstovima i književnim prijevodima što su se nalazili u časopisu. Slavica Garonja Radovanac napisala je rad “Granična literatura (putopis, reportaža, feljton) u *Ženi danas*”, gdje je konstatovala da je časopis dosta prostora posvećivao graničnim žanrovima kao što su reportaže,

putopisi i sl., šireći na taj način utjecaj na žensku populaciju. Reportaža je bila prvenstveno ratna, a zatim i socijalna, te umjetnička i putopisna. Ksenija Rakočević u svom radu “Slika Crne Gore i Crnogorke u *Ženi danas*” piše o marginalizaciji crnogorske žene kao sastavnom dijelu patrijarhalnog modela svijeta te o tome kako je časopis *Žena danas* znatno utjecao na umrežavanje žena u Crnoj Gori, čime su dobile mogućnost da sudjeluju u ostvarivanju zajedničke ideje o većim pravima žena u Jugoslaviji. Tijana Tropin autorica je rada pod naslovom “Književni prevodi Olge Timotijević u *Ženi danas*”, u kojem analizira prijevode Olge Timotijević obilježene njenim profesionalnim i ličnim feminističkim i komunističkim angažmanom. Ti prijevodi su, napominje autorica, predstavljali i svjedočanstvo o formiranju moderne prevodilačke poetike.

Posljednja, četvrta cjelina Zbornika radova nosi naslov *Moć vizuelnog* i obuhvata četiri rada. Milanka Todić autorica je rada “Fotografija i fotomontaža na naslovnim stranama revije *Žena danas*”, koji upućuje na to da je na naslovnim stranicama časopisa dominirao jezik mehaničke slike, pri čemu fotografije i fotomontažu na naslovnim stranicama treba razumjeti kao provokativnu vizitkartu ne samo redakcije časopisa *Žena danas* već i cijelog komunističkog pokreta u Jugoslaviji. Bojana Popović napisala je rad “Modna rubrika *Žene danas*”, u kojem konstatuje da se modna rubrika u časopisu, zalaganjem za svrsishodnost, umjerenost i usklađenost, konceptijski distancirala od modnih navika krupne buržoazije, kao i od radikalnih komunističkih ideja. Žarka Svirčev autorica je rada pod naslovom “Saharinski duhovni lanac: o počecima feminističke filmske kritike”, u kojem analizira filmsku kritiku u časopisu *Žena danas*, osobito njenu feminističku dimenziju. Autorica zaključuje da filmska kritika časopisa i danas privlači pažnju, ali da će svoje puno priznanje dobiti tek ukoliko bude dio neke buduće enciklopedije o filmskoj kritici. Vida Knežević u radu “Fani Politeo Vučković u časopisu *Žena danas*: feminističke intervencije u likovnoj kritici i istoriji umetnosti” analizira tekstove likovne kritike u časopisu *Žena danas*, što ih je u rubrici “Umjetnost” pisala Politeo Vučković koja se bavila fenomenima moderne, a pripadala je struji predratne socijalne umjetnosti.

Na kraju čitanja ovog obimnog Zbornika, koji je bacio puno svjetlo na društvenu važnost časopisa *Žena danas* u jugoslavenskom međuraću, kao feminističke, idejne, prosvjetiteljske i antifašističke platforme, ostaje dojam o impresivnom broju istraživačkih aspekata otvorenih u iscrpnom sagledavanju jednog izvora koji mogu biti korisno polazište, ako ne i recept, uputa za slične analitičke poduhvate nad drugim medijskim društvenim platformama modernog doba.

Saima Lojić-Duraković

Ivana Hadjievaska, Jana Kocevaska (ur.), *Invisible archives: Women in the periodicals from Vardar Macedonia between the two world wars*, Skopje: Center for Research of Nationalism and Culture, 2021, 175 str.

U upečatljivom mozaiku historijskih diskursa narativi i doprinosi žena povijesnom razvoju društva, nacionalnoj emancipaciji kolektiva često su bili prepušteni sjenci, a njihovi glasovi prigušeni na stranicama dominantne historiografije. Ipak, u periodici Vardarske Makedonije leži tapiserija ženskih priča koja je predstavljena kroz Zbornik radova *Nevidljivi arhivi: Žene u periodici iz Vardarske Makedonije između dva svjetska rata*, čije uredništvo potpisuju Ivana Hadjievaska i Jana Kocevaska. Riječ je o Zborniku radova koji rasvjetljava živote, borbe i težnje žena u periodu između dva svjetska rata. Poput skrivenog blaga unutar arhiva, radovi unutar Zbornika otkrivaju otpornost i djelovanje žena koje su se kretale kroz burne tokove historije. Termin *nevidljivi arhivi* implicira da su doprinosi i perspektive žena u historiji Vardarske Makedonije bili zamagljeni u tradicionalnim historijskim narativima. Ova knjiga stoga predstavlja pokušaj da se ovaj previd ispravi tako što će skrenuti pažnju na glasove i iskustva žena dokumentirana u makedonskoj periodici između dva svjetska rata. Tako značajno daje doprinos proučavanju historije žena s četiri rada čiji su autori mladi i perspektivni pravници, historičari, književnici i antropolozi. Interdisciplinarni pristup obogaćuje tekst, omogućujući sveobuhvatnu istražnost različitih aspekata historije žena u Vardarskoj Makedoniji između dva svjetska rata.

U *Predgovoru* Nada Boškovska ističe izuzetne i često zanemarene doprinose žena Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji tokom kasnog 19. i početka 20. stoljeća. Kroz detaljne studije ona osvjetljava različite uloge koje preuzimaju žene, od skrivanja komita do pružanja kurirskih usluga

i krijumčarenja oružja. Pored toga, Boškovska naglašava aktivaciju žena u zalaganju za prava svoje zajednice, te njihovu spremnost da krenu na mukotrpan putovanja u Bitolj kako bi se suprotstavile osmanskim vlastima. Nadalje, Boškovska odaje priznanje za izuzetnu hrabrost žena koje su direktno sudjelovale u oružanom otporu, pokazujući svoju nepokolebljivu posvećenost revolucionarnom cilju zajedno sa svojim muškim kolegama. U *Uvodu* urednice Zbornika Ivana Hadjievska i Jana Kocevskaja ističu značaj periodike kao skladišta dokaza o ženskom aktivizmu i autorstvu, dovodeći u pitanje konvencionalne narative koji su marginalizirali ili izbrisali ženske glasove iz historijskog diskursa. Pored toga, uvod služi kao uvjerljiv poziv na akciju, potičući čitatelje da se kritički bave historijskim narativima i prepoznaju vitalnu ulogu žena u oblikovanju društava i kultura kroz historiju.

Prvi rad pod naslovom “Društvene i političke prilike u Vardarskoj Makedoniji i položaj žena” autora Zdravka Stojkoskog bavi se zamršenom interakcijom između društvenih i političkih faktora u Vardarskoj Makedoniji tokom međuratnog perioda, posebno se fokusirajući na status žena. Stojkoski započinje svoj diskurs kontekstualizacijom globalnog miljea za žene između dva svjetska rata, primjećujući napredak u političkom oslobođenju, proširenom radnom učešću i povećanom pristupu obrazovanju. Međutim, on tvrdi da su se unatoč ovim koracima žene i dalje borile sa sveprisutnim nejednakostima, što je zahtijevalo neprekidne borbe koje su urodile opipljivim plodom tek u periodu nakon Drugog svjetskog rata. Kada je u pitanju Kraljevina Jugoslavija, Stojkoski ističe ukorijenjenu privrženost žena tradicionalnim rodnim ulogama, što je onemogućavalo značajan angažman žena u političkim i društvenim sferama. Nadalje, on ilustrira simbiotski odnos društvenih i političkih sfera u Vardarskoj Makedoniji, posebno kroz prizmu obrazovnog sistema, koji je postao kanal za nametanje srpske kulture i jezičku asimilaciju. Stojkoski razjašnjava spoj nacionalnih i društvenih pokreta u Vardarskoj Makedoniji usred ovih izazova, u kojem se borba za nacionalni identitet ispreplela s borbom protiv ekonomske eksploatacije i društvenih nepravdi, naglašavajući na taj način višestruku prirodu iskustava žena u regionu tokom ovog ključnog perioda historije.

“Štampa i ženski politički aktivizam u Makedoniji u prošlosti: teme i primjeri učešća žena u javnim poslovima i politici u 20. stoljeću” rad je Ivane Hadjievске i predstavlja nijansirano istraživanje portretiranja žena u makedonskoj štampi. Detaljnom analizom tri istaknuta makedonska časopisa – *Илюстрация Илинденъ*, *Лиц* i *Стена* Hadjievска otkriva mozaik angažmana žena u javnom diskursu i kroz politički aktivizam. Autorica uočava da su žene pretežno manifestirale svoju aktivnost kroz obrazovne poduhvate u lokalnim školama, područje koje se tradicionalno povezuje sa ženskim utjecajem. Ističući izuzetan primjer Evtimice Jančeve, pionirke pedagoga koja je nadmašila konvencionalne rodne norme artikulirajući vatreno zagovaranje rodne ravnopravnosti u obrazovnoj profesiji, Hadjievска naglašava ključnu ulogu intelektualki u suočavanju s društvenim ograničenjima. Štaviše, ona pronicljivo primjećuje da je učešće žena, pretežno iz urbanih i intelektualnih miljea, u humanitarnom aktivizmu često služilo kao kanal za njihovo prikazivanje u štampi kao oličenje građanske dužnosti i kulturnog preporoda. Nadalje, prikaz žena kao komitskih i četničkih boraca služio je i kao odstupanje od socijalno konstruiranih predstava o *ženstvenosti* i svjedočanstvo njihove hrabrosti i otpornosti u suočavanju s nedaćama. Svojom oštroumnom analizom prikaza žena u različitim književnim i intelektualnim sferama Hadjievска razjašnjava složenu interakciju između rodne dinamike, društvenih normi i političkog aktivizma, nudeći vrijedan uvid u povijesni proces jačanja uloge i vidljivosti žena u javnoj, društveno-političkoj sferi Vardarske Makedonije.

Naredni rad pod nazivom “Književna predstava žena u štampi iz međuratnog perioda” potpisuju dvije autorice – Manja Veličkovска i Frosina Kruškarovска. Na stranicama časopisa *Илюстрация Илинденъ* autorice su uočile nijansiran prikaz žena, sažimajući dvije naizgled kontradiktorne uloge. Prvo, žene su prikazane kao oličenje nacionalne stabilnosti i patrijarhalnih vrijednosti. Drugo, pojavile su se kao šampioni socijalnog oslobođenja i osnaživanja žena. Pored toga, autorice su uočile promjenu u prevladavajućem prikazu žena tokom vremena; dok je majčinska uloga prevladavala u ranijim godinama časopisa, kasniji tekstovi čiji su autori žene pokazivali

su patriotske i žalosne motive, razvijajući se tako da odražavaju nacionalistička osjećanja koja su prevladavala u Bugarskoj tokom tog doba. Spektar ženskih arhetipova pojavio se u različitim kontekstima: žene su prikazane kao pobunjenici, glasnici i četnici na planinskom terenu, dok su zauzimale uloge prosvjetnih i humanitarnih radnica u javnim sferama, suprotstavljene njihovim domaćim identitetima kućanica. Vrijedan je pažnje prikaz žena kao dobrotvora i evanđelista unutar granica doma. Komparativna analiza tri najpoznatija makedonska časopisa otkrila je različite tematske podloge. Časopis *Илюстрация Илindenъ* pokazao je vatreno veličanje herojstva i mučeništva u skladu s vrijednostima koje podržavaju Ilindenska organizacija i autonomistički pokret Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (VMRO). Suprotno tome, časopisi *Luč* i *Smena* usvojili su značajno drugačiji narativ, naglašavajući žene koje vode svakodnevni život kao majke, suružnice i mlade djevojke, uz samo sporadične primjere herojskih atributa, pretežno hrabrosti i oštroumnosti. Posebno je važno opažanje ponavljajuće teme tragične smrti među ženskim likovima, često osmišljene da izazove animozitet i krivicu prema percipiranim protivnicima, posebno kada su prikazani kao *turski* antagonisti.

Na koncu, posljednji rad – autorice Biljane Kotevske nosi naziv “Rod, historija i historiografija: Kroz rodno-osjetljive politike za određivanje rodne ravnopravnosti i rodne vidljivosti kao prioritet u razvoju makedonske historiografije” predstavlja uvjerljivo ispitivanje marginalizacije i nevidljivosti žena u makedonskoj historiografiji, bacajući svjetlo na ključni aspekt koji se često zanemaruje u naučnom diskursu. Kroz preciznu analizu Kotevska ocrtava kako zakonodavni okvir može poslužiti kao ključni katalizator za poticanje rodne ravnopravnosti i povećanje vidljivosti žena u historijskim narativima. Koristeći svoju pravnu ekspertizu, autorica identificira očigledan jaz u strateškim dokumentima koji se odnose na nauku i bibliotečko-arhivsku djelatnost, zalažući se za integraciju rodnih perspektiva unutar strateških dokumenata za kulturni razvoj. Ova pronicljiva preporuka naglašava imperativ rješavanja rodnih dispariteta u okviru historijske nauke i arhivske prakse. Nadalje, autorica predstavlja niz pragmatičnih

preporuka usmjerenih na razbijanje heteronormativnih androcentričnih narativa ukorijenjenih u udžbenicima historije. Zalažući se za iskorjenjivanje rodnih stereotipa i diskriminacije, posebno kroz uključivanje i priznavanje doprinosa žena, autorica se zalaže za inkluzivniji i reprezentativniji pristup historijskom obrazovanju. Osim toga, prijedlog sveobuhvatne strategije ili revizije postojećih strateških dokumenata za rodnu ravnopravnost naglašava posvećenost autorice da izvrši suštinske promjene u širem društvenom okviru.

Naposljetku, ovo djelo obogaćeno je *Bibliografijom*, koju je sačinila Marina Mijakovska, i *Registrom* imena žena unutar bibliografije tri promatrana časopisa: *Илюстрация Илинденъ*, *Луč* i *Смена*. *Registar* imena služi kao ključni dodatak *Bibliografiji*, pružajući sveobuhvatan popis žena identificiranih u istraživanju. Svaki unos uključuje ne samo imena i prezimena žena već i biografske detalje i bibliografske veze do odgovarajućih tekstualnih sadržaja u štampi. Dok se *Bibliografija* fokusira na prikupljanje naslova sa ženama, *Registar* ide korak dalje obuhvatanjem imena iz naslova koji zbog metodološkog okvira knjige nisu ušli u *Bibliografiju*. Ovakav pedantan pristup ima za cilj da otvori put za dalje istraživanje biografsko-bibliografskih profila žena čiji je doprinos njihovim zajednicama možda bio značajan, ali je zanemaren u historijskim i književnim narativima.

Zbornik radova *Невидљиви архиви: Жене у периодичи из Вардарске Македоније између два свјетска рата* predstavlja duboki dokaz otpornosti, djelovanja i višestrukog doprinosa žena kroz historiju. Kroz pedantno istraživanje kolekcija radova koju su uredile Ivana Hadjievska i Jana Kocevaska iznosi na vidjelo glasove i iskustva žena što su se kretale burnim tokovima historije Vardarske Makedonije. Od *Predgovora* Nade Boškavske, koji osvjetljava hrabre uloge žena u revolucionarnim pokretima, do pronicljivih radova naučnica i naučnika kao što su: Zdravko Stojkoski, Ivana Hadžievska, Manja Veličkovska, Frosina Kruškarovska i Biljana Kotevska Zbornik radova nudi bogat niz priča koje izazivaju konvencionalne historijske narative i čine vidljivim povijesne napore žena uložene u oblikovanje društva.

Također, naglašava međusobnu povezanost društvene, političke i kulturne dinamike, otkrivajući kako se ženski aktivizam ukrštao sa širim pokretima za nacionalni identitet, socijalnu pravdu i rodnu ravnopravnost. Kroz detaljna ispitivanja periodike autori razotkrivaju složenost ženskih uloga, od odgajateljica i aktivistkinja do buntovnica i dobrotvora, pokazujući raznolikost njihovih doprinosa i težnji. Štaviše, uključivanje sveobuhvatne *Bibliografije* i *Registra* imena dodatno povećava naučnu vrijednost Zbornika, pružajući odskočnu dasku za buduća istraživanja često zanemarenih biografskih i bibliografskih profila žena u Vardarskoj Makedoniji. Ovaj Zbornik radova ne samo da popunjava značajnu prazninu u historiografiji već služi i kao dirljiv podsjetnik na važnost prepoznavanja i pojačavanja marginaliziranih glasova u našem razumijevanju prošlosti. Pozivajući se na potrebu za kritičkim angažmanom u historijskim narativima i promovirajući rodnu ravnopravnost u akademskoj raspravi, Zbornik stoji kao svjedočanstvo o trajnom naslijeđu žena u oblikovanju toka povijesti.

Amina Abaspahić

Ivana Hadjievaska, Jana Kocevaska (ur.), *Invisible archives: Makedonka – Organ of the WAF (1944-1952), historical experiences and cultural memory*, Skopje: Center for Research of Nationalism and Culture, 2022, 315 str.

U proteklim godinama u svijetu i regionu interes za “svijet ženske povijesti” neprekidno je jačao i osvjetljavao do sada nedovoljno istražene aspekte rodne prošlosti. U tom kontekstu treba sagledavati i nastavak istraživačkog rada na realizaciji naučnog projekta *Nevidljivi arhiv* u okviru Centra za istraživanje nacionalizma i kulture u Skoplju i pod palicom voditeljica projekta i urednica Ivane Hadjievaska i Jane Kočevske. Krenuvši od istraživanja medijske prezentacije žene i ženske perspektive u periodici između dva svjetska rata, analiza se ovaj put uz isti tematski fokus proširila na socijalistički period i časopis *Makedonka*, te rezultirala nastankom Zbornika radova *Invisible archives: Makedonka – Organ of the WAF (1944-1952), historical experiences and cultural memory*. Zbornik je posvećen nedovoljno istraženoj temi – društvenom i političkom položaju i ulozi makedonskih žena u socijalističkom periodu, koja je, kako urednice ističu, u smislu njene naučne obrađenosti deficitarna i odsutna u zapadnom, engleskom govornom naučnom prostoru. Slijedeći ovaj koncept, unutar Zbornika predstavljeno je sedam važnih radova koji ne samo da osvjetljavaju značaj prvog makedonskog ženskog socijalističkog časopisa već pružaju i dublji uvid u položaj žena u Makedoniji u periodu od 1944. do 1952. godine. Kroz radove se istražuju ključne teme koje oblikuju naše razumijevanje ženske povijesti i njenog mjesta unutar šireg povijesnog narativa.

U prvom tekstu pod naslovom “Researching the first Macedonian women’s magazine from disjointed memory to archives of female lived experience”, urednice Ivana Hadjievaska i Jana Kocevaska istakle su važnost interdisciplinarnog pristupa prilikom izučavanja časopisa *Makedonka*

kao izvora za razumijevanje ženske (ne)vidljivosti u nacionalnom narativu. Njihov rad predstavlja pionirski napor u proučavanju povijesti žena i kulturnog pamćenja u Makedoniji, a naglasak na rodnoj analizi ne samo da ističe važnost *Makedonke* kao povijesnog izvora već doprinosi i širim raspravama o agenciji žena i njihovoj vidljivosti u prošlosti. Kroz projekt *Nevidljivog arhiva* autorice su produbile istraživanje o prisutnosti žena u periodičnim publikacijama nakon Drugog svjetskog rata, čime su osvijetlile žensku perspektivu, doprinoseći reinterpretaciji nacionalnog identiteta i kulturnog naslijeđa.

U radu “Political advancement of women: Forms of political participation of women in socialist Macedonia (1944-1953)” Ivana Hadjievaska analizira političko napredovanje žena i oblike njihovog političkog učešća u socijalističkoj Makedoniji u periodu od 1944. do 1953. godine. Fokusirajući se na ulogu Ženskog antifašističkog fronta i časopisa *Makedonka*, autorica istražuje kako su žene aktivno sudjelovale u izgradnji novog društva temeljenog na komunističkim principima. Kroz analizu ustavnih odredbi, zakona i politika koje su bile usmjerene ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti Hadjievaska istražuje kako su žene bile integrirane u politički i društveni život socijalističke Makedonije. Posebno se osvrće na ulogu Ženskog antifašističkog fronta kao masovne ženske organizacije koja je mobilizirala žene za sudjelovanje u Narodnooslobodilačkom ratu i kasnije ih usmjeravala ka ostvarivanju političkih ciljeva, poput političke emancipacije i ravnopravnosti spolova. Kroz analizu sadržaja časopisa *Makedonka* Hadjievaska razmatra kako su politički stavovi i ideološke poruke ovog časopisa oblikovali percepciju makedonske žene kao politički osviještene građanke, angažirane u izgradnji socijalističke države i promicanju ideja rodne ravnopravnosti. Nadalje, autorica istražuje kako su se koncepti političkog napretka žena mijenjali tokom vremena, posebno u kontekstu promjena u političkom sistemu i ekonomskim prilikama. Kroz analizu različitih faza političkog angažmana žena Hadjievaska donosi zaključak o evoluciji političke participacije žena u socijalističkoj Makedoniji.

Jana Kocevska u svom istraživanju prikazanom kroz rad pod naslovom “Healthcare and nurturing care policies on the pages of *Makedonka*” nudi dubok uvid u politike i prakse podrške majkama i djeci u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ), posebno kroz analizu časopisa *Makedonka*. Kroz pažljivo proučavanje političkih mjera podrške majkama i djeci autorica ističe kako su zdravstvene ustanove, programi socijalne skrbi, te kulturni i ideološki koncepti majčinstva bili temeljni za oblikovanje društvenih uloga i odgovornosti majki. Najvažniji doprinos ovog rada jeste u tome što autorica ne samo da analizira političke mjere već istražuje i ideološki kulturni kontekst u kojem su te mjere primjenjivane. Kroz analizu sadržaja navedenog časopisa Kocevska otkriva složenost političkih i društvenih silnica koje su oblikovale iskustva majki i djece u socijalističkoj Jugoslaviji. Posebno je značajno istraživanje kulturne konstrukcije majčinstva unutar socijalističkog okvira. Autorica ističe kako su majke viđene ne samo kao skrbnice već i kao graditeljice novog društva. Proučavajući časopisnu građu, Kocevska pokazuje kako je država putem medija poput *Makedonke* širila ideje i smjernice o majčinstvu, oblikujući tako uloge i odgovornosti majki unutar socijalističkog sistema.

Darko Leitner-Stojanov u radu “Literacy and education in the magazine *Makedonka* (1944-1952): Between gender emancipation and political mobilisation” analizira kompleksnu povezanost između obrazovanja, emancipacije i političke mobilizacije u poslijeratnoj Jugoslaviji. Kroz primjere koje ističe, autor naglašava političku dimenziju kampanja pismenosti, istovremeno povezujući obrazovanje s emancipacijom i ideološkim ciljevima izgradnje komunističkog društva. Neki od tih primjera uključuju citate koji naglašavaju važnost obrazovanja žena za postizanje ravnopravnosti u političkom, društvenom i kulturnom životu, te tekstove koji promoviraju kampanje pismenosti kao suprotnost prethodnim režimima i kao sredstvo za ostvarivanje socijalističkih ideala. Autor također istražuje promidžbu ideje da obrazovane žene nisu samo dobre radnice i građanke već i udarnice koje sudjeluju u izgradnji socijalizma. Ovi primjeri ilustriraju idejno-političku dimenziju obrazovanja i njegovu ulogu u promicanju koncepta izgradnje

komunističkog društva u Jugoslaviji, dok istovremeno ukazuju na postupni gubitak prioriteta obrazovanja nakon 1950. godine.

U radu naslovljenom “The Narrative Strategies in the Creation of Female Characters in the Literary Contributions to the Magazine *Makedonka* – Organ of the Women’s Antifascist Front of Macedonia (1944-1952)” Manja Velichkovska istražuje načine na koje su ženski likovi predstavljeni u književnim priložima časopisa *Makedonka*. Velichkovska se fokusira na analizu različitih narativnih strategija korištenih u predstavljanju ženskih likova, s posebnim osvrtom na njihovu ulogu u otporu različitim hegemonijama, uključujući patrijarhalne koncepte braka i porodice, religiju i državne autoritete te klasnu nejednakost. U svom radu autorica prezentira kako su ženski likovi prikazani kao suprotstavljeni ovim hegemonijama i kako su se nosili s izazovima i ograničenjima u društvu toga vremena. Autorica također analizira metodologiju književne analize korištene u istraživanju, ističući interdisciplinarni pristup i dijalog s društvenom stvarnošću. Kroz primjere iz književnih radova objavljenih u *Makedonki* Velichkovska istražuje kako su ženski likovi prikazani kao složeni i ambivalentni, te kako su se nosili s različitim izazovima i očekivanjima u tadašnjem društvu. Njeni zaključci ukazuju na to da su ženski likovi često prikazivani kao ambivalentni i kompleksni, ali da su ipak često bili ograničeni u svojim aktivnostima i uspjehu na određene sfere koje su bile od interesa za tadašnje političke događaje. Velichkovska ističe važnost časopisa *Makedonka* kao progresivnog glasila koje je promoviralo emancipaciju žena, ali istovremeno naglašava propagandističku ulogu časopisa i ograničenja koja su proizlazila iz toga.

U epilogu pod nazivom “*Makedonka* (1944-1952) and the contemporary study of periodicals” Jelena Milinković ističe važnost istraživanja periodičnih izdanja, a posebno časopisa posvećenih ženskoj kulturi. Autorica naglašava povijesne okolnosti perioda u kojem je *Makedonka* objavljivana, te povezuje njezinu ulogu s predratnim feminističkim i poslijeratnim anti-fašističkim revolucionarnim časopisima. Milinkovićeva ističe važnost digitalizacije periodičnih izvora radi šireg pristupa istraživanju i interpretaciji,

te naglašava da *Makedonka* predstavlja spomenik narodnooslobodilačke borbe, antifašizma, feminizma, ženske kulture i rane socijalističke države. Kroz svoj rad Milinkovićeva potiče savremeno proučavanje periodike kao izvora neistraženih tekstova, autora i kulturnih fenomena, te ističe važnost digitalizacije izvora radi daljnjeg istraživanja i interpretacije.

Važno je naglasiti da se unutar ovog Zbornika radova nalazi i umjetnički iskaz koji donosi Hristina Ivanovska pod nazivom “Document missing: *Makedonka* – emancipation, meaning and desire”. Ovo umjetničko istraživanje predstavlja svojevrstu izložbu unutar knjige, koja obuhvaća različite fotografije, odlomke iz časopisa i druge artefakte koji doprinose sagledavanju emancipacije, značenja i želja što su se reflektirale kroz časopis *Makedonka*. Ivanovska kroz svoj umjetnički pristup dodatno produbljuje razumijevanje ženskog iskustva tog vremena, stvarajući prostor za osvježavajući i interaktivni prikaz kroz likovne i druge vizualne elemente.

Kroz istraživanje periodike i analizu časopisa *Makedonka* ova kolekcija radova predstavlja više od suhoparnih riječi na papiru. Riječ je o putovanju kroz vrijeme i prostor, gdje se svaki rad pretvara u ključ za otkrivanje ženske perspektive u kontekstu socijalističkog perioda. Kroz ove stranice čitaoci mogu čuti glasove žena koje su se borile za svoje mjesto u društvu, kao i sagledati njihove političke, kulturne i intimne borbe i osjećati snagu njihove borbe za ravnopravnost. Zbornik nije samo akademski doprinos, već živa knjiga koja pulsira s dubokim emocijama, sa svakim preokretom stranice otkrivajući novo poglavlje u priči o ženskoj snazi, izdržljivosti i odlučnosti. Kroz spomenuti umjetnički iskaz koji dodatno obogaćuje ovo djelo svaka slika i svaki odlomak časopisa postaje poziv na putovanje kroz povijest, pozivajući nas da osjetimo, vidimo i razumijemo svijet žena iz prošlih vremena. Uvodeći čitatelje u tajanstveni svijet časopisa *Makedonka*, prikazani Zbornik radova nudi uvid u život, politički aktivizam i kulturno naslijeđe makedonskih žena u dinamičnom socijalističkom periodu. Njegova vrijednost leži u sposobnosti da osvijetli do sada neistražene staze prošlosti, otkrivajući dublje slojeve ženske perspektive unutar šireg

povijesnog tkiva. Prikazani Zbornik radova preporučuje se za čitanje svakome ko žudi za dubljim razumijevanjem uloge i doprinosa žena u društvu, te za istraživanjem novih dimenzija ženske povijesti koje su do sada bile skrivene tamom zaborava.

Amina Abaspahić

Ivana Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*, Beograd: Arhipelag – Institut za savremenu istoriju, 2022, 276 str.

Iako su teme iz ženske rodne historije u posljednjih nekoliko decenija sve aktuelnije kod brojnih istraživačica i istraživača kako na prostoru Bosne i Hercegovine tako i u širem regionu, i dalje je dosta otvorenih pitanja. Socijalističko povijesno razdoblje u tom kontekstu budilo je posebnu pažnju, prije svega jer je nakon Drugog svjetskog rata u duhu nove idejno-političke paradigme uspostavljen pravni okvir koji je trebao iz temelja promijeniti razumijevanje društvene uloge žena i definirati novi tok njihove emancipacije u Jugoslaviji. O pitanju procesa liberalizacije reproduktivnih prava žena kao i o pitanju politike planiranja porodice u razdoblju socijalističke Jugoslavije istraživalo se i pisalo kroz nekoliko naučnih studija, kojima su skicirani neki od ključnih momenata razvoja ove politike. Sama činjenica da se proces izmjene i liberalizacije pravnih normi kojima su regulirana reproduktivna prava žena odvijao kroz dvije decenije, za razliku od ostalih pravnih normi kojima su utvrđena prava i slobode žena u Jugoslaviji, ukazuju na složenost i izazove što ga ovo pitanje nosi sa sobom. Stoga, knjiga pod naslovom *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)* autorice beogradske historičarke Ivane Dobrivojević Tomić, objavljena 2022. godine, u izdanju Izdavačke kuće *Arhipelag* i Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, predstavlja iznimno vrijedan i važan doprinos razumijevanju ovog pitanja.

Ova knjiga, nastala kao rezultat rada na projektu “The Multiethnic State and National Identities: the Serbian Experience in the 20th Century”, koji je podržao Fond za nauku Republike Srbije, predstavlja plod višegodišnjeg rada Ivane Dobrivojević Tomić. Objavljivanju knjige prethodilo je nekoliko

izvornih naučnih radova u kojima je autorica otvorila pitanja reproduktivnih prava žena, njihovog pravnog normiranja, kao i politike planiranja porodice u Jugoslaviji.¹ U konačnici, objavljivanjem ove knjige Dobrivojević Tomić zaokružila je svoja istraživanja i ponudila sintetski pregled ove teme, ali i šire od toga.

Iako je prvobitna namjera autorice, kako to navodi u predgovoru knjige, bila da ovu temu obradi iz perspektive prilika i dešavanja u socijalističkoj Jugoslaviji – vodeći se najprije arhivskim izvorima, odnosno arhivskom građom Saveznog savjeta za planiranje porodice, koji je djelovao pri Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije – iz potrebe za širom kontekstualizacijom teme vremenski okvir znatno je proširen, zbog čega je ovo pitanje u knjizi analizirano i predstavljeno skoro za cijelo razdoblje XX stoljeća, to jeste od 1918. do 1991. godine. Knjiga je podijeljena u četiri poglavlja, od čega je hronološki prvo poglavlje posvećeno međuratnom periodu, a II, III i IV poglavlje socijalističkom povijesnom razdoblju.

U prvom poglavlju ove knjige pod naslovom “Nasleđe Kraljevine Jugoslavije” autorica razmatra stanje i odnose u vezi s reproduktivnim pravima žena u društveno-političkim okvirima međuratne Jugoslavije i time čitaocima pruža iscrpan i koristan “uvod” u naredna poglavlja ove knjige. Skicirane su društveno-ekonomske i zdravstvene (ne)prilike tog vremena, koje su bile oblikovane siromaštvom, ali i dominantno agrarnim i patrijarhalnim društvenim okvirima što su determinirali svakodnevni život stanovništva, a naročito žena. Ukazujući na složenost jugoslavenskog međuratnog društva, Dobrivojević Tomić ističe kako u sagledavanju ovog pitanja treba imati u vidu da postoje značajne regionalne razlike – kulturološke, socijalne,

¹ “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945-1974”, u: *Istorija 20 veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2016, br. 2, 83–98; “Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945-1974”, u: *Istorija 20. veka*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018, br. 1, 119–132; “Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaj seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918-1991)”, u: *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana: Institut za novejšo zgodovino, 2019, br. 3, 113–130; “Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i reproduktivno zdravlje u socijalističkoj Jugoslaviji”, u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, Beograd: SANU, 2019, 2, 309–323.

ekonomske i vjerske – koje su se odražavale kako na demografske trendove tako i na porodične odnose tog vremena. Iako je usljed skromnih začetaka modernizacije došlo do određenih društvenih promjena što su utjecale i na postepeno opadanje nataliteta kroz dvije decenije, koncem 1930-ih godina Kraljevina Jugoslavija i dalje je imala jedan od najviših prirodnih priraštaja u Evropi. Autorica zaključuje kako su zdravstvena neprosvijećenost stanovništva, loša higijena i primitivni običaji za posljedicu imali visok stepen smrtnosti žena, ali i djece u tom razdoblju. Konzervativni stavovi cjelokupnog društva, ali i onih dijelova tog društva koji su mogli napraviti neku promjenu, prije svega medicinskih radnika, onemogućavali su konkretne akcije na planu reguliranja reproduktivnih prava žena. Nasilni prekidi trudnoće, uprkos zakonskim odredbama koje su abortus predstavljale kao krivično djelo, u tom periodu bili su jedan od glavnih načina kontrole rađanja i planiranja porodice. Pokušaji da se nešto promijeni, prije svega s aspekta prevencije, kroz edukaciju stanovništva te nastojanja da se otvore rasprave o seksualnosti i seksualnim odnosima završavali su bez uspjeha, a pojedinci koji su se usudili izdvojiti, govoriti i pisati o ovim temama bili su stigmatizirani. Autorica je, koristeći široku lepezu izvora, arhivskih dokumenata, štampe, zakona, statističkih podataka, u ovom poglavlju napravila zanimljiv i iscrpan pregled prilika u međuratnoj Jugoslaviji kada su u pitanju reproduktivna prava žena, ali i šire od toga. Iznoseći brojne primjere, dotakla se pitanja kao što su kontracepcija, seksualni odgoj i seksualni odnosi, pitanja populacione politike tadašnjih vlasti, politike (ne)kažnjavanja nasilnih prekida trudnoće i slično, tema o kojima se u dosadašnjoj historiografiji ovog razdoblja uglavnom nije pisalo, otvarajući prostor za nova istraživanja, a ujedno nudeći širi uvod za poglavlja u nastavku ove knjige.

U drugom poglavlju pod naslovom “Osvajanje slobode ili život u novim okvirima” Ivana Dobrivojević Tomić uvodi nas u novo razdoblje prošlosti koje je obilježeno krupnim društveno-političkim zaokretom, uspostavljanjem socijalističke Jugoslavije, organizirane u skladu s novim, komunističkim idejno-političkim premisama. Ističući historijsku promjenu položaja žene u novoj društveno-političkoj zajednici, zahvaljujući prije svega

pozitivnim pravnim normama, Dobrivojević slikovito predstavlja i nedostatke tog procesa koji su u praksi bivali poraženi usljed opstajućih patrijarhalnih i konzervativnih shvatanja. Kroz niz primjera koje iznosi vidimo da su socijalističke emancipacijske norme u praksi najčešće odudarale od proklamiranog, što je posebno bilo evidentno u privatnoj sferi života žene. Novi društveni ambijent pogodovao je promjeni odnosa prema pitanju seksualnosti, što je, prema mišljenju autorice, u jugoslavenskim okvirima razvoja društva proizvodilo brojne proturječnosti, a koje su se opet prelamale preko tijela žene u socijalističkoj Jugoslaviji. Rastao je broj vanbračnih trudnoća, a zbog osude društva i straha od stigmatizacije najveći broj žena odlučivao se na abortus. Posebno su bili teški i složeni slučajevi maloljetničkih trudnoća. Ono što je Dobrivojević Tomić dobro uočila jeste da je heterogenost jugoslavenskog društva uzrokovala vrlo šarolik razvoj ovih prilika na prostoru cijele Jugoslavije.

U trećem, centralnom i najvećem poglavlju ove knjige koje nosi naslov "Država i ograničavanje rađanja" Dobrivojević Tomić napravila je sveobuhvatnu retrospektivu procesa uspostavljanja legislativnog normativa i liberalizacije reproduktivnih prava žena u socijalizmu odozgo. Uprkos novoj emancipacijskoj politici socijalističkih vlasti ovo pitanje u godinama nakon rata ostaje u svojevrsnom pravnom vakuumu, koje je u praksi, kako to autorica zaključuje, bilo bliže onim prilikama kakve su vladale u Kraljevini Jugoslaviji. Na pitanje i problem abortusa i njegove legalizacije nije se gledalo blagonaklono, nego kao na "sredstvo koje će biti dozvoljeno do izgradnje socijalističkog društva u kome će brigu o majkama i deci preuzeti država" (110). U međuvremenu, dok se ne ostvare ti *idealni uslovi*, vodile su se brojne rasprave o ovom pitanju u političkim, ali i u krugovima medicinskih radnika. Analizirajući te rasprave, paralelno prateći normativne promjene i društvene konsekvence koje su proizlazile iz tih procesa, Dobrivojević Tomić donosi nam jednu kompleksnu i izuzetno važnu perspektivu ovog pitanja. S jedne strane, tu su medicinski stručnjaci koji ovo pitanje nisu blagonaklono posmatrali, kontinuirano ukazujući na posljedice, prije svega medicinske, što su bile poražavajuće po zdravlje i život žene. S druge

strane, vladajuće strukture pitanju abortusa pristupale su više pragmatično, fokusirajući se na društvene i ekonomske posljedice, najprije zbog toga što su žene bile, zajedno s muškarcima, važan segment u izgradnji i preobražanju države i novog društva, prvenstveno kao radna snaga. Tokom 1950-ih i 1960-ih godina, dok se postepeno mijenjala pravna regulativa i u različitim fazama liberalizirao pobačaj u jugoslavenskom društvu, broj abortusa je kontinuirano rastao, kako onih legalnih tako i onih kriminalnih, vršenih van medicinskih ustanova. U ovom poglavlju autorica je, oslanjajući se na arhivske dokumente, statističke podatke, medicinske, pravne i druge naučne i stručne publikacije, predstavila ovo pitanje iz različitih perspektiva koje su se prožimale. Pritom je uspjela ispratiti i ukazati i na konsekvence, kroz primjere iz prakse, koje vjerno oslikavaju društvenu stvarnost i širinu problema tog vremena. Neujednačena praksa koja je bila posljedica neprecizno utvrđenih pravnih odredbi proizvodila je značajne razlike u primjeni reproduktivnih prava, pa su tako prilike varirale od republike do republike, čak i na nivou lokalnih zajednica. Dok se loptica odgovornosti prebacivala s jednih na druge, abortusi kao način reguliranja broja željene djece i planiranja porodice postali su pravilo, a ne izuzetak. Zdravstvene i socijalne prilike pogodovale su ovom problemu. Iako se od konca 1960-ih godina legalizacijom abortusa diskurs o ovome pitanju mijenja, autorica ističe kako je emancipatorska i modernizacijska uloga države u oblasti planiranja porodice i dalje završavala na pola puta. Uzrok tome leži u činjenici da preventivne mjere, kontracepcija i seksualni odgoj nikad nisu zaživjeli u praksi, zbog čega je nasilni prekid trudnoće ostao najrasprostranjeniji način planiranja porodice u socijalističkom razdoblju.

U četvrtom, ujedno i posljednjem poglavlju ove knjige pod naslovom "Između proklamovanog i stvarnog. (Ne)uspeh edukacije stanovništva" Dobrivojević Tomić posebno se osvrće na pitanja kontracepcije i seksualnog odgoja – nezaobilazne dvije teme kada se govori o reproduktivnim pravima žena. Vodeći nas kroz historijat razvoja i primjene kontraceptivnih sredstava na prostoru socijalističke Jugoslavije, autorica ukazuje da uprkos vrlo intenzivnom razvoju medicinskih sredstava za sprečavanje trudnoće,

te organizaciji, proizvodnji i nastojanjima za širokom distribucijom i primjenom kontracepcije, ova sredstva nisu pronašla put do široke i masovne upotrebe. Seksualni odgoj kao druga preventivna mjera u politici planiranja porodice, vrlo progresivna i inovativna praksa za to vrijeme, također je ostala bez konkretne primjene u praksi. U konačnici, možemo vidjeti da su sve mjere i aktivnosti u ovim pitanjima više zavisile od angažmana pojedinaца ili zainteresiranih grupa, dok je konkretnije zalaganje i podrška vlasti izostalo, zbog čega su još jednom sve propisane i predviđene prakse i dalje ostajale najčešće samo slovo na papiru.

Povjesničarka i naučnica Ivana Dobrivojević Tomić u publikaciji pod naslovom *Između nebrige i neznanja. Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918-1991)* ponudila nam je jedan sveobuhvatan pregled razvoja i transformacije politike prema pitanjima reproduktivnih prava žena u Jugoslaviji. Koristeći impresivan broj izvora i literature, rekonstruirala je i analizirala ovu temu ukazujući na različite perspektive njenog sagledavanja, od političke, medicinske, ekonomske, socijalne, ne zanemarujući pri tome ni veliki broj primjera koji pokazuju individualne sudbine običnih žena, preko čijih se života ove prilike prelamaju. Stoga ova knjiga predstavlja vrijedan prilog za razumijevanje ne samo pitanja prekida trudnoće, preventivnih mjera kao i mjera normativizacije ovog pitanja nego i pitanja šire emancipacijske politike socijalističkih vlasti. Ona ujedno može biti podsticaj za nova istraživanja, naročito ako imamo u vidu da su postojale duboke i ponekad nepremostive razlike unutar socijalističkog jugoslaven-skog prostora, jer je borba za reproduktivna prava žena trajala preko dvije decenije u društvu u kojem su ova prava "darovana" odozgo, što ukazuje da je pitanje reproduktivnih prava žena kao pitanje potrebe za ovladavanjem pravom na raspolaganje vlastitim tijelom predstavljalo okosnicu povijesti ženskog društva.

Aida Ličina Ramić

Francoise Verges, *Dekolonijalni feminizam*, Sarajevo: TPO Fondacija, 2022, 111 str. i Susan Ferguson, *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija*, Sarajevo: TPO fondacija, 2022, 203 str.

TPO fondacija (Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija) osnovana je 2006. godine pod vodstvom prof. dr. Zilke Spahić Šiljak. Njen rad usmjeren je na promicanje rodne ravnopravnosti, (interkonfesionalnog) dijaloga i izgradnje mira kroz partnerstva s civilnim društvom, akademskim i vladinim institucijama. Posebno je angažirana u pružanju podrške mladima i ženama, skupinama koje često doživljavaju marginalizaciju u društvu. Jedan od značajnih programa TPO fondacije za promicanje rodne ravnopravnosti je “Fer škola: Feminizam i religija”, koja nudi kurseve za preispitivanje stereotipa o rodnim ulogama. Ovaj program važan je za balkansko društvo, gdje religija često služi potvrđivanju tradicionalnih patrijarhalnih rodnih normi i stereotipa. Inicijativa “Fer diskursi” također igra ključnu ulogu u vraćanju tema religije i feminizma u centar rasprava o ljudskim pravima, ravnopravnosti, pravdi i slobodi kroz javne rasprave, kritičke tekstove i naučna istraživanja. TPO fondacija bila je ključna i u osnivanju Univerzitetskog gender resursnog centra (UNI-GeRC) pri Centru za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu. UNIGeRC je namijenjen koordinaciji aktivnosti u području rodne ravnopravnosti te borbe protiv rodno zasnovanog nasilja, seksualnog uznemiravanja i diskriminacije u visokoškolskim institucijama s ciljem unapređenja kvalitete rada i osiguravanja integriteta visokog obrazovanja. Fondacija je, također, realizirala i podržala druge važne projekte poput MENGA (Menstrualna i rodna akcija), “Ženska prava između generacija”, borbe protiv vršnjačkog i rodno zasnovanog nasilja u školama, “Živi vrijednosti”, te projekt “Svjetski etos u školi: Integracija svjetskog etosa u odgojno-obrazovne strukture i

procesu u Bosni i Hercegovini”. Svi ovi projekti igraju važnu ulogu u pokušaju stvaranja naprednog društva koje promiče inkluziju, ravnopravnost i mir. Osim navedenih aktivnosti TPO fondacija prevela je i objavila veliki broj knjiga koje se odnose na feminizam i feminističku teoriju. Ta literatura obuhvata publikacije koje nude uvid u raznolike aspekte feminističke teorije koja kritički preispituje prevladavajuće političke ideologije. U ovom prikazu, od uistinu brojnih i značajnih prevedenih knjiga, izdvajam dvije knjige koje je objavila TPO fondacija – *Dekolonijalni feminizam* autorice Françoise Verges i *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija* autorice Susan Ferguson.

Françoise Verges, *Dekolonijalni feminizam*, Sarajevo: TPO Fondacija, 2022, 111 str.

Evropski imperijalizam i kolonijalizam 19. stoljeća oblikovali su svijet pod parolom civilizacijske misije. Cilj imperijalnih sila bio je širenje vlastite ekonomske i političke dominacije, ostvarivan kroz širenje njihove kulture, često na račun potiskivanja i negiranja kulture *Drugih*. *Drugi*, označeni kao “nazadni”, smatrani su za one kojima je potrebno *civiliziranje*, te se moć ostvarena nad njima legitimirala diskursom o nadmoći vlastite kulture. U periodu kolonijalizma i imperijalizma počeo se razvijati i feministički pokret te postavljati pitanja o ulozi žene u takvom političkom diskursu. Koliko su vrijednosti slobode, jednakosti i prava žena postali dio “civilizacijske misije”, koliko su korišteni kao argumenti za legitimizaciju ekspanzije vlasti nad drugim dijelovima svijeta? Šta je dekolonijalni feminizam? Odgovore na ova pitanja daje autorica Françoise Verges, politička teoretičarka, antirasistička i dekolonijalna feministica i nezavisna kustosica u svojoj knjizi *Dekolonijalni feminizam*, koja kritički preispituje trenutnu stvarnost feminističkog pokreta u kontekstu rasnih, kapitalističkih, neoliberalnih politika.

Knjiga je podijeljena na dva dijela. Prvi dio nosi naslov *Zauzimanje strana: Dekolonijalni feminizam* i predstavlja kritiku koncepta *civilizacijskog feminizma*. Verges koristi odrednicu *civilizacijski* jer je u ime ideologije

ženskih prava taj feminizam preuzeo misiju nametanja jedinstvene perspektive koja doprinosi održavanju dominacije zasnovane na klasi, rodu, rasi. Odrednica koja je kroz povijest služila muškarcima za opravdavanje imperijalizma i kolonijalizma, ukazuje Verges, sada se integrirala u feminizam kao dio pokreta za slobodu, jednakost i demokratiju. Dakle, kao što je u prošlosti kreirao narrative kroz koje je sebe nametnuo kao normu i koristio ga da izgradi svoj identitet kao napredan i civiliziran, Zapad je kreirao *civilizacijski feminizam*, koji poručuje „Niste slobodne. Ne znate svoja prava. Pomoći ćemo vam da dostignete pravi nivo razvoja”. Primjeri feminističkog opravdanja kolonijalnih osvajanja uključuju podršku imperijalnim vojnim intervencijama koje su često bile predstavljene kao “spašavanje” muslimanskih i rasijaliziranih žena od regresivnih i zaostalih režima ili kultura. Izrazi *feminist/-ica*, *feminizam* postali su, kako upozorava Verges, dio arsenala modernizirajuće neoliberalne desnice, zbog čega se ova autorica dugo nije smatrala aktivisticom, već „aktivisticom za oslobođenje žena”. Nasuprot *civilizacijskom* (bjelačkom, buržoaskom, kolonijalnom, imperijalnom) *feminizmu* stoji dekolonijalni feminizam, kome pripada autorica, čiji je cilj uništenje rasizma, kapitalizma i imperijalizma. U tom smislu dekolonijalni feminizam uklapa se u širi pokret koji razmatra naučne i filozofske koncepte s fokusom na preispitivanje evropskog narativa o svijetu. On se oslanja na teorije i prakse koje su žene kroz historiju razvijale u borbi protiv rasizma, kapitalizma i kolonijalizma. Ovaj pristup razlikuje se od zapadnoevropskog feminizma, koji se zalaže za ravnopravnost spolova temeljeći se na podjeli između žena i muškaraca, često zanemarujući druge društvene podjele. Autorica kritikuje takav feminizam zbog prihvatanja ovih podjela i nedostatka kritičkog osvrta na uticaj ropstva, kolonijalizma i imperijalizma u oblikovanju tih podjela, ili na to kako Evropa koloniziranim narodima nameće svoju koncepciju rodni uloga, što, prema njenom mišljenju, čini takav feminizam rasističkim. Narativ *civilizacijskog feminizma* zanemaruje ulogu ropstva i kolonijalizma u oblikovanju vlastitih stavova i teorija. Ovaj pristup prožet je ideologijama velikih imperijalnih sila, što dovodi do nedostatka kritičkog razmatranja položaja žena iz drugih

rasnih i klasnih grupa. U tom kontekstu *civilizacijski feminizam*, upozorava Verges, ignoriše specifične izazove s kojima se suočavaju žene koje nisu dio dominantnih evropskih ili zapadnih kulturnih i političkih okvira. Nasuprot tom konceptu, dekolonijalni feminizam ima za cilj borbu protiv svih oblika ugnjetavanja, smatrajući da pravda za žene znači pravdu za sve, te nudi višedimenzionalnu analizu ugnjetavanja i odbija podijeliti rasu, seksualnost i klasu u kategorije koje se međusobno isključuju.

U drugom dijelu knjige *Evolucija prema civilizacijskom feminizmu 21. stoljeća* autorica analizira kampanju *civilizacijskog feminizma*, koja je krenula iz Francuske potkraj 1980-ih, obojenu politikama zapadnjačkih vlada što se u odbrani sekularizma od islama i u zalaganju za prava žena služe orijentalističkim diskursom. Centralno mjesto u njihovom strukturnom narativu zauzima hidžab kao simbol ženske potčinjenosti, koji muslimanke drži u inferiornom položaju. U novoj *civilizacijskoj misiji* evropske žene bore se protiv seksističke diskriminacije i simbola potčinjenosti koji opstaju izvan zapadnoevropskih društava. One se predstavljaju kao vojska koja štiti svoj kontinent od invazija ideja, praksi te muškaraca i žena koji prijete njihovim uspjesima. U ideologiji *civilizacijskog feminizma* neevropske žene prihvataju se samo ako prihvate zapadnjačku interpretaciju ženskih prava. Prema ovoj ideologiji, žene s globalnog Juga često se smatraju nepodobnim jer ne pokazuju sposobnost da riješe kontradikcije koje su proizvele imperijalizam i kapitalizam, zbog čega, prema autorici, takvi feminizmi poprimaju oblik femonacionalizma, femoimperijalizma, femofašizma ili tržišnog feminizma. U takvom feminizmu nastaje i liberalna inkluzija u kojem kapitalizam preuzima diskurs o pravima žena – gdje se nejednakost žena i muškaraca tretira kao posljedica načina razmišljanja ili nedostatka obrazovanja, a ne opresivnih struktura.

Na kraju, autorica analizira pitanje koje je postavila u samom predgovoru: Ko čisti svijet? To pitanje odnosi se na trenutnu situaciju u polju djelatnosti skrbi i čišćenja gdje u najvećem procentu danas rade rasijalizirana lica, i to u najvećem broju žene. U takvom ekonomskom sistemu rasijalizirana tijela jesu ona koja se u najvećoj mjeri izrabljuju, te su, za razliku od

drugih tijela, lišena prava na odmor i zdravlje. Uznemiravanje i seksualno nasilje sastavni su dijelovi ovog rada. Sve to ukazuje na činjenicu da je zlo-upotreba moći strukturalna, da nije samo izraz „nenormalne” muškosti, već je ugrađena u strukturu ove djelatnosti. Verges naglašava da ekonomija koja eksploatira rasijalizirane pojedince iscrpljuje njihove resurse, dok kapital i država određuju koje će osobe biti predmet te eksploatacije. Ove osobe, koje često trpe bolest i invaliditet, rijetko te nevolje koriste kao osnovu za borbu i osporavanje same strukture što uzrokuje njihov potčinjeni i nepravedni socioekonomski položaj.

Pružajući kritički uvid u bjelački zapadni feminizam, Verges istražuje povijest različitih feminističkih tradicija, postavljajući pitanja o njihovim korijenima, organizatorima i ciljevima. Ona naglašava potrebu za razmatranjem kako se feministički pokreti razvijaju, ko ih vodi i kako njihovi ciljevi često reflektiraju interese specifičnih društvenih grupa, političkih ideologija, zanemarujući ili iskrivljujući iskustva žena iz drugih kulturnih, rasnih i klasnih pozadina. Potiče čitatelje da preispitaju trenutno ekonomsko stanje u svijetu i zapitaju se ko je odgovoran za održavanje čistoće i urednosti. U tom kontekstu stavlja fokus na rasijalizirane žene koje su izložene eksploataciji i izrabljivanju, ističući nepravde koje trpe i zanemarivanje od strane bijelih feministkinja što su postale saveznice kapitalizmu. Ova knjiga dobar je podsticaj svima onima koji su istinski posvećeni feminističkom cilju da ponovo zamisle društvo, nevezano okovima modernog kolonijalizma, kapitalizma i islamofobije.

Susan Ferguson, *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija*,
Sarajevo: TPO fondacija, 2022, 203 str.

Susan J. Ferguson profesorica je sociologije na Grinnell Collegeu. Njena knjiga *Žene i rad: Feminizam rad i društvena produkcija* prvi put je objavljena 2019. godine na engleskom jeziku, a 2022. godine prevedena je na bosanski. Sadržajno je knjiga podijeljena na dva dijela; prvi dio nosi naslov *Tri putanje*, a drugi dio *Feminizam društvene reprodukcije*. Knjiga u suštini analizira

historiju feminističke misli o ženskom radu kroz tri različite perspektive – kroz koncepte *feminizma jednakosti*, *feminizma društvene reprodukcije* i *kritičkog feminizma jednakosti*. U prvom dijelu knjige Ferguson predstavlja historijat feminističkog razmišljanja o ženskom radu koji prolazi razvojne procese od racionalno-humanističkog do socijalističkog te antirasističkog feminizma. Svaki od ovih pravaca bavi se pitanjem kapitalističke organizacije rodne podjele rada. U okviru ovog dijela knjige autorica analizira rad i djela feministica (*querelle*) koje su se u svojim kritikama na račun mjesta što ih žene zauzimaju u društvu u velikoj mjeri oslanjale na racionalno-humanističke premise. Iako neka feministička djela iz *querelle* raspravljaju o ženskom radu, kritika u njima često se usmjerava na stanje siromaštva, a ne na eksploataciju žena ili loše uslove rada. Rijetko su u njihovim kritikama ove feministice raspravljale o plaćenom i neplaćenom radu, koji većina žena obavlja i nikada ga nisu povezivale s pitanjem rodne neravnopravnosti.

Za razliku od *querelle* feministica i svojih prethodnica, navodi autorica, Mary Wollstonecraft iznosila je u svojoj teoriji snažnu kritiku socioekonomske nejednakosti te tvrdila da žene nikada neće biti ravnopravne s muškarcima dok je prisutan korumpirani utjecaj aristokratske vladavine i bogatstva. Međutim, prema Ferguson, Wollstonecraft je prihvatila i uistinu ugradila u srž svoje feminističke vizije manje vidljive oblike nejednakosti na kojima počiva kapitalizam, te je podržavala svetost privatnog vlasništva. U okviru prvog dijela knjige i zasebnog potpoglavlja analiziraju se i tekstovi koji povezuju kategorije roda, klase i rase. Antirasističke feministkinje obnavljaju tri ključne perspektive obrađene u knjizi, a zatim ih proširuju na načine koji detaljnije i potpunije osvjetljavaju organizaciju kapitalističkog sistema i dominaciju produktivnog i reproduktivnog rada, uzimajući u obzir njegovu *rasijaliziranu* i patrijarhalnu prirodu. Borba protiv kapitalizma također je, kako napominju, borba protiv rasizma i seksizma.

U drugom dijelu knjige autorica se bavi trećom perspektivom: *feminizmom društvene reprodukcije*. Analizira tekstove socijalističkih feministica u 20. stoljeću, te teoretičara i teoretičarki koji su inspirirali međunarodnu kampanju *Wages for Housework*. Feminizam društvene reprodukcije

razlikuje se od oba prethodna pristupa po tome što ugnjetavanje žena ne percipira kao rezultat prirode njihovog neplaćenog kućanskog rada. Umjesto toga on ugnjetavanje žena pripisuje položaju takvog rada u odnosu na plaćeni rad te njegovom doprinosu ukupnom društvenom procesu stvaranja bogatstva. Dakle, u centru teorije o borbi za ugnjetavanje je borba protiv eksploatacije u ime ostvarivanja kapitala. Međutim, Ferguson tvrdi – iako su feministice društvene reprodukcije postigle značajan teoretski napredak, nisu uspjele razviti koherentnu i inkluzivnu feminističku političku perspektivu o ženskom (neplaćenom) radu i njegovom odnosu prema kapitalističkom sistemu. Naime, socijalističke feministice 20. stoljeća bile su podijeljene i većina ih je svoju pažnju počela preusmjeravati sa ženskog rada na kulturološka, diskurzivna objašnjenja ugnjetavanja žena, napuštajući pokušaje promišljanja složenijeg sociomaterijalističkog shvatanja ugnjetavanja u kapitalističkim društvima. Istovremeno, manje grupe socijalističkih feministica nastavljaju istraživati svijet unutar paradigme feminizma društvene reprodukcije koji je u procesu obnove.

Knjiga Susan Ferguson *Žene i rad: Feminizam, rad i društvena reprodukcija* predstavlja važno djelo u razumijevanju socijalističke feminističke misli od kraja 18. stoljeća do danas. Analizom te misli autorica predstavlja različite perspektive o ženskom radu, kao i o odnosu između rada, ugnjetavanja i eksploatacije. U današnjem kapitalističkom svijetu, gdje se sve manje raspravlja o položaju radnica, koje su lišene osnovnih ljudskih prava, gdje se prekovremeni neplaćeni rad podrazumijeva, a kućanski ženski rad tretira kao nevidljivi, neplaćeni, knjiga poput ove veoma je značajna. Ona naglašava kako rad ne treba biti shvaćen kao nešto što je isključivo privatno, već kako je važno da se u javnom prostoru otvoreno razgovara o ovim temama. Na taj način kroz kolektivnu svijest i izgradnju solidarnosti među potlačenim grupama, čiji je cilj oslobađanje od ropstva kapitala, može se osujetiti sistem koji kontinuirano umanjuje i degradira živote na kojima se temelji. Drugim riječima, kao što autorica naglašava, postoji potencijal za organizaciju rada za život, a ne za kapital.

Dina Gusinac

Suraiya Faroqhi, *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*, London: I. B. Tauris, 2023, 328 str.

Tokom posljednjih decenija objavljen je niz naučnih radova u časopisima i zbornicima, te monografija posvećenih proučavanju različitih aspekata života žena unutar Osmanskog Carstva, što je posljedica globalnih historiografskih trendova zahvaljujući kojima se od druge polovine prošlog stoljeća počela pridavati veća pažnja istraživanju zanemarenih i marginaliziranih društvenih skupina. U izdanju I. B. Taurisa 2023. godine publicirana je knjiga Suraiye Faroqhi *Women in the Ottoman Empire: A Social and Political History*, koja predstavlja svojevrsnu sintezu važnih rezultata dosadašnjih istraživanja, kako same autorice tako i drugih istraživača, obogaćenih zanimljivim pristupom i zaključcima. Suraiya Faroqhi rođena je 1941. godine u Berlinu, školovala se u Njemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama, a usavršavala se i predavala na brojnim svjetskim univerzitetima. Zbog činjenice da je tokom svoje istraživačke karijere objavila niz kvalitetnih radova koji su imali snažan utjecaj na osmanske studije općenito, Suraiyu Faroqhi opravdano je svrstati u red najznačajnijih historičarki Osmanskog Carstva, ali i historičarki uopće. Njeni naučni tekstovi jasan su pokazatelj da je proučavanje povijesti žena u Osmanskom Carstvu uvijek bio jedan od njenih prioriteta. Među najvažnijim doprinosima autorice ovoj temi je knjiga *Stories of Ottoman men and women: establishing status, establishing control* (Istanbul: Eren, 2002). Publikacijom koja je predmet ovog prikaza autorica je na najbolji mogući način zaokružila svoje višedecenijsko istraživanje ovog tematskog okvira.

Glavnina ove knjige podijeljena je na tri cjeline, te hronološki prati period od 1500. do 1918. godine. Otvaraju je *Uvod* (str. 1–17), *Prolog* (str. 19–30) i kraće poglavlje pod naslovom *How women fitted into Ottoman history* (str. 31–38). U uvodnom razmatranju autorica predstavlja osnovne

ciljeve knjige, te se bavi kritikom izvora i literature. Ona napominje da su već odavno, posebice nakon studija Edwarda Saida, dekonstruirane orijentalističke fantazije Evropljana, prema kojima su žene na "Orijentu" živjele besposlenim životima s ciljem da ugađaju muškarcima. Međutim, svjesna činjenice da i dalje postoje ogromne praznine u izučavanju povijesti žena u Osmanskom Carstvu, Faroqhi u središte pažnje stavlja načine na koji su žene djelovale u različitim društvenim aspektima, te različitim periodima i dijelovima Osmanskog Carstva, a u okruženju koje su bitno određivali muškarci. *Prolog* je autorica iskoristila da se osvrne na političku povijest Osmanskog Carstva, s tim da je poseban akcenat stavljen na žene. Na ovom mjestu autorica je pisala o ženama koje su favorizirale pobunjenike u osmansko-safavidskom sukobu za vrijeme vladavine Bayezida II (1481–1512), osvrnula se na njihovu ulogu na osmanskome dvoru, poziciju u periodu modernizacije, te aktivnosti za vrijeme sukoba u prve dvije decenije 20. stoljeća. Poglavlje *How women fitted into Ottoman history*, koje prethodi prvoj od tri glavne cjeline knjige, poslužilo je za raspravu o periodizaciji prisutnoj u ovom djelu i pitanju na koji su način promjene na makronivou mogle utjecati na život osmanske žene u različitim razdobljima prošlosti.

Prva cjelina knjige prati period od početka 16. do kraja 17. stoljeća, te je podijeljena na tri poglavlja. U prvom poglavlju autorica je pisala o pravnom okviru porodičnog života žene u Osmanskom Carstvu, napominjući da su žene djelovale unutar društva u kojem su na snazi bili šerijat kao islamski vjerski zakon, zatim kanun kao sultanov zakon, različiti pravni okviri nemuslimanskih skupina, te običajno pravo. Faroqhi se u ovom poglavlju prije svega bavila islamskom pravnom tradicijom, posebno se interesirajući za brak i razvod kao faktore koji su bitno određivali životne prilike žena. Osim toga, analizirala je mogućnosti pristupa osmanskih žena sudovima, te je kroz niz primjera komparirala pozicije žena različitih vjeroispovijesti i pravne okvire u različitim područjima Osmanskog Carstva ističući da se na primjeru arapskih područja Carstva povremeno mogu primijetiti razlike koje su proizlazile iz utjecaja drugačijih pravnih škola. U drugom poglavlju Faroqhi je istraživala društvenu djelatnost, finansijska ulaganja i

dobrotvorni rad žena. Predstavljajući brojne primjere, konstatirala je da su žene bile ekonomski aktivne, te da su učestvovala u poslovima kupovine, prodaje ili u nekim drugim vrstama ulaganja. Između ostalog, kao neke od interesantnih djelatnosti kojima su se bavile žene Faroqhi je navela kama-taranje, prosjačenje i vanjsku trgovinu u vremenima kada je ona bila zabranjena. U ovom poglavlju autorica je značajnu pažnju pružila ženama koje su na različite načine bile zarobljene, te njihovim aktivnostima u okolnosti-ma u kojima su se našle po zarobljavanju, kao i instituciji vakufa i vidljivo-sti žena u tom kontekstu. Kraj ovog poglavlja rezerviran je za kratak osvrt na zločine što su ih počinile žene usljed nepovoljnih egzistencijalnih okol-nosti. Treće poglavlje ove cjeline Faroqhi je posvetila talentiranim ženama ovog perioda, prije svega na polju književnosti, poput Mihrî Hatun, Ayşe Hubbi Hatun ili Nisayî, koje su na intelektualnom polju uspjele prevazići neke od prepreka što su pred njih kao pred žene bile stavljene u dominan-tno muškoj sferi djelatnosti u to vrijeme. U ovom dijelu autorica se osvrnu-la i na od ranije dobro poznati slučaj Hacıye Sabah, koja je okupljala žene radi poučavanja sredinom 16. stoljeća u regiji Aintab, ali je kasnije osuđena i protjerana zbog optužbi da je dopuštala prisutvo muškarcima i sumnjive kontakte muškaraca i žena tokom predavanja. Faroqhi se u ovom dijelu oslonila na zaključke historičarke Leslie Peirce, koja smatra da je ovakva kazna posljedica pokušaja Hacıye Sabah da ostvari utjecaj na polju koje nije podrazumijevalo žensku aktivnost u tom vremenu.

Druga cjelina knjige, koja prati vremensko razdoblje od početka 18. stoljeća do 1870-ih godina, sačinjena je od dva veća poglavlja. U prvom poglavlju autorica je pisala o djelatnosti žena u Siriji i Egiptu. Prvobitno je ukazano na određene sličnosti i razlike, kako u životu žena tako i opće-nito, između Istanbula i gradova u arapskom svijetu. Također, u središtu komparacije nalaze se pitanja vezana uz brak i ženska prava u grado-vima osmanskog Egipta i osmanske Sirije. Faroqhi je na ovome mjestu istakla određene razlike koje se javljaju u procesu formiranja porodice u različitim krajevima Osmanskog Carstva. U drugom poglavlju fokus je prebačen na središnje provincije, gdje je autorica pratila djelatnost žena

u novim društveno-političkim okolnostima što su pratile proces institucionalizacije u Osmanskom Carstvu i stvaranje ovisnog kapitalizma. Na stranicama posvećenim ovim pitanjima mogu se pročitati podaci o braku i razvodu, vakufima i donacijama, investicijama, pjesnikinjama i umjetnicama, plaćenom radu, ropkinjama, te prostituciji i kriminalu. Pri tome je autorica prezentirala podatke kako o ženama iz dvora bliskim vladajućim strukturama tako i o onim iz nižih slojeva društva, čija su imena iz različitih razloga ostala zabilježena. Veću prisutnost žena u ovom periodu u javnom prostoru i njihovu sve veću smjelost da se obraćaju kadijskim sudovima Faroqhi je, između ostaloga, pripisala sve učestalijem obrazovanju žena i poznavanju pisane riječi.

Treću cjelinu knjige, koja se vremenski odnosi na period od 1870. do 1918. godine, čine tri poglavlja. Autorica se u prvom poglavlju fokusirala na istraživanje pitanja na koji je način obrazovanje ženama moglo poslužiti kao izvor vještina za preživljavanje, te koji su uzroci tome da je razmatrani period za žene u Osmanskom Carstvu bio bolji od onih koji su mu prethodili. Tragajući za odgovorima, Faroqhi je na ovome mjestu pisala o učiteljicama, obrazovanju žena, nastavnim planovima, problemima s plaćama učitelja, obrazovanju nemuslimanki, misionarkama i njihovom djelovanju, feminizmu i nacionalizmu, a dotakla se i mjesta žena i ženskih autora u osmanskoj Siriji u vrijeme književnog i kulturnog preporoda poznatog pod imenom *Nahda*, kao i kulturne djelatnosti žena u posttanzimatskom Istanbulu. U drugom poglavlju ove cjeline Faroqhi se skoncentrisala na preživljavanje manje pismenih ili nepismenih žena, čija je egzistencija uglavnom ovisila o stabilnosti braka ili slabo plaćenim poslovima. U periodu neposredno pred početak Prvog svjetskog rata ove žene bile su u većini. Kroz primjere vezane za brak, razvod, poligamiju, prostituciju, kriminal, različite poslove i rad dobrotvornih organizacija autorica je dočarala neke od brojnih teškoća s kojima su se mogle susresti žene i koje su ih sputavale u njihovim aktivnostima. Posljednje poglavlje ove cjeline posvećeno je proučavanju načina na koji su žene djelovale i preživljavale u ratnim i u okolnostima u kojima Carstvo broji svoje posljednje dane. Kroz

ovo poglavlje autorica se bavila pozicijom žena na selu, izazovima koje je pred žene stavila glad u Siriji i Libanonu uzrokovana ratnim dešavanjima i najezdom skakavaca na tom području, deportacijama, načinima na koji su žene preživljavale i zarađivale, a određena pažnja posvećena je i tragičnoj sudbini armenskih žena u ovom periodu. Faroqhi je kroz ovo poglavlje pokazala kako je vrijeme ratnih sukoba posebno težak period za žene jer su u takvim okolnostima one postajale lake mete. Ipak, kroz nekoliko primjera prikazana je snaga žena i njihova želja da ostvare svoja prava i u ratnim prilikama. Autorica je na ovome mjestu prezentirala i niz svjedočanstava žena koje su preživjele ovaj turbulentan period osmanske, ali i svjetske prošlosti.

Na kraju knjige nalaze se kraća zaključna razmatranja autorice, a nakon toga slijedi vrlo vrijedan dio u kojem autorica kroz nekoliko podnaslova nudi čitateljima preporuke za literaturu o temama vezanim uz ovu knjigu. Knjigu zatvaraju *Rječnik termina*, *Reference*, *Bibliografija* i *Indeks*. Potrebno je spomenuti da se u ovoj publikaciji nalazi i niz fotografija vezanih uz razmatrane teme.

Knjiga Suraiye Faruqhi kao sinteza o povijesti žena u Osmanskom Carstvu predstavlja značajan iskorak u istraživanju ovog pitanja. Bitno je pohvaliti smjelost autorice da se unutar ovog tematskog okvira samostalno odvaži na ovakav posao, uzimajući u obzir površinu Osmanskog Carstva, njenu promjenljivost u različitim periodima, kao i vremenski okvir koji je praćen. Na jasan način, koristeći se konkretnim i pažljivo odabranim primjerima, temu je kvalitetno prezentirala kako stručnoj tako i široj javnosti. Knjiga pred nama još je jedan jasan i čvrst pokazatelj da su žene u Osmanskom Carstvu imale utjecaj i bile aktivni sudionici dešavanja bilo da je riječ o događajima na makro ili mikronivou, iako ih izvorna građa obično čini nevidljivima. Stoga, pristup prisutan u ovoj knjizi može predstavljati kvalitetnu polazišnu osnovu prilikom istraživanja povijesti žena u različitim krajevima Osmanskog Carstva, među kojima je i područje današnje Bosne i Hercegovine. Svakako da izvora za proučavanje pozicije žena u Bosanskom ejaletu ima, bilo da je riječ o neobjavljenoj ili objavljenoj građi, a kao

jedan od recentnih pokazatelja jeste i knjiga *Sidžil sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-03. godine* (preveli Abdulah Polimac i Azra Gadžo Kasumović, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2023), u kojoj se nalazi nemali broj podataka o ženama, kako onih vezanih za brak i nasljedstvo tako i onih koji mogu biti korisni prilikom proučavanja nasilja nad ženama. Iako je, recimo, komentirala nedostatke sudskih spisa, Suraiya Faroqhi na znalački način kroz ovu knjigu prikazala je na koji ih je način moguće, bilo samostalno ili u sinergiji s drugom vrstom izvorne građe, koristiti prilikom istraživanja. Na kraju, ostaje nada da će ova i druge kvalitetne knjige, i studije koje tretiraju pitanja povijesti žena u osmanskome periodu, imati pozitivan utjecaj na istraživačke tokove i rezultate usljed povećanog interesa za istraživanje prošlosti žena na području Bosne i Hercegovine, za vrijeme osmanske uprave. Zbog svega navedenog knjigu smatram vrijednim i bitnim štivom za istraživače osmanske prošlosti, zatim za istraživače povijesti žena, studente, ali i za sve druge zainteresirane čitatelje.

Amer Maslo

Damirka Mihaljević, Martina Planinić, *Feministička čitanka*,
Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2023,
139 str.

Iako posljednjih decenija, kako na globalnom tako i na lokalnom planu, skupa s revitalizacijom idejno-političke desnice jača i trend repatrijarhalizacije društva, te represije nad ženama čiji je najradikalniji vid sve učestaliji femicid, ipak, možda i kao svojevrsna reakcija na taj proces, raste i akademski i društveni interes za povijest ženskog društva te pokret za rodnu i društvenu ravnopravnost i vidljivost žena. U smislu naprijed rečenog, te budući da ti procesi zahvataju i bh. društvo, javlja se i potreba da se široj publici predstavi povijesni razvojni proces nastanka feminističkog pokreta, kao i osnovni pojmovi rodne teorije. Da su tu potrebu prepoznale i državne institucije, govori činjenica da je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke 2023. publiciralo *Feminističku čitanku* autorica Damirke Mihaljević i Martine Planinić, koje u *Predgovoru* navode kako je cilj knjige “senzibiliranje čitatelja/ica o feminističkom diskursu i diskriminacijskim praksama oko nas”.

U *Uvodu* autorice čitaocima pojašnjavaju kako su se žene našle u podređenom položaju u prošlosti, te kako je to dovelo do razvoja feminizma. Također, naglašavaju i način kako se feminizam razvijao, te kako je diskriminacijska praksa koju spominju u *Predgovoru* prisutna na raznim poljima svakodnevnog života i koliku ulogu mediji imaju u svemu tome. U prvom poglavlju koje je naslovljeno *Artikulacija ženskih interesa u prvom valu* autorice otvaraju niz pitanja, od samog razvoja feminizma kroz četiri vala do razvoja feminizma u Bosni i Hercegovini, kao i u socijalističkoj Jugoslaviji, ali govore i o prisustvu žena u politici te o strategijama rodne politike. Na razvoj prvog vala feminizma, kako navode, najveći utjecaj imao je Prvi svjetski rat, koji je doveo do drugačijeg percipiranja uloge žena u javnom prostoru te u tom periodu feminizam od buntovničkog prelazi u pokret

koji ima jasne ciljeve. U drugom valu radilo se na tome da se pitanja poput braka i porodice otvore u javnosti. Posvećuje se pažnja pitanjima poput razvoda, nasilja u braku, silovanja, ali i pitanja rađanja djece, te se otvara javni prostor za artikulaciju ženskog glasa i mišljenja o tim pitanjima. Autorice zaključuju kako je na taj proces utjecao prelazak s industrijskog na postindustrijsko društvo. U trećem valu feministkinje pokušavaju nadoknaditi ono što nisu uspjele ostvariti u prethodnom valu. Posebno se radi na dekonstrukciji principa patrijarhalnog društva te na razdvajanju pojmova roda i spola. Autorice zaključuju kako je najsporiji u razvoju bio četvrti val, koji se počeo razvijati zajedno s razvojem društvenih mreža, pri čemu je njihova pojava utjecala na razvodnjavanje feminističkog pokreta, te na jačanje samog femicida. Kad je riječ o razvoju feminizma u Bosni i Heregovini, autorice zaključuju kako je pokret uhvatio jače korijene u socijalističkoj Jugoslaviji; međutim, aktivno djelovanje žena postojalo je i ranije u 19. stoljeću, kada se nakon dolaska austrougarske uprave osnivaju mnogobrojna udruženja među kojima će biti i onih u kojima su žene aktivno djelovale. Kasnijim razvojem industrijalizacije, ali i modernizacijom društva i položaj žena se poboljšao. Posljednje pitanje o kojem autorice raspravljaju u ovom poglavlju jeste pitanje učešća žena u politici. Naime, one zaključuju kako se broj žena u politici u odnosu na 1990-e povećao, međutim, i dalje je nesporno da taj postotak treba biti dosta veći.

Drugo poglavlje nosi naslov *Problematika roda* i u njemu autorice tretiraju pitanje roda i naglašavaju razlike između roda i spola. Autorice navode način na koji je došlo do istraživanja navedenih razlika, kao i naučni stav američke filozofkinje Judith Butler, koja tvrdi kako rod nije jednak spolu te kako rodne uloge imaju dosta šire značenje. Navode kako svako društvo razvija veliki broj rodnih stereotipa koji utječu na ženu i opterećuju je, te kako je podjela rodnih uloga u društvu dovela do podjele poslova i definiranja zanimanja, ponašanja kao muških/ženskih. Naredna četiri poglavlja u velikoj mjeri povezana su i tretiraju pitanje odnosa medija prema ženama. Treće poglavlje nosi naziv *Utjecaj medija na rodne uloge*, gdje autorice otvaraju pitanje odnosa medija prema ženama. Zaključuju

kako su mediji odigrali veliku ulogu kada je riječ o općoj i pravnoj emancipaciji žena, međutim, navode kako su vremenom mediji senzualizirali žene praveći od njih žive lutke. Naime, medijskom manipulacijom, koja je u velikoj mjeri prisutna, kreira se određeni imidž ženskog izgleda i ponašanja. Upravo ovakav diskurs u medijima doveo je do *seksualizacije* žena, što se s razvojem tehnologije prenijelo i na druga polja poput videoigrice. Posljednje pitanje koje autorice tretiraju u ovom poglavlju jeste *toksična muškost*. Stav da muškarci imaju *prirodno* pravo na društvenu, kulturnu, političku, porodičnu dominaciju u odnosu na žene prisutan je i danas u pojedinim društvima, što je dovelo do pojave *toksične muškosti*. Autorice na kraju zaključuju kako se ovakvo mišljenje u društvu može promijeniti uključivanjem muškaraca i dječaka u inicijative kojima je cilj unapređenje rodne ravnopravnosti, te njihovim educiranjem, što bi u konačnici rezultiralo i većim senzibilitetom za društveno marginalizirane skupine uopće.

U četvrtom poglavlju *Žene na društvenim mrežama* autorice predstavljaju utjecaj društvenih mreža na žene kao sastavnog dijela svakodnevnice. Naglašavaju kako su mediji doveli do verbalnog nasilja, kao i do jačanja *seksizma*, čime su najviše pogođene mlađe djevojke. Također, posebno tretiraju pitanje *osvetničke pornografije*, navodeći kako su razlozi za njeno javljanje različiti – od mizoginije, prekida komunikacije između žrtve i nasilnika, zatim svađa i odbijanja djevojke. U narednom poglavlju koje nosi naziv *Pitanje jezičnoga identiteta u diskursu* autorice tretiraju ulogu jezika kao moćnog instrumenta u širenju ili suzbijanju rodne ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti. Također, u ovom poglavlju tretiraju i pitanje ženskog novinarstva koje je u velikoj mjeri utjecalo na širenje rodne ravnopravnosti i predstavljalo mjesto za aktivno žensko djelovanje. Međutim, autorice zaključuju kako su vremenom žene kroz novinarstvo prikazivane u tradicionalnim ulogama ili kao seksualni objekti, što, po njihovom mišljenju, potiče rodnu nejednakost. Posljednje poglavlje – *Rodno zasnovano nasilje u medijima* autorice posvećuju pitanju rodno zasnovanog nasilja, o kojem se u posljednje vrijeme zbog sve učestalije pojave femicida dosta raspravlja. Autorice zaključuju kako mediji imaju negativnu ulogu kada je

riječ o izvještavanju o nasilju jer kroz svoje senzacionalističke naslove često donose samo činjenice bez razrade uzročno-posljedičnih veza, bez brige o žrtvi, te se čak dešava i da svojim naslovima romantiziraju ili čak opravdavaju nasilje.

Na kraju, može se konstatirati kako su autorice *Feminističke čitanke* široj bh. društvenoj publici ponudile jedan koristan priručnik i abecedarij feminizma u kojem ne samo da su donijele pregled povijesnog razvoja feminističkog pokreta na našim prostorima već su i detektirale glavne neuralgične tačke u društvenom razvoju što otežavaju i usporavaju proces postizanja pune rodne ravnopravnosti žena, njihove veće vidljivosti, te njihove jednake participacije u kreiranju javne, političke i kulturne sfere bh. društva. Svim navedenim dale su još jedan mali, ali značajan doprinos podizanju svijesti i saznanja o važnosti jačanja feminističkog kao društvenog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Fikreta Jakubović

Hana Levi, *Iz Belzena: 1944–1945.*, Sarajevo: Buybook, 2024., 99 str.

Poznat javnosti još početkom 1980-ih kada je objavljen na engleskom jeziku, dnevnik jugoslavenske Židovke Hane Levi (Hass) o iskustvu preživljavanja u nacističkom logoru Bergen-Belsen konačno je objavljen 2024. u Sarajevu, gradu u kojemu je rođena. Jedan je to od mnogih dnevnika nastalih tijekom Holokausta (str. 94). Pisan u nezamislivim uvjetima zatočeništva, postao je svjedokom ne samo osobne već i kolektivne tragedije i borbe za preživljavanje. Nakon rata 1945. pretipkan je u originalu u nekoliko primjeraka na “jugoslavenskom”, kako je autorica zvala jezik kojim je govorila i pisala. Do danas ostao je igrom slučajnosti sačuvan samo jedan takav primjerak, i to zahvaljujući Zlati Nikolić, Haninoj poznanici i članici Židovske općine u Sarajevu (str. 26). Prema njemu je i objavljeno sadašnje izdanje u nakladi sarajevske knjižare Buybook. O samoj autorici dnevnika pak, neposredno prije i nakon internacije u logor, zna se prilično malo, i to uglavnom zahvaljujući sekundarnim izvorima – njezinom intervjuu s njemačkim ljevičarskim aktivistom Eikeom Geiselom s kraja 1970-ih, memoarima Jaše Levija, sina Hanina brata Mihaela i sjećanju njezine kćerke Amire Hass (str. 10).

Hana, poznatija i kao Anica, rođena je u Sarajevu 1913. godine u mnogočlanjoj obitelji sefardskih Židova osiromašene srednje klase, u religioznom domaćinstvu. No, ona se nije držala vjerskih običaja i govorila je samo “jugoslavenskim” jezikom. Neko je vrijeme kao djevojčica boravila u katoličkom samostanu kako bi naučila njemački jezik, a odlazila je i na satove klavira zahvaljujući majčinoj imućnijoj obitelji. Nakon završene gimnazije, početkom 1930-ih, s majkom i sestrom odlazi u Beograd, prvo na studij matematike, a potom francuskog jezika i kulture (str. 8, 11). Kako je vjerojatno još tijekom gimnazijskih dana prihvatila ljevičarske ideje pod

utjecajem profesora Marcela Šnajdera, izbor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, tadašnjeg “bastiona omladinskog komunističkog pokreta” (str. 93), očito nije bio slučajnost. Te mladenačke ideološke opredijeljenosti neće se odreći ni u kasnijim godinama. Tijekom studija odlazi na Sorbonnu, nakon čega se krajem 1930-ih ponovno vraća u Beograd tražeći zaposlenje koje joj je onemogućeno zbog ograničenja za Židove. Ipak, uz pomoć brata Mihaela, cionističkog aktivista, počinje raditi kao učiteljica u Danilovgradu u Crnoj Gori, gdje ju 1941. zatiče Travanjski rat. Brojne članove njezine obitelji, uključujući majku i sestru u Beogradu, zatekla je slična sudbina kao i ostale jugoslavenske Židove – ili su ih ubili ustaše i nacisti ili su skončali život na putu u nacistički logor, a rijetki su uspjeli emigrirati (str. 13). Hana se pak, prije talijanske okupacije Crne Gore, povezala s partizanskim odredima i podučavala je djevojke prvoj pomoći, a i sama je sudjelovala kao bolničarka u bitki protiv Talijana “tresući se od straha”, kako je kasnije govorila (str. 14).

Nakon okupacije prestaje raditi kao učiteljica, iako je uživala u radu s djecom i pomogla im čak organizirati i štrajk. Kapitulacija Italije i njemačka okupacija Crne Gore 1943. nagnala ju je na plan da s tridesetak lokalnih, uglavnom starijih Židova ode u planinu k partizanima. No spletom okolnosti ipak odlučuje s ostalim Židovima čekati da ih uhiti Gestapo (str. 15). Smješteni su u zatvoru u kojem je također, kako se kasnije ispostavilo, vodila dnevnik koji nikad nije pronađen. Prisutnost partizana u okolini ublažila je odnos zatvorskih vlasti prema uhićenima, pa su mogli zadržati neke osobne predmete, no ne zadugo. Kako je kasnije sama navela, ondje nije bila mučena, no svjedočila je okrutnom postupku ubojstva žene jednog partizana u kojemu je sudjelovala lokalna tamničarka pokazujući time bespogovornu suradnju s nacistima, što je za nju bilo nepodnošljivo (str. 16).

U lipnju 1944. godine nacisti su uhićenima oduzeli osobne predmete i smjestili ih u vlak za logor Bergen-Belsen na sjeveru Njemačke. Putovanje je trajalo dva tjedna bez svjetla, vode i hrane, u sparini, smradu i prljavštini, dok nisu stigli do odredišta koje će Hani i mnogim drugima promijeniti

život (str. 48). U istom logoru od epidemije tifusa, nešto prije Hanina dolaska, preminule su sestre Margo i Ana Frank, autorica poznatog dnevnika. Za razliku od njezina, Hanin je pisan upravo na mjestu gdje se mogla uočiti svakodnevna “banalnost zla”, kontroverzan koncept koji je etablirala njemačka filozofkinja Hannah Arendt prateći suđenje notornog Adolfa Eichmanna, SS-ovog aparatčika, između ostalog glavnog organizatora smještanja Židova u koncentracijske logore poput Bergen-Belsena.

Svoje misli Hana počinje zapisivati od kolovoza 1944. u zemlji “repe, ‘ersatz’, koncentracionih logora, ropstva i grube sile” (str. 65). One svjedoče o propitivanju vlastita smisla postojanja, odluka, budućnosti, o pokušajima otpora, borbi, duševnoj klonulosti i rastrojenosti, strahu, bijesu, očaju, ljudskim odnosima i reakcijama, nasilju, prilagođavanju situaciji, pokušajima pribranosti u okolnostima prijeteće smrti, vjerovanju i nadi u dolazak novog (boljeg) svijeta i društva nakon rata. Introspekcija je, dakako, bila uvjetovana samim okruženjem. U toj “nesnosnoj atmosferi” logora skupio se “silom i preko svoje volje uglavnom tipično malograđanski svet” koji je sačuvao “svoje sitne buržujске navike” i morao živjeti u ponižavajućim ograničenjima, a ljudske strasti i slabosti dobile su “maha da se razviju do bestijalnosti”. Čulo se 25 raznih jezika bez “zajedničkog jasnog stava” (str. 34).

Ograničen životni prostor, masovna bijeda, prljavština, bolesti, šikaniranje, konstantna prijetnja smrću i “plansko mrcvarenje” u Hani su budili jedno “žaloso i tužno raspoloženje” (str. 35). Prividnu utjehu pružao joj je rad s djecom, koju je podučavala bez adekvatnih materijala, pa su djeca uglavnom papir pronalazila sama bilo da su ga kupovali za porciju kruha ili ga otimali. Koliko je taj rad djeci bio “nasušna potreba”, bio je vjerojatno i njoj. Jednom prilikom nastojala ih je navesti na razmišljanje o radnicima, rezultatima rada, o bogatstvu zemlje kao plodu rada i djelu radničkih ruku istaknuvši tako svoju ljevičarsku opredijeljenost (str. 60). Za njih je organizirala i zabavne dane čiji je program uključivao recitacije, zbarska i solo pjevanja, kazališne i male predstave (str. 64). Nastavu su redovito prekidali apeli, alarmi i komisijske posjete. Stariju djecu bilo je teško pridobiti za

učenje, a generalno sva su djeca bila “bedna, divlja, raspuštena, gladna (...) stiču i šire dalje mangupske navike” (str. 38). U sredini gdje su “živci prenapeti”, a odrasli se između sebe “biju, psuju, krađu, napastuju javno, bučno i sramno, gdje se vara, prlja i otima” teško da se moglo očekivati da se djeca nauče dobrom ponašanju (str. 39).

U logoru je vladalo opće nepovjerenje među logorašima; muškarci su se pokazali mnogo slabijima, neprilagodljivijima i neloyalnijima u odnosu na žene, koje su bile ipak “praktičnije, hrabrije i istrajnije” (str. 55). Neki su gladovali, mučili se, bili zlostavljani na razne načine, a drugi su pjevali, šalili se, vodili ljubav, “flertovali”, živjeli relativno dobro, zaštićeno i na štetu ostalih (str. 50, 55). Kruh je u logoru bio “zlato”; za njega se “kupuje sve”, “rizikuje sve” (str. 69). Gledajući muškarce koji su bili pošteđeni teškog rada, a pritom su dobivali i dodatnu hranu iz ženskog kotla, Hana je odlučila da im se suprotstavi s drugim ženama zahtijevajući ukidanje tog benefita, što joj je uspjelo bar privremeno, shvativši da još nije sasvim “otromila”, da još ima “svežine i snage za borbu” (str. 58).

Kako je vrijeme odmicalo, životni uvjeti postajali su sve nesnosniji. Dan bi započinjao već u 4 sata ujutro u znaku “užasa i straha” i iščekivanju vremena do prebrojavanja i stajanja dva do tri sata u mraku uz “more psovki i bljuvotina”, nakon čega bi svi bili upućeni na teški fizički rad (str. 70). Čuvari su postajali sve agresivniji iskaljujući se nad zatvorenicima bez posebna povoda ili smišljajući neosnovane razloge kako bi ih javno ponizili. U redovnu kontrolu došla bi SS-ovka “bučno i oholo”, davanjem oštrih šamara bez skidanja rukavica, kažnjavajući svakodnevno 7–8 logoraša “oduzimanjem porcije hleba ili cele večere, ručka i to samo zato što im kreveti nisu bili dosta ravni i vojnički složeni” (str. 62). Logor je postao “idealna zavod za poštovanje ljudskog dostojanstva, sanatorijum za gladnu stoku, odlična škola za obrazovanje disciplinovane ‘vojske rada’, za uništavanje ljudskih duša, popravilište za zločestu i neposlušnu, veliku, nesrećnu decu” (str. 42). Spavaonice s dvokrevetnim ležajevima bile su zamijenjene trokrevetnima, što je izazvalo veću gužvu i tjeskobu, a dolaskom novih zatvorenika

u jednom krevetu moralo je spavati po dvoje ljudi “stisnuti kao šibice”, uzrokujući tako brzo širenje ušiju koje nije bilo moguće lako istrijebiti (str. 71). Uobičajene hrane, kruha i juhe od repe bilo je sve manje. U trenutcima kad se dijelila zavladao je “zverinjak, plač u očima, ludački strah” i “vreme očajničke borbe oko jedne kutljače” (str. 45).

Dolaskom zloglasnog Josefa Kramera, zapovjednika logora Auschwitz-Birkenaua i kasnije poznatijeg kao Zvijeri iz Belsena, “batine su bile redovne”, nije bilo kupanja ni tople vode, a hranu nisu dobivali po 16 do 20 sati (str. 70, 74). Uz to, nastupila je epidemija tifusa, a bez lijekova zatvorenici su bili prepušteni smrti. Krevet je postao “grobница udvoje”, razlika između mrtvih i živih bila je “minimalna” i računalo se koliko još dana pojedini mogu izdržati (str. 84). U ožujku je započelo povlačenje Nijemaca, pa su vodili sve manje računa o preživjelima. Logor se pretvorio u “kužnu baru u kojoj se sramno raspadaju živi skeleti, u kojoj trunu polumrtve izmučene životinje” (str. 86). Hana je polagala nadu u SSSR i “nov poredak sveta”. No, pratio ju je i strah i sram od “beznadežnog svirepog nestajanja kroz vaške, blato i sve životinjske faze crkavanja”, zbog čega je razmišljala o osiguravanju ljudske, dostojne smrti (str. 85). Mogućnost produljivanja agonije i vjerojatnost oslobođenja zaokupile su joj misli u posljednjem dnevničkom zapisu u travnju 1945.

Sve što joj se poslije toga dogodilo zna se zahvaljujući naknadnim pričama. Naime, nedugo nakon posljednjeg dnevničkog zapisa zajedno je s jednom skupinom preživjelih zatvorenika završila u vagonu koji je “išao u bespuće” kako bi Nijemci u bijegu pred saveznicima izvršili svoj “konačni cilj” (str. 17). Ipak, uspjela je pobjeći s još jednom djevojkom ne dočekavši oslobođenje vlaka krajem travnja. Povratak u domovinu bio je dug i iscrpan. Bolesna i prljava, propješačila je veliki dio puta, a u Beograd se vratila tek u kolovozu 1945. U “novoj Jugoslaviji”, u kojoj je pobijedio socijalizam što ga je podržavala, nije se dugo zadržala. Po povratku je pretipkala dnevničke zapise na pisaćem stroju jer se originalna bilježnica raspala. Tekst je podijelila nekolicini prijatelja koji nisu pokazali pretjerano zanimanje za

ono što je ondje proživjela, rekavši joj da misli na budućnost, ne na prošlost. Osjećaj praznine, nepripadnosti društvu koje je u povratnicima vidjelo strance i čežnja za obitelji koje više nema vjerojatno su utjecali na njezinu odluku o odlasku. Odustavši tako od posla u francuskom programu Radija Beograd i Državnoj informativnoj agenciji, ali i od svoje voljene domovine, odlučila je emigrirati u Izrael krajem 1948. vjerujući u “komunističku utopiju” na Bliskom istoku i brisanje “prvog grijeha” kojim se Izrael okaljao – izgonom Palestinaca iz njihovih domova (str. 7, 22).

Po dolasku u novu zemlju učlanila se u najbližu podružnicu Komunističke partije, zbog čega nije mogla raditi kao učiteljica. Početkom 1970-ih bila je aktivistkinja feminističkog pokreta u Izraelu odvojivši se od stava liberalnih feministkinja koje su podržavale uključivanje žena u borbene jedinice. Militarizam je smatrala oprečnim feminizmu, a žene su trebale sudjelovati u borbi za mir, ne u ratovima (str. 23). Tih je godina odlazila svakih nekoliko mjeseci u Europu kako bi “pobjegla”, a početkom 1980-ih pokušala se i trajno preseliti nakon pokolja u palestinskom izbjegličkom logoru Sabra i Šatila u Libanonu. Deset godina provela je u Francuskoj boraveći ondje dio vremena ilegalno, da bi se ipak konačno vratila u Izrael, gdje je preminula 2001. pomirivši se s činjenicom kako su svi njezini svjetovi uništeni. Pripadnost jugoslavenskoj židovskoj zajednici uništila je “mašina smrti” nacističke Njemačke, iluzija o komunističkoj utopiji i podržavanje Sovjeta u sukobu Tito – Staljin raspali su se pod “ugnjetavačkim” sustavom vlasti Sovjeta, unutrašnjim ratovima raspala se i njezina domovina Jugoslavija, iako se jugoslavenstva nije odrekla odlaskom, a neuspjeh socijalizma i prisilno raseljavanje Palestinaca s njihove zemlje uništili su iluziju o njezinom posljednjem svijetu – Izraelu (str. 5–8).

Promišljajući o značaju ovog dnevnika danas, povjesničar Emil Kerenji postavlja u pogovoru važno pitanje: “u kakvom vremenu živimo danas da nam je dnevnik iz nacističkog logora podstrek za razmišljanje o boljoj budućnosti?” (str. 98). Kako se čini, živimo u onom vremenu u kojem je “banalost zla” ponovno aktualizirana sukobima u Ukrajini i Palestini, u

kojem pasivnost, konformizam i rezigniranost masa nisu ustupili mjesto potrebnom otporu i, konačno, u vremenu u kojemu nedostaje hrabrosti ljudi poput Hane Levi da se u beznadnim situacijama bore za bolje i pravednije društvo. Njezin je dnevnik, dakle, više od osobnog svjedočanstva traumatičnog preživljavanja u logoru smrti – on je podsjetnik na nužno potrebnu borbu za bolje sutra.

Valentina Kezić

Herta Pauli, *Pukotina vremena prolazi kroz moje srce*, Zagreb: Leykam international, 2024, 304 str.

Jedan od načina da se shvate i približe povijesni događaji, te rekonstruirati slika nekog prošlog vremena jesu i memoarski zapisi osoba koje su bile svjedoci svega što je određeno vrijeme donijelo, ali i odnijelo. Naravno, u takvim situacijama uvijek treba imati na umu monoperspektivnost jedne takve ispovijesti i interpretacije podataka koji su nam predočeni. Knjiga koju možemo svrstati u korpus takvih tekstova su i memoari Herte Pauli pod naslovom *Pukotina vremena prolazi kroz moje srce*. Ovi memoarski zapisi prvi put su objavljeni 1970. godine u bečkoj nakladi *Zsolnay*, a prilikom pisanja ovog prikaza korišteno je novo izdanje iz 2024. godine izdavača *Leykam International*. Ako određujemo memoare na osnovu teorije i historije književnosti, možemo reći da su to književne vrste u kojima autor/autorica iznosi svoja sjećanja i razmišljanja o događajima u društvu u kojima je sam/sama sudjelovao/sudjelovala ili im je svjedočio/svjedočila. Herta Pauli bila je novinarka, glumica i književnica. Rođena je u Beču 1906. godine kao kćer feministice Berthe Schütz i hemičara Wolfganga Paulija. Njen brat Wolfgang Pauli bio je dobitnik Nobelove nagrade za fiziku 1955. godine. Nakon kratkog boravka u Berlinu, od 1927. do 1933. godine, ponovno se vratila u Beč i tu živjela sve do 1938. godine, nakon čega se odlučila na bijeg u Sjedinjene Američke Države. U Beču je djelovala kao urednica *Österreichische Korrespondenz*, a tada je objavila i romane *Toni*, *Ein Frauenleben für Ferdinand Raimund* i *Nur eine Frau. Bertha von Suttner*. Kada je došla u SAD, nastavila je pisati romane, stručnu literaturu i članke za časopis *Aufbau*. Najviše uspjeha postigla je s knjigama za djecu *Silent Night* i *The Story of a Song*, gdje je djeci prenijela priču o porijeklu božićne pjesme. Udala se za književnika Ernsta Bascha, koji je djelovao pod umjetničkim imenom E. B. Ashton. Često je putovala na relaciji New

York – rodni Beč, a umrla je 1973. godine. Pokopana je u Beču u grobnici svoje porodice, gdje joj se pridružio muž i najbolji prijatelj Karl Frucht.

Za razumijevanje radnje u knjizi značajna je 1938. godina, u kojoj se desio *Anschluss*, tj. pripojenje Austrije Njemačkoj, koja je bila pod vodstvom Adolfa Hitlera i njegove nacističke stranke i politike. Upravo se u tim vremenima i dešavanjima krije razlog bijega i preokreta u životu Herte Pauli, kao i nastanka njenih memoara. Herta Pauli bila je Njemica, ali se odlučila na bijeg jer je pripadala jednoj od društvenih skupina koja se protivila Hitlerovoj ili, kako ga ona u knjizi naziva, Führerovoj nacističkoj ideologiji. Kao takva bila je osuđena na progon i smrt kao i svi ostali s Hitlerova spiska. Zajedno s Hertom Pauli na bijeg su se u istom periodu odlučili i njeni prijatelji, poznata imena iz tog vremena i kulturnog života: dr. Carl Frucht – nakon Drugog svjetskog rata postao je voditelj odnosa s javnošću UN-ove Svjetske zdravstvene organizacije; Walter Mehring – njemački književnik koji je živio u Parizu; Franz Werfel – pisac, dramaturg i pjesnik; Alma Wefel – književnica i supruga Franza Werfela; književnici Franz Theodor Csokor, Ödön von Horvath, Joseph Roth, Henrich Mann, te glumac i režiser Max Reinhard. Uz navedena imena na bijeg se odlučilo još na stotine ljudi, no samo su najsretniji došli do cilja. Među onima koji su uspjeli bila je i autorica knjige, koja se odlučila nakon nekoliko godina zapisati sve što je prošla i prvi put objaviti svoju ispovijest 1970. godine.

Tematski knjiga obrađuje spašavanje golog života pojedinca, u ovom slučaju Herte Pauli, sve događaje koji su se u periodu spašavanja desili, ali oslikava i Evropu i svijet u periodu Drugog svjetskog rata, tj. opisuje stanje općeg užasa. Herta Pauli knjigu piše hronološki, no u nekim momentima i retrospektivno, tj. piše o prošlosti, vraća se u sadašnjost, pa opet u prošlost. Na taj način, kao što i kaže u uvodnim riječima memoara, „cilj je izgraditi most koji će spajati današnje vrijeme s prošlim“. Pauli je u memoarima više orijentirana na ono što se dešava u njenom životu nego na događaje na svjetskoj sceni i politici. Sliku svijeta opisuje usputno, onoliko koliko je potrebno da bi se užas približio. Navodi imena funkcionera, institucija,

vojnih grupa koje su u tom periodu dominirale svjetskom političkom scenom, te spominje Hitlera, Staljina, Goebbelsa i mnoge druge *krojače sudbina* u tom periodu. Opisi su kratki, ali dovoljni da se predoči slika života na području Francuske dok još nije bila zahvaćena ratnim dešavanjima, te slika života na području Austrije, koja je velikim dijelom bila okupirana. Autorica nam opisuje Francusku kao zemlju turizma, mora, ljubavi, tople kafe i kroasana. Svakodnevni razgovori bili su fokusirani na ratna dešavanja u susjednim zemljama, no ljudi su bili optimistični. S druge strane, opisuje Austriju kao zemlju plača, straha, krvi, ali i tišine, gdje su ljudi svakodnevno prolazili kroz patnje i ratni užas. Bitnu komponentu u memoarskom pripovijedanju Pauli čine istaknuti likovi iz svjetskog kulturnog i društvenog miljea. Sve do jednog – poznati književnici, novinari, kritičari, glumci. Zajedno s Hertom Pauli svi oni odlučuju pobjeći i svoju budućnost potražiti u Sjedinjenim Američkim Državama. Među Hertinim istomišljenicima i prijateljima bio je i Tomas Mann, koji je za autoricu knjige i njene prijatelje utjelovljivao nadu u danima mraka i užasa. Naime, Pauli i njeni prijatelji pisali su Tomasu Mannu u nadi da će im on nabaviti vize i izbaviti ih u Sjedinjene Američke Države, no to se nije desilo. Autorica prikazuje da u tom periodu nije bilo bitno da li je neko književnik, glumac ili obični radnik, svi su bili potčinjeni istom režimu i svi su bili izjednačeni. Iako se Francuska kratkotrajno učinila mogućom za život, nacisti su ubrzo okupirali i Francusku i nastalo je stanje općeg užasa kao i u Austriji. Opisi širenja nacističke ideologije, straha u redovima moćnih državnika, medijskog linča, svakodnevnih stradanja i golgote u logorima maestralno ukazuju na svjetsku nemoć, a Hitlerovu moć iz perspektive jednog civila – Herte Pauli. No, ono što posebno daje na značaju i vjerodostojnosti njenom djelu jesu momenti u kojima autorica opisuje svoj svakodnevni život, svoje unutrašnje borbe, bliske ljude, mjesta u kojima je boravila, a uz to obrađuje i temu ljubavi i ljubavnog smiraja koji joj se desio u periodu najvećeg svjetskog nemira. No, iako je željela da njena ljubav s Gilbertom, koja se desila 1939. u mjestu Clairacu, uspije, te postane supruga i majka, historijska dešavanja i borba za život uništili su i tu želju. Ona je morala pobjeći, on ostate i ostalo

je samo sjećanje koje je živjelo u njoj. Nakon 30 godina vratila se u Clairac. Sve je bilo drugačije, od ljudi do mjesta, nakon rata život se vratio normalnim tokovima, samo se Gilbertov zauvijek ugasio. Time je ukazivala da je pored svjetskog gubitka svako preživio i svoj vlastiti.

Pauli u memoarima, također, donosi i slike bečkih i pariskih ulica, slike krvi, kolona, bježanja, žena, djece i starih, opisujući čitatelju sve to do najsitnijih detalja, uvlačeći ga na taj način u vrijeme i prostor koji je prikazivala.

Put Herthe Pauli do vize koja bi joj omogućila prijelaz u Sjedinjene Američke Države, što je bio i njen glavni cilj, prikazan u memoarima do u detalje, može se opisati samo jednom riječju – borba. Naposljetku ga je uz pomoć Variana Frya, osobe koja je tokom 1940. godine na hiljade ljudi uspjela prebaciti na sigurno područje, i ostvarila. Stoga, na svojevrsan način memoari Paulijeve predstavljaju i odavanje počasti Varianu Fryju. Herta Pauli, jedna od rijetkih iz svoje grupe koja je uspjela stići u SAD, ovu knjigu piše kao zahvalu svome spasitelju i želi da njena knjiga postane svjedok jednog perioda, režima i vremena.

Naposljetku, Pauli se u memoarima ne usteže kritizirati samu sebe, sebi bliske ljude, ali i žaliti kada je potrebno. Zanimljivo je to što je autorica knjige jedina žena u moru muškarca oko nje. Doduše, s kratkim prekidima društvo joj pravi Alma Wefel, no većinu vremena Pauli provodi samo s muškim prijateljima. U takvoj situaciji Pauli je često bila mehanizam koji je pokretao grupu. Zalagala se za slobodu svih u grupi; iako je nekada imala prilike da sama ode, ona je ostajala i trudila se osigurati svojim prijateljima sigurnost i spas. Premda je bila borbena, žilava i hrabra, Herta je na neke situacije, kao što je rođenje beba u ratnim uslovima, gledala emotivnije nego njeni muški prijatelji. Uz to bilo je i momenata kada je Pauli željela izgledati i osjećati se kao žena, kupiti sebi novu odjeću ili posjetiti frizera. Tada je znala riskirati svoj život, za malo sreće i sjaja, jer upravo su to neki od momenata koji su autorici knjige pomagali da preživi, na trenutak osjeti zadovoljstvo i pobjegne od surove stvarnosti. Ono što je fascinantno jeste

književni rad koji je nastao u takvim uvjetima iz pera Herte Pauli, ali i svih ostalih književnika što su je okruživali. Za njihov slučaj možemo reći da teška vremena donose najbolje priče. No, priča koja je uspjela objediniti sve njihove priče, koja je uspjela objediniti jednu ličnu životnu priču i priču cijeloga svijeta upravo su memoari Herte Pauli *Pukotina vremena prolazi kroz moje srce*. Ono što je bitno napomenuti jeste da fizički izgled knjige iz 2024. godine pokušava nagovijestiti radnju unutar korica. Naime, na naslovnoj stranici predočena je crno-bijela slika Beča, dok su korice i natpisi na naslovnoj stranici obojeni u crveno i crno. Kombinacija takvih boja asocira na radnju koja se nalazi unutar tvrdog uveza, a koja je i više nego teška, traumatična i ozbiljna. Zahvaljujući ovoj knjizi vrijeme koje prolazi kroz srce Pauli proći će i kroz srce svih onih koji će pročitati ovu knjigu.

Aida Mujagić

Marijana Petronić (prir.), *Zaboravljena Milica Miron*,
Istočno Sarajevo: Matična biblioteka, 2024, 451 str.

Nije teško posvjedočiti da istoriju žena na našim prostorima karakteriše diskontinuitet u kome su životne priče, pregnuća, postignuta djela i ostavštine čitavog lanca naših prethodnica nestali na “volšeban” način. Uprkos tome, istoriografskom i metodama drugih humanističkih nauka nužno je uvijek težiti da društveni zaborav ne bude prevladavajući za one procese, događaje i ličnosti koji to po svojoj duhovnoj snazi i ostavljenim djelima ne zaslužuju. Čak bi se društvenom kompenzacijom mogli smatrati legitimni napori da se nadopuna odsutnih, po poznatom konceptu *condemnation memoriae*, odnosno modalitetu marginalizacije, pretvori u vidljivost, a za dobrobit društva.

U tom smislu za osvjetljavanje, kanonizaciju i poticanje sistematskog razvoja bosanskohercegovačke ženske književne tradicije potrebna je dokumentovana baza, faktografska i informativna mreža kojom bi se potvrdilo pravo na predstavljanje, omogućilo njeno kritičko sagledavanje i akademska reinterpretacija.

Sa svakim naporom i iskorakom napravljenim u cilju dosljednog i sistematskog (raz)otkrivanja zvanične ženske književno-istorijske naracije društvo je bliže spašavanju od zaborava i cjelovitom vrednovanju ženskog književnog stvaralaštva i njegovih zaslužnih predstavnica.

O prepoznavanju vrijednosti navedenog cilja govori i knjiga koja je nedavno izašla u izdanju Matične biblioteke Istočno Sarajevo. Ona je proizvod priređivačkog napora Marijane Petronić, bibliotečke savjetnice svoje matične kuće i pjesnikinje (nagrađene Slovom Gorčina 1990, uvrštene u svjetsku antologiju *Arabian Nights, World Poems 2020*), romansijerke, ali i brižne njegovateljice dječije radosti kroz zbirke *Urnebesne i bajkoličke pjesmice*, *Priče o djeci s krilima*, *Fore i metafore*, koje svojim naslovima

potvrđuju istančanost izbora riječi i služenje uvećanju dječije mašte, znanja i ljubavi.

Upravo ta ljubav prema samoj ljubavi i prema poeziji i riječi, s najčistijim smislom i značenjem koju posjeduje Petronić, promoviše je u čuvara jezičkog nasljeđa i književne tradicije. Riječ, ljubav, djeca – to su oni motivi koji su je igrom spajanja srodnih u vremenu doveli do Milice Miron, žene koja je svoj život takođe posvetila ovim principima.

Petronić do Milice Miron nije došla slučajno, nego istražujući i otkrivajući skrajnute žene, a koje su značajno doprinijele društvenoj i kulturno-umjetničkoj sceni Sarajeva i Bosne i Hercegovine u 19/20. vijeku. I pored već znanih – Stake Skenderove, Pauline Irbi, Stoje Kašiković pojavile su se na obzoru autorice Čubrilovičke – Nada, Vida, Staka i Lepa, zatim Adela Fliker, Hasiba Bilal, Višeslava Ml. Đuričić – i mnoge druge koje još traže pisca svojih biografija. Milica Miron imala je više sreće. Nju je Petronić upoznala opet preko riječi, poštovanja tradicije i ljubavi prema djeci, jer je Mironova takođe bila pjesnikinja i prozaista, kako to Petronićeva kaže, stvarateljica lirskih meditacija, poštovateljica narodnog blaga. Milica Miron (1894–1976) bila je i posvećeni tekstopisac predstava za Dječije pozorište u Sarajevu koje je djelovalo prije stotinu godina, koje joj je dužnik, kao i Pozorište mladih i Narodno pozorište, jer su se i na ovim osnovama na njihovim scenama odigravale predstave za djecu. Jedna je od brojnih čiji je doprinos zanemaren, zaboravljen, ali spletom okolnosti ili transvremen-skih energija, kako kaže istoričarka, kustosica i direktorica Muzeja grada Sarajeva, Indira Kučuk-Sorguč, “(...) one snage, koja se ne krije u mišićima nego u srcu i umu (...)”.

Svoje prve iskorake u javnost iz nametnute ženske “prirode” učinile su prethodnice Milice Miron i brojnih drugih spisateljica s legitimizacijom devetnaestovjekovnog nacionalizma u vrijeme Austrougarske monarhije, kada ih srećemo kako djeluju svojom riječju i kako svojom enegijom uznemiruju kreatore kanona tradicionalne književnosti. I mada je Milica Miron predstavica druge generacije autorica i savremenica koje su svojim

radom obilježile bosanskohercegovačku književnu scenu tridesetih godina XX vijeka, do njenog zanemarivanja u vrijeme Kraljevine, ali i socijalističke Jugoslavije nije došlo slučajno. Kolektivno pamćenje, naime, rezultat je političke instrukcije i odabira onoga čega zajednica treba da se sjeća, a šta treba da zaboravi.

Književni lanci ženskog autorstva koji povezuju prošlost i sadašnjost otkrivaju postojanje i prisutnost autorica pomenutih u prvom dijelu knjige koja govori o Milici Miron, po rođenju Slovenki, a po životu i djelovanju aktivnoj učesnici bosanskohercegovačkog kulturnog kruga. Urednica u knjizi donosi niz zapisa i tekstova neujednačenog kvaliteta, minimalno redigovanih i preuzetih iz raznih izvora (Vesna Marinčić, “Pesme, rime, igrice, drame, čarape Milice Miron – Slovenka u Sarajevu”; Muris Idrizović, “Milica Miron”; Marja Boršnik, “Milica Borštnik-Mironova”; Lj. Tomić-Kovač, D. Miličević, “Miron Milica”; Mojsije Đerković, “Mironovi poznati i Gornjopračanima”; Nedeljko Zelenović, “Sjećanje na Gospodina i Gospođu”; Dejan Đuričković, “Miron, Milica”), koji svojom šarolikošću predstavljaju svojevrsni omnibus i odlikavaju život Mironove raspolučen između civilizacija i kultura, obilježen promjenama silom politikâ i ideologijâ, lomljen ratovima, praćen neizvjesnošću, odbačenošću, siromaštvom, ali i opredjeljenjem za vlastite vrijednosti i ispunjen ponosom. Nemir nastao iz tih procjepa Milica Miron svojim životom premošćuje, kreirajući lanac, stvarni i asocijativni, i uključujući brojne ličnosti: Anatol Frans, Branislav Nušić, Fran Levstik, Ivan Cankar, Oton Župančič, Zmaj Jova Jovanović, Ivo Andrić, Luj Adamič, Konstantin Fedin, a oslikavaju ga Špiro Bocarić, Roman Petrović, Ismet Mujezinović, Petar Tiješić, Mersad Berber. Svijet Milice Miron kakav tek naziremo kroz ove tekstove ne bi bio moguć bez ženskog angažmana i postojanja Cvijete Zuzorić, Zofke Kveder, Vide Čubrilović Koprivica, Adele Fliker, Višeslave Ml. Đuričić, Zlatke Despić, Milke Hun, Indire Kučuk-Sorguč, Sonje Knežević, koje se svojim prilozima vežu i čine čudesan mozaik što objedinjuje životnu i radnu djelatnost Mironove i u kojem mnoge ličnosti i prostori imaju svoje mjesto – poput Sarajeva, Ljubljane, Splita, Zagreba ili Banja Luke.

Dramski tekstovi koji su pronađeni (*Snežana*, *Čudotvorni čirak*, *Škr-tac Malvendra*), kao i izvorne kritike pisane povodom njihovog izvođenja predstavljaju drugo poglavlje knjige. Oni zbog svoje interpretacije već poznatih tekstova poput *Snežane*, te uvođenja novih bajkolikih likova i njihovih karaktera i umetnutog bosanskohercegovačkog ambijenta svjedoče o snažnoj imaginalnoj Mironove. Istovremeno su izuzetan izvor za istoriju pozorišta, jer na svjetlost dana iznose reditelje, dirigente, koreografe i niz glumaca koji su oblikovali pozorišnu i kulturnu scenu Sarajeva. Aleksandar Vereščagin, Alfred Pordes, Josip Majer, Jolanda Đačić, Lidija Mansvjetova samo su dio onih koji su učestvovali u scenskom stvaranju uz muziku Čajkovskog, Mocarta, E. Griga. Prezimena djece koja se pominju i koja su učestvovala u predstavi govore o pripadnosti uglednim društvenim krugovima tadašnjeg Sarajeva (Erih Koš, Čubrilović, Ljeskovac, Prnjatović, Kočović, Volfram, Srškić, Krunić, Milanković, Papo, Blagojević, Makale). U objavljenim kritikama nalazimo da je njeno djelo markantnom mišlju obojeno, osmišljeno toplo i sasvim u duhu ustreptale djetinje mašte.

Nije nevažno pomenuti i da Milicu Miron te 1929. godine, kada izgleda nije bilo čudno rodno imenovanje, nazivaju *intelektualkinjom*.

Mironova je i pripadnica *Grupe sarajevskih književnika* (Palavestra, Jevtić, Veselinović, Tmuša, Ćurčić, Miron, Samokovlija, Kušan, Turina, te mlađih Rade Pregarc, Rasim Filipović, Emil Petrović, Mihajlo Delibašić i Vera Obrenović Delibašić), koji prijateljuju s Markom Markovićem, Jovanom Radulovićem, Srđom Đokićem, Belušom Jungićem i drugim "kulturnjacima" i sarajevskim boemima. O tome svjedoči i *Jedan feljton iz pera Milice Mironove* s jednog puta po Crnoj Gori i organizovanih književnih večeri, ali i živopisnih trpeza i dobrog raspoloženja.

U poglavlju *Priče Milice Miron* nalazimo niz pričica nastalih od 1912. do njenih poznih godina, a brojne su objavljene pedesetih godina u sarajevskoj *Veseloj svesci*, dječijem listu uz čiji su sadržaj odrasle brojne generacije školske djece. One su, naravno, posvećene djeci, kao i poglavlja *Pjesme za djecu* i *Zagonetke i pitalice*, što iskazuje cjeloživotnu naklonost Milice Miron ka razvijanju, osnaživanju i oplemenjivanju dječije duše.

Ženski glas Mironove najčešće čujemo u *Pjesmama u prozi* (*Moja susjedka, Ukleta sestra, Pretnja, Vezak veze, Kraljevna sa severa, Tankoprelja, Ranjena breza, Mesečarka* i druge), u kojima se očitavaju sva ona iskušenja, izazovi, patnje i strahovi brojnih žena prethodnica koje su na drugačiji način plele svoj život.

Etnologija (kratki tekstovi) poglavlje je s Miličinim autorskim tekstovima (“Narodni vez u Bosni – šta je kod nas urađeno na prikupljanju narodnog veza i tkanja”, “Narodno pletivo”, “O ornamentici bosanske čarape”), koji samo u naznakama i nepotpuno govore o gotovo permanentnom sakupljačkom entuzijazmu Milice Miron u očuvanju narodnog veza kao djelu narodne baštine, ali i o inventivnosti, umješnosti i ustrajnosti ženske svakodnevnog preokupacije u Bosni, što je rezultiralo ovim bisernim etnografskim studijama.

Posebno poglavlje čine *Stručni i naučni radovi o Milici Miron* (Anes Osmić, “Međuratno bošnjačko/bosanskohercegovačko žensko pjesništvo”, Andreja Marić, “Književno stvaralaštvo Milice Miron: dramski tekstovi za djecu na folklornoj osnovi”, Marijana Petronić, “‘Prosvjeta’ u prvoj polovini prošlog vijeka: žensko pitanje, Milica Miron i dječije pozorište”, Jelenka J. Pandurević, “Narodno pletivo iz Bosne i Hercegovine – između arhivske građe i živog nasljeđa”, uz bogate ilustracije ornamenata sa čarapa i crteža šara koje je M. Miron prikupila).

Od svih priloga ništa manje nisu značajni prateći sadržaji ovog zbornika – *Bibliografija radova Milice Miron*, popisana *Literatura*, te *Dodatak (Prilozi)*, koji su značajna baza i utemeljen putokaz za dalje istraživačke napore.

Ova objavljena knjiga predstavlja način da se vrati dug jednom ljudskom i pjesničkom dostojanstvu, ali i vlastitoj emociji, što je prepoznatljivo u ovom književnom mozaiku. To je napor da se istrigne plemenita zaostavština jedne poetese, zanesene autorice dramskih tekstova i adaptacijâ, gorljive prosvjetiteljke, aktivistkinje na polju kulture i umjetnosti, dobrovoljne poslanice i sakupljačice narodne baštine, koja je djelovala u Sarajevu od dvadesetih do sedamdesetih godina 20. vijeka.

Tkalački stan nad kojim su s gorljivom upornošću tkale i Milica Miron i Marijana Petronić ostavio je iza sebe bogati prekrivač za sve one hrabre žene da se u momentima umora zaogrnu, te da potom smirene i ohrabrene nastave da svojim stvaralaštvom ostavljaju trag svom postojanju i obogate svojim iskustvom i doprinosom kulturnu baštinu.

A o mogućnosti da se to desi govori nam Mironova:

“(...) ona je već stara i istrošena, otupila patnjama, pa ne umije više ni da se radije kao nekada. Ali jedna pomisao zagrijava sve njezino biće i ona joj se predaje svim žarom koliko ga je preostalo u srcu: Da će njezine mlađe druge i one koje dolaze iza njih, zaživjeti punim životom, rascvjetati se u slobodi kao ono pusto planinsko cvijeće na žarkom ljetnom danu i suncu. (...) Neka su sretni i veseli!” (Iz priče “Niti života”)

Sigurna sam da će mnogima ova knjiga donijeti, ako ne sreću, svakako radost upoznavanja s vrijednim i posvećenim ženama – Milicom Miron, ali i s Marijanom Petronić.

Sonja M. Dujmović

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Historijska traganja* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu objavljuje sljedeće kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. prethodna priopćenja
3. pregledne radove
4. stručne radove
5. historijsku građu
6. prikaze knjiga

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija u konsultaciji s recenzentima.

Oprema rukopisa

Radovi trebaju sadržavati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. e-mail adresu
5. apstrakt i ključne riječi
6. apstrakt i ključne riječi na engleskom jeziku
7. tekst sa fusnotama
8. zaključak
9. popis izvora i literature

Rad treba biti napisan fontom *Times New Roman*, veličine 12 pt i proredom 1,5, dok se fusnote pišu veličinom 10, a prored je jednostruk. Obimom rad ne smije prelaziti 32 kartice teksta (jednu karticu čini 1800 znakova s razmacima).

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji, pri čemu se ne otkriva identitet ni autora ni recenzenata. Objavljuju se samo oni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije i za koje Redakcija donese konačnu odluku o objavljivanju.

Autori objavljenih radova dobivaju dva primjerka *Historijskih traganja*.

UPUTE ZA NAVOĐENJE BILJEŽAKA U TEKSTU

Citiranje arhivskih fondova

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1953. (dalje: VLBiH, Fond: VNRBiH), kutija 15, signatura 123/46

Državni arhiv Dubrovnik (dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Turkiye Cümhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşiv (dalje: BOA), Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

Ostalu neobjavljenu izvornu građu citirati prema uobičajenim pravilima.

Citiranje knjiga

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Kod broja stranice se ne koristiti skraćena str. ili s., nego se samo piše broj stranice).

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citiranje članaka

Ibrahim Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju”, u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39-44.

Isto, 40.

Kad se isti članak ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

I. Karabegović, “U povodu četrdesetogodišnjice”, 42.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova

Boris Nilević, “Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo”, u: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

Kad se isti prilog ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, naprimjer:

B. Nilević, “Srednjovjekovna Bosna”, 68.

Citiranje novina

“Branko Mikulić: Kako sam vladao Bosnom. Tito nas nije saslušavao”, *Naši dani*, br. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citiranje izvora s World Wide Weba

“Grad Sarajevo, Jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva”, 25. 2. 1999, dostupno na: <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / (pristupljeno 2. 3. 2020)

UPUTE ZA POPIS IZVORA I LITERATURE

Rad treba sadržavati popis neobjavljenih i objavljenih izvora, popis korištenih knjiga i članaka.

Naprimjer:

Izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH
Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI ‘84
Turkiye Cümhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d):
560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURA

KNJIGE

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ČLANCI

Aličić, Ahmed, "Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka", u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

NEOBJAVLJENI RADOVI

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976. – 1990.)*, (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljeno), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, 2015.

INTERNETSKI IZVORI

Burić, Feđa, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, Urbana, Illinois: University of Illinois, 2012, dostupno na: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (pristupljeno 24. 6. 2019).

VAŽNE NAPOMENE

Provjera kvaliteta

Svi dostavljeni tekstovi podliježu dvostrukoj slijepoj recenziji, što znači da recenzenti ne znaju ko je autor teksta koji recenziraju, kao što ni autori nemaju pristup informacijama o tome ko su recenzenti njihovih tekstova

Copyright

Nakon objavljivanja, Institut za historiju zadržava prava objavljivanja zajedno s autorom, što znači da ako autor ili Institut žele ponovo objaviti tekst, moraju obavijestiti drugu stranu o tome i navesti u ponovno objavljenom tekstu da je objavljen uz dozvolu autora ili Instituta. Treća strana mora tražiti dozvolu i od autora i od Instituta.

Zabrana plagijata

Slanjem teksta u *Historijska traganja* autor garantuje da je tekst originalan, da nije nigdje objavljen, niti je ponuđen nekom drugom časopisu. Nepoštivanje ovog pravila povlači odbijanje teksta i posebnu pažnju Redakcije pri prijavljanju budućih članaka istog autora. Nakon prihvatanja rada za objavljivanje autori potpisuju izjavu o autorstvu i originalnosti.

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal *Historical Searches* of the Institute of History, University of Sarajevo, publishes the following categories of articles:

1. Original scientific papers
2. Preliminary communication
3. Review articles
4. Expert articles
5. Historical material
6. Book reviews

The category of the paper is proposed by the author, and the final decision is made by the Editorial Board in consultation with the reviewers.

Content of Paper

1. Title
2. Author's name
3. Institution and address
4. Email address
5. Abstract and keywords
6. Abstract and keywords in B/C/S language
7. Main text with footnotes
8. Conclusion
9. List of sources and literature

The text should be written in the font *Times New Roman*, size 12, with 1.5 line spacing, while footnotes are written in font size 10 with the single line spacing. The total length of the paper should not exceed 32 text cards (1 text card equals 1800 characters with spaces).

Papers are subject to a double anonymous critical review without revealing the identity of either the author or the reviewers. Only those papers that receive two

positive reviews and for which the Editorial Board makes a final decision on publication are published.

Authors of published papers receive two copies of *Historical Searches*.

CITING REFERENCES

Citing archive documents

The Archives of Bosnia and Herzegovina (in further text: ABiH) Sarajevo, Fond: Government of the People's Republic of Bosnia and Herzegovina 1945–1953 (in further text: VNRBiH), box 15, sign. 123/46

DAD, Diversa Cancellariae, XXXI, 62v.

Başbakanlık arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, doc. no. 286, 2

The citing of other unpublished primary sources is according to the customary rules.

Citing books

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*, Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (Usage of abbreviations as pp is not allowed; only the page number is written.)

Ibidem, 79.

When the same book title is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 52.

Citing articles

Ibrahim Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju", in: Prilozi, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, No. 29, 39-44.

Ibidem, 40.

When the same article is cited again in the text elsewhere, an abbreviated title should be used, for example:

I. Karabegović, "U povodu četrdesetogodišnjice", 42.

Citing articles from books or proceedings

Boris Nilević, "Srednjovjekovna Bosna i Osmansko carstvo", in: *Bosna i Hercegovina i svijet, zbornik radova*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1996, 65-74.

When the same article is cited again elsewhere in the text, an abbreviated citing should be used, for example:

B. Nilević, "Srednjovjekovna Bosna", 68.

Citing newspapers

"Branko Mikulić: Kako sam vladao Bosnom. Tito nas nije saslušavao", *Naši dani*, No. 970, 23. 6. 1989, 36-39.

Citing World Wide Web sources

"Grad Sarajevo, Jedinstveni informacioni sistem grada Sarajeva", 25. 2. 1999, available at: <http://www.sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm> / (accessed 2. 3. 2020)

BIBLIOGRAPHY INSTRUCTIONS

The paper should contain a list of unpublished and published sources, as well as a list of used books and articles.

Example:

SOURCES

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo, Fond: Centralnog komiteta SKBiH
Historijski arhiv Sarajevo (HAS), Sarajevo, Fond: Skupštine grada Sarajeva ZOI '84
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Istanbul, Republika Turska, Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d): 560, 768, 1399, 2467, 3420, 4718, 10172, 16064.

LITERATURE

BOOKS

Younis, Hana, *Od dućana do pozorišta: Sarajevska trgovačka elita 1851–1878*, Sarajevo: Institut za historiju, 2017.

ARTICLES

Aličić, Ahmed, “Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka”, in: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1980, sv. 16, br. 17, 129-174.

UNPUBLISHED WORKS

Krušelj, Željko, *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976. – 1990.)*, (defended doctoral dissertation – unpublished), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Odsjek za povijest, 2015.

INTERNET SOURCES

Burić, Feđa, *Becoming Mixed. Mixed Marriages of Bosnia-Herzegovina during the Life and Death of Yugoslavia*, Dissertation, Urbana, Illinois: University of Illinois, 2012, available at: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.957.6472&rep=r1&type=pdf> (accessed 24. 6. 2019).

IMPORTANT NOTES

Quality control

All submitted papers are subject to a double-blind review. The reviewers do not have information about authors, and the authors also have no information about reviewers of their texts.

Copyright

The Institute of History reserves the publication right together with the author. If the author or the Institute wants to republish the paper, the other party must be informed. The republished text must contain the note about publication with the permission of the author or the Institute. A third party must demand permission from both the author and the Institute.

Prohibition of plagiarism

By sending the paper to the *Historical Searches*, the author guarantees that the text is original and that it has not been published nor offered to another journal before. Failure to comply with this rule entails a rejection of the text and the special attention of the editorial board toward submitting future articles by the same author. After accepting the paper for publication, the authors sign a statement on authorship and originality.

INDEKS AUTORICA / INDEX OF AUTHORS

ABASPAHIĆ, Amina
abaspahicamina2@gmail.com

ARNAUTOVIĆ, Dženana
dzenanaarnautovic@yahoo.com

DUJMOVIĆ, Sonja M.
sonja.dujmovic@iis.unsa.ba

GUSINAC, Dina
dina_rbd@live.com

INABA, Mitsutoshi
abamnmi@gmail.com

JAKUBOVIĆ, Fikreta
jakubovicfikreta5@gmail.com

JURIŠIĆ, Marina Alia
marina.alia.jurismic@gmail.com

KASUMOVIĆ, Amila
amila.kasumovic@ff.unsa.ba

KEZIĆ, Valentina
valentinakezic96@gmail.com

KUJOVIĆ, Mina
m_nuhic@yahoo.com

LIČINA RAMIĆ, Aida
licinaida@gmail.com

LOJIĆ-DURAKOVIĆ, Saima
saima_1706@hotmail.com

MASLO, Amer
amer.maslo@ois.unsa.ba

MUHEDINOVIĆ, Ajdin
ajdin.muhedinovic@iis.unsa.ba

MUJAGIĆ, Aida
aidamujagic24@gmail.com

OMERAGIĆ, Merima
merima.omeragic@nycu.edu.tw

RAJKOVIĆ PEJIĆ, Ana
anarajkovic23@gmail.com

STEFANOVIĆ, Svetlana
svetlana.s@arhivyu.rs

ŠIMIĆ, Vedrana
vedrana.simic22@gmail.com

VELADŽIĆ, Sabina
sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Historijska traganja/Historical Searches

Br/No. 23, Sarajevo 2024.

Izdavač:

**UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU /
UNIVERSITY OF SARAJEVO – INSTITUTE FOR HISTORY**

Podgaj 6, 71000 Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: nauka@bih.net.ba

tel.: ++387 33 209 364

fax: ++387 33 217 263

Za izdavača:

Dr. Sedad Bešlija

Lektura bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika:

Prof. dr. Mirela Omerović

Lektura engleskog jezika:

Anela Dedić, MA

UDK:

Igor Mišković, prof.

DTP:

Amra Mekić

Štampa: **Štamparija Fojnica, d.d.**

Za štampariju: **Senad Šabanović**

Tiraž: 150

Časopis izlazi godišnje. / This is an annual journal.

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za historiju uz naznaku "Za časopis Historijska traganja": /
Manuscripts to be sent to the Institute for History indicating that it is for Historical Searches:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Podgaj 6, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

ili na mail adresu časopisa: / or to the e-mail address of the journal: **htraganja@iis.unsa.ba**.

Rukopisi se ne vraćaju. / Manuscripts will not be returned to their authors.

Sadržaj časopisa referiraju i prenose: / The Journal is referenced in:

**CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA**

ISSN online 2744-1180

9 772744 118006

